

Ғулом Каримий

ЛАНГАР
ҶОЖИАСИ

Фулом **КАРИМИЙ**

ЛАНГАР ФОЖИАСИ

Роман

“SHARQ” NAHRIYET-MATBAA
AKTSYADORLIK kompaniyasi
BOsh TAХRIIRIYATI
TOshKENT – 2014

УЎК: 821.512.133-3
КБК 84(5Ў)6
К 24

Сўзбоши муаллифи

Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори.

Такризчи:

Зулфия Қуролбой қизи – Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Наср кенгаши аъзоси

К 24 **Каримий, Ғулом**

Лангар фожиаси: Роман / Сўнгсўз муаллифи Қ.Ражабов. – Т.: «Sharq», 2014. – 440 б.

Ёзувчи Ғулом Каримийнинг “Лангар фожиаси” романи кўламдор асар. Воқеалар 1917–1941 йилларда тоғлар орасидаги Лангар кишлоғи ва, умуман, ўлкамизнинг жанубий ҳудудларида кечади. Икки авлод вакиллари ҳаёти тасвири орқали ўша даврдаги ўзбек халқи турмушининг кенг манзараси бадиий тарзда акс эттирилган. Алғов-далғов замонда гўдаклигидаёқ ота-онасидан жудо бўлгач, етимхоналарда бирга тарбияланиб, кейинчалик бир университетда таҳсил олишса-да, бир-бирларини танимаганлари туфайли кимсасизлик қисматиға маҳкум эгизаклар – Яшар (Ҳасан) ва Нодиранинг (Зухра) изтиробларға тўла ҳаётининг драматизм билан йўғрилган тасвири китобхонни бефарқ қолдирмайди. Ҳар қандай даврда инсон кўнглини нурлантирувчи ишқ-мухаббатнинг инжа тасвирлари, шунингдек, детектив унсурлари, Лангарнинг қадим тарихига оид материал ва ривоятларға мурожаатлар йирик ва жиддий романнинг мароқ билан ўқилишини таъминлайдиган омиллардир.

ISBN 978-9943-00-945-5

УЎК: 821.512.133-3
КБК 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-00-945-5

© “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2014.

“Лангар фожиаси” романи ҳақида

Ўзбек халқи тарихида XX аср муҳим ўрин тутади. Атиги 100 йиллик фурсат ичида халқимиз бир-биридан фарқли тўрт тузумни (амирлик-хонлик тузуми, Россия империяси мустамлакиси, совет тузуми, мустақиллик даврини) бошдан кечирганлиги тарихий ҳақиқат саналади. Қарийб 75 йил давом этган совет тузуми даври ўзидан кўплаб даҳшатли оқибатларни мерос қолдирди. Унинг таъсири ханузгача сезилмоқда.

XXI ўзбек китобхони учун яқин ўтмиш тарихимиз, ундаги фожиали ва мураккаб воқеалар: қирғинбарот урушлар, совет ҳокимиятининг мажбурий ўрнатилиши, мустақиллик учун курашлар, даҳшатли очарчилик, совет режимининг катағон ва террор сиёсати, кулоқлаштириш, коммунистик мафқуранинг яқка ҳукмронлиги ва бошқаларнинг бадий талқини муҳим аҳамият касб этади. Таникли адиб ва таржимон, шарқшунос олим Ғулом Каримийнинг “Лангар фожиаси” тарихий романи воқеалари XX асрнинг биринчи ярмида ўлкамизнинг жанубий ҳудудларида бўлиб ўтади. Романда айрим шахслар тақдири мисолида ўша пайтларда ўзбек халқи бошидан кечирган зулм ва катағонлар бадий тарзда акс эттирилган.

Таникли араб тарихнавис ёзувчиси Журжий Зайдон (1861–1914) тарихни бадий асарлар орқали тарғиб қилиш ва тарихий романларнинг аҳамияти тўғрисида бундай деб ёзган эди: “Одамларнинг тарих ўқишига ва ундан фойдаланишига энг яхши восита тарихни роман шаклида оммалаштириш эканлигини тажрибада кўрдик. Хусусан, бунда баъзи бир Европа ёзувчиларида кўрганимиздек, роман тарихдан устун турмаслиги керак, балки тарих романдан устун туриши ва романи бошқариши керак. Айрим ғарб ёзувчиларида шундайки, уларнинг туб мақсадлари роман ёзиш бўлиб, уни ишонарли қилиб кўрсатиш мақсадидагина тарихий воқеалардан фойдаланишади. Бунда улар тарихий воқеаларни шарҳлашдан чекиниб, ўқувчиларни адаштириб қўядилар.

Биз эса ўз романларимизда ўтмишдаги тарихий воқеаларга асосланганмиз. Тарихий воқеалар ҳеч ўзгартиришсиз, ўзича олинган. Сўнги қиссаларини киритишдан мақсадимиз эса

романини охиригача ўқиб чиқиши учун ўқувчида қизиқиш уйғотишдир”.

Бундан чамаси 100 йил олдин араб ва туркий адабиётларда роман жанрига асос солган Журжий Зайдон ва Абдулла Қодирий асарларидан таъсирланган, уларнинг тарихий романларини ўқиб ижодкор сифатида шаклланган Ғулом Каримий ўз асарида юқоридаги айтилган фикрларга амал қилишга интилган. Шу жиҳатдан олганда Ғулом Каримий тарихий роман олдида қўйилган вазифаларни асосан уйдалаган деб айтиш учун бизда барча асослар етарли.

“Лангар фожиаси” асарида бир неча севги қиссалари (Малла ва Гулбаҳор, Яшар ва Камола, Нодира ва Юсуф) берилиши китобхонни беихтиёр ўзига тортади. Хусусан, романда Малла ва Гулбаҳорнинг мусаффо ва беғубор ишқ қиссаси, Малланинг бу соҳада ўзини бир оз қўпол ва тўпори тутиши, жимжималар ва ортиқча тафсилотлардан холи даштона (эҳтимол, туркона) муҳаббати тасвири ажойиб чиққан.

Ўрта асрларда минтақада ишқия тарикати шайхлари манзили бўлган қадимий Лангар ҳақидаги тарихий фактлар ва ривоятлар асосидаги бадий лавҳалар асрлар давомида шаклланган юксак маънавият энг мушкул синовлар пайтида ўзбек халқининг ўзлигини сақлаб қолишида мустаҳкам таянч бўлганидан далолат беради.

Шу билан бирга романда айрим хронологик ва бошқа жиҳатлардан тарихий воқеликка нисбатан номувофикликлар, баъзан айрим ҳодисаларнинг сунъий равишда тезлаштирилиши каби ҳоллар учрайди. Бадий асарда бундай ҳолатларга йўл қўйилади, албатта.

Қаҳрамон Ражабов,
тарих фанлари доктори

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Биринчи боб

– Мени хайдаяпсизми, пирим?! Гуноҳимдан ўтмадин-гизми?

Эндигина йигирмага кирган ўктамгина бу йигит бошини ҳам қилиб турар ва айби нимада эканлигини ҳам жуда яхши биларди: у иситган сувдан пири куйиб қолди! Ақл бовар қилмайди – бу қандай рўй берди?

Муҳаммад Содик пир этагини тутган беҳисоб муридлардан бири бўлиб, тариқат илмини ўрганишдан ташқари тўғридан-тўғри вазифасига устози таҳорати учун сув илитиб бериш ҳам кирарди. Аммо бугун саҳарда туриб ўтин излаганига қарамай, ҳатто бир тутам хас топмади. Қандай топсин – гир-атрофда кумдан бошқа ҳеч вақо бўлмаса?

У сўнгги илинж сифатида яна бир бор аланглади. Йўқ! Йўқни эса ҳеч қачон йўндирмаганлар. Тўхта-чи, ўйлади у, кумга босиб ётсам, озгина илир?

Муҳаммад Содик кумғон оғзини лунги билан маҳкам беркитиб қўлтиғи тагига қулайроқ жойлагач, ҳали-ҳамон тафти сақланиб турган кумга ёнбошлади ва кўп ўтмай ташвишли ўй-хаёллар оғушида кўзи қандай илинганини сезмай қолди...

* * *

Пир тошдек қотиб ётган муриди тепасида жаҳлини аранг тийиб турарди: “Нега кечикаяпти десам, уйқуни ураяпти-ку, шоввоз! Қизик, шу пайтгача бунақаси бўлмаганди. Яхши мурид, энг ишонганларимдан бири, шунча кийинчиликларга қарамай, бирон марта нолигани йўқ. Лекин бугун нима бўлди? Ёки тоби йўқмикин?”

У Муҳаммад Содикнинг уйқуда ҳам осойиш топмаган рангпар чехрасига қаради: “Шунақага ўхшайди. Майли, дам олсин, кейин бафуржа гаплашармиз. Бомдод вақти бўлиб қолди, таҳорат олишга улгуриш керак. Бироқ... кумғон қани?”

Пир атрофга аланглади. Аксига олгандек, кумғон ҳеч жойда кўринмасди. Ҳа, энди уни уйғотиб, яхшигина танбех бермаса бўлмайди.

У энгашиб Муҳаммад Содикнинг елкасидан туртмоқчи

бўлиб турган ҳам эдики, кўлтиғи тагидан дўппайиб турган бир нимани кўрди. Э... кумғон-ку! Нега кўлтиғи тагида олиб ўтирибди? Бу нимаси!

У беихтиёр жилмайди: “Тушунарли – сувни иситмоқчи бўлган-у, аммо уйқу ширинлик қилиб... Лекин барибирам кейинрок у билан гаплашаман”.

* * *

Э, нима бўлди?! Ким бақираяпти?! Ёки карокчилар хужум қилдими?! Бизнинг нимамизга кўз тикишди экан!

Сапчиб ўрнидан турган Муҳаммад Содик ҳаяжонланаётганига қарамай, кумғоннинг қаергадир ғойиб бўлганини бирдан сизди. Лекин ҳозирча уни ахтариш шарт эмас – аввал нима рўй берганини билиш керак!

У пири истикомат қиладиган чодир томон югурди, лекин унинг ўзи кўрқинчли бир вазоҳат-ла шу томон келаётган эди.

– Бу нима қилганинг?! – ўшқирди у муридилинг елкасини силкитиб. – Менга қасдинг бормиди? Қайноқ экан-ку, ярамас! Сувни шу даражада иситадиларми?

Кўрқиб кетган Муҳаммад Содик устози қаршисида тиз чўкди:

– Пирим! Афв этинг... сувни мен қайнатганим йўқ.

– Бўйнингга ҳам олмайсанми, хали? – барок кошларини чимирди пир. – Унда нега кўлим куйганини изохлаб берарсан?! Нега кумғонни кўлтиғинг тагига босиб олгандинг? – У шогирдининг узук-юлук изоҳини тинглар экан, борган сари ҳайрати ошиб борарди. Бир пайт у қўлидаги лунгини елкасига ташлади-да, Муҳаммад Содикни ердан кўтариб, кўзларига тикилди. – Нималар деяпсан?! Сувни... ўтда қайнатмадингми хали?

– Йўқ, пирим! Ҳеч жойдан ўтин тополмадим... афв этинг мени.

Шунда Муҳаммад Содик учун кутилмаган ҳодиса рўй берди.

– Баракалла! – деди пир уни қаттиқ бағрига босаркан. – Сенинг иктидорингга ишонардим, лекин бунчалик тез... Ҳа! – тантанавор давом этди у. – Сен етуклик мақомига эришибсан! Ҳақиқатга етибсан! Яратган фақат ҳақиқатга етган бандаларинигина шундай сийлайди! – Шовқин-суронни эшитгач, намоз пайти бўлиб қолганини ҳам унутиб нима гаплигини билиш

учун етиб келган ва уларни ярим доира шаклида ўраб турган бошқа муридларига юзланди. – Кўринглар! Ўрнак олинглар! Имоним комилки, бир кун келиб барчангиз шу макомга етишасиз!

Нима ходиса рўй берганини унинг оғзидан эшитган муридлар ўзаро шивир-шивир қилганча узоқлашар эканлар, баъзилари ҳавас, аксарияти эса ҳасад билан Муҳаммад Содик томон қараб-қараб қўйишарди.

Бомдодни ўкиб бўлишгач, қиёфасида ҳамон мамнунлик ифодаси барқ уриб турган пир Муҳаммад Содикни ҳузурига чорлади.

– Баракалла! Мана бу ерга ўтир ва диққат билан тингла: энди сенинг бу ерда қиладиган ишинг қолмади! Видолашишимизга тўғри келади! Иккаламиз учун энди бу ер торлик қилиб қолди.

Бўлиб ўтган воқеадан ҳамон ўзига келмай турган Муҳаммад Содикнинг ранги оқарди: бу нима дегани? Ҳалигина ҳамманинг олдида... мактаб турганди-ку! Энди қаёққа боради? Ахир, бутун умрини шу маслак йўлига тикканди-ку...

У ёш айланаётган кўзларини ерга тикди:

– Мени ҳайдаяпсизми, ширим?! Гуноҳимдан кечмадингизми?

– Қанака гуноҳ? – кулди пир. – Нималарга кодирлигингни кўрдим-ку. Энди сенинг жойинг бу ерда эмас. Мен муридларимни доимо ёнимда сақлаб юрмоқчи эмасман. Айниқса, сендайларини! Бундан кейин Оллоҳ олдида ўзингнинг алоҳида ҳаётинг, бурчинг бор. Мана, буларга бир қара. – У ёнида турган хуржун кўзидан мато билан ўраб қўйилган тугунларни олиб, бирини ечди. – Бу Қуръони каримнинг нусхаси. Буниси эса, – навбатдаги тугунни ечди у, – хирқаи муборак! Пайғамбаримизнинг тўнлари! Сен буларни ўзинг билан олиб, Оллоҳнинг адашган бандаларини хидоят сари бошлаш учун йўлга тушасан. Ахир, асл мақсадимиз шу эмасми? Муборак динимиздан ўз манфаатлари, ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланаётган, уни билиб-билмай бадном қилаётганларни фош қилиш эмасми? Билиб қўй, бу сенга осон кечмайди!

Муҳаммад Содик ҳайрат ва кўркинч билан пирига тикилди:

– Қаёққа... боришим керак?

– Оллоҳнинг ўзи сенга йўл кўрсатади. Фақат ярим йўлда

тўхтаб қолма ва продангани маҳкам тут. У манзил шу даражада йироқки, ўзинг ҳам, теванг ҳам ҳолдан тояди. Аммо ёдингда тут: теванг йиқилиб, уч кечаю уч кундуз ўрнидан тура олмай колган жойдагина узил-кесил тўхтайсан! Худди ўша ер сенга лангар бўлади! Қани, омин! Оллоҳ ўзи сени паноҳида асрасин!

Қум аралаш гармсел эсиб турган саҳро қўйнида Муҳаммад Содик пири, ҳаммаслик биродарлари билан ўша куни видолашди.

* * *

Муҳаммад Содик эсини танигандан буён пири ёнида дунё кезиб, уни бунчалик чексиз деб ўйламаганди!

Ҳеч қачон тугамасдек туюлувчи саҳронинг ўзидан чиқиш учунгина бир ҳафта юрди, кейин уни баҳайбат, тепасини оппоқ қор қоплаган тоғлар қарши олди, бирда бутун вужудини офтоб тафти куйдирган бўлса, бирда аччиқ совукдан дийдиради. Гўзал водийлар, шаркираб оқаётган дарё ва сойлар, турли рангдаги, турли тил ва лаҳжада сўзлашувчи одамлар, бир-биридан ғаройиб жониворлар, дарахтлар, ўсимликларни кўрди.

Наҳотки оламнинг чек-чегараси бўлмаса!

У Яратганнинг кудратига қайта-қайта лол қолиб, унга ҳамду санолар ўқиди, ундан ўзига мадад тилади.

Муҳаммад Содикнинг кучдан колган теваси бир силкиниб, сўнг ер бағирлаб чўзилиб колганда, атроф зим-зимистон эди. Наздида кадрдон теваси нафақат йиқилганди, балки жон ҳам таслим қилганди. Йигитнинг юрагини ваҳима босди: “Қаерга келиб қолдим?! Наҳотки шу жой менинг лангарим бўлса? Лекин пири “теванг илк бор йиқилгач, бир кун ўтиб ўрнидан туради, сўнг яна йўлда давом этасан” демаганмиди?”

У теваинг бесўнакай бўйнидан кучиб, бошини кўтарди: тирик! Нафас олапти!

Тонг отгач ўрнидан туришга теваинг мадори бўлмагани каби, ғира-ширада ён-атрофига аланлаган Муҳаммад Содикнинг кўзлари ҳам бийдек даштдан бошқа ҳеч нарсани кўрмади.

Роса бир кечаю бир кундуз ўтиб, ниҳоят тева ўрнидан турди ва азоб-укубатларга тўла сафар яна давом этди. Йўл юрса ҳам йўл юрди, юрганга ҳам мўл юрди, тошқин дарёларни кечиб, қоронғу ўрмонзор ичра кезди, тепасига чиқсанг бош айланувчи тоғларни ошиб ўтди ва ҳолдан тойган теваси иккинчи бор йиқилди.

Энди қаерда у? Наҳотки шоколлар изғиб, захарли илонлар ваҳимали вишиллаганча орқа-олдингдан ўтиб турган шу чакалакзор ичида икки кун қолиб кетса?!

Сабр-тоқат билан тева яна қувватга киришини кутган Муҳаммад Содикнинг йиртқиқлар тўла чакалакзорни тарк этганига, мана, ҳафта ўтди. Бу давр ичида не кўргуликлар бошидан кечмади, неча фарсанглаб йўл босмади. Балки, шу тарзда кетаверса... дунёнинг нариги чеккасига бориб қолар?!

Туёқлари тарс-тарс ёрилиб, териси-ю суюги қолган тева учинчи бор йиқилган жой эса...

Кўзлари алдамаяптими, ишқилиб? Наҳотки дунёда шундай жойлар ҳам бор? Болалигида эшитган эртақлардаги Сусанбил деб аталмиш маъвогина бу қадар гўзал, бу қадар хушхаво бўлиши мумкин!

Баъзилари осмонга бўй чўзган, баъзилари ён-атрофига тарвақайлаб кетган ёнғок, pista, бодом дарахтларининг шохларида мевалар ғиж-ғиж. Қийғос очилган гулларнинг хуш бўйи димоққа урилади, момикдек булутлар сузиб юрган кўм-кўк осмон кўйнида қалдирғочлар шодон чуғурлашади.

Муҳаммад Содик шаркираб оқаётган дарёнинг биллурдек сувидан қониб-қониб ичди, кўкрагини тўлдириб нафас олди ва чор-атрофга суқ ила боқди: наҳотки етиб келди? Наҳотки шу унинг лангари?

У адашмаётган эди: ҳамма нарса худди пири айтгандек бўлиб, роппа-роса уч кундан сўнг захматқаш тева ўрнидан турди ва чанқоғини қондириш учун инқиллай-синқиллай дарё томон интилди.

– Оллоҳим! – кибла тараф қараб тиз чўкди Муҳаммад Содик ва пешанасини ерга теккизди. – Етказганинга шукр!

* * *

У сахар пайти кўзини очганда атрофини бир тўп одам – эркагу аёл, турли ёшдаги бола-бақра ўраб турганини кўриб, кўрқиб кетди: ким бўлса булар? Бор-будини шилиб кетишган бўлса-я тагин!

Бирок ҳаммаси жойида эди: ҳали-ҳамон ўзига кела олмаган, озиб-тўзиб кетган туяси ерга кўксини берганча ётар, кўзларини ярим юмиб, қаердандир пайдо бўлиб қолган одамларга парво ҳам қилмай, қавш қайтарар, энг муҳими – хуржун ва унинг ичидаги у кўз қорачиғидек асраб келган буюмлар жой-жойида эди.

Муҳаммад Содик бугун тўртинчи тонгни шунда қарши олишига қарамай, шу пайтгача биронта одамни кўрмаганди ва нахотки бу ерда – шундай гўзал жойда-я! – ҳеч ким яшамаса, деган хаёлга борганди.

Ҳатто уни бир оз ваҳима босганди: ростдан ҳам яқин-атрофда ҳеч ким бўлмаса, ҳоли не кечади? Кеча тунда қаердадир бўрилар увлаб чиқди – тўсатдан ўзи ёки тевага ташланиб қолишса, ким кўмак беради!

Муҳаммад Содик ўзини ўраб турган одамларнинг юз ифодасига эътиборини қаратди: қаҳрли эмас, ҳатто бир оз кўрқув билан боқиб туришибди. Қўлларида тош, тўқмоқ дегандек... ҳеч нарса йўқми, ишқилиб?! Гап-сўзу мулозаматни бир томонга йиғиштириб қўйиб, ур калтагу сур калтак қилиб юборишмасмикин! Йўғ-э! Агар истасалар, ухлаб ётган пайтида ҳам қила олишмасмиди буни!

Миқ этмай турганлари-чи! Бирон сўз деганларида, ким эканликларини тилларидан билиб олган бўлармиди. Кийган либосларига қараганда...

Йўқ, бундай либосларни умрида кўрмаган Муҳаммад Содик ҳеч бўлмаса шу орқали уларнинг қайси халқ ёки элатга тааллуқли эканлигини ҳам аниқлай олмади.

У ўрнидан туриб – эҳтимол, улар ичида энг қарияси бўлгани учундир – тўданинг олдида турган серсоқол кишига дўстона кўз ташлади:

– Мен намозимни ўқиб олай, – деди у ва шу ондаёқ хаёлига ўй келди: “Сўзларимни тушундимикин?”

Қария индамаган бўлса-да, унинг нигоҳида аллақандай илиқлик пайдо бўлганини пайқаган Муҳаммад Содик ўтган шу тўрт кун ичида қаерда таҳорат олиш, қаерда намоз ўқиш, қаерда овқатланиб, қаерда ухлашни яхшигина ўзлаштириб олганди. Намоз ўрталарига келиб, у қариянинг ўз ёнидан индамай жой олгани, сўнг ўзи каби намоз амалларини бажараётганини кўз кири билан кўриб турар ва юраги қувончга тўлиб кетаётганди.

– Ташаккур сенга, ўғлим, – деди намоздан сўнг унга юзланган чол. – Мен кўпдан... айтиш мумкинки... ўсмирликдан буён ҳеч ким билан бир сафда туриб намоз ўқимагандим. Нега бундай бўлганининг эса тарихи узок. Қўрқаманки, мени тинглаб ўтиришга сенда на вақт, на хоҳиш бўлади. Лекин айт-чи... бизнинг овлоқ, гадойтопмас заминимизга қайдан келиб қолдинг?

Ватанинг қаерда? Кўринишингдан... бу атрофнинг одамларига ўхшамайсан. Қаерга кетаяпсан? Шу ерда кўним топганингни пайкаганимизга мана... тўрт кун бўлди. Биз аввал хориган те-васига дам бераётган йўловчи бўлса керак, кейин сафарини давом эттиради, деб ўйлагандик ва шу боис безовта қилгимиз келмаганди. Лекин, энди қарасак, – қария бир оз ўйланиб олди, – ёки ҳали ҳам туянгнинг мадори йўқми? Агар биздан бирон ёрдам керак бўлса, тортинмай айтавер.

Қария унга савол назари билан боқиб турар, қолганлари эса худди аввалгидек, уларни ярим халка шаклида ўраб турарди.

Муҳаммад Содик тараддудланиб қолди: нима десин? Кўнглидаги гапларини қандай етказсин бу нотаниш одамларга? Бир-биримизнинг тилимизни тушунаётганимиз яхши, буларнинг мусулмон эканлиги ҳам энди аниқ – акс ҳолда қария у билан бир жойнамозда бомдодни ўқимасди! – лекин шунинг ўзи етарлими?

У хуржуни кўзидан оғир бир тугун чиқарди ва индамай қарияга узатди.

– Нима бу?

– Очиб кўринг-чи...

Ҳайратланган кўйи тугунни ечган қария нигоҳини Муҳаммад Содикқа қайта тикди:

– Қуръони Карим-ку! Оллоҳнинг сўзлари туширилган китоб! Ё кудратингдан! Кўпдан уни кўлимда тутмагандим! – Аввал китобни ўпиб, сўнг пешанасига сурган қария унга иккила-ниб қаради. – Кўринишидан... жуда қимматбаҳога ўхшайди, сен эса ҳали жуда ёш экансан. Қандай қилиб қўлингга тушиб қолди? Ёки бирон улуғ зотга олиб кетаяпсанми?

Муҳаммад Содикнинг индамай бош чайкаганини кўрган қария нима деб давом этишни билмай қолди. Унинг кўзига йигит энди жумбок бўлиб кўринаётган, қимлигини билиш иштиёқи эса ошгандан ошиб бораётганди: “Нахотки бор-йўғи... тижоратчи бўлса?! Китоб сотадиган савдогар! Балки менга шу китоб... Қуръони Каримни сотмоқчи бўлаётгандир? О, қани эди бунинг иложи бўлса! – ўртанганча ўйларди қария. – Қани энди сотиб олишга маблағ бўлса унда! Шунда унинг йилдан-йилга ёввойилашиб, кундан-кунга сафи камайиб кетаётган қавмдошлари дунёда шундай табаррук нарсалар борлигини билиб, Оллоҳнинг сўзларини кўзлари билан кўрган

бўлишармиди! Қавмдошлари ичида озгина бўлса-да хат-саводи бор энг сўнгги одам у, бироқ умри шамдек соат сайин сўниб бормаяптими!

Агар жуда истаганида ҳам, қавмдошларига қандай қилиб бу сўзларни ўргатади – ҳатто оддий қоғоз-калам ҳам йўқ-қуларда! Қайдан ҳам бўлсин – на қарвон юради бу ердан, на...

Мана, неча ўн йиллар ўтиб, ўзга юртлар вакили сифатида шу нотаниш йигитнигина кўриб туришибди. Худди айиқлардек арчазор ичида яшайдилар. Нима ҳам қилишсин – ахир, турлитуман ёвлардан (улар аввал молингни, молинг тугаса, жонингни олишади) қочиб, шундай қилишга мажбур бўлган эдиларда! Бора-бора мана шу ёввойи ҳаётга кўникишди...

– Сотасанми? – олдиндан ваҳимага тушиб сўради китобнинг нархи осмонда бўлишини ўйлаган қария. Муҳаммад Содик яна бош чайкади. – Унда... унда... нега буни қўлимга тутдинг? – довдиради у. Йигит энди унинг кўзига шубҳали кўрина бошлади. – Нега келдинг унда? Мақсадинг не? Нега кетмай турибсан?

Муҳаммад Содик жавоб беришдан аввал чуқур нафас олди.

– Мақсадим шу ерда қолиб, Оллоҳнинг адашган бандаларини ҳақ йўлга бошлаш. Мен бу ерга ўз истагим билан эмас, У ва пириمنىнг амри билан келдим. Бу дунёда зулмкорлар жуда кўп, уларга қарши курашмоқ эса биз тарафдорлари бўлган тариқатнинг асосий мақсади саналади. Бунинг учун бизда сафдош, маслакдошлар бўлмоғи лозим. Қўлингиздаги Қуръонда бу ҳақда батафсил ёзилган. Уни ўқиган, ўрганган одам албатта ҳақ йўлини топади.

– Нега айнан шу ерда? – хайратланди қария унинг сўзларига ишониб-ишонмай. – Нима топдинг? Ҳар жой-ҳар жойда тарқалиб яшайдиган бир нечта уруғ ва қабилалардан бошқа ҳеч ким йўқ-қу сени тинглайдиган! Бошингда бошпананг, ейишга бир бурда нонинг ҳам бўлмайди!

Муҳаммад Содик унга бамайлихотир кўз ташлади:

– Лекин мени келтирган тева айнан шу ерга келганда йиқилди ва уч кун ўрнидан тура олмади.

Қария ҳамда қавмдошлари бу жумбоқли сўзлардан ҳеч нима тушунмай, бир-бирига саволомуз қараб қолишди.

Иккинчи боб

“Қизик, – ўйлади мактаб директори Раҳимов столи устида турган ҳужжатларни бирма-бир кўздан кечирар экан. – Кабинетимга кириб келганларида ака-сингилларми деб ўйлабман! Тавбангдан кетай, шунақиси ҳам бўларкан-да! Худди бир қолипдан қуйилгандек, ҳайратланарли даражада бир-бирига ўхшаш!”

У нигоҳини қоғозлардан кўтарди: тарих ва адабиёт ўқитувчилари, ёш йигит ва у тенги киз. Рангу рўйларида ҳам фарқ йўқ – оқ-сарикқа мойил. Лекин мана бу қоғозлар бўйича – Раҳимов ҳужжатларга яна бир марта кўз ташлади – бир-бирига мутлақо бегона, исм-шарифлари ҳам бошқа-бошқа. Фақат, бир жойда ўқиган эканлар. Қизик, бунчалик ўхшаш эканликларини ўзлари билишармикин?

Унинг нигоҳидаги ажабланишни уққан йигит кулиб қўйган бўлса, қиз билинар-билинмас табассум қилди.

– Хаёлимдан нима ўтаётганини билдиларингиз-а! – илжайди Раҳимов йигитнинг йўлланмадаги исм-шарифига кўз ташлаб оларкан. – Исмингиз Яшар экан. Лекин, ростини айтсам, ҳайрон колдим жуда. Бу тасодифми, ё...

– Тасодиф, домла, – деди йигит кулимсираб. – Сиз биринчи бўлиб шундай ўйлаётганлардан эмас. Лекин, – у полга тикилиб турган қизга кўз ташлаб олди, – ҳужжатлардан кўриб турганингиздек, бошқа-бошқа одамлармиз.

– Ҳа, ҳужжатларда шундай. Демак, бир жойда ўқибсизларда? – деди Раҳимов қоғозларни кўриб турса ҳам. “Аввал-чи? Ундан аввал танишмидиларингиз?”. У лаб жуфтлади-ю аммо вақтида тўхтади: нима кераги бор? Шусиз ҳам хижолатда ўтиришибди. Энсалари ҳам қотаётгандир. Ҳаётда нималар бўлмайди! Ўхшашлар камми? Ўзи икки йил олдин Тошкентга – малака ошириш институтига борганида Сталинга ўхшаш озарбайжон ўқитувчини кўрганди. Ҳар ҳолда у Иосиф Виссарионовичнинг укаси ёки ўғли бўлмагандир?

– Лекин яхши бўлди, мактабимиз сиздек кадрларга жуда муҳтож эди, – деди у энди юзига жиддий тус бериб. – Хўш-ш-ш... аризаларингизни ҳозир ёзасизларми? Ишга қабул қилиниш ҳақида дейман-да! Тўғри, кимдир ўйлаб тошган расмиятчилик бу – йўлланма билан келганларга аризанинг нима кераги бор! Тўғрими, ўртоқлар? – Яшар жавобан жилмайиб

қўйди. – Бўпти, қочиб кетмас, эртага ёзилар. Бугун эса дам олинглар. Ҳа, таржимаи ҳолни ҳам эртага қўшиб топширасизлар – қаерда туғилгансизлар, ота-оналарингиз ким, дегандек. – У бир оз ўйлаиб қолди. – Айтганча, сўрамоқнинг айби йўқ... қаерликсизлар ўзи? Бу ҳужжатларда, – у коғозларни қайта титкилади, – қаерни битирганларингиз ёзилган холос... Шу, ўзимизнинг вилоятданми? Қайси тумандан?

Яшар ерга қараганча ўнғайсиз жилмайди:

– Билмаймиз, домла.

Кутилмаган жавобдан Раҳимовнинг оғзи очилиб қолди: бу нима дегани? Нега билмайди? Қанақасига билмайди? Нотўғри эшитмадимикин мабодо?

– Яъни?

– Биз етимхонада катта бўлганмиз, домла, – деди Яшар сал четга қараб. – Қаерликмиз, кимларнинг боласи бўлганмиз, ижтимоий келиб чиқишимиз қандай, қариндош-уруғларимиз қаерда – ҳеч нимани билмаймиз. Кейинчалик бизга маълум бўлган ҳужжатлар бўйича ўша пайтда гўдак бўлганмиз.

Раҳимов камида ярим дақиқа ҳайрат ила унга қараб турди.

– Э, узр, билмабман, минг бор узр! – деди сўнг столидаги қоғозларни беихтиёр у ёқ-бу ёққа қўяр экан. – Қаранг-а, одамзод деганининг бошига не кўргуликлар тушмайди. – У ноқулай мавзудан тезроқ чиқиб кетиш учун бўлса керак, йигит ва кизнинг оёқлари тагида турган жомадонларга имо қилди. – Нима... бор юкларингиз шуми?

Яшар бош ирғади:

– Қолганлари ётоқхонада. Жойлашиб олгач келтирармиз деб ҳозирча ўша ерда қолдиравердик.

– Ҳа, жой масаласи. Яхшигина хонадон билан гаплашиб қўйганман. Умид қиламанки, сизларга маъқул бўлади. Уй соҳиби ўзимизга ҳамқасб, мактабимизда ишлайди. Исми Эшмамат, лекин биз домла Давланов деб чақирамиз... Хўш, яна нима десам... ҳа, хотини Ҳожар ҳам ажойиб аёл. – Бехосдан Раҳимовнинг юзи ёришди. – Ажаб эмас, сизлар бориб бағрилари тўлиб қолса, фарзандларидек бўлиб кетсангиз... хайҳотдек уйда ёлғиз туришади.

– Нима... бола-чақалари уйли-жойли бўлиб кетишганми?

Раҳимов юзига ачиниш туси бериб, бош чайқади:

– Биласизми, Яшаржон, фарзандлари йўқ. Дунёдан шундай ўтишаяпти. Кўриб турганингиздек, бу дунёда ҳар кимнинг бошида ҳар савдо.

– Домла, балки улар шу ҳаётга кўникиб қолишгандир? – деди Яшар бир оз ўйланиб қолгач. – Қандок бўларкин? Тинчларини бузмаймизми? Ростини айтсам, биз ҳеч қачон хонадонда яшамаганмиз. Ўзим айтган ўша... сабабларга кўра.

– Бу ёғи сизни хавотирга солмасин, – деди деди Раҳимов йигитнинг “маълум сабаблар” деган сўзларини эшитмаганга олиб. – Лекин, гапнинг очиғи... икки киши бўлиб келишларингизни кутмовдим... халқ таълими бўлимида... тарих бўйича мутахассис юбораяпмиз дейишганда... Давлановга фақат сиз ҳақингизда айтгандим. – Қиз ва йигитнинг безовта кўз уриштириб олганини пайкамаган Раҳимов давом этди. – Аммо нима фарқи бор! Қайтанга яхши-ку – хотин-қиз ўқитувчиларимиз биттага кўпаядиган бўлди. Нима дедингиз? – деди у кизга, лекин жавобини кутмай, кўтаринки кайфиятда яна Яшарга юзланди. – Балки... тўйларингизни ҳам шу ерда – худди ўша ховлида ўтказармиз! А? Гапимга қўшиласизларми?

Раҳимов ўз-ўзидан (балки ҳаётини тажрибаларига суяниб!) бу икки ёшнинг бирга келиши текликка эмас деган хулосага келган, лекин аниқликни жуда яхши кўргани боис – касби бўйича бекорга математика ўқитувчиси эмас-да! – ўзини тутиб тура олмаганди.

Яшар унга аввал хайрон, сўнг ковоқ солиб қаради:

– Сиздан илтимос домла... фақат иш ҳақида гаплашсак, – деди у совуқкина.

Йигитнинг бетгачопарлигидан ўзини йўқотиб қўйган Раҳимов ғарибона илжайди. “Баттар бўл! – ичида ўзини ўзи сўқди у. – Жуда керак эди сенга шу! Аммо... йигит тушмагурнинг феъли сал тез шекилли? Айтадилар-ку, ҳам ориқдан, ҳам сарикдан кўрк деб! Чўрткесарлигини-чи! Бекорга етимхонада катта бўлмаган-да! Сал эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керакка ўхшайди. Майли, хозирча тарвузи ёрилмаган, қўлим остида бир-икки ой ишлагач эса ипакдек мулойимлашганини ўзи билмай қолади!”

– Хўш, нега турибмиз унда? Кеч бўлмай сизларни уй эгалари билан таништирсам. Мактабдан кўп олисда эмас. Қани, жомадонларни кўтаринг, – деди у Яшарга буйруқнамо оҳангда.

Икки қўлини орқасига қилиб улардан сал олдинда, тошлок йўл бўйлаб оёқлари тагига тикилганча бораётган Раҳимовни йигитнинг кескин жавоби ажаблантираётганди.

“Хўп, йигит киши ўз йўлига ҳам дейлик, аммо киз... нега у билан бу ерга – дунёнинг бир четига келади унда? – ўйларди у. – Йўлланмами? Менимча – ҳатто ишончим комил! – бир жойга юборишларини ўзлари илтимос қилишган ва балки “ҳаммасини” аллақачон ҳал қилиб қўйганлар! Нега энди шундай бўлмасин! Ахир, шунча йил бирга юриб...”

У ўз тахминларида жудаям тубанлашиб кетмаслик учун йигитни гапга солишга қарор қилди:

– Яшаржон, режалар қандай? Йўк, йўк, мен бу сафар бошқа нарса ҳақида, яъни, бирон баҳона топиб ортга кетвормайсизларми, демоқчиман. Кадрларни сақлай билмабсиз, деб мени сўкиб юришмайдими раҳбарлар? Сизлардаги мажбурият каби, менга ҳам бу борада каттагина масъулият юкланган.

Умуман айтганда Раҳимов ҳақ эди – масъулият нафақат ишга келувчи, балки иш берувчига ҳам юклатилар, янги ходимларнинг тўлақонли фаолият юритишлари учун барча шароитни яратиб бериш раҳбар сифатида айнан унинг вазифасига кирарди.

Яшар жомадонларни ерга қўйди.

– Қўрқманг домла, гап тегмайди, – дўстона жилмайди у ўрталарида сал аввал содир бўлган нохуш савол-жавобни унутганига ишора қилмоқчидек. – Бир йилга юборилганмиз... то диплом теккунча. Қийинчиликларга келсак... кўниқиб кетганмиз.

Раҳимов мамнун бош ирғади: бундан бир йил аввал туман халқ таълими бўлимидан бошқа бир ёш мутахассис – физика ўқитувчисини мана шулар сингари йўлланма бўйича ишга юбормоқчи бўлганлари, бироқ у мансабдор танишлари орқали келишдан бўйин товлаганини эшитганди. Мана, мактабларида ҳануз-ҳамон ушбу фан бўйича дарсларни билим юртини сиртки битирган меҳнат ўқитувчиси олиб бормоқда.

– Бир йил-ярим йил деб ўтирманг, насиб бўлса, шу ерда илдиз отиб кетасизлар. Одамларимиз жуда яхши. Об-ҳавосичи! – деди у ўзи ҳам илк бор кўраётгандек ҳавас билан узок-узокларга кўз ташларкан. – Қаранг, бундай тоғларни қаерда кўргансиз?

– Ростдан ҳам гўзал жойлар, – унинг фикрига қўшилди Яшар. – Туман халқ таълими бўлимида роса мактовини келтиришганди, айтганларича бор экан. – У ўнғайсиз кулиб қўйди. – Мен ҳатто бу ерларни қачонлардир... кўргандек бўлаяпман. Балки... тушимдадир. Нимаси биландир Бахмал тоғларига ўхшаб кетаркан. Тўғрими, Нодира?

Негадир хомушланганча кетиб бораётган қиз йигитнинг саволига бош силкаб кўя қолди.

“Нахотки у ҳам сўзларимдан хафа?” – ўйлади унга ора-чира кўз ташлаб қўяётган Раҳимов. У ҳар иккисини кўрганидаёқ кизнинг чехрасидаги мана шу доимий хомушликни пайқаган, аммо буни йўл чарчоғига йўйганди. Энди эса хатто тундлашгандек! Нимадан бўлса? Ҳа, кераксиз савол бериб, кўшимчасига, қайғули ўтмишларини ёдга солиб, кизни айниқса хафа қилганга ўхшайди.

Шу ўйга борган Раҳимов озгина бўлса-да “айбини” ювишга уринди.

– Ҳали баҳорда кўрасизлар, бу ернинг қанақа бўлиб кетишини, – деди у очик чехра билан. – Бутун атрофни лола босиб кетади. Чукирини¹ айтмайсизми! Ҳа, айтгандек, Яшар, от мишишни биласизми?

– От? – ажабланди Яшар. – Нима, ишга отда бориб келаманми? Биз борадиган уй... мактабдан олис эмас, дегандингизку. – У оёқлари тагидаги зил-замбил жомадонларга хавотирланиб кўз ташлади. – Ҳали кўп юрамизми?

– Йўқ, келдик ҳисоб, – кулди Раҳимов. – Отга келсак, кишлоғимиз мактовини келтирганлар бу ердаги тўйларнинг кўпқарисиз ўтмаслигини айтишмадими? Энг керакли нарсани-я! Э, бу ернинг кўпқарисини кўрмабсиз, оламга келмабсиз! Насиб бўлса, рўзғорни бир оз тиклаб олганларингиздан сўнг, битта от сотиб оласизлар.

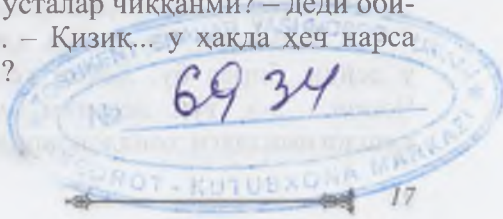
Жавоб ўрнида одоб билан кулимсираган Яшарнинг хаёли бутунлай бошқа – ўзи кўз ташлаб турган томонда эди. Раҳимов томонидан аллақачон “кўшиб” юборилган рўзғор ҳам уни чалғитмади.

– Домла, – деди у бир пайт. – Анави... узоқдан кўриниб турган обида... масжидми? Ёки бошқа нарсами? Жуда чиройли экан. Худди катта шаҳарлардагидек. Қачон куришган?

– А-а-а, уми? Кўп бўлган, тахминан... ўн тўрт-ўн бешинчи асрлар. Лекин шунчалик мустаҳкамки, мана... беш асрдан бери қилт этмайди.

– Ҳали бу ердан шунақа зўр усталар чикқанми? – деди обидага мафтун тикилаётган Яшар. – Қизиқ... у ҳақда ҳеч нарса эшитмаган эканман. Ким қурган?

¹ Равоч

Раҳимов иккиланиб қолди:

– Қайдам. Ким, қачон кургани... тўғрироғи, курдиргани масжид ва хонақоҳ пештоқидаги лавҳада арабча қилиб ёзилган. Мисрми, Қувайтми... Ўша томонлардан келишган эканми-ей...

– Нахотки ўша ёқлардан? – ишониб-ишонмай сўради Яшар. – Дунёнинг бир чети-ку! Ҳатто бугунги тараққиёт даври – поезд, машиналар замонида ҳам бу осон эмас! Қандай келиб қолишган?

– Ким билади, балки туяда келишгандир? – обидадан кўз узмай жавоб берди Раҳимов. – Балки эшакда! Ахир, отабоболаримиз ҳам мана шунақа уловларда ҳаж сафарини амалга оширганлар-ку! Кўпчилиги умрлари якунини ўша ерда кутиб, уйларига қайтмаган, бориш ва қайтиш пайти йўлда ҳалок бўлганлари ҳам бор гап. Ҳатто ҳажга боришдан асосий мақсад ҳам шу бўлган, дейишади... Бу обиданинг асосчиларига келсак... ривоятларга кўра, улардан энг биринчи келгани... бу ерга Қуръоннинг бир нусхаси ва пайғамбарнинг тўнини келтирган экан... хирқай муборак дейишади. Ҳа, номи шунақа.

Нодира сал нарида уларнинг суҳбатига жимгина қулоқ солиб турар, Яшар эса ўзи биринчи марта эшитиб турган “хирқай муборак” атамасига эътибор бермай, билинар-билинемас жилмайди:

– Қуръон? Ҳа, майли, бу мумкиндир. Аммо тўни нима-си? Чопонми? Қайси пайғамбарники экан? Уларни жуда кўп бўлган деб эшитганман.

Бир умр етимхоналарда яшаб, университетда ўқиш пайтида эса илмий атеизмдан ҳамма қатори фақат беш олган Яшарнинг бу борада билими ниҳоятда саёз, деярли йўқ ҳисоби эди, Раҳимов эса – раҳбар ва фирқа аъзоси. Шунинг учун, гарчи бу борада баъзи бир нарсалардан хабардор бўлса-да, диндорлар таъбири билан айтганда, “жуда чуқурлашиб” ўтирмади:

– Билмадим, биронтасиникидир-да. Ҳар хил гаплар юради. Лекин мен... кўпам ишонавермайман.

– Улар ҳозир ҳам шу ердами? Чопон билан Қуръонни айтаман?

Раҳимов бу мавзунини очганидан пушаймон ея бошлади:

– Билмадим, бу ҳақда ҳам турли гаплар юради. Биров у дейди, биров бу. Лекин ҳеч ким ўз кўзи билан кўрмаган. Чопон... э-э, тўн деганим, энди хонақоҳнинг ўзида эмас, қишлоғимиздаги хонадонларнинг бирида хануз сақланмоқда...

Ўраб-чирмаб ташланган. Ушлаб кўриш ман қилинганидан уни тавоф этгани келган зиёратчилар нарироқдан кўз ташлашлари мумкин.

– Ўзим ҳам шунақа... бор-йўғи бир чўпчак бўлса керак, деб ўйлагандим, – деди кулиб юборишдан аранг тийилган Яшар. – Чопон ҳар қандай сифатли матодан қилинмасин, бунча узоқ сақланмайди! Лекин мени аллақандай афсонавий чопон ёки Қуръоннинг нусхаси эмас, обидани бунёд этганлар кўпроқ қизиқтираяпти. Нега шунча жойдан бу ёққа келишди экан? Биргина шуни қуриш учунми?

Раҳимов кулди:

– Бу энди ёш болага ҳам маълум – мусулмончиликни тарғиб қилиш учун-да! Айтишларича, уни алақандай сўфийлар курдирган экан. Номлари ҳам ғалати – “ишқия”. Исломда... нима деса бўлади... шунақа оқим бўлган, ҳозир ҳам дунёнинг турли бурчакларида бор дейишади.

– Тарғиб? – ажабланди Яшар “оқим” деган сўзга умуман эътибор бермай. – Ўн бешинчи асрда-я? Нима, ўша пайтда бизда ислом... бўлмаганми? Уни араблар юртимизга саккизинчи асрдаёқ олиб келишмаганми? Мовароуннаҳрни босиб олганларида, дейман? Менимча, ўн бешинчи асрга келиб, уни тарғиб қилишга ҳожат қолмаганди.

Раҳимовнинг баҳслашгиси келмади.

– Мен фақат бир нимани кўшимча қилишим мумкин – ҳозирги кунда масжид ҳам, хонақоҳ ҳам кулф, – деди у мавзуга тезроқ нукта қўйиш учун тўмтоқ қилиб. Бир зум сукут сақлаб тургандан сўнг эса давом этди. – Нима рўй берган бўлмасин, ўлкамизнинг узоқ ўтмиши билан қизиқишингиз яхши, Яшар-жон. Бунинг устига, мутахассислигингиз ҳам шунга тўғри келаркан. Лекин илтимос, бундай нарсаларга чалғиманг – сиз янги авлодга илм бергани келгансиз! Бизда сиёсат қандай? Биласиз-а? Баракалла – дин давлатдан ажратилган, давлат эса – диндан! Кетдикми? Сиз ҳозирча бошқа нарсаларни қўйиб, мактабда қандай иш бошлашингиз ҳақида ўйланг!

Яшар обида томон яна бир марта қараб қўйгач, оёқлари тагидаги зил-замбил жомадонларни ердан узди.

Учинчи боб

Юз тузилишидан анчайин ёш кўрингани билан чеккаларига аллақачон оқ оралаган Давланов кўлидаги пиёлани хушидан кетган аёл лабига тутар, аммо сув унинг томоғигача беркитиб турган бурма ёқасига тўкиларди, холос.

– Ҳожар! – чақирди Давланов уни ўзига келтириш учун. – Кўзингни очсанг-чи! Нима бўлди сенга?

Ҳамма лолу ҳайрон, жумладан, нигоҳини тароки гилам устида ётган аёлдан узмаётган Яшар ҳам нима бўлганини тушуна олмаётганди.

– Илгари ҳам шунақа бўлиб турардимиз? – деди ранги оқаринкираган Раҳимов Давлановга юзланиб. – Балки Махсумни чақирармиз?

Давланов хотинидан кўз узмаган ҳолда бош чайқади:

– Сира кўрмагандим. Ҳожар! – Давланов эғнидаги чопинини ечиб (бегона эркаклар кўзи ўнгида бундай ётиши яхши эмас), аёлнинг устига ёпгач, Раҳимовга юзланди. – Ҳа, Махсумга бормасам бўлмайдиганга ўхшайди. – У кўркув тўла кўзлари катта-катта очилиб, бир четда турган Нодирага ўгрилди. – Қизим, сиз кўркманг! Холангизда бунақа одат йўқ эди. Ўзим ҳам ҳайрон қолаяман.

Давланов отига апил-тапил эгар-жабдук уриб, жўнаш учун эндигина узангига оёқ қўйган ҳам эдики, Яшарнинг баланд, хаяжонли товуши тўхтатди:

– Домла! Янгам кўзини очяпти!

Аввал ялт этиб ортига қараган Давланов югурганча қайтиб келди-да, аёли тепасида энгашди.

– Ҳожар! Менга қара! Мана, рўпарангда турибман! Эшита-япсанми? Қаёққа қараяпсан?! Ҳой! Мен бу ердман!

Уни эшитмаётган аёл гўёким бошқа бир нарсани изларди. Ниҳоят, унинг ҳали унчалик жон қайтмаган нигоҳи айвоннинг бир четидаги Яшарда тўхтади.

– Кимсан? – деди у узок вақт тикилиб тургач.

Бу савол барчанинг, шунингдек, Яшарнинг ҳам ҳайратини баттар оширди: “Нима? Кимлигим билан нима иши бор бу аёлнинг? Нега менга бунча тикилади?”

Бир-бирларига қараб олишди ва бундан тахминан беш-ўн дақиқа аввал рўй берган ҳолат яна ҳаммаларининг кўз ўнгида қайталанди: дарвозани номигагина такиллатгач, аввал ичкари-

га Раҳимов кирди, ундан сўнг Яшар, Нодира эса ҳали остона ҳатлашга ҳам улгурмаганди. Ҳовлида қандайдир юмуш билан имирсилаб юрган Ҳожар хиёл жилмайганча (бегона йигит сиймосида у ёш ўқитувчининг етиб келганини англаганди) уларга пешвоз юрди ва кутилмаганда ранги оқариб, жойида қотиб қолди. Буни кўрган Яшар ҳатто салом беришни ҳам унутиб қўйганди. Бир неча сония унга тикилиб турган аёл кутилмаганда ҳушидан кетиб, ерга йиқилди...

– Исминг нима? – яна сўради аёл ҳадеганда жавоб бўлавермагач.

– Яшар.

– Нима?! – шивирлади аёл. Сўнг, сал кўтарилиб турган бошини яна ёстикка ташлади. – Адашибман... шекилли, – лаблари аламдан титради унинг. – Сени бировга жуда ўхшатиб... балки ишонмассан... қуйиб қўйгандек ўзинг эди... бир туки ҳам бошқача эмас. Ёши ҳам, чамаси сен қатори эди... йўқ, сал каттарок!

У гўё алжиётгандек эди. Ҳуши ўзига келгани кўнглини анча кўтарган Давланов аёлининг бу сўзларидан сўнг яна безовталанди:

– Кимни айтаяпсан? – сўради у мулойимлик билан. – Меҳмонимиз... кимга ўхшар экан?

Ҳожар рўмоли учини кўзига босди:

– Акамга... Ўзингиз яхшилаб қаранг.

Нигоҳини Яшарга тиккан Давлановнинг лаби четида синик табассум пайдо бўлди.

– Рост... ўзимнинг эътибор қилмаганимни қара. Хўп, – яна аёлига юзланди у, – ўхшашлиги рост, лекин шунга одам ҳушдан кетиши керакми? Қани, ўрнингдан тур. Мажолинг етадими?

– Шошманг, сал ўзимга келиб олай. – Кўринишидан яна нималар ҳақида сўрамоқчи бўлгани билиниб турарди. Шундай бўлди ҳам. – Менга яқинроқ кел-чи, – деди у йигитга ишора қилиб. – Ўтир ёнимга... мана бу ерга. Яхши, – давом этди сўнг. – Демак, исминг... Яшар экан-да? Отангники-чи?

Раҳимовнинг кабинетига бўлгани каби Яшар сал четга қараб жавоб берди:

– Хола, мен отамни кўрмаганман.

Шундай деб аёлга юзланган йигитнинг юраги шув этиб кетди – аёлнинг ранги баттар оқариб кетганди. Яна бир балони бошламасайди!

Давланов ҳам буни сизди, ҳаммаларига аланг-жаланг кўз ташлаётган Раҳимов муштини оғзига кўйганча сунъий йўталди, Нодира эса...

Шу пайтгача Ҳожарнинг нигоҳи унга тушмаганди, тўғрироғи у ҳозир Яшардан бошқа ҳеч кимни кўрмаётганди, пайқамаётганди.

– Кўрмагансан?! Нега кўрмайсан?! – худди Яшарни минг йилдан бери биладигандек, ҳар куни дакки бериб юрадигандек, бемалол, деярили зуғум билан сўради аёл.

– Хўп, кўрмаган бўлса нима? – деди Раҳимов Яшарнинг ер тагидан ўзига кўз ташлагани ва бу билан нима истаётганини тушуниб. – Агар жуда керак бўлса... ўзим ҳаммасини айтиб бераман. Ҳа, мен ҳам сўрагандим! Кўйинг, меҳмонни хижолат қилманг.

Аммо Ҳожар уни эшитмаган каби сўроқда давом этди:

– Онангни-чи?! Уни ҳам кўрмаганмисан?! – У айнан шу саволга жавоб ҳамма нарсани ҳал қиладигандек йигитдан кўз узмасди. Яшар секин бош чайқади, аммо бу ҳаракат Ҳожарни кониктирмасди. – Нима?! – деди у жон ҳолатда.

– Кўрмаганман, хола, – деди Яшар имкони борича ўзини босишга уриниб. – Яна нима қизиқтиради сизни? – заҳарли табассум килди у. – Исmlарими? Буни ҳам билмайман. Қаерликсан, деб сўрамокчи бўлаяпсизми? Мен қаердан билай! Гўдаклигим, айтиш мумкинки, йўрғақдалигимдан етимхоналарда катта бўлганман. Қариндош-уруғларимдан ҳам хабарим йўқ. Ҳа айтганча, бу ерга ҳам биринчи бор келиб турибман – ҳеч кимни танимайман! Айниқса, акангизни...

Шуларнинг барини бараварига қалаштириб, аёлнинг кўзларига тикилиб турган Яшарнинг нигоҳида “бўлдимиз, сўроқ тугадими?” – деган кинояни ўқиш мумкин эди. Раҳимовнинг хотирасига кабинетдаги ҳолат тушди дарров.

Ҳожар яна ва яна нималарнидир сўрашга ҳозирланар, аммо, афтидан, йигитнинг кескин жавоби халакит бераётганди. Хижолатланаётган Давланов гапга аралашди.

– Меҳмон, хафа бўлманг холангиздан, – деди у ерга қараганча. – Биласизми, бундан анча йил аввал... инқилобдан сал кейин... холангизнинг бир акаси... – Давланов яна нима дейишни билмай чайналиб қолди. – Хуллас, у Лангарни тарк этди... янги ҳокимият... маъқул келмаганди. Афғон томонларгами-ей, кетиб қолган. Аниғини айта олмайман...

кайтиб келмагач, шу хулосага келдик... ўликми-тирикми билмаймиз.

Ҳожар ётган жойида пиқиллади:

– Ёшгина хотини, норасида икки гўдагини ҳам олиб кетди. Олти ойлик ҳам бўлишмаганди...

Яшар ҳалигина энсаси қотиб, жаҳли чиқиб турган бўлса-да, бу сўзларни эшитиб, аёлга нисбатан қалбида шафқат уйғонди: бепарзандлиги етмагандек, бундай балолар ҳам бошидан ўтган экан-да? Лекин бунинг менга нима алоқаси бор? Нима, мени ўша акасининг... ўғли деб ўйлаяптими? Гўдаклар олти ойга ҳам тўлмаганди, дедими? Икки бола ҳам-а? Буни қандай тушуниш керак? Эгизак бўлишганми?

Ҳожарнинг дард билан уф тортиши унинг хаёлини бўлди:

– Эгизак бўлишларига қарамай, дуркунгина эдилар... кўрганнинг ҳаваси келарди. Иккиси-да отасининг ўзи эди... янгамга ҳазиллашардим... буларингизни сиз эмас, акам тукқан, деб.

– Аҳволингизни тушуниб турибман, хола, – деди Яшар хайрихоҳлик билан. – Ҳамдардман. Ўша жиянларингиз... Ҳасан-Ҳусанлармиди?

Ҳожар аста бош чайқади:

– Йўқ, биттаси қиз... попукдеккина эди.

Худди яна бошқа нарсаларни ҳам эшитишга шайлангандек Яшар ундан кўз узмай қолган бўлса, Раҳимовнинг ичида бир нима ғимирлагандек бўлди ва ҳамон бир чеккада турган Нодирага ялт этиб кўз ташлади: қизиқ-ку!

Бироқ хулоса қилишга шошилмади (бир марта “хулоса” қилиб, яхшигина таъзирини егани ҳали ёдидан чиқмаганди) ва худди одатий нарса ҳақида гап кетаётгандек деди:

– Роса олатасир замонлар эди ўзиям. Янгамнинг акаси болаларини олиб каергадир кетганини мен ҳам эшитгандим... бу ерга кўчиб келганимиздан сўнг. Лекин бунақалар, эҳ-хе, қанча бўлган! Ким бурда нон илинжида, бошқа биров... Да-а! Демак, исмлари Ҳасан-Зухра бўлган экан-да? Ўша... қайноғангизнинг болаларини айтаман, – аниқлик киритди у Давлановга кўз ташлаб. – Одатда шунақа бўлади-ку?

– Шундай, – деди Давланов суҳбатни диққат билан тинглаб ётган хотинига қарамасликка ҳаракат қилиб.

– Бўлди, янга, турунг энди, – деди Раҳимов можарога чек қўйиш учун. – Жиянларингиз тирикдир, пешаналарида шу ёзилган бўлса. Акангиз ва янгангиз ҳам албатта! – қўшиб қўйди у эҳтиёткорлик билан. – Балки, пайти келиб, уларни

кўриш ҳам насиб этар. Яшаржон! – мурожаат қилди у хамон аёлдан нигоҳини узолмай турган йигитга. – Янгам сизни ўз жигари деб ўйлабди! Энди шунга муносиб бўласиз-да! А?

Устига ёпилган чопонни секин четга олган Ҳожар юзидаги ёшни кафти билан сириб, ўрнидан турди.

– Ҳозир чой қўяман. Унга... (у негадир Яшарнинг исмини айтишни истамасди) меҳмонхонани бўшатиб берамиз. Энг шинам хонамиз ўша. Бундан буён нон-чойи, кир-чирига ўзим қарайман. – У ийманибгина Раҳимовга кўз ташлади. – Сизга катта раҳмат... ростдан ҳам жигаримни кўргандек бўлдим... лекин минг афсуски...

– Яна бошляяпсанми? – йиғламасликка шунча ҳаракат қилгани билан аёлининг лаби яна буришаётганини кўриб Давлановнинг энди жаҳли чиқди. – Қаердаги бўлмағур гаплар билан жинни қилдинг-ку ҳаммани!

Ҳожар уф тортди: ха, аммо, бу йигит шунчалик даражада ақасига ўхшаса нима қилсин!

У ўзига аранг бўйсунётган оёғини ковушига тикаркан, бошини кўтарди ва...

– Ким бу қиз? – Давлановга ялт этиб қаради у. – Булар билан... биргами? Нега йўлакда турибди?

– Ана энди ўзингизга келаяпсиз! – кулди Раҳимов. – Тошоша кўрсатишдан бўшамангиз! Топганингиз мана шу йигит бўлиб, унга ҳатто қайрилиб боқмадингиз. Танишинг – исми Нодира! Яшар билан бирга келган муаллима. Тўғри, у ҳақда... негадир менга айтишмовди. Майли, нима учун бундай бўлганини кейинроқ аниқлармиз... эртага – Раҳимов ғалати илжайди. – Энди... янга, бу қизимизни ҳам... агар имконини топсангиз, дейман-да... уйингизга жойлаштирамыз! Қўл-оёғи чаққонгина кўринади. Хўпми? Ҳа-да, нима қилишади ҳар жойда туриб! Нодира қизим! – имлади у қизни Ҳожарнинг жавобини ҳам кутмай. – Кел, холанг билан кўриш. Сен ҳам шу ерда турасан.

Нодира жойидан жилмади: ҳозиргина ўзига келиб қайси бир яқинларини эслаб дийдиё қилган, тахминларида адашган аёлнинг дахшат тўла нигоҳи уни жойига михлаб қўйганди.

Юраги дук-дук ура бошлаган қизнинг оёқларига билинар-билинемас титроқ кирди: ҳозир яна йиқилиб тушади! Ушланглар!

Аммо бу – ички, сассиз бир нидо эди, шу боис яна кечикишди.

Тўртинчи боб

Сочлари сийрақ, бурни картошкани эслатувчи, ориқ елкалари туртиб чикқан Махсум яна ўша жой – кўски гилам устида ўликдек ётган Хожарнинг билагини тутиб, томир уришини сарнади.

– Нима бўлди аёлингга? – бутунлай довираб қолган Давлановга ўгирилди у.

Келиб чиқиши бошқирд бўлган бу одам бир пайтлар узок Россияда рўй берган “инкилоб” (унинг аслида хунрезлик билан амалга оширилган давлат тўнтариши бўлгани мамлакат аҳолисига аср охирларидагина маълум бўлди) Туркистонда ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлаб, унинг чекка-чеккаларига етиб бораётганда янги ҳукумат томонидан бу ерга тиббиёт ходими сифатида юборилганди. Бу пайтгача нафақат руслар, балки у мансуб бўлган миллат вакиллари ҳам кўрмаган маҳаллий халқ Махсумни хушламай қарши олди: гўдаклар узокдан кўзи тушгандаёқ тум-тарақай бўлиб қочишар, паранжи-чачвон исканжасидаги хотин-қизлар, умрида кишлоқларидан нарини кўрмаган эркаклар худди ёвга қарагандек қарашар, ўзаро суҳбатларида уни кофир, харом деб аташарди. Янги ҳукумат томонидан тайинланган кишлоқ шўросининг раиси ўша пайтларда деярли кунора бўлиб турувчи йиғинларнинг бирида уни аҳолига таништириб, бу одам ўқимишли табиб, яъни “дўхтур” деб атаганда, кўплар бу нарса нимани англайтишини тушунмадилар, “мабодо бетоб бўлиб қолсаларингиз, шу одамга тўғридан-тўғри мурожаат қилишларингиз мумкин” – деганларида, шубҳа билан қарашди. Айниқса, “у барча муолажаларни ҳақ олмасдан қилади, дори-дармонлари нақ Масковнинг ўзидан олиб келинган” – деганида, раис биздек содда одамларни лақиллатяпти, бу ҳам янги ҳукуматга нисбатан бўлган мақтовли тарғиботларнинг бири бўлса керак, деб ўйлагандилар.

Шундан сўнг раис унга сўз берди ва қулоғига шивирлаб, афтидан, нималарни айтиш кераклигини уқтирди.

Махсум (бу ерга келгунига қадар у “Максим” эди) ўрнидан туриб, лангарликлар умрида эшитмаган ғалати лаҳжада нима учун юборилганини раис таништирувидан сўнг ҳам яна бир бор айта бошлаганда, ҳайрон қолишди: э, тили ўзимизникига ўхшайдими? Бошқирдман, дедими? Бу қанақа эл бўлди? Де-

мак, ўрис эмас экан-да! Нега бўлмаса сап-сарик? Балки мусулмондир ҳам? Нега унда бу ҳақда ҳеч нарса айтмади – на раис, на ўзи (ўша пайтларда бу ҳақда деярли гап очилмас, шўро ҳукумати ўз ҳокимиятининг дастлабки кунларидаёқ ҳар қанака диний тушунчаларни фукаро миясидан сиқиб чиқаришга уринар, улар ўрнига ўз ғояларини тикиштиришга ҳаракат қилар, “Дин халқ учун афюн!” деган иборага катта урғу қўйиларди. Кўп ўтмай қизил чойхоналарда ва янгигина очилган идоралар, мактаблар деворларидаги “Яшасин инқилоб!”, “Бутун ҳокимият шўроларга!”, “Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!”, “Биз ер юзида абадий коммунизм ўрнатамиз!” – каби қизил алвонларга ёзилган шиорлар каторидан у ҳам жой олди).

Махсум учун юқорининг кўрсатмасига биноан шошилинч равишда жой қилиб беришгач, ҳовлидаги шинамрок бир уйчани оқлаб, дераза-эшиқларини янгидан бўяб, иш кабинети қилиб олди ва ўзи бор-йўғи фелдшер бўлишига қарамай, пештоқига “ҚИШЛОҚ ВРАЧЛИК ПУНКТИ” деб ёзиб қўйди.

Иссиқ жон эмасми, тезда унинг хизматиға муҳтожлар ҳам топилди: биров кўлини кесиб олиб, боғлатиш ва малҳам қўйишга келса, ўт-олов ичида жон талваса қилиб ётган фарзанди аллақандай оппоқ кукунни ичиб (Махсум оғзини тўлдириб уни “порошок” деб атарди) “отдек” бўлиб кетганида, тирик қолишидан умидини узган онанинг дуо-ю олқишига сазовор бўларди.

Кейинчалик унинг кофир эмас, ўзлари каби мусулмон эканлигини ҳам билиб олишди.

Махсум ўша пайтларда йигирма беш-ўттиз ёшлар орасида бўлиб, ёлғиз яшарди.

Кунлардан бир куни у йўқолиб қолди ва одамлар орасида навбатдаги миш-миш тарқалди: “Дори-дармон олиб келиш учун шаҳарга кетаётганда, янги ҳукумат душманлари йўлда тутиб олиб, Қапчиғайга улоқтиришибди!”

Лекин ҳафта ўтмай, худди ўзига ўхшаш сап-сарик, лорсиллаган бир жувон билан кишлокқа кириб келганда, ҳамма енгил нафас олди: “Хайрият! Ёнидаги қуйрукдек жувонми? Аёли эмиш! Ҳа-да, ўшани олиб келиш учун кетган экан! У ҳам бошқирд экан! Ўқитувчи дейишади...”

Худди эри каби лаҳжада сўзловчи Марям (кофир бўлганида шундай исм қўйишармиди!) янги очилган мактабда ягона аёл

Ўқитувчи сифатида рус тилидан дарс бера бошлади ва мактабга қизларини беришга хануз-хамон журъат қилмай турган ота-оналар – у пайдо бўлишига қадар ўқитувчиларнинг барчаси эркак эди – жувоннинг бир неча марта уйма-уй юриб қилган тарғиботидан сўнг, бирин-кетин, истар-истамай рози бўлишди.

Бир йил ўтар-ўтмас Марям ва Махсум ўғилчали бўлдилар ва унга бу ерларда илгари сира учрамаган исм қўйишди – Мэлс. Кўпчилик бу ном маъносини тушунмай, янги ҳукумат ташкил қилган орган – халқ милициясига атаб қўйилган бўлса керак, деб ўйлади, аммо, кўп ўтмай бу фараз ҳам нотўғри бўлиб чиқди.

Дуркунгина бола бўлиб етишган Мэлс эртадан кечгача қишлоқнинг ўзи тенги болалари билан турли хил – ланка тепиш, чиллак каби ўйинларда қатнашар, худди улардек кир-чир бўлиб юрар, ота-онасини ваҳимага солиб, кўпдан-кўп қаршиликлар, ҳаттоким жон оғритар жазоларга қарамай Лангардарёнинг энг чуқур жойларида чўмилар, баъзан ўйиндан ўт чиққанда, кимлар биландир муштлашар, бировини урса, бошқасидан калтак ерди. Қишлоқ болаларининг “татар-молай” деган мазахларига (қишлоқ аҳлига бошқирдлар ҳам татарлар сингари бир халқ ёки уларга жуда яқин эканлиги маълум бўлган, бундан энди ёш болалар ҳам хабардор эди) эътибор бермас ва энг қизиғи – она тилида мутлако гапирмасди. Ўзлари яшаётган муҳит ва ерли аҳолига ҳурмат билан қаровчи ота-она бунга эътироз билдириб ўтирмади, ҳатто хурсанд бўлишди: бизнинг “ғалча” тилимиздан кулаётганлар кўриб қўйишсин!

Мэлс мактабда жуда яхши ўқиб, жисмонан бақувват, келишган йигит бўлиб етишди, ҳатто – гарчи, ота-оналари ўлиб қолганларида ҳам “татар” йигитини куёв қилмасликларини яхши билишса-да! – қишлоқ қизларидан баъзи бирлари унга кўнгиш қўйишга ҳам улгурди.

Учувчи бўлишни ихтиёр этган Мэлс мактабни битиргач (“Ким бўлмоқчисан?” – деган саволга у бирон марта ҳам бошқача жавоб бермаганди), кўп тенгдош дўстлари, бошқа қишлоқ йигитларининг хавас ва ҳасадини келтириб, узоқ пойтахтга жўнади.

У ўқиши давомида Лангарга йилда бир ёки икки марта келар, шунда ҳам синфдош оғайнилари билан эртаю кеч бирга бўлганидан ота-онаси ёнида деярли ўтирмас, бундан Махсум

ва Марямнинг баъзан ғаши келса, баъзида бир-бирига мамнун кўз ташлаб қўйишарди: энди у шу юртнинг одами!

Ҳарбий билим юртида ҳам аъло ўқиб, уни битиргандан сўнг, кишлок аҳли ўртасида “Мэлс ўша жойда бир ўрисга – ўзи хизмат қилаётган қисм командирининг қизига уйланибди” – деган гап тарқалди ва ҳар куни берилувчи сўровлардан хижолат чекаётган Махсум ва Марям уҳ ва оҳ тортиб, охир-оқибат “факт”ни тасдиқлашди.

Кўп ўтмай – ҳатто тўйга чақирилишга лойиқ кўрилмаган – “қайнота-қайнона” келинларини кўргани жунаб кетиб, бир ойлардан сўнг жуда хурсанд – кишлок одамларининг назарида! – ҳолда қайтиб келишди, лекин эртаси куни қаеридир оғриб, эри ҳамроҳлигида “врач” кабулига борган аёллардан бири Марямнинг йиғидан кўзи шишиб кетгани, Махсумнинг эса уни жеркиганча: “Ёшлар ўз йўлига – бу ердан ҳеч қаёққа кетмаймиз!” – деб бақираётганини кўргани ва эшитганини ҳамма жойда гапириб юрди.

Уларнинг бошқа болалари йўқ эди.

Марям кишлокда бўладиган тўйларда худди ўзи тўй қилаётгандек елиб-югурар, бўлар-бўлмас ҳазил-хузулларга шарақлаб кулар, чимилдиқдаги келин-куёвлар номига – кўпларнинг назарида, сал бепардароқ ҳам! – қочириқлар қилар, ўз тилида лапарлар айтар, ер тепиниб, биққидек муштларини белига тираганча рақсга тушар, ҳатто баъзи бир ёш жувонларни бу “танца” ҳаракатларини ўрганишга ундар ва кўпларнинг “ростдан ҳам тўйларингизда “ёр-ёр” дейиш ўрнига, русчалаб “руби-руби” дейишадими?”, – деган ҳазил саволларини эшитгач, даҳанаки жангга киришиб кетарди.

Марям келган йилидан бошлаб шу кунгача мактабда дарс берса, Махсум куннинг қайси пайти бўлмасин беморлардан ёрдамини аямасди. Энди унинг учун алоҳида тиббиёт пункти куриб берилди, бу ерда қийин жарроҳлик амалиётларидан ташқари барча муолажани амалга оширса бўларди.

Айни шу кунларда Лангарга Яшар ва Нодира етиб келишганди, айни шу дақиқада Ҳожар барчани кўрkitиб иккинчи бор ҳушини йўкотганди ва Давланов отда елиб бориб, Махсумни олиб келганди.

– Нима бўлди, ўртоқ Давланов? – деди Махсум яна бир марта аёлнинг юрак уришини тингларкан, қалин кўзойнаги тепасидан қараб.

Гўё айтадиган гапнинг ўзи йўқдек эди, ammo Давланов ва Раҳимов бири олиб-бири кўйиб, унга нима бўлганини тушунтира бошладилар. Ўзларини йўқотиб кўйган Яшар ва Нодирага бир кур кўз ташлаб олган Махсум бир оз ўйланиб турди, сўнг доимо ёнида олиб юрадиган, темир қопқоғига қизил хоч тасвири туширилган кутини очиб, акиқдек суюклик тўлдирилган шишани олди.

– Нашатир спирти. Ҳозир ҳидлатамиз, – деди у Ҳожарнинг бошини авайлаб кўтараркан, шишани бурнига тутиб.

Ўткир хид димоғига урилиб, сесканиб тушган аёл аввал ковокларини пирпиратиб, сўнг кўзини очди. Худди биринчи сафардагидек аввал шифт вассаларига бир оз тикилиб тургач, баногоҳ ёдига бир нима тушиб қолгандек бошини илкис кўтарди ва тепасида турганларнинг биронтасига эътибор бермай, дарҳол Нодира ва Яшарни излаб топди.

– Бу ўшалар!! Ўшала-а-ар!!!– нола қилди у ўт ёнаётган нигоҳини энди Нодирадан узмай. – Танидим уни! Тирик экан! Худога минг қатла шукур! Энди ўлсам армоним қолмайди! Қани, икковинг ҳам аммаларинг ёнига келинларчи! Қўркманглар... телба эмасман! – асабий кичқирди у даъвати ўринсиз қолаётганини кўриб.

Жаҳлдан чаккалари тиришиб кетаётган Давланов аёли устига энгашди.

– Тур ўрнингдан! – кутилмаганда ўшқирди у. – Бу нима қилик! Бўлди-да энди! Ҳа деб қайтараверасанми бир гапни!

Унинг гапидан кўркиб эмас, танига қандайдир мадор кириб жойидан кўзғалган аёл Нодирани ёнига имлади.

– Амманг айлансин сендан, бу ёққа кел. Қўркма... – Ростдан ҳам кўркиб кетаётган Нодира аёлнинг истагига қарши бора олмади ва индамай унинг тепасига келди. – Ўтир мана бу ерга, – жой кўрсатди унга Ҳожар. – Яхши. Хўжайин, – энди эрига мурожаат қилди у. – Сиз ҳам бу ерга ўтиринг, тепамда бундай турманг, хали ўлганимча йўк!

Давланов беихтиёр унга бўйсунди, лекин энди аёлининг кейинги сўзларидан ростдан ҳам ақлдан озиб қолмадимикин, деб хавотирга туша бошлаганди: кўзларини қаранг! Соғ одамнинг кўзлари шунақа бўладими!

– Гапир, – деди у кўрпача четига ноқулай ўрнашиб олгач тишлари орасидан.

Ҳожар кутилмаганда қўлини Нодиранинг пешанасига юбо-

риб, аста силаганди, бу тушунарсиз ҳаракатдан қизнинг вужу-дига баттар титроқ кирди.

– Мана бу нима! – эрига қарамай қичқирди Ҳожар. – Мана буни кўряпсизми? Ёмон яра изини?!

Давланов истар-истамай у кўрсатган жойга қаради – чиндан ҳам қизнинг кенг пешанасида пашша чакқанда қоладиган, кўпчиликнинг юзи, бурни чеккасида бўладиган из ялтираб кўзга ташланиб турарди. Аммо у ҳам Нодиранинг кўркам хуснини буза олмаган, айтиш мумкинки, ҳатто ярашганди.

– Хўп... кўраяпман ҳам дейлик, – деди Давланов ўша оҳангда. – Нима эди?

– Ахир, мен уларни эслаган пайтларда доимо шу ҳақда гапирардим-ку! – хўнграб юборди Ҳожар.

Давланов аёлининг қўлини пастга туширди.

– Биламан, айтардинг. Лекин...

– Нима “лекин”?! – балки умрида илк бор эрига шангиллаётганди аёл.

– Лекин аканг уларни олиб Афғонга кетган! – энди Давланов ҳам бақириб юборди. – Ҳа! Бўлмаса, аллақачон дараги чиккан бўларди! Келарди қачон бўлмасин! Агар булар сен айтгандек жиянларинг бўлганда, ўзлари билмасмиди? Тўғрими? – мурожаат қилди у Раҳимовга. – Сиз ўзингиз айтинг бу аҳм...

Раҳимов томоқ кирди – назарида ҳақиқатга жуда яқин ҳолат ҳақида гап кетмоқда эди. Ҳатто белгиси ҳам мос тушяпти-ку! Лекин, шу исботми? Наҳотки биргина яранинг изи деб, иккиси ака-сингилга чиқиб қолса!

– Мен ҳам ҳайрон қолгандим... яъни демоқчиманки, улар ўртасидаги ҳайратланарли ўхшашликни мен ҳам сезгандим. Лекин меники тахмин бўлганди ҳолос, янгам эса... билмадим тагин. Ростдан ҳам мана шу яра ҳақида, – Нодиранинг пешанасига хижолатомуз кўз ташлаб олди у, – гапирармиди? Ўзингиз кўрмаган эдингизми?

– Йўқ. Ўшанда эндигина оила кургандик. Тўғри келмаганди... ёки эътибор бермаганманми... билмадим! – бўлиб-бўлиб жавоб қайтарди Давланов.

Махсумга бу баҳсу мунозараларнинг бари ниҳоятда ғалати туюлаётган, гап нима ҳақида кетаётганини сал-пал англай бошлаган, Ҳожарнинг ҳушдан кетиши ҳам мана шу икки “ёш специалист” билан боғлиқ эканлигини тушуниб етган, уларни ўзининг қачонлардир йўқолиб қолган (“Аканг улар-

ни олиб Афғонга кетган эди” – дедими эри? Бу жуда қизик!) “племянник”лари деб тахмин қилаётгани, баъзи бир “факт”ларни ҳам рўқач этаётганини (у ярага бир сония кўз ташлабок, нима эканлигини тушунганди – пиндинка чаккан! Бу ернинг одамлари терисида тез-тез учраб турувчи “ёмон яра!”) билган, ўзига ҳеч ким эътибор бермай қўйганидан фойдаланиб, Яшар ва Нодирани бемалол кузата бошлаган ва у ҳам худди бошқалардек фикрга келганди – бир-бирига “копия”!

Лекин наҳотки, шу гаплар рост бўлса?

– Тушунмадим, нега жанжаллашаяпсизлар? – вазиятни бир оз бўлса-да юмшатиш учун оғзини катта очиб илжайди у. – Бу спорнинг кимга кераги бор? Қариндош бўлиб чиксаларингиз, бунинг нимаси ёмон! Яна нима керак сизларга? Шод бўлиш ўрнига жанжал қилиб... Ай-яй-яй!

Унинг сўзлари Ҳожарга мойдек ёкиб тушди:

– Айланай сиздан, дўхтуржон! Ана, ўзингиз қаранг! – илтижо қилди аёл уни ҳимоя қилувчи одам топилганидан йиғинида бас қилиб. – Наҳотки, ўз жигарларимни танимасам! Ахир, Зухранинг (Нодира титраб кетди) пешанасида шу яра пайдо бўла бошлаганда, янгамдан ташқари ўзим ҳам шу жойига ҳар куни малҳам қўярдим! Бутунлай тузалиб кетсин, киз бола, айбли бўлиб қолмасин деб! – У яна Нодирага юзланди. – Ўзим айланай сендан! Барчиндек киз бўлибсан-а!

Нодирани аллақачон жиянига чиқариб қўйган Ҳожар энди факат унинг пешанаси-ю кошу кўзига термулар, хатто Яшарни ҳам унутганди, ваҳоланки, бу машмашаларнинг барчаси бутунлай ўзини йўқотиб қўйган мана шу йигит илк бор дарвозадан кириб келгандан сўнг бошланганди.

Яшар эса сира қутилмаган воқеа нима билан тугабини билмай, қарахт аҳволга тушганди. Унинг юраги гурс-гурс урар, кўзига Нодиранинг пешанасидаги яра изидан бошқа ҳеч нарса кўринмасди: наҳотки?! Наҳотки, бу киз ўзи қўпдан бери – хатто эсини таниганидан буён! – биладиган Нодира эмас, қандайдир... Зухра?! Наҳотки, мана бу аёл уларнинг аммаси?! Унда ўзи ким?! Унинг эгизагими?! Исми... Ҳасанми?! Шу ерда туғилганими?! Наҳотки, улар – қўпчилик шу пайтгача тахмин қилганидек! – ростдан ҳам ака-сингил?!

Ҳожар худди бир нима тўсатдан эсига тушгандек ялт этиб Раҳимовга қаради:

– Малим... шуларми сиз айтган ёш ўқитувчи... лар? Наза-

римда, сиз... – у қўлини пешанасига қўйиб, ниманидир эшлашга урина бошлади.

– Ҳа, – бош ирғади Раҳимов. – Сизлардан жой сўраётганимда бир киши ҳақида гапиргандим. Аммо, кўриб турганингиздек, иккови экан... Яшар ва Нодира.

У беихтиёр оғзидан чиқиб кетган исмлардан сўнг аёлга кўрка-писа кўз ташлади: шовқин кўтармаса эди яна!

Аммо Ҳожар ундай қилмади, унга узоқ пайт тикилиб турди, сўнг надомат билан бошини чайқади, нафақат Раҳимов, қолганлар ҳам бу ҳаракат маъносини тушундилар.

Энди аёлни Нодирадан бошқа ҳеч ким қизиқтирмасди.

– Айланай ўзимнинг сулувимдан! – деди у ёнида ўтирган қизнинг сочини силаб. – Акам... яъни, сизлар Афғонга кетмовдиларингми ўшанда?

Нодиранинг киприкларида ёш пайдо бўлди:

– Билмайман, хола.

– Хола?! – бирдан ранги ўзгарди анчагина мулойимлашиб қолган Ҳожарнинг. – Нега ундай дейсан?! – кичқирди у. – Айтдим-ку, аммаларингман деб! Наҳотки сен ҳам ишонмаётган бўлсанг?! – Нима дейишни билмай бошини янада пастга эгган Нодиранинг юзидан шашқатор ёш тўкила бошлаганини кўрган Ҳожар уни бағрига олди. – Йиғлама, нега йиғлайсан? Энди топишганимизда-я! – Сўнг қизни ўзидан сал узоқлаштириб, юзига қаради. – Акам қаерда?! Тирикми у?! Гапирсанг-чи!!! – телбаларча қичқирди у, сал олдин Нодира, ундан-да илгари Яшарнинг ота-оналарини умуман кўрмаганлари ҳақида айтган кескин, бир оз кинояли сўзларини яна ёдидан чиқариб.

Нодира пиқиллади:

– Билмайман, хола... – хавотир ила бошини кўтарган қиз ўзига еб қўйгудек тикилиб турган аёлнинг нигоҳига дош беролмай, яна эгилди. – Мен... отамни сира кўрмаганман. Яшар ҳам.

– Қанақа Яшар?! – энди бор овозда хайқириб юборди Ҳожар. – Нималар деяпсан, тентак қиз?! У аканг бўлади! Исми Ҳасан! Наҳотки шу пайтгача билмасанг?! Иккаланг бирга эмасмидиларингми ҳали? Нега унда бирга келдинглар?! Нима учун бирга юрибсизлар?!

Раҳимовнинг назарида кетма-кет берилаётган бу саволлардан қиз хушидан айриладигандек эди.

– Янга! Ўзингизни босинг! У ҳеч нарсани билмайди! Илти-

мос, сал ўзингизни қўлга олинг! Бас қилсангиз-чи бечора қизни кийнашни! – овозини кўтарди у ўзига кулоқ солмаётганларини кўриб. – Кўрмаяпсизми аҳволини! – Нодиранинг аҳволига ростдан ҳам ачинмасдан қараб бўлмасди: бутун вужуди дир-дир титраб, кўз ёши шашкатор оқарди. – Мен ҳаммасини сизга айтиб бераман! – Ҳожарнинг оғзини очганча қараб қолганини кўрган (“Ҳаммасини”, дейдими?! Нега шу пайтгача жим турибди унда?!) Раҳимов ўзига ортиқча баҳо бериб юборганини сезди ва чайналиб қолди. – Янга... айтишди-ку, буларингиз (у энди ҳеч қанақа исми аташни истамасди) гўдаклигидан етим-хоналарда катта бўлишган. Балки, сиз ўйлаётгандек, акангизнинг фарзандлари бўлиб чиқишар, аммо буни ўзлари билмайдилар! Бу ерга бирга келганларининг сабаби эса... ҳа, доимо бирга бўлишган, бир жойда ўқишган... Шунинг учун-да! Озгина сабр қилсангиз, ҳаммаси аниқланиб, жой-жойига тушади! Мана, иккови ҳам ёнингизда турибди-ку!

Махсум унга мамнун кўз ташлади: “Молодец, директор! Бу апай шашиятир!”

Ўртага тушган жимликни энди юм-юм йиғлаётган Нодира бузарди холос. Ҳожар уни яна бағрига босиб, ҳўл бўлиб кетган юз-кўзидан чўлп-чўлп ўпди, титраётган қўллари билан сочларини силаб-сийпалади:

– Амманг ўлсин... Ҳали шундай кўргуликларга дуч келдиларингми! Бўлди, йиғлама! Мен ҳам йиғламайман! Ҳаҳ, замонанга ўт кетсин-а! Сенларни шу қўйга солганларнинг бошига бундан баттар кунларни солсин-а, худойим!

Шундай дер экан, гарчи йиғламасликка ваъда берган бўлса-да, кўзидан тинмай ёш оқар, тили учида ҳамон турфа хил саволлар айланар, аммо ўзига зуғум билан қараб турган эри, ҳозиргина дакки берган Раҳимовдан ҳайиқиб, индай олмади.

Сира кутилмаган можаро бошланиб кетгани боис Ҳожарнинг ёнида чўккалаганича қолган ва ўзи ҳам буни эндигина пайқаган Махсум яна илжайди, ҳамон қўлида тутиб турган нашатирли шишани қутига қайта жойлаб, ўрнидан турди.

– Мен борай энди, – деди у ҳеч кимга қарамай. – Бу ерда қиладиган ишим қолмади. – Кетар олдидан Яшар ва Нодирага яна бир бор кўз ташлаб, бошини маъноли чайқади-да, дарвоза томон юрди. Ҳовлидан чикқач эса, кузатгани ортидан эргашган Давлановнинг енгидан енгилгина тутди. – Агар яна тоби

кочиб қолса, уйда бўламан. Лекин айтиб қўяй – аёлинг рост сўзлаётганга ўхшайди!

– Ақл бовар қилмайди! Наҳотки сен ҳам...

Махсум қалин шишали кўзойнаги ортидан таънаномуз боқди: “Мнение”сини айтди, шекилли? Яна қайтариш шартмикин?

Давланов қайтиб ҳовлисига кирганда Раҳимов, Яшар, Нодира жой-жойларида турганларича хаёлга толишган, ўзини бир оз босиб олган шекилли, ошхонада қуймаланаётган Ҳожар энди меҳмонларга дастурхон ёзишга ҳозирлик кўраётганди. Ора-сирада унинг қуйиниб, ўртаниб йиғлаётгани, кимнидир, ниманидир қарғаётгани эшитиларди:

– Ҳаҳ, замонларингга ўт кетсин-а! Ҳаҳ сенларни бу қўйга солганларнинг...

Бешинчи боб

Ўша пайтда ростдан ҳам замонга ўт кетган эди.

Аввалига аллақайларда – узок Россияда қандайдир инкилобми-ей ёки шунга ўхшаш нарса бўлганини ҳали Бухоро амирлиги тасарруфида бўлган бу чекка кишлок аҳолиси ҳам узунқулоқ гап-сўзлардан эшитиб юрди. Бутун ўлкада бўлгани сингари, қаердандир пайдо бўлиб қолган дохийлар-у улар ташкил этган ўта халқпарвар ҳукумат ҳақида турлитуман миш-мишлар бу ерда ҳам кезиб юрар, аҳоли гўё бойларнинг мол-мулкани йўқсилларга бўлиб беришаётгани, ўзларини эса қулоқми-ей, яна алламбалолар қилиб ҳар томонга бадарға қилишаётганлари, қаршилиқ кўрсатганларини эса камоқхоналарга тиқишаётгани, ёки бўлмаса, тўғридан-тўғри отиб ташлашаётгани ҳақидаги хабарларни гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай қабул қиларди.

Сал ўтмай Туркистоннинг Россияга тобе аллақайси жойларида “босмачилик” деган ҳаракатнинг бошланганини ҳам билиб олишди, аммо бунинг нима эканлигини узок вақтгача тушуна олмадилар: “Кимни босишади? Бойларни-ми, камбағалларни-ми? Ёки бирварақайига иккаласини ҳам? Мақсадлари нима? Шўро (номи жуда ғалати-я! У нимани англатса?) ҳукуматига қарши курашяптиларми? Лекин бу ҳукуматни жуда халқпарвар дейишяпти-ку!”

Шу тарика орадан бир-икки йил вақт ўтди ва ўзлари тасар-

руфида бўлган амирлик тугатилгани, унинг ўрнига қандайдир...
 ха, “халқ республикаси” деб аталувчи ҳокимият тузилгани
 ҳақида гап чикди ва дарҳақиқат, ўша миш-мишларнинг баъзи
 бир унсурлари бу ерда ҳам бўй кўрсата бошлади: шу пайт-
 гача бунда амирликнинг маҳаллий вакиллари иш олиб бори-
 шар, дейлик, халқдан солиқ йиғишар, бошка турли-туман иж-
 тимой муаммоларни у ёки бу тарзда ҳал қилишарди. Энди эса
 уларнинг ўрнида – бир кечада қаерга гумдон бўлишганини ҳеч
 ким билмай қолганди! – шапка ва чарм камзул кийган, камари-
 га наган таққан кишилар пайдо бўлди. Уларни дубулғасимон
 бош кийимларида кизил юлдуз тасвири туширилган бир тўп
 аскарлар кузатиб юришар, ўзлари ҳам бошдан-оёқ куролланиб
 олишганди. Баъзи бирлари мусулмон йигитлари бўлса, баъзи-
 ларининг кимлигини мутлақо билиб бўлмасди – на тили, на
 ранг-рўйидан.

Кўп ўтмай халқ сайиллари бўладиган майдонда деярли бу-
 тун аҳоли иштирок этган катта йиғин (барчанинг иштирок эти-
 шини таъминлаш мақсадида уйма-уй юриб тарғиб қилинганди)
 ўтказилди.

У қай кўринишда бўлмасин ҳар қандай янгиликка ўч одам-
 лар учун бу нарса жуда кизик туюлди ва шундан бўлса керак,
 оғир хаста, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрдаги қариялар, эмизик-
 ли жувонлардан ташқари барча – ҳатто паранжи-чачвондаги
 аёллар ҳам! – айтилган жойга айтилган вақтда етиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, одамлар умрлари бино
 бўлиб, бундайин катта йиғинни кўрмаганди.

Нотикнинг нари-бери ясалган минбардан ҳайқириб,
 кўлларини ҳавода силкиганча айтган дастлабки сўзлари жуда
 ғалати ва тушунарсиз бўлди: “Улуғ октябрь социалистик ре-
 волюцияси”, “Доҳиймиз Ленин”, “Пролетариат диктатураси”,
 “Коммунизм”... Кейин у йиғилган оломон сал-пал тушунадиган
 ибораларга ўтди: “Россиядаги ок пошшо ҳукумати уч йил ол-
 дин, Бухоро амирлиги эса куни-кеча тугатилди, Масков, Петро-
 град ва Туркистоннинг марказий ўлкаларида шўро ҳукумати
 аллақачон ўз фаолиятини бошлаб юборди, бутун ўлкада, шу
 жумладан, Бухорода ҳам халқ ҳокимияти ўрнатилди, унинг
 шабадаси энди сизларга ҳам етиб келди, бундан буён бу ерда
 ҳам халқ ҳукумати ва унинг вакиллари иш олиб боради, ушбу
 ҳукуматнинг фақат эзилган халқ манфаати йўлида фаолият
 юритувчи идоралари иш бошлайди, бунинг учун эса...”

Кейинги сўзлардан миш-мишларнинг жуда тўғри эканлиги маълум бўлди: ростдан ҳам шўро ҳукуматига бойлар керак эмас бўлиб, мол-мулклари тез орада оддий халққа бўлиб берилар экан, зеро, энг олий мақсад – барчани тенг қилиш. Асосий шиор – “Ишламаган тишламайди!”

Нотик шиорга айлантирилган бу мақолни жуда ўрнига қўйиб, нутки давомида кўп марта қайтарди. Масжиду мадрасалар эса мутлақо ортиқча – шўро сиёсатига тўғри келмайдиган, қисқача айтганда, эскилик саркитидан бошқа нарса эмас экан. Тез орада янгича таълим бериладиган мактаб, касалхона иш бошларкан. Иккиси ҳам бепул, албатта.

У ниҳоятда моҳирона айтган сўзлари охирида йиғилганлардан шўро ҳукуматига хайрихоҳ бўлишларини сўради, агар шундай қилишса, ҳаётлари тезда яхшиланиб кетишига катта-катта ваъдалар берди.

Унинг аввал жимгина тингланган дастлабки сўзларидан сўнг одамлар орасида шивир-шивир бошланганди: нахотки ҳамма айтганлари рост бўлса? Амир тахтдан йиқилибдими? Унда, юртни ким бошқаради? Уни ҳам амир деб атайдиларми ёки бошқача? “Халқ республикаси” дегани нимани англатса? Турмушларингизни яхшилаيمиз деганлари-ку яхши, аммо, масжид, мадрасаларни ёпмоқчи бўлганлари нимаси?

Бойларнинг мулкани камбағал халққа бўлиб берамиз, дедими? Ким ўз мулкани бериб қўяркан! Тўғри, бизда бойлар бор, баъзилари ноинсоф, лекин ҳаммаси ҳам мана бу нотик айтаётгандек “халқ қонини ичиб...” Ким бой бўлишни истамайди! Боз устига, ҳамма ҳам бой бўлиб қолавермайди – бунинг учун Яратганнинг суйгани бўлишинг керак! Кўпчилик ўшаларнинг орқасидан тирикчилик қилаётир-ку! Қандай қилиб уларнинг мулкани олиб қўйиш мумкин? Тешиб чиқмайдими бировнинг нарсаси? Кўз-кўзга тушмайдими? Лоп этиб эртага бошқа гап чикиб қолса, бир-бирлари билан қирпичок бўлгани қолмайдими? Бойлар бегона эмас, осмондан ҳам тушишмаган – ҳаммаси ўзлариники. Қон-қардошлик иплари билан боғланишган, тўй, жанозалари бир. Бир кун келиб ҳаётдан кўз юмишса, қўйиладиган жойлари ҳам бир. Ана, ҳаммалари – бойми, камбағалми, фарқи йўқ – бир куни бориладиган жой!

Йиғин ўтаётган жойдан сал нарида, бир-бирига мингашиб кетган икки улкан тепалик узра Лангар қабристони ястаниб ётарди. Нафақат шу яқин-атроф аҳолиси, балки

узок-узоклардагилар ҳам бу ерга бир неча асрлардан буён ўз яқинларини қўйишар, кўплар учун бундай бахтга эришмоқнинг ўзи катта шараф эди.

Тепаликларнинг бирида – энг баланд жойида – маҳобатли масжид савлат тўкиб турибди. Унисининг худди шундай жойида пиру авлиёлар жасади қўйилган хонақоҳ. Лангарнинг кўпчиликини ташкил этувчи кашшок аҳолиси уларнинг қабрини зиёрат қилишга келувчилар очикқўллик билан қиладиган хайр-эҳсон ортидан тирикчилик қилишади...

Оломон орасида ҳамон шивир-шивир давом этар, гўё ҳукумат вакилларининг шу ерда эканлиги ҳам унутиб қўйилгандек эди. Бир пайт нотик қўлини осмонга баланд кўтарди:

– Тинчланинглар! – кичкирди у. – Кимда саволлар бор?

Оломон жим бўлиб қолди. Нотикқа айнан шу нарса керак эканми, савол-павол кутмай, томоғини калта йўтал кўмагида тозалаб, давом этди:

– Унда сизларга янада яқин бошқа режаларимиз билан танишинг. Камбағаллар манфаатини ўйлаб тузилган янги ҳукуматга шу ернинг ўзида хизмат қилувчи вакиллар жуда зарур. Истаганлар аскарликка ёзилиши, халқ милицияси сафида хизмат қилиши мумкин. Мана! – у ўзларини кузатиб келган ёши турли хил отлик аскарларни қўли билан кўрсатди. – Қаранглар! Ҳақиқий шоввозлар эмасми? Ким бизга содиқ хизмат қилса, унинг учун ҳамма нарсани муҳайё қиламиз: худди мана шу йигитларга бўлгани каби мунтазам маош, от, кийим-кечак, озиқ-овқат ва бошқалар. Амирнинг қовушини тўғрилаб қўйган ўртоқ Фрунзе¹ қизил армияга маҳаллий аҳолидан ўттиз минг аскар олиш ҳақида фармон чиқарган. Қани, ким биринчи? Марҳамат, қўркмасдан чиқиб, мана бу ўртоқнинг – у ҳамроҳларидан бирига имо қилди – ёнига келиб, номларини ёздиринг. Ҳа, олдиндан айтиб қўяй, бизга хизматга кирган киши ўша пайтнинг ўзидаёқ ҳукумат қарамоғи ва ҳимоясига олинади. Бола-чақаси билан! Эшитаяпсизларми? Агар жуда яхши хизмат қилса – мукофотланади, увони, мартабаси ошади...

¹ Фрунзе М.В. – Шўро давлат ва ҳарбий арбоби. 1919 йил июлдан 1920 йил сентябригача Туркистон fronti қўмондони бўлган, Ўлкадаги истиклолчилик ҳаракатини бостириш ва Бухоро амирлиги ҳамда Хива хонлигини ағдаришда фаол иштирок қилган.

Яна ғала-ғовур бошланганда гижинглаб, безовталаниб турган бедов от устида ўтирган ок-сарикдан келган пахлавон келбатли йигит оломон орасидан ёриб чиқди. Кўпчиликнинг, шу жумладан, нотикнинг ҳам нигоҳи унга қадалди:

– Баракалла, азамат! – юзи ёришди унинг. – Қани, якинрок кел, мана бу ўрток ёнига.

Лекин йигит унга нафрат билан бир қараб қўйди-да, каттик камчи урилган отини бутунлай бошқа – кишлок томон солди.

Мулзам бўлган нотик оломон кулгуси остида унинг ортидан бир зум қараб тургач, яна йиғилганларга юзланди.

– Ким у?! – бу сафар товушида очикдан-очик зарда бор эди. – Оти, эгнидаги чопонига кўра бойваччаларга ўхшайди-ку! Сизнинг қонингизни канадек сўриб ётганлардан бирими? Шунақами? Менинг сўзларим ёқмабди-да! Албатта ёқмайди! Биз айна шунақаларни таг-туғи билан йўқотиш учун халқ ҳокимиятини туздик! Майли, қочиб қаёққа борарди! Унақаларнинг жойи Сибир!

У шундан сўнг кўқариб-бўзарганча янги ҳукумат ўз душманларига қарши қандай жазолар қўллашини йиғилганларга тушунтира кетди. Энди унинг илгариги ширин, очик юз билан айтилган, халқ мақоллари билан тўла сўзларидан асар қолмаганди.

Нихоят нотик (унинг фамилияси Ҳайитов бўлиб, Россияда бўлиб ўтган талатўпларнинг бошидаёқ янги ҳукуматни ёқлаб чиққан ва раҳбарлар эътиборига тушганди. Бухоро амирлиги тугатилиб, ўрнига “халқ республикаси” барпо этилгач, унинг жойлардаги тарғиботчисига айланди. Ҳайитовнинг ёши қирқларда бўлиб, қаримсиқ юзи захил, чакка сочлари оқара бошлаган, қирра бурни чап томонига қийшиқ, қад-комати бесўнақай, аммо сўзга уста, ўзига юклатилган вазифани кўп ҳолларда ортиғи билан адо этувчи одам эди) яна бир марта истовчиларни хизматга таклиф этиб, йиғинни ёпиқ деб эълон қилганида ўзаро шивирлашганча уй-уйларига тарқалаётган одамлар орасидан бир неча ёш-яланг аста-секин ортда қолиб, Ҳайитов кўрсатган вакил қаршисида “саф тортдилар”.

Бошларини ҳам қилиб турган бу йигитлар болалигиданок ота-онасидан етим қолганлар бўлиб, бири кимнингдир эшигида қарол бўлса, бошқаси бир бурда нон эвазига кишин-ёзин кимнингдир моли, йилқисини боқар, ётадиган жойи эса сайисхона эди.

Вакил йигитлардан ким эканликларини сўрашга улгурмай, Хайитовнинг ўзи уларни сўрокка тутди:

– Хизматга кирмоқчимисизлар? Яхши. Кафолат бераман – ҳеч кимдан кам бўлмайсизлар! Лекин олдин айтинглар-чи, ҳалиги от чоптириб кетган йигит... Исми нима? Қаерда туради?

Хайитов барчанинг кўз ўнгида ўзини ерга урган йигитни кечира олмаётганди, қандай бўлмасин тезроқ ўч олиш истаги юрагини ўртамoқда эди: ўзингга ҳам, ҳукуматингга ҳам ту-пурдим! – дегандек қилди-я, ярамас!

Йигитлар гап ким ҳақида кетаётганини дарров илғадилар, улардан энг нимжони (оғир турмушдан кутулишнинг энг яхши чораси мана шу йўл эканлигини ички бир туйғу билан англаган, ниманидир, дейлик, ўта нимжонлигини баҳона қилиб – ана, янги ҳукумат вакиллари билан келган аскарлар қандай ўктам йигитлар экан! – хизматга олмасликларидан жуда кўркаётганди) ерга қараганча минғирлади:

– Малла.

Олтинчи боб

Ҳар баҳор сурувларини ёнма-ён жойлашган ушбу тепаликлар пойидан хайдаб ўтишига қарамай, бирон марта ҳам бу каби ҳодисанинг шоҳиди бўлмаганди: “Ким у? Қаёқдан пайдо бўлди? Кўриниши бунчалик кўркам ва хатти-ҳаракати бунчалик ўзига ярашган! Нима қилапти? Наҳотки шу ердан бошқа намоз ўқийдиган жой бўлмаса унга?”

Теварак-атрофда яшовчи барча қабила ва уруғлар тилига тушиб, аллақаердан пайдо бўлгани ҳақида гап-сўз юрган ғалати мусофир балки шудир? Аввал у ҳақда “бирон муттаҳам-фирибгар бўлса керак”, кейин эса “тарки дунё қилиб, шу ерларни ўзига макон тутган ғариб экан” деган миш-миш тарқалди. Аммо қабиладошлари билан ўрмонда яшовчи бир қариянинг сўзига кўра, бутунлай бошқа сабаб билан бу ерга келиб қолибди. Унинг бу ерларда пайдо бўлиши Оллоҳнинг бизга кўрсатган муруввати экан. “У хали бизни бутун мусулмон ва номусулмон ўлкалари аро шарафларга буркайди!” – деганди қария мана шу йигитга таъриф берар экан.

“Ҳа, ўша шекилли. Менинг шу ердалигим, ён-атрофидан юзлаб қўйнинг маъраб ўтишига ҳам эътибор қилмаётир. Одам

хам шу даражада ўзини унутиб тоат-ибодатга бериладими! Қаердан унда бунчалик эътиқод, маслагиди бу даражада собитлик? Нега биз у каби эмасмиз? Нега у бизга ўхшаб бугуннинг тирикчилиги эмас, Оллоҳ васлига умидворлик, унинг ишки билан яшайди, одамларни фақат шу йўлдан боришга ундайди (лекин, ҳалигача биров унга эргашганини кўрмадим, эшитмадим)? Мен, мисол учун, ундан фарқли ўлароқ, бойлик тўплаш, ўзим ва яқинларимнинг тўқинлигини таъминлашни ҳаётнинг асл мазмуни, деб билдим. Наҳотки шу кунгача хато яшаб келган бўлсам? Лекин у танлаган йўл – ишкилиб, мусулмончиликка зид бўлиб чикмасин-да! – унга ва умуман одамларга нима беради? Ёшгина умрини бу тарзда бесамар ўтказиб (қариянинг у билан қилган бир неча мулоқотидан сўнг олган тушунчасига кўра, шайхлик мақомини олиш аслида дунёнинг барча лаззатларидан воз кечиб, таркидунё қилиш билан баробар экан), бу тарзда яшаб юргандан кўра...”

Қўйчивон жунжикиб осмонга қаради: ана, ёмғир ҳам ёғиб юборди, у эса буни ҳатто сезмаётгандек. Бошида на ёпинғичи, оёғида на чориғи бор. Бу туришда шамоллаб, тоби қочиб қолмайдими! Ёки, бу ҳам ўша... нима эди?... ҳақ йўлида риёзат чекишга кирадими?

Қўйчивон на кетишни, на жойида қолиб, бундан кейин ҳам уни кузатишни биларди.

Қаерда яшаса? Тирикчилиги қандай ўтаётибди? Яна ўша қариянинг айтишича, ҳеч кимдан кўмак сўрамас, ҳеч кимнинг ошига шерикчилик қилмас экан.

“Балки мендан қабул қилар? – ўйланиб қолди у. – Ҳа-да, бу атрофда мендан бой одам йўқ (тўғрироғи, ҳаммасининг тирикчилиги қўл учиди), мол-мулким етти пуштимга етади. Ҳеч бўлмаганда ибодатини... мана бундай ёмғиру қор тагида амалга оширмаслиги учун бирон иншоот қуриб берсам-чи? Дейлик... масжид! Айни шу ерда! Агар каттароқ қилиб қурилса-ку, теварак-атрофдаги бошқа намозхонлар ҳам келган бўларди. Турли-туман боскину қирғинбарот урушлардан сўнг ҳаёт издан чикиб, ҳар ким ўзи билан ўзи бўлиб юрибди. Лоақал ана шу мусофирнинг хатти-ҳаракати, қилаётган ишлари туфайли бундайин тарқокликка чек қўйилар?”

Қўйчивон чуқур ух тортди: ҳа, шунча бойликка эга бўла туриб, ҳалигача бирон хайрли ишга қўл урмади, умр эса якунига етиб бормоқда. “Ахир, чин дунёга борганинда қанча

молинг бор эди деб эмас, қандай савоб иш қилдинг, деб сўрамайдиларми? Қон чиқариб қурбонлик қилиш, хайр-садақа улашиш, етим-есирнинг бошини силаш ўзини билувчи ҳар битта мусулмоннинг қўлидан келади, лекин менинг имкони-ятларим бу амаллардан юкори-ку! Қолаверса, шундайин баркамол йигит ҳаёти мазмунини Оллоҳ йўлига бахш этиш, ҳақ йўлига кириб, Унинг васлига етишда кўрибдими, унга кўмак бериш менинг бурчим эмасми? Ўзимнинг кўнглимга-ку буни солмабди (балки ёзмишим шудир?), жилла курса шу йигитнинг аҳволига томошабин бўлиб турмайин. Бу ёлғон дунёда билиб-билмай қилган гуноҳларимни андак бўлса-да ювиш, боқий дунёга ёруғ юз билан бориш учун балки бундай имкон бошқа бўлмас?

Майли, унинг эътиқодига кўра (ҳатто мўъжизалар яратишга қодир шайхлар ҳам аслида ғариблигу мискинлик тимсоли эканлар!), мен таклиф қилмоқчи бўлаётган нарса ортиқча ҳисобланар, аммо ҳақ йўлида жонбозлик кўрсатаётган бундай инсонларни эъзозламаслик, авайламаслик гуноҳи азим! Ҳа, шундай бир қошона қуриб берайинки, токи у ҳар жихатдан бу йигит етган мақомга мос бўлсин! Майли, бошпанаси ҳам шунда бўла қолсин...

Дакика сайин кучаяётган ёмғир кийғос очилган наъматакнинг новда ва ним пуштиранг гулбаргларига шатирлаб урилишни кучайтирган бир пайтда ибодатини тугатган Муҳаммад Содик ортига ўгирилди ва отдан тушиб, ўзи томон дўстона кўз ташлаб турган нотаниш кимсани кўрди.

* * *

Ҳали қурилиш ишлари бошланмай туриб, атайин Бухоро ва Самарқанддан таклиф қилинган – яхшигина ҳақ эвазига, албатта! – тажрибали, нозиктаъб усталар ўзига хослиги билан ажралиб турувчи иншоотнинг юпка хитой қоғозида акс этган лойиҳасини кўрсатиб, пардоз ишлари учун Самарқанд ёки Бухоро, жуда бўлмаганда, Кеш усталари қўлидан чиққан безаклар қўллангани маъқул дейишганида, кўйчивон бир сония ҳам иккиланиб ўтирмади: “Бу ёғи энди сизларга ҳавола! Масжид шундай бўлсинки, кўрган ҳам, эшитган ҳам фақат ҳавас қилсин! Харажатлардан кўркманглар: ана молим, агар етмай қолса – жоним!”

Ҳажм ва кўлами жихатдан яқин-атроф учун кўз кўриб,

кулоқ эшитмаган кўринишдаги масжид қурилишига қўл урганларидан вокиф бўлган уруғ, қабилалардан биронтаси ўзини четга олмади. Ҳар ким имконига яраша, ҳеч қандай ҳақ тама қилмай, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай меҳнат қилди. Пойдевордан тортиб томни битиришгача қанча вақт сарфланган бўлса, безакларни Кешдаги усталарга буюртма қилиш, тайёр бўлгач келтириш учун ҳам шундан оз вақт кетмади. Ўта нафис сопол ва ганч безаклар ортилган ўнлаб туялар қишнинг совуғи, ёзнинг иссиғи демай Лангар ва Кеш орасида қўп марта катнади. Сандиқларда олтин ёки қумуш бўлса керак (ахир, юк оғирлигидан туялар аранг оёқ босишарди-да!) дея фараз қилган қароқчи тўдалари бир неча марта қарвонларга ҳужум қилишди, аммо ўзлари учун ҳеч қанақа қиймати йўқ буюмларни кўриб, ҳафсалалари пир бўлиб, алам устида аввал қарвон аҳлини яхшилаб дўппослашгач, юкларни жарга улоқтирдилар.

Ниҳоят, шу қаби йўқотишлар, кўзда тутилмаган бошқа вазиятлар туфайли пайдо бўлган ортиқча харажатлар, кийинчилик ҳамда азобларнинг барчаси тугаб, қуриб битказилган масжид бор гўзаллиги билан намоён бўлганда, қўйчивоннинг қўрасида битта қари така ва биргина касалманд қўй қолганди.

Барчанинг юз-кўзида ҳаяжон ва қувонч аломатлари барқ урар, гурур ва ифтихор туйғуси дилларни забт этганди. Аммо ўша дилларни хира қилиб турган бошқа бир нарса ҳам бор эди: ахир, қўйчивон хонавайрон бўлди-ку! Ҳазилми – тўрт минг бош қўй бир йил ичида сув бўлиб кетса! Қачон, ким энди уларнинг ўрнини тўлдирди! Умуман, тўлдириб бўлармикин?

Беихтиёр ҳамма бошлар у томонга ўгирилди: кўнгил сўраш, ҳеч бўлмаганда, миннатдорчилик билдириб қўйиш керакмиди...

Бирок ҳаммаси аксинча бўлди.

– Раҳмат сизга, эй аҳли мусулмон! – ўрама камчи тутган ўнг қўлини кўксига қўйиб, эгардан сал узилганча ҳалойиққа қараб қичқирди қўйчивон. – Нима ишларга кодир эканлигингизни яна бир марта кўрсатдингиз! Бу обида насиб бўлса ҳаммамиз учун қутлуғ бир даргоҳга айланади! – У мармар зиналарда туриб, бир-бирини муборакбод этаётган меъмор-усталарга юз тутди. – Заргарона ишларингиз учун сизга ҳам ташаккур! Бунёд этганингиз бу иншоот асрлар бўйи яшаб, кейинги авлодлар кўзини ҳам қувонтиришига ишончим ко-

мил! Қўлларингиз дард кўрмасин! – У кўзлари намланиб турган Муҳаммад Содикка ҳам шу тарика миннатдорчилик билдирмокка шайланди, аммо энг сўнгги пайтда фикрини ўзгартириб, отдан сакраб тушди ва қаршисида тиз чўкиб, хиркаси этагини кўзларига сурди:

– Прим! – деди у ҳаяжонини боса олмай. – Ҳа, бугундан бошлаб сиз менинг ва мана шу бизга қараб турган барча мусулмонларнинг пирисиз! Нима бўлганда ҳам, энди биз фақат сизга эргашамиз ва хизматингизда бўламиз! Ҳақ йўлида Яратган ва пайғамбаримизнинг назари тушган сиздек одамга ҳамнафас ва ҳамроҳ бўлсак, армонимиз қолмасди! – У бир пасгина нафасини ростлади. – Менга келсак, қилган ишимдан асло пушаймон эмасман! Миннат ҳам қилмокчи эмасман, зеро қўнгилдан чиқариб қилинган ишга ҳеч қанақа миннат аралашмайди...

Муҳаммад Содик, уста-меъморлар, тўпланган ҳалойик – ҳаммаларига яна бир бор таъзим қилгандан сўнг оти бошини уйи томон солган қўйчивоннинг ортидан қўнгилларида турли хил ўй билан (уларнинг аксариятида ҳамдардлик қоришиқ эди) қараб туришарди.

Кўпминг қўйли бойдан бутунлай қашшок кимсага айланган, аммо юраги шу пайтгача бирон марта туймаган қувончдан энтикиб кетаётган қўйчивоннинг оти ҳали ўн қадам қўймай...

– Уйингга боравер ва ортингга ўгирилма! – буюрарди ғойибдан келиб, фақат унга эшитилаётган овоз.

Овоздан сергакланиб жиловни тортган қўйчивон иккиланиб қолди, ортидан янграётган маърашларни эшитиб таажжубланди, аммо ўгирилиб қарашга журъати етмади – ҳар ҳолда, унга шу нарса буюрилмокда эди. Қани кетаверсин-чи, бу ёғи нима бўларкин!

Нима бўларди – уйига яқинлашгани сари ортидан келаётган маъраш товушлари тобора қаттиқроқ янграр ва бу товушлар энди ўн, юз ёки мингта қўйниқидан-да кўра...

Ё қудратингдан! Нималар бўлаяпти ўзи! Тўғри, шу пайтгача у барча қўйлар бир хилда маърайди, деб ўйлаб юрарди, лекин ортидан айни ўзига тегишли бўлган қўйларнинг товуши эшитилмокда-ку! Қандай қилиб уларни бошқалардан ажрата олмаслик мумкин!

Қўйчивоннинг ҳаяжони ортгандан ортиб борарди. Балки... тўлиқ ишонч ҳосил қилиш учун дейман-да... шундок кўз қирини ташлаб олса бўлар? Ким кўриб ўтирибди!

– Уйингга боравер ва ортингга ўгирилма!

Қўйчивон чўчиб тушди: “Ҳа, Оллоҳ ҳаммасини кўриб тургувчидир! Ҳа, бу қўйлар ўзиники ва ғойибдан келаётган товуш ҳам фақат Яратганнинг ўзига тегишли!”

У бирон марта ортига ўгирилмади ва рўй бераётган бу мўъжизани ўздан бошқалар: уста-меъморлар, масжид қурилишида жонбозлик кўрсатган халқ, шу жумладан, эндиликда пирига айланган Муҳаммад Содик кўрдими-йўқми, била олмади.

Еттинчи боб

Биринчи учрашганларидаёқ янги ҳукумат томонидан номи қора рўйхатга тушган ушбу йигитнинг хатти-ҳаракати бекорга эмасди, нима учун бундай қилаётганидан қишлоқдаги санокли кишиларгина хабардор эди.

Болалигида мулла Жалил исмли мактабдордан таълим олганидан сўнг (унчалик катта бўлмаган ушбу мактаб масжид қошида фаолият юритарди), ўғлидаги иқтидор, ўзида эса шунга етар маблағ борлигини билган ота (ўзи ҳам ўқимишли инсон бўлиб, Малла дастлабки таълимини ҳали мактабга бормаи ундан олганди) ўқишини яна давом эттириши учун катта ниятлар билан Бухорои шарифга етаклаб, нуфузли мадрасаларнинг бирига жойлаштириб келганди. Айтиш жоизки, бунга кўпчилик лангарликларнинг қурби етмас, аксарият ҳолларда у каби ўсмирларнинг бунингдек мақсадлар билан борар жойи Ғузор, Қарши ёки шаҳри Кешдан ошмасди.

Она, албатта, ёлғизгина ўғлини бағридан узоқлаштиргиси келмади. Ахир, барча толиблар учун бирдек – баҳордан то эрта кузгача давом этувчи таътил ҳисобга олинмаса, бошқа пайтларда уйга кетиш учун рухсат беришмас экан-ку! Болагинасининг иссиқ-совуғидан ким хабар олиб туради? Бу давр ичида бетоб-метоб бўлиб қолмайдами! Ўзи-чи? Уни соғиниб, ҳар куни йўлига кўз тутмайдами! Худо кўрсатмасин-у, агар бу ерда бирон нима рўй берса – айниқса ўзининг тез-тез мазаси бўлмай турибди – шунча йўлдан бориб ким унга хабар беради? Етиб келишга улгурадами?

Она кўп уринди, балки эрини ҳам қўндира оларди, лекин – энг сўнгги пайт – шундай қилса, билимга ташна боласининг кўнгли чўкиб қолишидан хавотирланиб, ноилож рози бўлди.

Шу тарзда Малла уч йил Бухорода нафақат мадраса тупроғини ялади, балки отаси ва мулла Жалил пайқаган иктидорини намоеън қилиб, мударрислар эътиборига тушди, бегона, турли-туман халку элатлар яшайдиган шаҳар бўлишига қарамай, шу ерда ҳам дўсту ёр ортгирди, ок-корани таниди, жумлаи оламда бўлаётган ҳодисалардан ҳаминкадар бохабар бўлиб, дунёқараши кенгайди ва табиийки, жисмонан анча улгайди.

Аммо фаришталар яхши ниятга ҳам, ёмон ниятга ҳам омин дейиши рост эканми, сўнги марта уйига келганда онасининг жуда оғир аҳволда ётгани устидан чиқди. Нафақат Малла, унинг ўзи ҳам кузгача тузалиб кетишига умид қилганди, лекин бундай бўлмади. Тўғри, оёққа турди, аммо Малла онасини бу ҳолда ташлаб, бирон ёққа кетишни ҳатто тасаввур қила олмасди. Онанинг аввалги – ўзи қўрқиб юрган хавфлардан-да воз кечиб (пешанада бори – ҳали ҳеч ким дунёга устун бўлган эмас, болагинамнинг шунча йил чеккан заҳмати ҳавога соврулмасин!), ўғлини кетишга бир-икки марта қистови ҳам натижа бермади. Бунинг устига, ўкиш даврида ён-атрофида нелар бўлаётганини кўриб юрган Малла таълимни истаган пайтда давом эттириш мумкинлиги, толиблар ўн, ўн беш ва ҳатто йигирма йиллаб мадраса тупроғини “ялаш”ларидан хабардор эди. “Худо хохлаб, ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетсангиз, ўкиш қочмайди, – деди у кулиб, онаси бу ҳақда яна бир марта гап очганида. – Ҳозирча шу ерда, сиз ва отамнинг ёнида бўламан”.

Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди деганларидек, бу давр орасида кўп нарса ўзгарди: кейинги икки опаси турмушга чиқди, ўзи уйланди ва нафақат касалманд онаси, ҳали тептетик отаси ҳам оламдан ўтди. Малла турмуш ташвишлари билан бўлиб қолганига қарамай, ташлаб кўйилган ўкиши, қайтиб бормаيدиган бўлса мударрисларни (роса хайрон қолишаётгандир, сувга чўккан тошдек нега жим бўлиб кетди деб!) хабардор қилиб қўйиш, мадраса ҳужрасида қолиб кетган китоблари-ю рўзғор анжомларини олиб келиш ҳақида тез-тез ўйларди.

Айниқса кейинги пайтларда нафақат у, балки барча лангарликларнинг қулоқларига етиб келаётган турли-туман миш-мишлар, ўлканинг турли ҳудудларида рўй бераётган воқеалардан сўнг, агар ҳозир бормаса, кейин бунинг балки имкони бўлмаслигини ҳис этиб ёки оламда нелар содир

бўлаётганини ўз кўзи билан кўриш учунми, бир сафар дабдурустдан йўлга тушди ва хеш-акраболарининг назарида мутлако бошқа одам бўлиб қайтди: шўх, хазилкаш бу йигит алланечук хаёлчан, камгап бўлиб қолганди.

* * *

Отини сайисхона айвони устунига боғлаган Малла оёқлари тагидаги ернинг мустаҳкамлигини синамоқчи бўлгандек, тарс-турс уриб, шахдам қадамлар ташлаб бораркан, йўл-йўлакай овоз берди:

– Ҳожар! Қаердасан? – Эшикдан ёши ўн беш-ўн олтилардаги дуркунгина, юз кўриниши Малланинг ўзини эслатадиган киз мўралади. – Отга ем сол, сув беришни ҳам унутма.

Гулбаҳор, қорачадан келган, хушрўйгина жувон икки нафар гўдаги – Ҳасан ва Зухрани чўмилтириб бўлган шекилли, уларни кийинтираётган экан. Малла болаларга совук тегмаслиги учун ортидан тезда эшикни ёпди ва остонада туриб қолди. Хона ним қоронғу эди.

– Келинг, – деди Гулбаҳор турган жойидан.

– Нима, ҳар куни тоғорага тикасанми дейман? Шамолла-тиб кўясан-ку! Бошқа ишинг йўқми?

– Бир кун чўмилтирмасанг, ҳамма ёғи бичилиб кетади. Ушланг, шунчалик меҳрибон бўлсангиз! – деди лабининг бир четида жилмайган Гулбаҳор болаларни чакқонлик билан унинг билақларига ётқизар экан. – Кўлликларни¹ ювиб қўйишим керак. Эҳтиёт бўлинг-а.

Малла болаларни авайлаб кўксига босди, улардан таралувчи иссиқ тафтдан юраги ҳаприкиб кетди.

Унинг болалари!

Гапнинг очиғи, бирданига эгизак фарзандли бўламан, деб ўйламаган, аввал бошда бир оз хавотири ҳам йўқ эмасди: никоҳдан ўтганларидан сўнг икки йилга яқин Гулбаҳорнинг бўйида бўлмади, яқинлари, айниқса аллақачон бола-чақали бўлиб кетган опаларининг (улар уч нафар эди) маслаҳатлари ва тазйиқлари билан ўткир нафасли эшонлару ҳамма нарса-ни қафтлари ёки бир парча синиқ ойнада кўрувчи лўли-фолбинларга энди кўринамиз деб туришганида, соппа-соғ, аммо ўзи сингари кўнгли хижил бўлиб юрган Гулбаҳор

¹ Кўллик – таглик.

эҳтиросга тўла тунларнинг бирида кўнгли беҳузур бўлаётгани, “жуда ҳам довучча егиси келаётганини” шивирлаб айтди.

– Эсинг жойидами? – чироқнинг хира нурида унга ажабланиб тикилди Малла. – Ёзнинг ўртасида-я! Қаердан топаман? Пишгани бўлмайдими? Ана, томда, бир коп туршак турибди... аввалги йилдан қолган. Олиб тушайми?

– Бўлмайди, – деди ҳозирча сирни очгиси келмаган Гулбахор. – Яхшиси аввал буни катта опамга айтинг (Гулбахор барча келинлар каби эрининг яқинларини исмлари билан атамас, қайнопаларини “опам”, Ҳожарни эса “аммаси” дерди). Нимани дейсизми? Нимани бўларди, шундай... мазам бўлмаётганини-да! Балки шундан сўнг нима қилишингизни маслаҳат берар. Ҳа, айтгандек, у ёқлар анча баланд, ўрик кеч пишади, ораларида ҳали хомлари бордир. Қайтаётганингизда ўшалардан бир дўпписини териб келасиз.

Гулбахорнинг сўзларида бир оз айёрлик, андаккина хафагарчилик бор эди: кулоғига етиб келган орқаворат гап-сўзларга қараганда, Малланинг катта опаси Санам у атай чақирилмаган қайси бир оилавий йиғинда, “ёлғизгина, тилаб олинган укаси” албатта фарзандли бўлиши кераклиги (Авлодимизни ундан бошқа ким давом эттиради? Биз – опаларими? Бу ҳатто кулгули-ку! Қиз қачон уруғ давомчиси бўлибди?), акс ҳолда, келиннинг жавобини бериб, бошқасига уйлантиришни маслаҳат солган, тозаям бўлмаса, устига иккинчи хотин олиб беришни (Худога шукр, укам чакмоқдек йигит, ким унга кизини бермайди!) ўртага ташлаган экан.

“Келганимдан буён мени ёқтирмайди. Балки уйма-уй юриб, устимга олинадиган хотинни ҳам излаб юргандир! Энди билиб олсин!” – ўйлаётганди Гулбахор шу сўзларни эрига айтар экан қайнопасининг режалари барбод бўлаётганидан суюниб.

Малланинг ота-онаси у уйлангандан сўнг ярим йил ўтмай бор йиккан-тикканлари ва энг кенжа кизлари Ҳожарни унга омонат қолдириб, бирин-кетин оламдан ўтгани боис, ўзаро оилавий тадбирларнинг барчасига анчагина тўқ ҳаёт кечирувчи ана шу опа ва унинг эри бўлмиш почча бош-қош эди. Қолган опалари ва бошқа яқинлари ўртамиёна, ҳатто камбағалона турмуш кечиришар, ўз ўринларини билганларидан бу каби нозик ишларга бурунларини суқишавермасди.

Ҳеч нарсадан хабари йўқ Малла эрта тонгдаёқ айтилган жойга жўнади. Гулбахор рост айтади – бошқа кимга борсин?

Бундай пайтлар ёш келинининг атрофида парвона, керакли маслаҳатларни бериб турувчи қайнонаси бўлмаса. Ўзининг ота-онаси, узоқ-яқинлари эса...

Эҳ, ҳозир буни ўйламагани тузук!

Санамнинг оиласи бола-чақасини олиб, мол-ҳолини ҳайдаб кир тепасига чиқиб кетганча ҳар ёзни ўша ёқда ўтказар ва салқин куз ҳавоси бошлангандагина кишлоққа қайтарди. Бу ҳолат деярли барча, шу жумладан, Малланинг хонадони учун ҳам анъанага айланган, аммо шу йилги ёзда баъзи ташвишлар билан овора бўлиб, ҳали жойидан жилмаганди.

Малла опасини қуюқ арчазор ўртасидаги ялангликда ўрнатилган ўтовидан сал нарида – гуриллаб ёнаётган тош ўчоқ рўпарасида учратганида катта-кичик жиянлари бир зумда уни ўраб олишди. У белбоғига ўралган бир ҳовуч парвардани уларнинг энг каттасига узатаркан, деди:

– Лекин талашманглар – нақ қулоқларингни узиб оламан!

У қўлидан келганча тантилик билан жиянларини сийлаб, баъзи-баъзида эса жеркиб (буниси ҳар доим эмас – фақат ҳаддан ортиқ шўҳлик қилишганда) турар, лекин бундан ҳеч ким хафа бўлмасди: ҳаки бор! Ахир, айтмайдиларми, тоғанг отангдек улуг деб. Бунинг устига, битта-ю битта тоға бўлса.

– Кел, – деди барча аёлларга хос сезгирлик билан укасининг юзидаги ташвишни бирдан пайқай олган Санам. – Тинч ўтирибсизларми? Келин... яхши юрибдимми?

Малланинг чўзиб ўтиришга вақти йўқ эди (уйда иккита ожизадан бошқа ҳеч ким қолмаган), қўшимчасига, опанинг ўзи Гулбаҳор ҳақида бирдан сўз очиб, унга кўмак бериб юборганди.

– Юрганди-ю, лекин кеча... сал мазаси бўлмаётганини айтиб қолди. Шунга...

Санамнинг чимирилган қошлари баттар кўтарилди:

– Шунақа де? Мазалари бўлмабдимми? Савил қолсин...

Унинг гап оҳангидан Малланинг кўнгли бирдан хира тортди: бошланди! Негаям келди-я! Гулбаҳор ҳам жинни, шунинг ёнига юбориб! Тезда олдини олмаса, ҳозир яна эски қўшиғини бошлайди...

– Опа! Иссиқ жон-да! У бечора орқа қилиб, ёнингизга юбориб турса-ю, сизнинг эса билганингиз кесатик! Нима ўзингиз касал бўлмайсизми? – деди Малла анчайин кўрслик билан (бу одатини ҳам опалари доимо кечирешарди – ахир, ота-онамизнинг чироғини ёқиб турган шу!).

Лекин Санамни бутунлай бошқа нарса кизиқтириб қолганди. Келин уни орқа қилибдими? Балки унинг нима “ташвишда” юрганини билмас?

– Ҳа, нима қилибди ойимчага?

– Кўнгли айниётганмиш, – қурби етганича ўзини босиб, жавоб берди Малла. – Кейин, айтишига қараганда...

Санам болалари чувиллашиб парварда талашаётган ўтовга бирров кўз ташлаб олгач, унга яқин келди, шунингсиз ҳам ўчоқдан уфураётган олов тафтидан қизарган ёнокларига баттар қизиллик югурди.

– Алдаётган бўлмасин! – деди у укасининг кўзларига сирли боқиб. – Билиб қўй, укажон, “Бир аёлнинг макри кирк эшакка юк бўлади” деганлар!

Малланинг оғзи очилиб қолди: эси жойидами бунинг! Қанақа макр? Қанақа эшак?

У жўшиб келаётган жаҳлини ғалати илжайиб турган опасига эндигина сочмоқчи бўлган ҳам эдики, пастдан келаётган туёқлар товушини эшитиб, тўхтади.

Поччаси экан.

– Э, хуш кўрдик! – деди у қайниси билан кучоклашиб кўришаркан. – Уй ичиларинг яхшими? Ҳожарой, келин... Биз томонга не шамоллар учирди?

Санам худди ўша илжайиш билан эрига юзланди:

– Бизни йўқлаб келармиди ўша айтмаса! – Эри унга саволомуз тикилди. – Укамни ёш бола қилиб, довучча тергани юборибдилар бу ёқларга! Бошлари коронғу бўлганмиш...

Малла ялт этиб опасига қаради: нима?! Боши...

У ҳали хушини йиғиб олмай туриб, кулоқлари тагида поччанинг хитоби янгради:

– Э, э! Қулли бўлсин! Қулли бўлсин! Қани, кел, яна бир марта бағримга босай! Худди ўзингдек паҳлавон ўғил бўлсин илойим! Мана бу бошқа гап! – У Маллани бўшатиб, хотинига ўгирилди. – Энди нима дейсан? Менинг ҳам қуллоқ-миямни чақиб қўлимга бергандинг – келин ундай, келин бундай, унақа қиламиз, бунақа қиламиз... Кўнглинг жойига тушдим энди?

Бироқ Санам анойилардан эмасди:

– Майли, эртага ўзим кўргани бораман, ўшанда ҳаммаси маълум бўлади. Кўрамыз! Ҳа? Нега менга бундай қарайсан? Арпангни хом ўрдимми? – У укасининг елкасига шапатилади. – Бўпти, бўпти, ишқилиб айтгани рост бўлсин! Нима, сен-

га ёмонликни раво кўрармидим? Бир нималар деган бўлсам, куйганимдан-да! Ўтовга кир, салкингина. Хўжайин, – энди эрига юзланди у, – ўзингиз бошламасангиз, тураверади бу коккан козик бўлиб. Ҳой, еб тўймас дангасалар! – бу сафар ўтов томон қичқирди, – қани, жойни тезда бўшатишлар! Ҳе, сенларни тукқанни эртарок ер ютсин! Биринг ўтинга, бошқанг сувга чоп – тоғаларингга иссик овқат қилишим керак!

Тили заҳар бўлгани билан опаси турли хил мазали овқатларнинг пири эди, бироқ, фикри-хаёли уйи, Гулбаҳорда бўлган Малла шўрванинг таъми қанақалигини ҳам билмади: наҳотки? Лекин... мендан яширгани нимаси? Нега ўзим сеза қолмадим? Ахир, бу каби гап-сўзлар дўст-жўралар ўртасидаги суҳбатларда ҳам бўлиб турарди-ку – кимнинг хотини боши қоронғу бўлганда нималар дегани, нималарни кўнгли тусагани, бу пайтдаги уларнинг кўрсатган нозу фироқлари...

Хаёлларига берилиб кетган Малла илжайганча ўзига қараб турган поччасининг шу ерда эканлигини ҳам сезмасди.

Шу тобда хаёлига келган бир нарсадан хайратда қолди: опаси қанчалар ҳақ! Ростдан ҳам, бир хотиннинг хийласи қирк эшакка юк бўлмай нима! У доимо содда деб ҳисоблаб юрадиган Гулбаҳорки шундай қилгач...

Демак, ортидан бўлаётган гапларнинг ҳаммасини эшитиб, кимдан чиқаётганини ҳам билиб юрган! Лекин фикр этмаганди-я, шу пайтгача! Нима деганди кеча: “Қатта опамга айтинг-чи, қани, нима дер экан...” Оббо айёр-эй! Ҳали уйга борайин, айёрлик қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!

У қизарганча опаси, поччаси, жиянлари билан хайрлашар экан, Санам белбоғни узатди – унга худди ўзи олиб келган ширинликлар каби думалоқ-думалоқ алламбалолар тугилганди.

– Ушла. Салом айт... ҳаммаларига.

Малла тугуннинг устидан пайпаслади:

– Нима бу?

– Нима бўларди? – ясама ажабланди Санам. – Ахир бу ерга довучча деб келмаганмидинг? Унчалик довучча ҳам деб бўлмайди-ю, лекин жиянинг Холдорга айтгандим, хомхаталасини териб келибди. Олиб боравер, ҳали таги хом гапга шунақаси ҳам бўлаверади.

Поччаси бир чеккага қараб, хихилаб қулди, сўнг, “Жим туравер, бу гапирaveraди” – дегандек, қип-қизариб кетган қайнисининг елкасига дўстона муштлади.

Шу суҳбатдан сўнг, орадан тўққиз ой ўтиб эгизаклар туғилди, Санам уларга доялик қилди, кўп ўйлаб ўтирмай, ҳатто исмларини ҳам ўзи қўйди: нимасини ўйласин? Исмлари бирга экан-ку!

Болаларни ўзи бешикка беллади, то чиллалари чиккунча бир оёғи укасининг уйида бўлди ва бир куни, жиянлари, келинига меҳри жўшиб турган пайтда, “худо Ўзи саклаб қолган аҳмокона режалари” ҳақида йиғлаганча Гулбаҳорга сўзлаб, узр сўради.

Гулбаҳор қилт этмади, аммо Малла унинг нигоҳидаги “Нималар деяпсиз? Мен сира эшитмаган эканман” – деган муғомбирона маънони ўқиб, ерга караганча кулиб қўйди...

Саккизинчи боб

Мана, энди у иккала фарзандини ўзининг кенг кучоғига олиб, юзларига оталик меҳри билан термулиб турибди.

Кўлликларни ювиб, қайтиб кирган Гулбаҳор болаларни олиб, тўшакка ётқизаётганида Малла кўлини кизининг пешанасига яқинлаштирди.

– Нима бу? – сўради у. – Қандайдир... яра чикибдими?

– Ҳа, ёмон яра, – деди Гулбаҳор болишларни тўғрилар экан. – Билмадим, қайдан йўлиқди.

– Бирон чорасини кўраяпсанми?

– Тоза тупрокни қиздириб босдим... билмадим... фойдаси бўлармикин. Исирик дамланган сув билан ҳам бир неча марта ювдим. Аммаси баъзи бир доривор гиёҳларни териб келди. Эртага ўшалардан қайнатиб...

– Табибга олиб борсанг-чи?

Гулбаҳор кизалоғининг пешанасига кўз ташлаб олди:

– Тузалиб кетар.

– Барибир кўрсатиш керак.

– Ҳа, айтгандек, нега одамларни йиғишган экан? – сўради Гулбаҳор бир пайт. – Ҳамма бордими? Нималар дейишди?

Малла болалари ёнига ҳорғин чўқди:

– Нима бўларди – ҳаммаси ёлғон гаплар, лекин ваъдалар коп-коп. Ниятлари нима эканлигини сира тушуниб бўлмайди. Биласанми...

У сўзларини тугата олмай, эшик ортидан Ҳожарнинг товуши келди.

– Ака, ошнангиз келди, сизни сўрапти.

– Қайси ошнам? Ҳа-а, Эшмааматми? Ҳозир чиқаман.

Малла девордармиён кўшниси, тенгдоши ва энг яқин дўсти Эшмаамат билан куюк кўришди.

– Йиғинда кўринмадинг? – кулди у. – Жуда зўр томоша бўлди лекин.

– Тафсилотларини эшитдим... ўзим далада эдим. Яхши ўтирибсизларми? Эгизакларинг қалай? Кечаси билан йиғлаб, уйку беришмаётгандир?

– Нима кипти, чидаймиз-да! Сизларга ҳам эшитилаяптими? Нима... шикоят қилгани чиқдингми? Тўхта-чи, – баттар ёйилиб илжайди у. – Балки шунинг учун уйланмаётгандирсан? Уйкуни ўйлаб! Ха-ха-ха! – Ўз ҳазилидан ўзи завқланиб кулди у. – Рост, юрасанми энди? Биронтаси борми ўзи? Ким? – Гарчи буларни яқин дўсти айтаётган бўлса-да, Эшмаамат негадир кизарди, Малла эса эътибор қилмай, давом этди. – Майли, яшириб юравер-чи. Тўйингга айтсанг, борармиз, бўлмаса – йўқ. Лекин бир гапни дўст сифатида айтиб кўяй: шўро бор-будингни тортиб олмай отингни камчилаб қол! Ҳам тўйга йиққанларингдан айрилсан, ҳам хотинсиз қолсан! Эшитдингми нималар дейишганини?

– Ҳа... жуда ғалати гаплар бўлибди. Демак, гап-сўзлар рост экан-да?

Малла елкаларини қисди:

– Омон бўлсак кўрармиз.

– Аллақачон ҳаракатларини ҳам бошлаб юборишибди-ку!

– Яъни? – тушунмади Малла.

– Баъзи қишлоқдошларимизни янги ҳукумат идораларида хизмат қилиш учун саралаб олишибдими-ей! Хўжамурод, Равшан, Аҳмад...

– Ўшаларни-я! – энсаси котди Малланинг. – Яна “саралаб” деганинг-чи! Гапирасан-да ўзиям! Ўзлари бош эгиб боришгандир-да кунлари ўтмай! Айтаётганинг ўша ипирикларнинг ким эканлигини қошки мен билмасам!

Сухбатлашарканлар, ошхона деразасидан (аслида у дуд учун мўлжалланган кичкина туйнук эди) ўзлари томон кимдир термулиб турганини сезишмасди. Бир пайт ўша томонда нимадир тарақлаб кетди ва шу ондаёқ кимдир: “Вой ўлай!” – деб қичкириб юборди.

– Ким у? – деди Малла ўрнидан кўтарилиб. – Ҳожар? Сен-мисан?

Коронгу ошхона эшигида чиндан ҳам Хожарнинг ғира-шира шарпаси кўринди.

- Мен...
- Нима қилаяпсан у ерда?
- Чой кўймоқчи эдим...
- Яхши, фақат тезроқ бўл.

Сухбатлари бўлинган дўстлар барчанинг хаёлини банд қилиб турган “янги” мавзуга яна қайтишди. Анча вақт ўтгач, юзини рўмол билан қия беркитган Хожар супага яқинлашди.

– Дастурхонни ҳам! – кичқирди Малла чойнакни кўя солиб дарров узоклашаётган қиз ортидан.

* * *

Бугун ушбу “мавзу” нафақат улар ўртасида, балки қишлоқнинг бошқа хонадонларида, шу жумладан, янги ҳукумат вакиллари вақтинчалик жойлашган уйда ҳам қайта-қайта кўтарилаётганди.

– Демак, гап бундай, – деди тўрда ўтирган Ҳайитов йиғилганларга бир-бир кўз ташлаб. – Кўп чўзмаймиз. Бу ерда ҳам тезроқ янги тартибларни жорий қилишимиз керак, бунинг учун...

Энг аввал қишлоқнинг бадавлат, ўзига тўқ хонадонлари рўйхати тузиб чиқилди, кимнинг қаерда, нимаси борлиги бир-бир аниқланди. Теварак-атрофда янада бадавлат кишилар бўлишига қарамай, рўйхатнинг энг бошида Малланинг номи қайд этилганди.

– Унга кўрсатиб қўяман шўрони қалака қилишни! – хонтахани муштлади Ҳайитов. – Бухорода ўқиганми? Аҳа... шунақа де! Ўзи чаламулла-ю, димоғидан қурт ёғишини! Шўро ундай, шўро бундай деб, ҳар жойда ёмонлаб юрган эмишми? Қаерда кўрган экан? Ҳм-м-м... шунақами... Демак... ундан энди яхшилик кутиб бўлмайди! Демак, аллақачон душманзимизга айланиб бўлган!

Ҳайитов ўзига юклатилган вазифа бўйича қайга бормасин, ўша ер одамларидан қайси бири сал бўлса-да норозилигини билдирса, аввало ишни ўшандан бошларди – илоннинг бошини янчиш керак, токи бошқаларга ўрناق бўлсин! Эҳ-е, бунақанги олифталарнинг қанчасини кўрмади, қанчасини янчиб ташламади! Бунақаларга шафқат қилмаслик керак! Ёки унинг, яъни,

шўро ҳукуматининг айтганини килади – тур деса туради, ёт деса ётади, ёки бўлмасам...

У шу ерда ҳам кўплаб жазо чораларини қаторлаштириб ташлади.

* * *

Гулбаҳор Маллани биринчи марта кўрганида, чапани, улокма-улок юрувчи йигит бўлса керак, деган ўйга борган эди, кейин қараса – хат-саводли, ўқимишли экан.

Айниқса, узоқ киш оқшомлари китоб ўқишни яхши кўради. Бир куни кирса (энди келин бўлиб тушган пайтлари эди), яна мук тушиб ўтирибди. “Нима бало, ёд олаяпсизми?” – ҳазиллашди у. “Йўқ, ўқияпман, – деди эри бош кўтармай. – Афсуски, саводинг йўқ, акс ҳолда ўзинг ҳам шўнғиб кетардинг”. “Ким ёзган уларни? Ўзимиздек одамларми?” “Йўқ, улар биздек одамлардан анча юқори. Аҳли донишлар! Яъни, донишманд, билимли одамлар демокчиман, энди тушундингми? Қара, мана бунисини...”

Эҳ-хе, тўлиб-тошганча қанчадан-қанча номларни айтиб ташламади, у эса бу одамлар хақида ҳатто эшитмаганди. Ҳозир ҳам биронтасининг исми ёдида йўқ – бир-иккитасиники ўзбекча бўлмаса, қолганлари... Наҳотки шундай китобларни ёкиб ташлашса? Тентак бўлганми булар? Китобни ёққанлар тўғридан-тўғри дўзахга тушади, дейишмасмиди?

Гулбаҳорнинг хаёлларини ҳали ухламаган Малланинг куйиниб айтган сўзлари бўлди:

– Эҳ, қани эди шу муртадларни кўрмаслик учун узоқ-узоқларга бош олиб кетсанг! Лекин уй-жойинг, ҳеш-акраболарингни ташлаб... Бунинг устига, ҳаром қадамлари ҳозирча етиб бормаган қўшни ўлка-ю мамлакатларга ҳеч ким кетиб қолмасин деб, барча чиқиш-кириш йўллари бекитиб ташламоқдалар... улар учун биз гўё қўй... ҳаммамизни аввал кўрага қамаб, кейин битта-битта сўйиб ейиш учундек.

– Кўпам куюнаверманг, бу ҳам элга келган тўй – одамлар нима бўлса, биз ҳам шу, – уйку аралаш минғирлади Гулбаҳор. – Ухланг.

Малла уф тортди:

– Бундай қора хаёллар бошни чулғаб турганда уйку келармиди. Мени яна, – бир оз тин олди у, – Ҳожар... ташвишлантираяпти. Унинг тақдири нима бўлади? Ахир, мен энди унга

ҳам ота, ҳам она ўрнида. Яхши жойдан чикса, узатиб юборсак бўлармиди? Ҳозирча қўлимизда у-бу нарса борлигида? Эртанги кунга ишонч қолдимиз? Нима дейсан?

Уйқуси учган Гулбаҳор бошини ёстикдан узиб, эрига тикилди:

– Яхши жой? – деди у. – Бирон... мўлжаллаганингиз борми?

– Жиннимисан! – жаҳли чикди анча пайтгача нима дейишини билмай қолган Малланинг. – Энди бир ками синглим учун эр излаш қолувди!

Гулбаҳор унинг соқол босган ёнокларини силади.

– Унда аммасини ёнимизда қолди, деб ҳисоблайверинг, – деди у илжайганча. – Қайта менга яхши бўлади, хув десам...

– Тушунмадим? – ярим юмилган кўзлари ярқ этиб очилиб кетди Малланинг. – Бу билан нима демокчисан?!

Эрининг жаҳли тез чиқишини яхши билган (худо билади, ҳозир ҳам хаёлига нималар келди!) Гулбаҳор чўзиб ўтирмади.

– Эшмамат акани айтаман. Шундоқ девордармиён қўшнимиз. Дўстингиз...

Юраги гурсиллаб уриб кетган Малла гавдасини тўшакдан даст кўтариб, хотинига тикилди: нималар деяпти?! Ёки... бирон гап борми?

– Балки очикроқ айтарсан?

– Жаҳлингиз чикмасин-у, анчадан бери сезиб юрибман: у кишининг аммасида кўнгли бор... чоғимда, аммаси ҳам... Шошманг! Ўқрайманг – ичимдан тўқиётганим йўқ! Балки эркакларда ундай эмасдир, лекин аёл зоти бир-бирини худди ўзини билгандек билади.

Энг яқин дўсти ҳақида айтилган бу гап шошириб қўйган Малла кўзини қайтадан юмди: Эшмамат-а! Бу ёғи қизик бўлди-ку!

Тўғри, ёмон йигит эмас, яқин дўсти, халқона айтганда – болалиқдан тепишиб катта бўлдилар, лекин...

Унда нега оғиз солишмаяпти? Тўхта, тўхта... кунни-кеча уйланиш ҳақида (ҳазиллашиб, албатта!) гап очганида... Йўқ, ҳеч нарса демади, худди қизлардек уялиб кетди.

– Мен ҳеч нарсани билмайман! – хўмрайди Малла. – Тушундингми? Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ сен ҳам тилингга эрк бераверма!

Гулбаҳор пўписани эшитмагандай, яна илжайди:

– Бўлиб қолар... сиз айтган нарса.

Малла кўрпани жаҳл билан бошига тортиб, тагидан тўнғиллади:

– Унда... ўзинг хузурларига югуриб бора қол! “Қайн-синглим ортиқчалик қилиб қолди, тезроқ олиб кетинглар” – де! Тоза безор бўлган экансан шу... етимчадан! Рўзғорингга қарашса, болаларингни қўлидан қўймас!

Гулбаҳор ичидан босиб келган кулгусини аранг тўхтатди:

– Ўзингиз гап очдингиз-ку!

– Сен эса худди шуни кутиб юрган экансан! – юзидаги кўрпани шартта юлиб олди Малла. – Биламан сен аёлларни – тилинг тагида тилинг бўлади!

Эрининг кўнглидан нима кечаётганини жуда яхши билиб турган Гулбаҳор бу тиканли гапдан ҳам хафа бўлмади: уялаяпти! Эшмамат ака энг яқин, сирдош дўсти, эртага қарабсанки... куёв! Шуни ҳазм қила олмаяпти! Лекин Эшмамат ака ҳам қизиқ: нега шу пайтгача одам қўймапти экан? Балки мана бу одамга ўхшаб (Малланинг аразчи болалардек бошини кўрпага ўраб олгани баттар кулгусини кистаётганди), бугун жонажон дўст-у, эртага куёв бўлиш ғалати туюлаётгандир? Ота-онаси билармикин? Наҳотки уйланиш ҳақида ўғилларига ҳозиргача гап очмаган бўлишса? Тўй қилишга қўллари қалталик қилаяптими, деб ўйласанг... Йўқ, рўзғорлари жуда тўкин-сочин эмас-у, лекин ёмон ҳам деб бўлмайди. Ёки ёш эканлиги тўхтатаяптими? Йўғ-е, ўн олтига кирган қиз ёшми! Ўн уч-ўн тўрт ёшдагиларни бериб юборишяпти-ку!

У эри томон яна, энди норози бўлиб қаради: бўладиган гапга аччиқ қилгани нимаси! Жон десин, агар Эшмамат акадек йигит куёв бўлса!

Унинг хаёлларини бирин-кетин янграган йиғи товуши бузиб, сал олдин бошлаган Зухрага кейинчалик Ҳасан жўр бўлди. Ё тавба! Бири йиғлаганда иккинчиси жим ётса-чи! Ёки ҳамма эгизакларда бу нарса одатмикин? Ҳатто, айтишларича, бири касал бўлса, иккинчиси ҳам албатта шу касал билан оғрир экан. Ишқилиб, шундан худо сақласин! Қоринлари очдими ё? Ҳалигина эмизганди, шекилли.

Гулбаҳор эрининг елкасидан туртди:

– Эшитмаяпсизми?

У албатта, болаларнинг йиғисини эшитиб ётар, хотини ҳар доимгидек кўмагига муҳтож эканлигини ҳам сезиб турарди, аммо бу сафар...

– Ўзинг қара, мен... чарчаганман, – деди ҳали аччиқ қилиш “хуморидан” чикмаган Малла.

Бир неча сониягагина хотинидан сас чикмади.

– Унда... нариги уйга кириб ётинг. Бола фақат менга керак.

Кесатикни эшитган Малла бор овозида йиғлаётган болаларни овута олмаётган хотинига қараб, юраги орзикиб кетди: унда нима айб? Кўнглида бори, балки... билганини айтди-да!

– Буни овутиб тураман, сен Зухрани эмиз. Бўлакол – деди у бор бўйига узалиб ўғилчасини кўлига оларкан, меҳрибонлик билан.

Гулбахор киприкларида пайдо бўлган ёшни кўрсатмаслик учун кизчаси устига энгашди ва ярим очик сийнасига кўл юборди.

* * *

Эр-хотин болаларни нари-бери ухлатганларидан сўнг, ҳар хил хаёлларга бориб (бу хаёлларнинг деярли барчасида Ҳожар ва Эшмамат “бевосита” катнашарди) тонг отарда кўзи илинган Малланинг тушига алпоқ-чалпоқ, жуда бемаъни нарсалар кириб чикди: гўё Эшмамат катта тўй қилиб уйланаётганмиш, уни эса ўртоқлари ва Эшмаматнинг шахсан ўзи кўярда қўймай... куёвжўра бўлишга ундаётганмиш. Уларнинг айтишича, уйланаётган йигитнинг энг яқин дўсти ҳар доим куёвжўра бўлиб келган ва шундай яхши одатни бузишга унинг ҳаққи йўқ. “Жиннимисанлар! – кичқирармиш у маҳкам тутган кўллардан юлқиниб чиқишга уринаркан. – Ким ўз синглисига уйланаётган йигитга куёвжўра бўлади?! Бунақасини қаерда кўргансанлар?”. “Бу янги одат, кечагина Ҳайитов ўзи жорий қилди ва фатво берди!” – дейишармиш дўстлари, Эшмамат ва тўйда йиғилганларнинг барчаси бир овоздан. Малла ҳайратдан котиб қолибди. “Нима?! Қанақа фатво?! Ахир Ҳайитов динсизку! Кофир-ку!” – яна кичқирармиш у. Шунда Эшмамат унинг кўлини оғритганча ортга қайириб, имлабди: “Қара!” “Нима бу?! – кичқириб юборибди Малла. – Ким бу?! Наҳотки... Ҳайитов бўлса?! Нега кулаяпти?! Нега бунақа кийиниб олган? Салласидаги... жиғами? Йўғ-э, товукнинг патига ўхшайди-ку! Сарғайиб кетган сўйлоқ тишлари орасида қисилиб, тутун таратаётган нима? Ёки папирос деганлари шуми? Бу ерда нима қилапти?”. Эшмамат тиржайиб жавоб берибди: “Ҳожар иккаламизга никоҳ ўқийди. У бугундан бошлаб масжидимиз имом-

лигига ўтди!”. “Мулла Жалил кани?!” – жон ҳолатда сўрармиш ҳамон ўзига кела олмаётган Малла. “Халқ орасида динни тарғиб қилгани учун Ҳайитов кеча авахтага камаб қўйди ва ўзи унинг ўрнини эгаллади! Мен эса бугундан бошлаб сенинг дўстинг эмасман! Тупурдим сендек дўстга! Нега дейсанми?! Вой галварс-ей, нега тушунмайсан? Айтайинми? Унда эшит: бугундан бошлаб мен сенга куёвман! Куёв!!! Билдингми?! Ха-ха-ха! Во-ха-ха! Қо-қо-қо! Қо-қо-қо...”

Чўчиб уйғонган Малла ўрнидан кимирламай, бир оз тинглаб ётди: ҳеч ким кулмаяпти, шекилли? Э, ҳовлида ризк териб юрган товуклар қоқолашаётибди-ку! Балки биронтаси тухум қўйган ва шунга оламини бузиб... Э, овозинг ўчгур!

У билагини силади – қўлини ҳам ҳеч ким кайирмаган экан, шунчаки боши тагида қолиб, каттик уюшган кўринади.

Бу ҳали ҳаммаси эмасди: хар эрталабки одатига кўра отини суғориб келиш учун кўчага чиққанда Эшмаматга дуч келди. Икки дўст бақамти тўхтаганларида Малла илк бора Эшмаматнинг юзига қарай олмади ва табиийки, ундаги ташвишни бирдан сезмади.

– Эшитдингми?

– Нимани эшитишим керак экан? – деди Малла ҳамон унга карамасликка ҳаракат қиларкан, эгар-жабдукни тузатган киши бўлиб.

– Ҳайитовнинг нима қилганини?

Ялт этиб юзини бурган Малла Эшмаматнинг кайфияти сал бошқача, тўғрироғи, ёмон эканини энди кўрди.

– Нима, у... масжид имомлигига ўтибдими? – ҳазил қилишга ўзида куч топа олди Малла кўрган туши таъсирида.

Ажабланган Эшмамат кўзини бир оз кисиб, унга тикилиб турди-да, деди:

– Топган гапингни қара! Мулла Жалил ва қолган мулларларни ҳайдаб, масжид эшигига кулф урибди. Худди бошқа жой қуриб қолгандек, қандайдир омборхонами-ей ёки ҳукуматга тегишли бошқа бир идора қилармиш! Ҳозирча эса у ерга ўзи билан бирга келган аскарларни жойлаштирибди. – Эшмамат бошини чайқади. – Сал бўлсаям халқнинг кўнглига қарасалар бўлармиди.

Малла масжид томон ўгирилди: нахотки! Вой иблис-эй! Ахийри айтганини...

– Сенга нима дегандим? – мийиғида кулди у. – Ҳали бу-

ларинг ҳолва. Айтганча, сенга тегишмаяптими? Мени-ку, кўргани кўзи йўк.

– Янги очиладиган шўро мактабига муаллим бўлишга ундаб, ўзи бир неча марта уйимга келди, – қизарди Эшмамат. – Лекин аллақерда бошқатдан ўқиб келишим керак экан... ҳозирги билимим тўғри келмасмиш. Ўқиш, йўл харажатларини ўзлари кўтаришиб, доимий маош тайинланар экан. Яна бошқа ёрдамлар...

– Ихтиёринг, дўстим! – деди отини жилдириш учун юганни силкитган Малла. – Йўк! “Ўртоқ муаллим”! Ёки бошқача айттайинми? Бўпти, йўқлаб тур... куёвларга ўхшаб кочиб юрмай!

Лавлагидек бўлиб кетган Эшмамат тобора узоклашиб кетаётган дўстининг ортидан минг бир хаёл оғушида қараб колди.

Тўққизинчи боб

Тошдан-тошга сакраб оқаётган сув кўзларни қувонтирар, миллион-миллион зарралар шаклида таралаётган ёқимли салқинлик дилларни яйратарди. Аммо Яшар буларни сезмаётгандек, атрофга бефарқ кўз югуртирди, Давланов эса бутун қирғоқ бўйлаб сочилиб ётган харсанглардан бирига чўкди.

– Сиз ҳам ўтиринг, – деди у Яшарга. – Ана, ёнингиздаги кизил тошга. Ноқулай эмасми? Чопонимни ечиб берайинми? Тагингизга қўйиб оласизми?

Рад жавобини олган Давланов кўкрагини тўлдириб нафас олди.

Дарё шовуллар, узок-яқинлардан қўй-эчкиларнинг маъраши, итларнинг хуриши эшитилар, кимнингдир уйидан ашула янграрди. Патефондаги пластинка эски бўлса керак, ҳофизнинг аслида ширалигина товуши ёқимсиз хириллар, игнанинг кирт-кирти ҳам аниқ эшитиларди. Аммо буларнинг биронтаси ўртадаги суҳбатга, тўғрироғи, Давлановнинг унчалик кўпга чўзилмаган монологуга халакит бера олмади.

– Нима дейсиз? – деди у ниҳоят тугатиб. – Менга қолса-ку, сизларни бир қадам ҳам ёнимдан узоклаштирмақчи эмасман. Холангизни-ку айтмасам ҳам бўлади – ўзингиз ҳаммасини кўриб турибсиз.

У хотини ҳақида атайин “холангиз” деди, зеро уни энди тўғридан-тўғри “аммангиз” дейиш, ҳозиргина ўзи айтган так-

лифга бутунлай зид бўлиб чиқарди. Қолаверса, Хожарни нима деб чақириш ёки аташ энди буларнинг ўзига боғлиқ эмасми?

Яшар узок вақт нима дейишини билмай турди, лекин кап-катта одамни куттириб қўйиш...

– Наҳотки ўз тақдирига шунчалик бефарқ бўлган, деб ўйлаётган бўлсангиз? Ишонинг – ақлимни танибманки бу нарса хаёлимни бир дақиқа бўлса-да тарк этмаган. Лекин қўлимдан нима келарди! Қаёққа ҳам борарди болалар уйидан ташқарига чикмаган гўдак! Кимдан сўрарди – ортидан бирон марта йўқлаб келмаган бўлишса?

Кейинчалик, барча ўзим сингари болалар каби маълум маънода... бу хаётга кўникдим. Тўғри, баъзи болаларнинг яқинлари топилиб, ҳатто, олиб кетишарди, аммо камдан-кам ҳолларда. Баъзан келганларнинг ўзи болаларга қўшилиб йиғлаб-сиқташар, олиб кетишга қолганда эса...

Ҳа, ота-онаси қўйнида яшаётган кўп болаларнинг ҳам ўша пайтлари оч эканлиги, ҳатто кўчада гадолик қилиб юришларини билардик, қайсидир боланинг кетаман деяётгани, яқинларини қўмсаётганини кўриб, тарбиячилар бу ҳақда пин-санда қилишни ҳам унутмасдилар.

Балоғат ёшига етиб, мактабни битирганимиз ҳақидаги аттестат қўлимизга теккач, шахсимизга оид ҳужжатларни беришди. Бироқ минг афсуслар бўлсинким, ўша қоғозларнинг шунчаки, тахминан расмийлаштирилганлиги кўриниб турарди – ота-онамиз тугул, ҳатто қаерда туғилганимизни билдирувчи маълумотнинг ўзи йўқ эди.

Ундан-да ёмони – бизда имкониятнинг йўқлиги: ҳаётни йўлга қўйиб олиш лозим эди... бирон ўқиш ёки ишга кириш, бошпана ҳозирлаш деганларидек. Буларнинг ҳаммасини ташлаб, кечагина етимхонадан чиккан, чўнтагида бир мириси йўқ ўспирин ўтмишини излаб кетсинми? Ким бунга йўл қўярди: “Қаёққа бормоқчисан? Қанақа ота-она, қанақа қариндош-уруғ? Сенинг отанг ҳам, онанг ҳам ҳукуматимиз! Кимдан кам бўлдинг! Кимгадир керак бўлганингда, аллақачон топиб олмасмиди? Агар ҳукуматимиз боқиб катта қилмаганда, нима бўлардинг, биласанми? Ўқишга кирмоқчимисан? Ёки ишгами? Марҳамат, барча заводу фабрикаларнинг, билим масканларининг эшиги ланг очик! Истаганингга боравер. Ётоқхона ҳам берилади. Лекин, аллақимларни излаб, санқиб юрма!”

Буни айтмасалар ҳам жуда яхши тушунардик. Шунга қарамай, яна айтиб ўтай – кимлигимни билиш истаги ҳеч қачон мени тарк этмаган. Шу нарса барча етимларнинг ҳаёлида бўлган, шу жумладан, мен ва Нодиранинг ҳам. Лекин кўриб турибсиз... энди бу ердамиз. Худди ўша мажбуриятлар билан. Ташлаб кетишга ҳаққимиз йўқ. Ҳали... қўшимча ҳужжатларни излаб кўриш ҳақида айтдим... лекин, билмадим, буни қандай, қачон амалга ошираман? Ким бунинг учун менга имкон беради!

Яшар намланган киприкларини пирпиратганча, жим бўлиб қолди.

– Мен ҳаммасини тушуниб турибман, – деди Давланов хижолатланиб. – Тўғрироғи, энди тушунмоқдаман. Ҳа, гўдакликдаги имкониятларингиз чекланганини ҳисобга олмаган эканман. Лекин университетда ўқиш пайти, яъни... мустақил ҳаёт бошланганда, дейман... шунда ҳам имкони бўлмадимми? Дейлик, ёзги таътил пайтларида? Кам деганда бир ой бекор бўлгансизлар-ку!

– Бир ой дейсизми? – маънос кулди Яшар. – Ҳужжатларимиздаги пала-партишлик, саводсизларча ёзилган маълумотларни ҳисобга олсак, ўйламайманки... бунга йиллар кетарди. Балки, бутун умрим.

– Бу ҳам тўғрига ўхшайди, лекин тушқунликка ўрин йўқ, – деди Давланов анча пайт ўйланиб тургандан сўнг. – Энди юринг, менда бир фикр пайдо бўлди. Бундан кейин нима қилишимиз кераклиги ҳақида гаплашиб, келишиб олишимиз керак. – Жойидан кўзгалган Яшар Давлановнинг таниш сўқмоқ эмас, дарё кирғоғи бўйлаб бутунлай бошқа томонга кетаётганини кўриб, тўхтади. – Раҳимовникига борамиз, – деди тошдантошга ҳатлаётган Давланов қарамасдан ҳам унинг ҳаракатини пайқаб. – Олдидан ўтиб қўймасак бўлмайди. Юраверинг.

Бўлиб ўтаётган воқеалардан қарахт Яшар Давланов нимани ўйлагани-ю, нима учун Раҳимовнинг олдидан ўтиш кераклиги ҳақида сўраб ўтирмади.

* * *

Дахлизда чордона қуриб ўтирганча ўғлининг қўйлагидан узилган тугмани қадаётган Ойша нигоҳини кўтарди:

– Қайси малим?

– Янги келган-чи!

– Вой! – деди кутилмаган ташрифдан хайратланган Ойша. – Бир ўзими? Ёки... киз ҳамми?

– Йўқ. Давланов билан. Отамни сўрашаяпти.

– Илоё ер ютсин сен писмикни! – қарғана кетди жаҳли чикқан Ойша овозини пасайтириб. – Дарров шуни айтсанг ўласанми... янги малим демай!

Ичкари хонада дам олаётган Раҳимов бир пайт эшикдан мўраллади.

– Нима шовкин? Кимдир келди, дегандек бўлаяписизларми?

– Давланов келибди. Янги ўқитувчи ҳам бирга эмиш, – жавоб берди Ойша қизига еб қўйгудек қараркан.

Раҳимов ташриф маъносини тушунмай, бир оз хайрон бўлиб турди-да, олача чопонини йўл-йўлакай эгнига ташлаб, ташқарига юрди.

Бир пиёладан чой ичилиб, сал аввал тайёр бўлган шавла ейилиб, Давланов не мақсадда келганларини Раҳимовга айтгач (Яшар бунини эндигина англай бошлаганди), у ушбу режага қарши турувчи, халакит берувчи барча тўсиқларни қаторлаштириб ташлади: йўлланма, бурч, бу билан – балки – ҳеч бирон натижага эришиб бўлмаслиги ҳақида эҳтиёткорона ишоралар, ўзининг бошига ёғилиши мумкин бўлган нохуш ҳолатлар...

Яшар ҳеч нарса демади ҳисоб, аммо Давланов уни кўндириш учун бор ҳунарини ишга солди. Ниҳоят, бир соатга яқин давом этган курашдан сўнг, Раҳимов таслим бўлди – энди унинг ўзига ҳам Давланов айтаётган таклиф унчалик бемаъни кўринмай, бу бахтсиз инсонларга нисбатан кўнглида хайрихоҳлик пайдо бўлганди.

– Лекин, очигини айтиб қўя қолай: мактаб очилмай туриб кетиб қолишингизга йўл қўя олмайман! – расмий оҳангда сўз бошлади у ҳиссиётини яшириб. – Сизга аввал дарс соатлари ажратамиз, синф журналларини ҳам ўзингиз тўлдирасиз, ҳатто – беш-олти соат дегандек! – дарс ҳам ўтасиз. Ҳеч бўлмаса биринчи маошгача. Ахир, йўлга пул керак бўлмайdimи? Аслида-ку, қишки таътил пайтида кетсангиз дуруст бўларди, лекин йўлнинг ўзига, эҳ-ҳе, қанча вақт кетади! Таътил эса бор-йўғи ўн кун, ҳеч нарсага улгурмайсиз. Майли, таваккал! – пиёла тагидаги чойни бир ҳўплаб тугатди. – Бирон баҳона топармиз. Раҳбарлар сезиб қолмаса бўлгани.

Шунгача анча-мунча кизишган Давланов муддаосига етгач, энди Раҳимов билан дўстона суҳбатга тушиб кетган бўлса (бугун бўлиб ўтган воқеани атайин четлаб, мутлако бошка мавзуларда сўз юритишарди: об-ҳаво, нарх-наво, дунёдаги воқеалар, жумладан, бошланганига икки йил бўлиб қолган жаҳон уруши, унинг нима билан ва қачон тугаши, Гитлер, Сталин, Молотов, Риббентроп...), Яшар дастурхонда турган чойнакка тикилганча ўйга толганди: натижасиз қайтиб келса-чи? Унда нима бўлади? Яна эски ҳаммом-эски тосми? Ҳа, бир томондан ўйлаб қаралса, улар бир умр орзу қилиб юрган ходиса содир бўлгандек, омаднинг ўзи оёқ тагидан чиқиб қолгандек (у вақт ўтиши билан аёлнинг ҳақ эканлигига тобора ишонаётганди), шундай экан, турли-туман қоғозларни йиғиб юрмай... такдирга тан бераверсалар-чи? Лекин... лекин ҳаммаси ғалати эмасми? Гарчи аёл уларни ўз жигарлари деб ҳисоблаётган бўлса-да, бу кишлоқ, бу одамларни биринчи марта кўриб туришибди. Мабо-до ўша болалар бўлиб чиқишганида ҳам (“Наҳотки?!” – ўйлади у нечанчи марта), дабдурустдан, ниҳояси олдиндан маълум саёз спектаклларда бўлгани каби “аммажон!” дея ўзларини унинг, бошқаларининг кучоғига ташлай олмасдилар-ку!

У хўрсинди.

“Йўқ, нима бўлганда ҳам аниқлик киритиш керак! Бунинг бари ҳақиқатга жуда ўхшаб кетар тасодиф эмаслигига, биз бугун пайдо бўлиб қолганимиз каби, эртага, индин... ёки ўн, йигирма йилдан кейин ҳақиқий Ҳасан-Зухраларнинг келиб қолмаслигига ким кафолат беради?”

У беихтиёр ўрнида кимирлаб қўйди.

“Нодира йўлга қараб ўтиргандир, индамай каёкка кетиб қолди деб! Ҳа, роса ўтириб қолишди...”

* * *

Яшар билан олдинма-кейин кириб келган Давланов ўз ховлисини танимай қолганди – нима бўлаяпти бу ерда?! Бунча шовқин-сурон? Қаердан бунча одам?

Ҳовлини ростдан ҳам оломон босган – супа, ошхона, ичкари уйларнинг барчаси одам билан тўлганди.

– Бошлаб келибди, шекилли, – ҳайрон қолган Яшарга ўтирилди Давланов. – Булар аммангизнинг... яъни, Ҳожарнинг демокчи эдим... опалари, поччалари, уларнинг болалари-ю неваралари. Билмадим, бошқалари ҳам бордир.

Уларнинг, тўғрироғи, Яшарнинг келганини кўришгач, бирданига сув куйгандек жимлик чўкди, барча нигоҳлар унга кадалди, бола-чака ҳам ўйинни бир четга йиғиштириб, турган жойида қотди.

Кейин катталар ўртасида анчагина давом этган шивир-шивир бошланди ва уни Ҳожарнинг бехосдан янграган хўнграши бузди. У Яшар томон йўналиб, гўё соғиниб кетгандек юз-кўзидан ўпди.

– Қаерларда юрибсан, амманг ўлсин? Ўйламадингми, хавотир олади деб! – деди у Яшарни супа томон етакларкан, йўл-йўлакай ҳикиллаб. – Ана, кўргани келишди сени! – Ўтирганлар орасида ёш тула кўзини ундан узмаётган Нодира ҳам бор эди. – Саломлаш, айланай. Ҳаммаси ўзингнинг жигарларинг.

Яшар барчаларига бир-бир кўз ташлади, сўнг беихтиёр бош эгиб, саломлашган бўлди – бундан ортиғига унинг қурби етмаганди.

Супада ўтирганлар асосан кекса эркак ва аёллардан иборат бўлиб, барчалари ёш жиҳатдан Ҳожар ва Давлановдан улугроқ эканлиги кўриниб турарди. Шундай бўлса-да, Ҳожар уларга қарата товушини баланд кўтарди.

– Нега ўтирибсизлар!!! Опа! Почча! Ахир бу Ҳасанжонку! Ўша пайтда гўдак бўлгани учун у танимаслиги тайин, лекин сизлар-чи! Бағирларингизга босмайсизларми?! Вой тавба, буларнинг ўтиришини ялпайиб!

Йиғилганлар аввал бир-бирларига қараб олишгач ўринларидан кўзгалишди, аёллардан бири бўғиқ овозда йиғлаб юборди.

Бирин-кетин тушиб, кўришар эканлар, барчаларининг хатти-ҳаракатида, кўз қаршида барибир ҳам қандайдир бегонасираш, ҳатто ҳадиксираш бор эди. Буни Яшар ҳам сезди ва ўзи ҳам совуққина, ўнғайсизлик билан жавоб қайтарди, тўғрироғи, жойида серрайиб турганча, нима қилмоқчи бўлсалар – бағирларига босадиларми, ўпадиларми! – барчасига йўл қўйиб берди.

Буни кўриб турган Ҳожар аламдан лабини қаттиқ тишлади.

Яшар ва Давланов аллақаерга чиқиб, ҳаяллаб қолишгач, хавотирга тушган Ҳожар дастлаб боғ томонга ўтди ва ҳеч кимни кўрмади, сўнг кўчага чиқди – у ёқда ҳам йўқ! Қизиқ, қаёққа кетган бўлишлари мумкин!

Ҳожар дарё томонга қарашни ўйламай, Нодиранинг ёнига шошилди:

– Кўринишмайди! – деди у беихтиёр ўрнидан туриб кетган кизга. – Мени юраги ёрилиб ўлсин, деяптими буларинг! Сен кутиб тур, хўпми? Гузар томонга ўтиб қарай-чи. Қишлоғимиз кўпам катта эмас, балки акангни айлантириб келиш учун ўша томонларга олиб кетгандир.

Гузарда ҳам уларни кўрмагач (йўлида учраган уч-тўртта одамдан сўрашга ийманди), бирдан қарор қабул қилди – опалариникига ўтади! Нега энди шу пайтгача уларни хабардор қилмаслиги керак? Биз билан маслаҳатлашмай, уларни ҳеч кимга кўрсатмай, қандай қилиб бир ўзинг ҳамма нарсани ҳал қилиб ўтирибсан, деб хафа бўлишмайдимми!

Дастлаб у Санамнинг уйига ўтди. Излаганлари бу ерга келмаганига қарамай, каттагина ҳовлида одам кўп эди. Бозор куни бўлганидан опасининг ўғиллари, қизлари, келинлари, куёвлари ҳар доимгидек уникида йиғилганди, невараларнинг ҳам кўпчилиги шу ерда бўлиб, эндигина дастурхон теварагидан жой олишганди.

Ҳожар бу ерда ҳам ишни хўнграшдан бошлаб, уйда кимлар ўтиргани, қай аҳволга тушгани, жиянлари ўзини қандай тутаётганини бир йиғлаб, бир қулиб, барчасини оқизмай-томизмай сўзлаб берди.

Унинг нима деяётганини дастлаб тушунишмади, сўнг...

Нима деб валдираяпти?! Қанақа... ака? Қанақа келин? Болалари дейдимми?! Лекин билишимизча, улар... Ёш ўқитувчилар ўшалар эмишми? Худди буюртма қилингандек... уникига келишибдимми?

Кексайиб, бесўнақай семириб кетган Санам бир илож қилиб уни навбатдаги йиғидан тўхтатди:

– Шошма... адашаётган бўлма тагин? – деди у пихиллаганча.

Нафақат Санам, бошқа сингиллар, жумладан, мана шу хўнграётган Ҳожар ҳам бедарак кетган жигарларини қайтиб кўришдан аллақачон умид узишганди. Энди эса томдан тараша тушгандек... Ким ишонади бунга!

– Нега адашай! – хўнгради Ҳожар. – Жуда ишонмасаларинг, ана, юринглар, кўзларинг билан кўринглар! Ҳасандан шундай акажонимнинг ҳиди келиб турибди, Зухра эса... –

Унинг кўзлари катта-катта очилди. – Айтгандек, у ҳозир уйда ёлғиз ўтирибди! Бир ўзгинаси! Вой ўлай! Тезроқ бормасак... у ҳам бирон ёкка кетиб қолади!

Унинг тинмай қилган кистовлари оқибатида бола-чақалар ҳар томонга югуртирилди, кутилмаган янгиликдан ҳаяжонга тушиб, ҳовлиқиб қолганлари боис дастурхонга қўйилган таомда шундай қолиб кетди.

Чопарлар кетишгач, бир оз тинчиган Ҳожар чўккалаганча Санамни бағрига босди:

– Худо шохид, айнан ўшалар! Лекин... менга ишониш-маяпти! – У тўхтаб, нафасини ростлади. – Ҳечқиси йўқ, ҳаммаларингиз бориб, кўриб, буни тасдиқлаганларингиздан сўнг, каёкка боришарди! Тўғрими? – умид билан тикилди у опасига.

– Бу менга насиб қилмайди-ёв. Ўзинг биласан, мана уч йилдирки кўзим кўрмайди ҳисоб, сенинг ҳам ҳозир шарпанг, шаклингни илғаяпман, холос. Шундай экан, уларни танишга йўл бўлсин.

Ҳожарнинг лаблари аламдан буришди, лекин ўзини босди:

– Барибир сезасиз! Сиз эмасми бешикка белаган, исм қўйган! Ҳидидан биларсиз, ҳеч бўлмаса!

Санамнинг лабида истехзоли табассум пайдо бўлди:

– Сен йигитни отасига ўхшашлигидан, қизни эса пешанасидаги белгидан танибсан... гўё! Энди мен бориб, хидларингдан танидим дейманми? – У ўйланиб қолди. – Майли, бас қил ҳиқиллашни. Опаларинг келсин-чи.

Айтилган одамлар бирин-кетин дарвозадан бўй кўрсата бошлаганди. Барчаларининг юзида ҳаяжон, бири олиб-бири қўйиб, нима бўлганини сўрашар, зеро, ҳали ўзлари ҳам гап нима ҳақда кетаётганини тўла тушуниб етмаган болакайларнинг уйма-уй югуриб, ўпкалари оғизларига тикилганча ҳовлиқиб айтган сўзларидан ҳеч нарсани тушунмагандилар.

Нари-бери сўрашиб, бўлиб ўтган ҳодиса-ю гапларини яна бир бор қайтарган Ҳожар нажот тилагандек энди кичик опаларига термулди. Аллақачон бир ёшга бориб қолган Холчучук, Зархол анча пайт нима дейишни билмадилар, сўнг камсукумгина Холчучук ишониб-ишонмай деди:

– Эгамнинг хошиш-иродаси билан... балки ростдан ҳам ўшалардир.

Чакирилганлар (ҳозирча улар кўп эмасди) йиғилиб бўлгунга қадар Санам одатига кўра ташаббусни ўз қўлига олди ва ҳатто барчаларига аввалдан дашном беришга улгурди:

– Боргач, лўлиларга ўхшаб кий-чув кўтарманглар, безори-жон қилманглар. Йиғи-сиғи ҳам бўлмасин! Манови, – Ҳожар ўтирган томон имо қилди у, – нима томоша кўрсатганини эшитдиларинг. Нозикойим бўлмай кетинг – ҳушидан кетганмишлар! – У атрофга аланглаб олди. – Ҳамма йиғилдими? Қани, ким етаклаб олади мени...

Шундай қилиб, сал аввал Давланов ва Яшар, кейин эса уларни излаб кетган Ҳожарнинг бедарак бўлиб кетганидан ҳавотирланаётган Нодира ёвдек бостириб келган оломон орасида қолиб кетди.

Санамнинг қатъий огоҳлантиргани туфайлими келганларнинг биронтаси аввал Нодира, кейинчалик Яшарни кўрганларида туйғуларига эрк беришмади, қолаверса, уларнинг айнан ўша болалар эканлигига ҳали-ҳамон тўла ишончнинг йўқлиги бунга ҳалақит берарди.

Яшар пайдо бўлганида, Санам у билан кўришгани ўрнидан ҳам турмади: нима қилади? Бу ерга кириб келишгач, қўярда-қўймай қизни унинг кучоғига ташлашганда, дир-дир титрашдан нарига ўтмаганини кўзлари кўрмаса-да, бутун вужуди билан сезиб турди-ку!

– Ялаб-юлкашиб бўлдиларингми? – товуш берди у бир оздан сўнг. – Яхши. Унда бу ёққа кел, болам. – Яшар у томон юрди. – Агар синглимнинг гаплари рост чикса, сенларга катта амма бўламан. Яқинроқ кел, чироғим. Кўзим ожиз бўлса-да, кулоғим балодек – ҳаммасини эшитдим.

Шу куни бутун Лангар ушбу ажабтовур воқеа ҳақида эшитди. Узок-яқин қариндошлар, қўни-қўшнилар, ҳатто шунчаки танишлар ҳам Давлановникига бирров бўлса-да кириб ўтишга ўзларида вақт топа олишди.

Ҳамманинг тилида Малланинг номи эди.

Бу пайтда умрининг энг сўнгги дамларини кечираётган Ҳайитов ҳам буни эшитди, аммо қимирламади, фаолиятини гўхтатаётган мияси тўқималари орасидан бу ном билан боғлиқ баъзи бир хотиралар йилт этиб ўтгандек бўлди, холос.

Ўнинчи боб

Тўрт нафар аскар билан келган Ҳайитов ўрама камчиси кўндоғи билан Малланинг дарвозасини зарб билан такиллади, бир оз кутиб тургач, ҳеч кимга қарамай, тўнғиллади:

– Бўрсикдек ухлаб ётибдими, дейман.

У навбатдаги уриниш учун камчисини кўтарган эди ҳамки, ичкаридан зулфининг шиқирлагани эшитилиб, остонада Малла пайдо бўлди.

– Ҳа, полвон! Яна келдик остонангизга бош уриб! Буюринг!

Улар нечанчи марта кўришишларига қарамай, бирон гал бўлса-да саломлашмасдилар. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

– Мен уйимга келинг деб, илтимос ҳам, буйруқ ҳам қилганим йўқ, – қўлларини кўксига чамбарак қилди Малла. – Ўзингиз келиб-кетиб юрибсиз.

– Шунақами! – гезарди Ҳайитов. – Ҳа, биз энди ерда қолган бир фақир-да! Лекин сенинг кимлигингни билмай турибман! Нима, бошқа одамлардан ортик жойинг борми? Ё бошингда шох ўсиб чиққанми? Эҳтиёт бўл, оғайни, тагин синиб қолмасин!

Уларнинг суҳбати ҳар сафар шу зайлда кечар, ҳатто баъзи бир сўз, иборалар ҳам айнан қайтариларди.

– Илгари ҳам қатъий қароримни айтгандим: менинг сиз ва сизга ўхшаганлар билан қиладиган ишим йўқ.

– Ўзинг алоҳида, яккамоҳовдек, элдан чиқиб яшамокчимисан?

– Кечирасиз, сиз билан ҳамкорлик қилмаслик элдан чиқиш эмас, – кулди Малла. – Тушунмаяпман, нега менга ёпишиб олдингиз ўзи? Нима, менсиз ҳукуматингиз ўтириб қоладими? Агар биттагина одамга боғлиқ бўлса, унақа ҳукуматнинг кимга кераги бор? Ана, одамлар хизматингизга кирибди-ку. Аввал ўшаларни сафингизга олаверинг-чи, кейин сиз айтгандек ҳамма ёқ гуллаб-яшнаб, одамларнинг чўмичи олтиндан бўлиб қолса, ўйлаб кўрармиз.

– Тайёр ошга баковул бўлмоқчимисан? Балки биратўла раис бўлиб келарсан?

Малланинг энсаси қотди:

– Жудаям кўзим учиб тургани йўқ, ўзингизга буюрсин. Ҳозир эса келган жойингизга жўнанг! Сиз билан пачакила-

шиб ўтиришга вақтим йўқ! Ишим, далам кутаяпти. – У нафас ростлади. – Билиб кўйинг, фақат овора бўлганингиз қолади. Халқни алдаманг ёлғон ваъдалар билан! Ўйлайсизки, нега маҷитни ёпганингизни одамлар билмайдими? Билмайди, деб ўйлаясизми? – кўзларидан ўт чакнади Малланинг. – Ҳамма жума куни намозга бориб, ўша куни иш тўхтаб қолади, деб ўйлагансиз! Халқ сиз ва сиз қабила учун омочга кўшилган ҳўқиздан фарқ қилмаслиги керак! Тўғрими? Олдиларига кўйилган бир тутам похолни еб, фақат ер хайдасин! Ким кўйибди бу саводсизларга намоз ўқишни! Шундайми?! Билмадим, аслида кимнинг манфаати учун бунча жон куйдираяпсиз, лекин асло оддий халқнинг эмас! Ҳали, эрта-индин одамларга уйида ҳам намоз ўқишни ман қиласиз – бунга ҳам вақт кетиб, давлатингизнинг иши чала қолади-да! Мана сиз тарғиб қилаётган шўронинг асл моҳияти! Одамларни кулдек ишлатиб, ўзларингиз шу меҳнат ортидан роҳат-фароғатда яшаш! Энди жўнанг!

Малла дарвозани Ҳайитовнинг юзига тарақлатиб ёпди. Сал ўтиб кўча тарафдан от туёқларининг узоклашаётган товуши эшитилди.

Унинг ким билан гаплашгани, нега бунчалик ғазабланиб турганини Гулбаҳор ҳам, Ҳожар ҳам билиб туришарди.

– Яна келибди! – гап бошлади Малланинг ўзи. – Айтгандим-ку, энди мени тинч кўймайди, деб. Бўпти, мен далага чиқишим керак. Ҳеч кимга дарвозани очманглар. Эшитдиларингми?

– Бугун катта опам келмоқчи эди, – деди бир пайт Гулбаҳор.

– Ҳечкиси йўқ, келса овоз беради. Нима, бирон иши бор-микан?

– Зухранинг яраси тузалмаётганини айтгандим... шунга. Айтгандек, ўзи ҳам келишни мўлжаллаб турган экан, – жилмайди Гулбаҳор қайнсинглисига тез кўз ташлаб олгач.

Хаёллари оғушидаги Малла ушбу сермаъно табассумга эътибор бермади:

– Кўрсин. Опамнинг бундай нарсаларга тажрибаси бор.

Шу кетганича қоронғу тушгандагина қайтиб, энди овқатга ўтирган ҳам эдики, дарвоза зулфинининг секин шиқирлаётгани эшитилди. Балки шундай туюлаётгандир, деб ўйлаб турганларида, товуш яна кайтарилди.

– Опам энди келди чоғи, – хотинига саволомуз каради Малла.

– У киши аллақачон келиб-кетди-ку, – деди Гулбахор ажабланиб. Очасизми? – давом этди у хавотирини яширмай.

– Нега очмас эканман? – деди Малла ўрнидан тураркан. – Ўз уйимда кўркиб ўтираманми? Мен бирон айб иш қилганим йўқ.

У фонусни кўтариб дарвоза томон юрди, ҳар эҳтимолга карши бир оз кулок солиб тургач, нақшинкор зулфинни пастга туширди.

“Қизик, ким бўлса? – ўйлади Малла анча нарида турган шарпани илғаб. – Дарвозани тақиллатиб, нарига бориб турганичи! Шунчалик сипо, камтар, тарбияли экансан, қоронғу тушмасидан келсанг бўлмасмиди!”

Малла фонусни боши узра баланд кўтарди.

“Э! Аскар кийимидами? Нега унда... бир ўзи? Ахир улар овга чиққан шоқоллардек тўда-тўда бўлиб юришарди-ку! Балки... қолганлари сал нарида пойлаб туришгандир... бехосдан, таппа босиш учун?”

Шундай ўйлаётганига қарамай, ҳадиксираётгандек ён-атрофига аланглаш учун ҳамияти йўл қўймади.

– Сиз тақиллатдингизми? Кимсиз?

– Мен... – синик овоз эшитилди шарпа турган жойдан.

Малла овоз эгасини дарров таниди: Хўжамурод! Кеч кирганда нима қилиб юрибди?

– Нима гап? – сўради у норози оҳангда. – Ёки хўжайининг жўнатдими?

– Ким? – тушунмади Хўжамурод, сўнг, савол маъносини англади шекилли, деди. – Йўқ, Ҳайитов билмайди, ўзим келдим.

Уни ёнига чақирмоқчи бўлган Малла дарҳол фикрини ўзгартирди ва ўзи у томон дадил кадам ташлади.

– Хўш, хизмат? – деди у фонусни янада баланд кўтариб, Хўжамуроднинг чўзинчоқ юзига қизиқиб қараркан. – Менда бирон ишинг борми?

Хўжамуроднинг ютингани кўтарилиб-тушган хикилдоғидан кўриниб турарди:

– Сизни... камашмоқчи, Малла ака.

Ўртада бир неча сонияга жимлик чўкди.

– Ким қамайди мени? – энди товушига атайин қувноклик оҳанги берди Малла. – Нима айбим учун? Билсак бўладими?

Хўжамурод чайналиб қолди:

– Ўзингиз... билмайдигандек худди.

– Мен ҳеч нарсани билмайман! – хўмрайди Малла. – Билсанг – гапир, бўлмаса, топишмоқ айтиб, бошимни оғритма!

– У сизни ўша кундан буён ёмон кўради, – деди шошиб қолган Хўжамурод.

Малла қайси кунга шама қилинаётганини жуда яхши тушуниб турарди. Лекин ўзи ҳам чўзмай, тезроқ муддаога ўтгани яхши – бу бола ростдан ҳеч кимга айтмай, ҳеч кимнинг топшириғини олмай, ўзи келганга ўхшайди.

– Қаердан биласан? – сўради у камаш ҳақидаги сўзга ишора қилиб.

– Қандайдир қоғоз тайёрляпти. Сизни... бадарға қилишмоқчи... лекин бундан олдин қамайдилар. – Хўжамурод бошқа саволларни кутиб ўтирмай, билганларини айтиб қолишга шошиларди. – Бизга ҳам энди-энди етиб келаётган гапларга кўра... у ниҳоятда шафқатсиз ва кек сакловчи одам! То бу ёққа келгунича, кўплар унинг дастидан қамокқа ташланган, Сибир бўлган экан. Шуни сизга айтгани келгандим.

Малла фонусни пастга туширди ва рўпарасида мунғайиб турган Хўжамуроднинг озгин қоматига назар ташлади.

– Хўп, шундай ҳам дейлик... лекин менга қачондан бери бундайин меҳрибон бўлиб қолдинг? Хизматга кираётиб, уларга садоқатли бўлишга қасам ичмаганмидинг? Қандай қилиб... бугун-эрта қамокқа тушадиган одам билан сирлашиб ўтирибсан? Ишдан ҳайдалиб ёки ўзинг ҳам қамалиб кетишдан кўркмайсанми?

Хўжамурод қоматини бир оз рост қилди, сўнг яна олдинги ҳолига қайтди ва ерга қараганча, деди:

– Балки, буни... сиз учун ҳам қилмаётгандирман.

Малла бир оз ажабланиб турди.

– Бу ёғи қизиқ бўлди-ку! – қулиб юборди сўнг. – Ким учун экан унда? Билсак бўладими?

Хўжамурод бошини кўтарди, энди унинг товуши дадил-дадил чиқарди:

– Малла ака! Биласиз, етим ўсганман, бурда нон учун бир бошимга ўн мушт еб! Хизматга ҳам нима учун кирганимни яхши биласиз. Ахир, фақат ўзингизни ўйламанг-да! – Малла анқайиб қолди. Унинг ҳолатини кўрган Хўжамурод фикрини изоҳлашга ўтди. – Болаларингиз-чи! Биламан, яқинда эгиз фар-

зандли бўлгансиз. – Улар туғилиб, элга тўй берганингизда... балки, ўшанда биринчи марта қорним тўйиб овқат егандирман! Агар бошингизга бирон кулфат тушадиган бўлса... уларнинг ҳоли не кечади?

Малла ҳамон ўзига кела олмаётганди.

– Дурустсан-ку! Бокса одам бўласан! – кулди у бир пайт. Гарчи шундай деса-да, кўнглида унга нисбатан беҳосдан иликлик уйғонганди, қолаверса, ҳозир рўпарасида турган йигит олдинги Хўжамуродга сира ўхшамасди. Фақат кўникиб қолгани, табиатига сингиб кетган одати – доимо мунғайиб туришини ҳисобга олмаганда! Балки, тез орада бу одатини ҳам йўқотар! Малла унинг кифтидан ўнғайсизгина қучди. – Раҳмат, ука! Лекин хўжайинларингнинг гапи менга ўтмайди! Бошимга қандай бало ёғмасин! Болаларга келсак... бир кунини кўришар, ахир тепада худо бор-ку!

Малла суҳбат тугаганини англашиб, энди ўгрилган ҳам эдики, ортидан яна товуш келди:

– Малла ака! Биламан, сиз янги ҳукуматни ёқтирмаяпсиз, лекин... нима фарқи бор? Ахир, Ҳайитов ўшанда... сиздек йигитни хизматга қираяпти деб ўйлаб, хурсанд бўлиб кетганди-да! Ишончим қомил, агар уларга хайрихоҳлигингизни билдирсангиз, кечиради! Ҳар ҳолда, қандайдир қора меҳнатни таклиф этмас! Мадрасаларда таълим олгансиз...

Унга тикилиб қолган Малланинг юрагига яна шубҳа оралади: хартугул буни Ҳайитовнинг ўзи юборган-ов! Аввалига сафларига жалб этиб, кейинчалик, “айтганимни қилмай қаёққа ҳам борардинг” – дея юзимга солиш учун!

Лекин Хўжамуроднинг мўлтираб турган кўзлари бу тахминни оқламасди.

– Эҳ, Хўжамурод! Иним! – надомат билан бош чайқади Малла. – Мени меҳнатдан қочиб шундай қилаяпти, деб ўйлаяпсанми? Ҳар ҳолда даламда сен эмас, ўзим эртаю кеч тер тўкаётганимни билсанг керак? Ҳайитовнинг кечириши ёки кечирмаслигига келсак, бунинг энди мен учун сира аҳамияти йўқ. Унинг ўрнида бошқаси бўлганда ҳам худди шундай қилардим. Мен улар билан... балки сен билан ҳам... то умримнинг сўнггигача қурашаман ва кўриб турибсанки, буни айтишдан қўрмайман!

Малла деярли туни билан кўз юммай чикди: “Ростдан ҳам болаларга нима бўлади? Гулбаҳор, Хожар-чи! Наҳотки камаб кўйсалар ёки бадарга қилишса? Бу пўписани илгари ҳам бир неча марта эшитгандим, аммо бу сафар... Ҳайитов аллақандай қоғозлар тайёрлаяпти деб... Хўжамурод ёлғон айтмади. Қачонга мўлжаллаяпти? Эртагами? Индинми? Нима қилса экан? Эрта тонгдан эса яна далага чиқиши (анча жой чопилмай ётибди) керак. Лекин бу энди керакмикин?”

Кайфияти, иштаҳаси бўлмаса-да, эрталаб нари-бери но-нушта қилиб, барибир чикди, бир оз ўтиб Эшмамат етиб келди, худди кеча келгани ва бу ҳақда бугунга ҳам келишилганидек – ерлари ёнма-ён бўлганидан, иш жуда кўпайиб қолган пайтларда икки дўст бир-биридан ёрдамни аямасдилар.

Эшмаматнинг кўриниши бугун бутунлай бошқача: эғнида оҳори кетмаган яқтак, оёғида янги этик, лабида эса... ғалати илжайиш.

Юрагига қил сиғмаётган, кеча оқшом Хўжамурод билан бўлиб ўтган суҳбат ҳақида айтишга ошиқиб турган бўлса-да, Малла унга бошдан-оёқ кўз ташлагач, ҳазил қилди:

– Бугун аллақандай байрамми дейман! Шўроларнинг... бирон доҳийси туғилган кун эмасми? Ушанақа кунларни ҳам нишонлашар экан-ку!

Жавоб ўрнига яша ўша илжайиш.

Малланинг қўли сира ишга бормас, Эшмаматнинг эса йиқилиб қолгунча кетмон урадиган чўти бор эди. Ниҳоят, бир оз дам олгани ўтиришгач, Малла деди:

– Иш ҳеч унмаяпти негадир. Уйга кетсаммикин. Тушлик ҳам олиб келмаганман.

– Тушлик? – ҳовлиқиб кетди Эшмамат. – Мана мен олиб келганман-да! Иккимизга ҳам етади! Ана, хуржунда турибди, – имлади у оти тушовланган томонни кўрсатиб.

Унинг эгар-жабдуқдан холи қилинган оти даланинг бир чеккасида ўт чимдилар, ҳар-ҳар замонда бошини кўтариб, Маллага тегишли зотдоши томонга кўз ташлаганча пишқириб кўярди.

Малла Эшмаматга ажабланиб қаради: “Бугун бир бало бўлганми унга? Чанг-тупроқ далага тўйга бораётгандек ясаниб келади, ишлаб чарчамайди, уйга кетайлик десанг, тайсалланади. Наҳотки менинг аҳволимни тушунмаётган бўлса?” Дўсти

индамай бориб отини эгарлаётганини кузатиб турган Эшмаматнинг ҳам ўзга чораси қолмади.

Йўл бўйи ҳар ким ўз хаёли билан банд бўлганидан, суҳбатлашмадилар ҳисоб, фақат ҳар эрталаб отлари суғориладиган булок бўйига етиб келишганда, Эшмамат от жиловини тортди.

– Шу ерда озроқ дам олайлик, – деди у илтимос қилаётгандек. – Йўқ дема. Бир йўла тушлик ҳам қилиб оламиз... олиб келинган нарсаларни қайтариб кетишга не ҳожат!

Малла бир зум ўйланиб тургач, отидан тушиб, булок бўйидаги қари тол танасига боғлади.

Белбоққа тугилган егуликлар ўртага қўйилганида Малла ёғлик патирдан синдириб олди-да, атрофни кузатганча, шошилмай чайнай бошлади. Унинг нигоҳи мовий осмон қўйнида чўмилаётгандек кўринаётган масжидга тушганда бир тўп кўк каптар бир нимадан чўчигандек гур этиб осмонга кўтарилди ва атрофни бир айланиб чиққач, яна қайтиб қўнди. Қандай чиройли кушлар! Айтишларича, бунақа рангдаги каптарлар дунёнинг бошқа ҳеч жойида учрамас экан.

Унинг дили бирдан хира тортди: масжид ва хонақоҳдан энди ётоқ ўрнида фойдаланаётган аскарлар бир нечасини (балки, шунчаки эрмак учундир – ахир, бу каптарларни истезмол қилиш ҳам гуноҳ ҳисобланади-ку!) отишибди. Иймонсизлар! Масжид ичида ўқ отганлари нимаси!

У чуқур хўрсинди.

Бир неча кун илгари устози мулла Жалилни йўқлаб уйига борганди. Анча пайт суҳбат қуриб ўтирдилар. Бошига тушган кулфатдан фақат сийрати қолган, бир пайтлар алпдек бўлган комати букилган мулланинг айтишича, Ҳайитов масжиддан қувиб чиқариш олдидан роса кўрқитибди, у гўёким ёш боладек, дакки берибди: “Бўлди, энди касбингизни ўзгартиринг – шўро ҳукуматига ҳеч қанақа имомнинг кераги йўқ! Алмисокдан қолган эски мактабингизни ҳам ёпинг! Болаларнинг миясини бўлмағур нарсалар билан ачитишни бас қилинг, акс ҳолда, ўзингизга кийин бўлади! Тез орада янгича мактаб очилади! Агар аввалги фаолиятингизни пинҳона давом эттирадиган бўлсангиз (бошқа жойларда ҳам бунақа ҳолатларни кўрдик!) ҳазиллашиб ўтирмаймиз! Доимо назорат остида бўласиз. Бугундан бошлаб масжидга ҳам, анови – саводсиз лакма одамларнинг гаплари бўйича аллақандай “табаррук зотлар, пирлар,

эшонлар жасадлари кўйилган қадамжо”га ҳам оёк босмайсиз. Тушунарлими? Калитлар менинг кўлимда бўлади, юкоридан буйруқ бўлса, балки бузиб ҳам ташланар – бошқа жойларда шундай қилинапти. “Қадамжо” эмиш! Ол-а! Буларнинг бари чўпчакдан бошқа нарса эмас – оми халкни алдаш, шунинг орқасидан кун кўриш, бойлик орттириш мақсадида бир тўда текинтомоқлар ўйлаб чиқарган найранг! Энди масжиднинг ҳеч қанақа вақф-пақф ери бўлмайди – ҳаммаси давлат фойдасига мусодара қилиниб, ерсизларга бўлиб берилади. Гап шу: ақлингиз борида, ҳали кеч бўлмай, жамият учун фойдали бирон иш билан шуғулланинг. Етар шу пайтгача қоринни силаб, қани ким нима олиб келаркан деб лакма одамларнинг йўлига кўз тикиб ўтирганингиз!” – дебди.

Шу сўзларни такрорлаётганда мулла Жалилнинг кўзларидан ёш думалади:

– Малла ўғлим, юрт мана шунақа нусхалар кўлига ўтибдими, хароб бўлди, деявер. Наҳотки, масжидни ҳам, авлиёлар ётган Лангар-Отани ҳам бузиб ташлашса? Рухлари чирқираб қолмайдими? Бизни ҳайдаб, аллақандай тайини йўқ, худобеҳабар, ювуксиз, умрида намоз ўқимаган одамлар кириб олишди. Масжид айвонини отхона қилишибди. Мен ҳозиргача ўзимга кела олмаяпман – энди нима бўлади? Ҳаром бўлди-ку Лангар! Наҳотки бизни ҳеч ким ҳимоя қилмаса? Иймонни сақлаш учун қай гўрга бош олиб кетамиз?

Шу суҳбатдан сўнг бир кун ўтиб мулла Жалил вафот этди. Яқинларининг сўзларига қараганда – юрак хуружидан. Янги ҳукумат вакиллари келиб, ўз тартибларини ўрната бошлагандан сўнг ховлисидан йиғи чиққан, Лангар мазорига қўйилган илк майит бўлди у...

* * *

Маллани жиянлари – Санам ва бошқа опаларининг катта-кичик болалари чуғурлашганча кутиб олишди.

– Қачон келдиларинг? – деди у болаларнинг бошини навбатма-навбат силаркан. – Ота-оналаринг ҳам шу ердами?

– Фақат меникилар шу ерда, – ҳамма учун жавоб берган Холдор бир оз ўйлаб тургач, қўшиб қўйди. – Бошқа меҳмонлар ҳам келишганди.

– Кимлар экан?

– Ҳамсояларингиз.

Ясан-тусан қилиб олган Санам илжайганча айвондан қараб турарди.

– Келдингми? – деди у. – Жиянларинг дарров суюнчи олишаяптими дейман? Қани, уйга кир, поччанг бир ўзи зерикиб ўтирибди.

Уст-бошини қокиб, айвонга кўтарилган Малла опаси билан кўришди.

– Меҳмонлар келишини билганимда, бугун далага чикмасдим.

– Шарт эмасди. Сенга атайин индамагандик, – деди Санам ўзига ҳайрон қараб қолган укасининг курагидан итариб. – Кир, ҳозир ҳаммасини ўзинг билиб оласан.

– Кел, – нима бўлаётгани, нега бундай сирли гапираётганларини тушуна олмай ичкарига юрган Маллага поччаси пешвоз чиқди. Унинг ҳам лаб-лунжида қандайдир айёрона табасум зоҳир эди. – Чарчамадингми?

Шарпасизгина кириб келган Санам бир пиёла чой қуйиб, Маллага узатди.

– Дастурхонга қара.

Малла дастурхонга қаради: кунжут ҳолва, пашмак, қалла қанд, майиз... Тўхта, буларни қаерда кўргандим? Патир ҳам танишдек-ку! Қизиқ...

У патирдан кичикрок қилиб ушатди-да, оғзига солди: ие! Эшмамат ҳам худди шунақасидан олиб бормаганмиди далага!

Санам лабидаги ўша кулгу билан бошлади:

– Энди укам, ким келганини айтсам ҳам бўлаверади. Билман, нега булар мендан яширишди, деб ичинг қизиб турибди. Хуллас... Ҳожарга одам келди.

– Одам?! – деди нон чайнашдан тўхтаган Малла билинар-билинемас қизариб. – Буни... мендан яширишнинг нима кераги бор эди? Кимдан?

– Ўзинг топ-чи. Айтганча, патирни Норгул хола ўз қўли билан ёпган. Дўстингнинг онаси-да! Жазда пиширилган! Мазалими?

Бу сўзлар шу даражада сермаъно қилиб айтилдики, гап ким ҳақидалигини билмасликнинг сира иложи йўқ эди.

– Эшмаматми?! – юзига баттар қизиллик югурди Малланинг. – Ахир... мен у билан... далада... Менга ҳеч нарса...

У жим бўлиб қолди: “Вой писмиғ-эй! Мана нима учун ясаниб олган экан! Мана нима учун то кечга қадар далада

қолишни мўлжаллаган экан! Мана нима учун ҳар икки гапнинг бирида тиржайган экан!”

Санам энди овоз чиқариб кулди:

– Нима, синглингга одам жўнатганини айтиши керакмиди? Ҳали ҳам боладексан-а! Гапнинг очиғи, унинг ўзи бу пайтда уйда бўлишингни истамабди. Кўрдингми, канчалар одобли йигит! Нима дейсан?

– Нимага нима дейман?

– Эшмаматга-да! Бизнингча, синглинг учун ундан маъқуроғи йўқ.

Энди почча гапга қўшилди:

– Биздан хафа бўлмаяпсанми, ишқилиб? Ҳар ҳолда, бу уйнинг хўжайини сен. Эшмаматнинг ота-онаси катта куёви билан тунов куни уйимизга бориб бугун шу ерга келиб туришимизни илтимос қилди. Сенинг ҳали ёшлигинг, бундай ишларга гажрибанг йўқлигини билиб... Бунинг устига, Эшмамат билан ошнасан, ноқулай бўлмасин деб ўйлаган-да! Кейин...

Малла поччасининг ҳар битта сўзини алоҳида таъкидлаш одати борлигини яхши биларди. Бошини эгиб олган кўйи унинг сўзларини охиригача тингларкан, ўйлаб кетди: демак, ҳаммаси маълум – Гулбаҳор ҳақ бўлиб чиқди... Бўпти, нима ҳам деймиз. Ўзимнинг тақдирим номаълум бўлиб турганда, балки шундай бўлгани тузукдир...

– Эртага ўзинг ҳам шу ерда бўласан, – яна бошлади Санам. – Даладаги ишларинг тугаб қолдимиз ўзи? Ҳа, айтганча, сени ҳали ҳам Ҳайитов билан баҳслашиб юрибди, деб эшитдик. Укажоним! – уф тортди у. – Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан деганлар! Сен ҳам эл катори бўл-да! Ёлғиз отнинг чанги чикмас, чанги чикса ҳам донғи чикмас! Бир ўзинг нима ҳам қила олардинг! Бир тирикчилик бўлса, ўтар!

Малла бошини илкис кўтарди:

– Опа! Илтимос, бошқа нарса ҳақида гапирайлик!

– Нима ҳақида?! – қошларини чимирди опаси. – Сени бир нима қилишса, биз куйиб қолмаймизми? Билмадим, кимга ўхшадинг ўзи! Пошшолар бири кетиб, бошқаси келаверади, шунга ота гўри қозихонами? Яшаб юрибмиз, ҳеч ким ўлиб қолаётгани йўқ. Балки уларнинг қайсидир иши сенга ёқмаётгандир, лекин одамзод дегани ҳамма нарсага кўникади. Бир-икки кун мана шундай гуриллашиб юришар, кейин ҳаммаси ўрнига тушиб кетади – мана, ўзинг кўрасан! Бундай

килма, укажон. Сен бизнинг чирокчимизсан. Худого шукр, болаларинг катта бўлаяпти. Бундан кейин ҳам кўп ўғил-қизлар кўрасан, тўйлар қиласан.

Малла яна бошини эгиб олди: “Ҳаммасининг сўз охири болаларга тақалади! Ким менга ақл ўргатмоқчи бўлса, уларни рўқач қилади. Нахотки мен ўз болаларимга ёмонликни раво кўрсам!”

Бир пайт почча томоқ кирди:

– Нима ҳам қила олардик, қайни. Бошга тушганини кўз кўрар, деганлар. Опанг айтаётгандек, бу ҳаётимиз ҳам ёмон бўлмас. Агар ёмон кўрганинг Ҳайитов бўлса, уни ҳам боғлаб кўйибдими – ўзига юкланган вазифани адо этгач кетади-да, бошқа нима қилади! Ҳукумат тепасига шулар келибдими, шулар энди бизга хўжайин бўлибдими, демак бу ҳам яратганнинг иродаси – бандасининг қўлидан нима келарди.

Кўп қатори Малла ва Ҳайитов ўртасида келишмовчиликларни айнан ўша воқеа билан боғлаётган поччаси Маллага зимдан кўз ташлади: “Ҳа, қайнисининг феъли тез, билганидан қолмайдиган йигит. Асл эркак шундай бўлиши керак! Қани эди ҳамма унингдек... Аммо ҳаёт, сен яшаб турган жамиятнинг ўз қонун-қоидалари бор ва камдан-кам одамларгина уларга қарши тура олади. Қарши тургани ҳам...”

Ўзи болалигидан қайсар бўлиб ўсди. Балки, оилада ягона ўғил бўлгани, кўнглига қарашганлари учундир? Лекин бундан талтайиб кетмади, ҳар қандай – на оғир, на енгил меҳнатдан қочмади. Мохир чавандоз бўлиб етишди, дўстлар орттирди, кишлокнинг олд йигитига айланди, мулла Жалилнинг қўлида таълим олганидан сўнг, Бухородек жойга бориб (бунақаси яқин-орада кишлоғимиздан чиқмаган эди!), бир неча йил мадрасада таълим олди. Агар ота-онаси (иккисини ҳам худо раҳматига олган бўлсин!) тўсатдан вафот этиб, ўқиши тўхтаб қолмаганида... каттагина одам бўлиб етишармиди! Ҳозир ҳам фикр юритиши, дунёқарашни кўпларникига қараганда устун.

Уйланиши ҳам ғалати кечди бу боланинг! Бир сафар (ўшанда оғир ётган онасини ташлаб кетишни истамай, уйда юрарди) кишлокдош чавандозлар билан узок Шерободга улоққа кетиб, қайтишда бир қизни олиб келди. Ҳамма шошиб қолди: “Ким бу, кимнинг қизи? Қаердан олиб келдинг?” “Унга уйланаман” – жавоб берганди у барчани янада лол қолдириб. –

“Тезда никоҳ ўқитиб, тўй қилинг. Ота-онаси... ким дейсизми? А-а-а, ўлиб кетишган! Бошқа қариндошлари ҳам йўк”.

Касал ётган она йиғлади, ўз фарзанди бўлишига қарамай сизлаб гаплашувчи ота чапанилаб сўкди... Лекин у айтганида турди ва бўй кизи бор кўпчилик қишлоқдошларининг орзулари бир кунда саробга айланди.

Жиянлар тоғага тортади, дейишади. Менинг ўғилларим ҳам шундай йигит бўлиб етишадилармикин? Ёмон бўлмасди, лекин...”

– Кудато мон тўйни тезроқ ўтказайлик, деб турибди, – деди Санам эрининг насихатомуз сўзларидан сўнг эски мавзуга қайтиб ўтирмай. – Оқдаҳанада Нормул холанинг опаси яшайди. Биласан, бир-икки марта Эшмамат билан боргандинг. Ўша... ўсал ётганмиш. Шўрликнинг етти боласи бор эди. Соғайишига умид йўк. Табиб ҳам кўпга бормаслигини айтибди. Худо кўрсатмасин, бир бало бўлиб қолса, камида бир йил кутишларига тўғри келади. Хуллас, ҳозир шуни маслаҳатлашиб олишимиз керак. Тўй нариги ҳафталада ўтса керак.

Дастурхонга мункайиб ўтирган Малла кадини кўтарди:

– Нариги ҳафтада? Бунча тез?

– Дарров ёдингдан чиқибди-да? – қалин лабларига қув табассум югурди Санамнинг. – Сенинг тўйингни бир кунда ўтказиб юборгандик-ку? Узоқ-яқин қариндошларни айтишга ҳам улгурмагандик, шарманда бўлмайлик, никоҳи ўқилмаган кизга қаерга жой қилиб берамиз, деб!

Поччаси тиззаларига шапатилаганча, қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

– Опа! – кўзларини олайтирди Малла. – Ҳа деб шуни юзимга солаверасизми?!

– Ҳа, нега жаҳлинг чикаяпти? Ёлғонми? – давом этди Санам эрига қўшилиб кулар экан.

– Рост! Энди кутулдимми? Кўнглингиз жойига тушдимми?

Ўрнидан даст туриб, эшик томон юрганида опаси ҳай-ҳайлади:

– Вой, тўхта! Ҳазиллашдим! Тўхта! Ҳозир келин ош олиб келади!

– Ўзингиз енг! – тўнғиллади Малла эшикни қарсиллатиб ёпаркан.

У айвонга чиқиб, қаёққа боришини билмай қолди. Ошхонада, бурқсиб тутаётган ўчоқ қаршисида Гулбахор куймаланар, капкирни қозонга шақур-шуқур уриб, совуб қолган ошни

иситарди, ҳалигина ховлини тўлдириб турган жиянлари эса ўйнагани кўчага чиқиб кетишган бўлса керак, кўринишмасди.

Яхшиси, болаларнинг ёнига боради!

Эшик очилганини эшитган Ҳожар тезда ўрнидан турди:

– Келинг, – деди у лов-лов ёниб. – Янгам ўчоқ бошида эди, болаларга қараб турибман, – гўё айб иш қилиб қўйган-у, энди ўзини оқлаётгандек, кўзини ерга тикканча изох бера бошлади у.

– Ухлашаяптими? – сўради Малла нима дейишини билмай.

– Ҳа, ҳозиргина. Сиз шу ерда бўласизми?

– Нима эди?

– Янгамга қарашмоқчи эдим, – деди акаси ёнидан тезроқ кетиш учун баҳона излаётган қиз. – Мабодо йиғлашса...

– Хўп, бирдан чакираман.

У фарзандлари ёнига чўкди, навбатма-навбат юзларини очиб қаради: Ҳасан ёқимли туш кўраяпти шекилли, лабининг бир чети билан жилмайиб ётар ва шу кўринишида унга жуда ўхшаб кетарди.

“Катта бўлса, худди аксим бўлади, – ўйлади Малла юрагида ширин бир энтиқиш билан. – Лекин қизим онасига ўхшаганда яхши бўлармиди...”

Ўн биринчи боб

Келиб-кетувчилар оёғи тунги соат бирларга бориб узилди. Бир-иккитани ҳисобга олмаганда, ўрта ва катта ёшдагиларнинг кўпчилиги Маллани яхши эслашаркан, баъзи бирлари у билан анча яқин муносабатда бўлган экан. Айниқса узоқ-яқин қариндошчилик ришталари билан боғланган аёллар бири кулиб, бири йиғлаганча, ёддан кўтарилиб кета бошлаган баъзи бир воқеаларни эслаб, уларни Малла ва Гулбаҳорнинг номлари билан боғлашар, гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона Яшар ва Нодирага тикилишарди: “Демак, мана шу йигит билан қиз... Исмлари Ҳасан ва Зухра эдими? Э... ҳозир бошқача эканми?! Нега?! Вой тавба... Худонинг иродаси шу бўлган-да, айнан ота юртарига келишибди, бўлмаса, ишга юбориладиган жой камми! Қон тортган-да! Йигитнинг қадди-бастига қаранг... отасининг худди ўзи! Қиз эса... ё тавба, унинг ҳам отасидан сира фарқи йўғ-а!”

Ҳамманинг хаёлига яна Давланов ва Ҳожарнинг ёлғизлиги

тушди: оёк остидан чикиб қолган жиянлар зора энди фарзанд ўрнини босишса!

Ташқаридан караганда бу ҳолат бир оз қайғули, шу билан бирга, бир оз кулғули эди. Яшар ва Нодира кўрсатилаётган турли-туман муносабату мулозаматларга нисбатан ўзларини қандай тутишни билмасдилар: қўшилиб йиғлашсинми ёки кулишсинми? Кейин, бутун кишлоқки ким эканликларига шубҳа қилмаётган экан, демак...

Шу дақиқаларда иккаласига ҳам жуда қийин эди. Санам ва сингиллари эртага ҳам келишларини қайта-қайта таъкидлаб, ҳаммадан кейин кетишгач (Ҳожар ва Давланов уларни кузатиб қўйгани чиқишганди), Нодира Яшарнинг рўпарасида тўхтади.

– Демак, иккаламиз ака-сингилми? Шу кунгача биз ҳақимизда айтилган барча фаразлар ахийри рост бўлиб чиқибди-да?

– Шунақага ўхшайди, – ғамгин илжайди Яшар. – Хурсандмисан... орзуларимиз бундай кутилмаган равишда амалга ошганидан? Тўғри, мен ҳам худди сен каби бирдан ҳазм қила олмаяпман. Шунинг учун, нима бўлганда ҳам аниқлик киритишимиз зарур. Раҳимов билан келишдик... мени қандайдир бир муддатга қўйиб юборишга рози.

Нодиранинг кўзларида ёш ҳалқаланди:

– Лекин унинг назарида биз... севишганлар-у, оила қуриш учун бу ерга етаклашиб келганмиз. Бу гап ҳаммага ёйилиб кетмаса эди.

– Нима?! Нималар деяпсан, ҳой тентак қиз?!

Тўсатдан янграган кўркинчли товушдан иккиси ҳам сесканиб тушди: сезмай қолишибди – сўнгги меҳмонларни кузатгач, қайтиб келган Давланов ва Ҳожар сал нарида дахшат тўла нигоҳларини уларга тикиб турарди.

Бу сафар ҳам Ҳожарни вақтида тутиб қола олмадилар.

* * *

Термизда ҳарорат баландлигидан нафас олиб бўлмасди.

Бир пайтлар чор ҳукумати томонидан империянинг жанубдаги асосий таянч нуқтаси ва штаби сифатида қурилган мустаҳкам қалъа (унинг меъморий ечими бошдан-оёк европача анъаналарни ўзида мужассам этган бўлиб, кўпроқ ҳарбий истехкомни ёдга соларди) яқинида жойлашган иморат унчалик ҳам кўзга ташланавермас, биров кириб, бошқаси чиқиб турар,

каттагина ҳовлисидан ёш болаларнинг бақириқ-чақириқлари, баъзиларининг кулгуси, бошқа бирларининг йиғлагани эшитилиб қоларди.

Бинонинг пештокида ҳеч қанақа ёзув йўқ. Қачонлардир у ерда бошқа лавҳа осилган чоғи, тўғри тўртбурчак ўрни девор рангидан кескин ажралиб турар, лекин олиб ташлангандан сўнг у ерга ҳали ҳеч нарса илинмаганди.

Бино ичкарасидаги зах анкиб турган хоналардан бирида тепакал, доғ-дуғ оқ халат кийган бир киши столга ўтқазилган олти-етти ойлик чамаси боланинг эғнидагиларни ечмоқда, тўғрироғи, уларнинг қолдиқларини сал наридаги қоғоз қутига узук-юлук улоқтирмоқда эди.

Бир неча дақиқадан сўнг бола кип-яланғоч ҳолига келди. Ўғил бола экан. Тепакал унинг қўлтиғидан тутиб, стол устига турғизди.

– Да-а-а, – деди у боланинг биққи бадани, дўмбок оёқларига назар ташлаб. – Қирланиб кетибсан-ку, паҳлавон! Майли, ҳечқиси йўқ, Валя холанг ҳозир сени қабул қилиб олади. Валя! – овоз берди у қўшни хона томонга. – Олиб кетишинг мумкин. Чўмилтириб бўлганиндан сўнг кўриқдан ўтказамиз. Хужжатларини ҳам келтир... Валя! Эшитмаяпсанми? Балки қулоғингни ювиб қўйишим керақдир?

Қўшни хонадан лабига папирос кистириб, хром этиги пош-насини солдатчасига қарс-қарс ураётган семиз аёл чиқиб келди.

– Нега бақирасан! Ўйнаб ўтирибди, деб ўйлаяпсанми? Қолаверса, менга буйруқ беришга ҳақкинг йўқ – бунда иккимизнинг ҳам лавозимимиз бир хил! Шунақа, Григорий Сергеевич! – деди у сўнгги сўзлари, аниқроғи, эркакнинг исм-шарифига масхараомуз урғу бераркан.

У болани қўлига олганида папирос чўғидан кўркибми, ёки сассиқ ҳиддан ижирғандими, бошини кескин ортга ташлади, мунчоқдек кўзларини жавдиратиб аёлнинг оғзига қаратиб, бор овозда йиғлаб юборди. Валя ҳеч нарса бўлмагандек уни хонаси томон олиб кетгач, ўша томондан анча пайт бола йиғиси, аёл кишининг эса эркакчасига сўқинаётгани эшитилиб турди.

Гриша ҳозиргина Валя ташлаб кетган иккинчи гўдакка ажабланганча тикилиб турарди: тушунмадим... яна ўша бола-ми? Валя жинни қайта олиб келдими уни? Ундай десам... эғнида кийими бор-ку! Ҳалигина қутига улоқтирганларим каби жандаси чиққан. Тўхта-чи...

У ўзига ишонмай, кути тепасига борди: ҳа, увадалар жойида турибди. Қизик!

Гриша тезликда болани ечинтирди ва кулиб юборди: бошқа! Буниси киз бола экан! Лекин чехралари нақадар ўхшаш! Нафақат чехралари – ҳатто баданларининг ранги, тузилиши ҳам!

– Валя!

– Нима дейсан? – анчадан сўнг норози товуш келди кўшни хонадан.

– Бир дақиқага мумкинми сени? Мана бу қизчага бир қара! Валя яна ўша шахдам қадамлар билан кириб келди.

– Тоза жонга тегдинг-ку! Унинг нимасини кўришим керак экан? Боладек бола – на шохи бор, на бутоғи.

– Яхшилаб қара – бу кизча сен ҳозир олиб кетган боланинг худди ўзи-ку! Эгизаклар эмасмикин мабодо? Иккаласи .. битта партияданми?

Валянинг хафсаласи пир бўлгани шундоқ кўриниб турарди:

– Э-э-э! Бўлса нима? Шу ҳам гап бўлди-ю!

Гриша бурилиб кетаётган Валянинг ортидан қичқирди:

– Тўхта!

– Тошингни тер! Сен билан валаклашиб ўтиришга вақтим йўқ.

– Илтимос, менга ўша болани олиб...

– Керак бўлса ўзинг олиб кел! – чўрт кесди Валя. – Чўринг йўқ! Мен ҳали уни чўмилтирмадим.

– Кейин ўзим сенга ёрдамлашаман!

– Раҳмат! Зор эмасман!

Валя болани олиб келавермагач, сабри чидамаган Гриша қизчани столдан олиб, нариги хонага ўтди.

– Қани?

– Тўсик ортида, тоғорага солиб қўйибман, – деди Валя столи устидаги қоғозга бамайлихотир нималарнидир ёзар экан гўёким бола эмас, ювиш учун киртоғорага солиб қўйилган буюм ҳақида гап кетаётгандек.

Гриша икки болани ўртадаги столга ёнма-ён қўйиб, синчковлик билан, нигоҳини дам униси, дам бунисига қарата бошлади.

– Да-а-а! – деди у бир пайт чўзиб. – Бир туки ҳам бошқа эмас. Кўп эгизакларни кўрганман, аммо бунақасини... Ҳужжатлари сендами?

Валя жавоб бериб ўтирмади – ёзувдан бошини кўтармай, стол четида устма-уст турган иккита дафтарни у томон сурди.

Бир томондан совуқ муомалани кўриб, иккинчи томондан, аёлнинг ишига халақит бермасликни ўйлаган Гриша қоғозларни олиб, хонаси томон юрди. Лекин эшикка етгач, худди бир нима эсига тушиб қолгандек, ортига ўгирилди:

– Валя! Эҳтиёт бўл, столдан тушиб кетишмасин тагин.

Энсаси қотган аёл ниҳоят бошини кўтарди:

– Жуда меҳрибон бўлиб кетган бўлсанг, икковини ҳам қайтадан тоғорага солиб қўй! Баравар ювинтираман.

– Эҳ, канақа аёлсан-а!

– Бўлганим шу. Хотининг эмасманки, тергасанг.

Гриша бошини тебрата-тебрата унинг айтганини бажаргач, хонасига бориб иш столига ўтирди ва дафтарларни варақлашга тушди.

Бир оздан сўнг унинг эрта ажин босган пешанаси баттар тиришиб кетганди: “Қизик, фамилиялари тугул, туғилган ойлари ҳам бошқа-ку! Бу канақаси? Мен эса уларни эгиз, бир кун, бир пайтда туғилган болалар деб ўйлабман... Ўғил бола шу ердан келтирилган экан... ёнғин чиқиб, кунпаякун бўлган етимхонадан, кизча, эса... Деновданми?! Келтирилган жойлари ҳам бутунлай бошқа-бошқа-я!”

Бир пайт нариги хонада тоғоранинг дангур-дунгур товуши, сўнг болаларнинг баравар чинкириб йиғлагани эшитилди.

Қайтиб келган Гриша дафтарларни Валя ўтирган стол устига ташлаб, курсига хорғин чўкди.

– Валя!

– Тинч қўясанми-йўкми?

– Биласанми, улар... эгизак эмас.

– Бошим осмонга етди бу оламшумул янгиликдан! Бошқа гапинг йўкми?

Ярим соатлардан сўнг тоза чойшабга ўралган болаларни олиб келган Валя иккаласини стол устига ётқизиб, Гришага ўгирилди:

– Кўп чўзиб ўтирма, кўринишларидан соппа-соғ, – деди ва кўшиб кўйди. – Ҳа, мен ҳам эътибор бердим, ростдан бирибига ўхшаб кетаркан. Лекин нима қилибди? Бўлиб туради шунақаси ҳам. Бўпти, мен ҳали бошқаларини тайёрлашим керак. Кетдим...

Гриша болаларнинг тепасига келиб, энгашди:

– Оббо зумрашалар-э! – кўрсаткич бармоғи билан пўписа қилди у. – Амакиларингни алдаб қўйдиларинг-ку! Бўпти, нима ҳам қила олардик – анови бакироқ холаларинг айтгандек, “шунақаси ҳам бўлиб туради”. Кўриқдан ўтказишга келсак... ростдан соппа-соғсизлар шекилли. Э! Қизимка! Шошма-чи! Пешананга нима қилган? Ярами? – қизчанинг пешанасини оҳиста силади у. – Ҳечкиси йўқ, тузалиб кетибди. Демак, ик-калангизни ҳам отдек деб ёзиб берамиз. Кейин эса...

Кейин Гриша оқ бўёққа бўялган ойнали шкафча ёнига борди ва эшигини очиб, аввал графинни, сўнг стаканни қўлига олди.

– Бўпти, болакайлар! – деди у қўлидаги стаканни баланд кўтарганча болалар томон ўгириларкан. – Соғлиқларингиз учун! Лекин назаримда, бир-бирларингизни... – бу ёғига нима дейишини билмай, бир оз ўйланиб турди, – ҳа, йўқотиб қўйганга ўхшайсиз! Энди бундай тартиббузарлик бўлмасин! Доимо бирга бўлинглар! Келишдикми?

Шўро ҳукумати ўрнатилишидан аввал ҳам Гриша ҳарбий фелдшер сифатида чор армияси сафида хизмат қилиб, ёшлик умрининг деярли барчасини шунга сарфлаганди. Гарчи ҳозирги ҳукумат бир пайтлар подшо армиясида хизмат қилган ҳарбийларга нисбатан ҳам шафқатсиз бўлса-да, янгидан ташкил этилган қисмларда тиббиёт ходимларига ниҳоятда ўткир зарурат мавжуд бўлганидан уни ҳам – баъзи бир шартлар асосида – қолдиришганида, борарга жойи, бошқа касби йўқ Гриша ноиложликдан қайта қасамёд қабул қилди.

Дастлабки пайтлар Термиздаги қисмда хизмат қилиб юраркан, фаолияти деярли ўзгармади: илгари, маҳаллий тил билан айтганда “оқпошшо армияси” сафида бўлса, энди “қизил қўшинлар” сафида. Лекин ёши ўтгач, доимий ҳаракатдаги қисмларда юришга ярамай қолганини ҳисобга олиб, олти ойча илгари очилган мана шу етимхонага хизматни давом эттириш учун юборишганди. Қисқаси, то нафақага чикқунча.

Иш кўплиги аввалига уни шошириб қўйди – ҳар куни ўнлаб оч-яланғоч, кир-чир, баъзилари ўлар ҳолатга етган турли ёшдаги болаларни келтиришарди. Гриша шунча йилдан буён бу заминда яшаб, турли қисмларда хизмат қилиб, етим болаларнинг бу даражада кўплигини тасаввур қилмаганди: “Қайдан пайдо бўлишаяпти? Ёки илгари ҳам бўлган-у, эътибор қилмаган эдимиз? Йўқ... бунақаси сўнгги йилларда содир бўлди – шўро ҳукуматига асос солинганч”.

Ғарчи ўз ихтиёрига биноан хизмат қилаётган бўлса-да, Ғришанинг кўнгли тўрида барибир ҳам бу ҳукумат, айниқса, унинг армиясини бошқараётган командирларга нисбатан совуқ, ҳатто бир оз... нописандлик руҳияти сақланиб қолганди: “На билимлари, на ҳарбий тайёрғарликлари бор! Буларни олдинги даврдаги катта-кичик офицерлар, прапорщиклар, ҳатто оддий аскарлар билан таққослаб бўладими! На юриш-туриш, на ахлоқ-одобда! Ғаммасидан ёмони – кўзларининг очлиги! Хизматга фақат талончилик қилиш мақсадида қирганга ўхшайдилар! Шафқатсизликлари ҳақида-ку, айтиб ўтирмаса ҳам бўлади!”

Уйланмаган, бола-чақа орттирмаган, ёш болани кўлида тутиб кўрмаган Ғриша анча вақт кўника олмай юрди, баъзан-баъзан ҳаёлига биронта қисмга (ўша чаласавод командирларни кўриш, ўз таъбири билан айтганда, “ахлоқона” буйруқларини эшитишни истамаса-да!) қайтаришларини сўраш фикри ҳам келарди.

Лекин бундай қилмади. Бир-икки ой ўтиб, ушбу бахтсиз болаларга нисбатан юрагида аллақандай, илғари сира ҳис қилмаган оталарча меҳр уйғонди, ишга сидқидилдан киришиб кетди, келтирилган ҳар бир болага алоҳида эътибор билан қарайдиган бўлди. “Ахир, кимнингдир жигарбанди-ку! Замон қандай бўлишидан қатъий назар, яшашга ҳақлари бор-ку! Уларда не айб? Бу аҳволга тушганликлари учун биз – катталар гуноҳқор эмасми?” – ўйларди у атрофда бўлаётган воқеаларни бир-бир кўз олдидан ўтказаркан.

Майли, бирон нимани ўзгартириш унинг қўлидан келади-ган иш эмас. Хизмат тугашига икки йилгина қолди. Нафақага чиқиб олғач, эркин қуш бўлади, ҳеч ким тепасида туриб, “уни қил-буни қил” демайди. Балки ўшанда мажбурият ва кун кечирish важдан эмас, юраги буюргангани қилар...

Орадан ярим йил ўтиб, етимхона деярли кунора келиб тушаётган қаровсиз болаларни бағрига сиғдира олмай қолғач, мактаб ёшигача бўлган болаларнинг барчасини Самарқандга кўчиришга қарор қилинди. Улар сафида Ғришанинг алоҳида назарига тушган ўша икки гўдак ҳам бор эди.

Бу пайтда Ғриша нафақат етимхона, балки хизматдан бутунлай кетганди. Қутилмаганда пайдо бўлган фавқуллодда ҳолат муносабати билан Ғришани чегара қисмларининг бирига юбориш учун қарор қабул қилишди, (Бундай оғир пайтда

эркак кишининг болалар билан ўралашиб юриши яхши эмас, эндигина оёққа тураётган шўро ҳукуматига қарши ҳаракатлар айна авжига чиққан даврда унинг ўрни жанговар сафда!) аммо ўша буйруқ чиққанида уни ҳеч қаердан топиб бўлмади, иш столидаги бир парча қоғозни кўришгач эса нима бўлганини дарров англадилар. Бу – хизматдан кетиш ҳақидаги рапорт эди.

– Ахмоқ! – папиросини тутатганча тўнғиллади Валя стол ёнида бир ўзи қолгач. – Ҳеч бўлмаса, нафақага чиқиб олса бўлармиди! Икки йил чидашга сабри етмабди-да! Тфу! На оиласи, на уй-жойи бор. Энди қайси бир тупканинг тагида итдек ўлиб кетади!

Валя адашаётгани – аёл уни оркаворатдан сўкиб турган, штабда эса уни кочок сифатида ушлаб ҳарбий трибуналга топшириш ҳақида буйруқ тайёрланаётганда, эски-туски фукаро кийимида не-не азоблар билан Тошкентга етиб келган Гриша поездга ўтириб (бу ҳам унга осон кечмади), Россияга, тўғрироғи унинг бир пайтлар забт этган Узоқ Шаркига, шўро ҳукумати билан мардонавор курашаётган оқ гвардиячилар сафига қўшилиш учун йўл олганди.

Икки ҳафта ўтиб Владивостокда пайдо бўлганида, оз сонли оқ гвардиячилар қўшини қизил армия ҳужумларига бардош бера олмай, шаҳарни ташлаб чиқаётганди. Гришанинг тиббиётга оид билими ва шу соҳадаги хизмат тажрибаси бу ерда қўл келмади ҳисоб: қўлида курул билан қизил аскарларга қарши жанг қилаётган пайтда дайди ўқлардан бирига учраб ҳалок бўлди.

Ўн иккинчи боб

Термизда бўлгани каби Самарқандда ҳам болакайлар кўпчиликнинг эътиборини тортди. Айниқса қайсидир байрам арафасида етимхонага тақдим этилган либосдаги Яшар ва Нодирани бир-биридан ажратиб бўлмай қолганди. Дағалгина матодан тикилган бу махсус форма ўғил ва қиз болалар учун бир хил бичимда бўлиб, уларга кийиниш учун кўмаклашаётган ўрта яшар энага буни кўргач, қулиб юборишдан ўзини тўхтата олмади.

– Ё тавба! – деди у ёқасини ушлаб. – Сира фарқлари йўғ-а!

Бу пайтга келиб олти ёшга тўлган Яшар ва Нодиранинг

ақллари анча кириб қолган, ўзларига қаратилаётган бу ғалати эътибордан хижолатланиб, ҳатто уялаётган эдилар. Айниқса Яшар. Унинг митти юрагига бир оз хавотир ҳам оралаганди: ҳали болалар эрмак қилишмасайди, аллақандай киз болага ўхшатиб! Ҳа-да, уларга баҳона топилса бўлди! Кейин кўз очиргани кўйишмайди!

У энди имкони борича ўзини Нодирадан узокрок тутишга ҳаракат қилар, аммо ҳар доим ҳам уддасидан чиқа олмасди. Худди атай қилгандек, уларнинг овқатланиш столи ҳам бирга эди. Хушрўйгина ошпаз аёл эса тожикча талаффузда бир гапни айтишдан сира эринмасди:

– Ҳа, киндиги бир эгизаклар! Қўлларинг ювилганми? Яхши. Бачам! – мурожаат қиларди сўнг Яшарга. – Нодиранинг нонини еб қўйма тагин! Ахир, у санинг уканг бўлади-я! Карагин, худди ўзинг!

Нон бир хил ҳажмда – аниқ ўлчанган ҳолда кесиб қўйилар ва ростдан ҳам баъзи бир шумрок болалар тарафидан “ортиқча” бўлак олишга уринишлар бўлиб турарди. Бунинг оқибатида нонушта – тушки-кечки овқат пайтлари аҳён-аҳёнда жанжал кўтарилиб турар, иш баъзан муштлашишгача (ўғил болалар орасида), ёки соч юлишгача (буниси энди кизларга тегишли) етиб борарди. Яшарнинг шу пайтгача бирон марта ортиқча нонга қўл узатмаганини ошпаз аёл яхши билса-да, олдини олиш ҳеч қачон зарар қилмайди, деб ўйларди: “Ким билади тагин! Ёмон одат юкумли бўлади-ку!”

Бир марта у столини алмаштиришга ҳам уриниб кўрди, лекин тартиб сақлашни ўзининг энг биринчи вазифаси деб ҳисобловчи Латипов (у бош тарбиячи бўлиб, ундан кўркмайдиган боланинг ўзи йўқ эди) қулоғидан оғритибгина чўзди-да, аввалги жойига ўтқазиб қўйди.

– Бу нима қилиқ? – ўқрайди у. – Нима, шаҳар бедарвозами санга, билган номаъқулчилигингни қилсанг? Бу столнинг нимаси ёқмай қолди? Ёки биронтаси хафа қилаяптими? Унда... айт кимлигини?

Одатдагидек стол атрофида улардан ташқари яна икки бола ўтирарди – бир ўғил, бир киз. Улар илжайганча Нодирага кўз ташладилар: Яшарнинг кизарган қулоғини кўриб турганлари, ўзлари ҳам бир неча бор бунақа жазо таъмини тотиб кўрганларидан, Латипов ҳузурида овоз чиқариб қулишга журъат қилишмади.

Шундан сўнг – гарчи бу ёқимтой бола ростдан ҳам акаси бўлиб қолишини ич-ичидан истаса-да: ахир, туғишган аканг бўлиши қандай яхши! – қизалок ҳам ўзини ундан йироқроқ тутадиган бўлди.

Яшарнинг кўргуликлари шу билан тугаб қолмади.

Етимхонанинг шундоқ ёнида жойлашган махсус интернат-мактабга биринчи синфга боришганларида, бир неча йил илгари ўрнатилган тартиб бўйича партада бир ўғил бола, бир қиз бола ўтиришлари керак бўлгани учун, муаллима худди шундай йўл тутди ва бу сафар ҳам Яшарнинг омади чопмади: муаллима ҳеч бир эътирозга йўл қўймайдиган қилиб, уларни битта, бу ҳам етмагандек, энг олдинги партага ўтказиб қўйди.

– Ие! – ҳайрон бўлди у синф қайдномасига ўқувчиларнинг исм-шарифларини ёзиб чиқаркан, навбат уларга келганида. – Сизлар бегонами ҳали?

Жавоб бўлмади. Муаллима бошқа болаларнинг ҳам исм-шарифларини ёзар экан, уялиб-қизариб кетаётган Яшар ва Нодирага қайта-қайта кўз ташлар, нима биландир хаёли бўли-наётганди. Қайдномани тўлдириб бўлгач, ахийри чидай олмади:

– Айтинглари-чи... кимсизлар?

У тўхтаб қолди. Очиғи, қизиқиши дақиқа сайин ортиб бораётганига қарамай, яна нимани сўрашни билмасди: ота-онасиними? Бунчалик ўхшашликлари сабабиними? Ёки, қандай қилиб етимхонага тушиб қолганлариними? Мўлтираб турган мана шу гўдаклар билишармикин ўтмишларини? Ортиқча саволлар бериб, мурғак қалбларини яра қилиб қўймайдими?

У ўрнидан туриб, навбатма-навбат ҳар иккисининг бошини силади ва юраги алланечук ҳаприкиб кетаётганини сизди.

– Яхши ўқинглари, хўпми? Доимо бир-бирларингга меҳрибон бўлинглар. Ажаб эмас, бир куни келиб... – Муаллима давом этмади, бир куни келиб нима бўлишини башорат қилиб ўтирмади, чунки, худди Яшар ва Нодира каби буни ўзи ҳам билмасди. Сўнгра хаёлини бир жойга тўплаб, ўттизга яқин ўғил-қиз йиғилган бутун синфга мурожаат қилди. – Бир жойда ўсиб-улғаймоқдасиз, шунинг учун мактабда ҳам бир ота, бир она фарзандларидек бўлинг. Яхшими? Баракалла! Мени нима деб чақиришни биласизларми? Йўқми? – кулди у. – Муаллима опа, деб! Бирон саволингиз бўлса, ўнг қўлни кўтаринг. Ўнг қўл қайси? Баракалла! Ҳаммаларингиз ақлли экансизлар! Ҳозир

ҳар бир кишига биттадан дафттар, биттадан ручка ва икки ўртада биттадан сиёҳдон бераман. Қўлларинг, кийимларинг, дафттарни сиёҳ билан булғаманглар. Дарс пайтида гаплашманглар. Ким айтганимни қилмаса бурчакка турғизиб қўяман! Тушунарлими?

– Тушунарли, муаллима опа! – баравар жавоб қайтаришди болақайлар.

Ғақат Яшар жим эди. У ақлини танигандан буён Нодира билан бу даражада яқин ўтирмаганидан (овқатланиш пайтида Нодиранинг ўрни қарама-қарши томонда бўлиб, бу тартиб ҳеч қачон ўзгартирилмагани) ўзини қўярга жой топа олмаётганди. Аммо нима қилсин – туриб кетсанг бўлмаса, ёнингдан ҳайдай олмасанг!

Ўзини миҳ устида ўтиргандек сезиб, Нодиранинг тирсағи ёки оёғи тегиб кетса дарров парта четига сурилайтган Яшарнинг энг охириги партадаги икки болага жуда ҳаваси келар, қайта-қайта ўша томон ўгириларди. Қизлар камлиги туфайли уларнинг “омади чопиб” бирга ўтириб қолгандилар ва бундан ниҳоятда мамнун эканликлари юз-кўзларидан шундоқ сезилиб турарди.

“Нега уларнинг биронтаси ўрнида бўлиб қолмадим, – армон ўртарди Яшарнинг юрагини. – Ғеч бўлмаганда... бошқа қиз билан!”

– Яшар! – Муаллиманинг овози қулоғи тагида янграганда, у чўчиб тушди. – Исминг шунақа эдими? Қаёққа қараяпсан ҳа деб? Нима бор экан орқада? Дарс пайтида ҳаёлингни бўлма! Мана, Нодирани кўр, кимираммай ўтирибди, дарсга ҳам диққат билан қулоқ солаяпти. Ундан ўрناق ол.

Яшар ковоғини уйди: ўрناق ол эмиш! Шу етмай турувди ўзи!

Шу кундан бошлаб Яшар ғақат болалардагина бўладиган баттол бир туйғу ва ғайирлик билан ҳеч бир гуноҳи йўқ Нодирани бутунлай ёмон кўриб қолди. Тўрт йил (бошланғич синфда ўқиш қанча давом этишини эшитганди) шу қиз билан бир партада ўтиришга тўғри келишини ўйлаб сиқилар, ҳаёлан унга қарши бири-биридан шафқатсиз режалар тузар, етиб бўлмас орзуларга бериларди. Бир кун тушида Нодиранинг болалар уйи ҳовлисидаги ҳовузга чўкиб кетганини кўриб, ўзида йўқ хурсанд уйғонди, эрталаб унинг нонушта қилиш учун бошқа қизчалар билан ошхонага кириб келаятганига кўзи тушгач, сал қолди йиғлаб юборишига.

Муаллиманинг эса иккисига бўлган муносабати кундан-кунга меҳрибонлик тусини олиб, шу билан бирга улар учун тушунарсиз бўлиб бормоқда эди.

* * *

Нимадандир ҳаяжонланаётган Саодат кечки овқат пайтида рўпарасида ўтирган эрига бир пас синовчан тикилиб турди-да, деди:

– Маҳмуд ака, биринчи синф болаларини қабул қилиб олганман... ўттизта ўқувчи.

– Буни айтгудинг-ку! Нега яна гап бошляпсан? Ёки... қийнаб юборишдими?

– Йўқ, – жилмайди Саодат, – нега қийнашади, лекин мен ҳозир сизга улардан иккитаси ҳақида гапириб бермоқчиман. Жуда ғалати!

Маҳмуд овқатланаркан, уни охиригача эшитиб бўлгач, деди:

– Бори шуми? Нима демоқчисан ўзи?

Афтидан, айтмоқчи бўлаётган гаплари Саодатни олдиндан хижолатга солмоқда эди.

– Турмуш қурганимизга, мана... ўн йилдан ошди, – деди у хомушланиб. – Бир неча марта бўйимда бўлди, лекин ҳаммаси... Шифокорларнинг айтиши бўйича, кейингиларидан ҳам умид йўқ экан. – Шу ерда унинг лаблари титраб кетди. – Умр эса ўтиб кетаяпти.

– Хўш, хўш? – қошиқни коса четига кўйди Маҳмуд.

– Ўша болаларни... олсак-чи? – хавотирланиб қаради Саодат эрига. – Анчадан буён шу ҳақда ўйлаб юрардим. Уларни кўриб... юрагим жиз этиб кетди... худди кўнглимдаги болаларни учратгандек бўлдим. Жуда ёқимтой болалар. Нима дейсиз?

Ўртада чўккан узок жимликдан сўнг Маҳмуд тилга кирди:

– Шу нарса керакмикин ҳозир?

– Ҳозир?! Унда... қачон? – киприқларини пирпиратди Саодат.

Маҳмудни гўёким бир нима қийнаётганди.

– Майли... хафа бўлма... айтдим-кўйдим-да. Сен шунга қарор қилибсанми, демак... Лекин ўзинг кўриб турибсан – замон оғир, тирикчилик ўтказиш қийин. Агар гап биттасини асраб олиш ҳақида бўлганда-ку...

– Биттасини... дейсизми? – деди эрининг рози бўлаёт-

ганидан шодланишга улгурмаган Саодат хавотирга тушиб. – Нима, уларни... ажратиб ташлаймизми? Эгизакларни-я!

– Қанақа эгизаклар? – кулди Маҳмуд. – Ҳозиргина айтдинг-ку, хужжатлар бўйича бошқа-бошқа болалар экан, деб! Уша қоғозларни ўзинг кўрдингми?

Саодат нигоҳини дастурхонга тикди:

– Ҳа. Лекин... лекин шундоқ кўриниб турибди, уларнинг бир ота-она фарзандлари эканлиги... юрагим сезиб турибди.

– Одам баъзи-баъзида юракка эмас, ақлга ҳам суяниши керак, – кулди Маҳмуд. – Хуллас, улардан биттасини танлашинг мумкин... мен розиман. – Ўртада жуда нозик масала ҳал қилинаётгани боис, фикрини химоялашга тушди. – Ўзинг бир ўйлаб кўр! Топганимиз маошдан-маошгача аранг етиб турган бўлса, икки болани қандай эплаймиз? Ҳатто бошпанамиз йўқ... фалон пул тўлаб ижарада турамиз. Эртага эгаси келиб, уй ўзимга керак бўлиб қолди, бўшатишлар деса, икки норасида билан қаёққа борамиз? Яна етимхонага қайтарамизми? Бу улар учун қандай зарба бўлишини тасаввур қиляпсанми? Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига қабилида иш тутмагин-да!

Болаларга меҳри шунчалар тушганидан бу муаммолар ҳақида ўйламаган Саодат эрининг сўзларида жон борлигини бирдан англади.

– Ҳа... бўлмас экан, – деди у қайғуга ботиб. – Бирини бағримизга олиб, меҳрибончилик кўрсатган бўламиз, иккинчисини эса... Сизни билмадим-у, лекин мен бир умр виждон азобига қолиб кетаман. Уларни бир-биридан ажратиб ташлашга ҳаққимиз йўқ – бегона бўлиб кетишади.

– Бўлмаса бўлмабди-да! – норози тўнғиллади Маҳмуд. – Вазиятга қараб иш тутмаганингдан кейин мен нима қилай!

У яримлаган овқатига қайта қўл урмай, хобхонага ўтиб кетди, тунда беҳосдан уйғониб, ёнгинасида ётган Саодатнинг пиқ-пиқ йиғлаётганини эшитган бўлса-да, овутиш учун сўз топмади.

– Билганингни қил! Истасанг... бутун болалар уйини асраб ол! – деди у эрталаб эшик тутқичига қўл узатар экан. – Ахир, отангдан сандиқ-сандиқ тилла қолган-ку! – На хафа, на хурсанд бўлишини билмай ўзини йўқотиб қўйган Саодатнинг нимадир демоқчилигини кўриб, табассум қилди. – Майли, ҳеч нарса дема... бир иложини топармиз!

Саодат ҳеч нарса демади, фақат шодон кийкирганча ўзини эрининг бағрига ташлади.

Муаллималарининг бугун бутунлай бошқача эканлигини зийрак болакайлар бирдан сезишди. У ўз-ўзидан жилмаяверар, хаёли дарсда эмас, бутунлай бошқа ёқдадек тасаввур уйғотар ва энг ажабланарлиси, рўпарасида, биринчи партада ўтирган синфдошлари Яшар ва Нодирага термулгани термулган эди: синфда улардан бошқа ҳеч ким йўқдек гўё!

Буни, албатта, Яшар ва Нодира ҳам сезди, аммо, эътибор қилишмади: бундай ҳолатларга кўникишган, сабабини ҳам яхши билишади – ахир, бир-биримизга жуда ўхшаймиз-да!

Тўрт соатнинг ҳаммаси болалар учун ниҳоятда мароқли ўтди. Муаллиманинг бу каби эътиборсизлиги далда бўлди шекилли, баъзи бирлари ўзаро суҳбатга, яна кимдир партаси тагига яшириб қўйилган қўлбола ўйинчоғу кўғирчоқларини олиб, ўйинга киришиб кетди, бошини партага қўйганча ухлаб қолганлар ҳам топилди хатто.

Сўнгги дарс тугаганини англатувчи кўнғирок бўлганда ҳаммалари муаллима билан шодон хайрлашдилар: кани эди хар куни шундай бўлсалар!

– Шошманглар, – тўхтатди Саодат барча қатори коридорга отилишга шай турган Яшар ва Нодирани. – Сизлар билан... гаплашиб олмоқчиман. Ҳалироқ иккингишни ўзим олиб бориб қўяман (“Яқин орада у ерга бормайдиган бўлишади!” – хаёлидан ўтди унинг). Хўпми?

У ҳар иккисининг юзидан навбатма-навбат ўпганида, бундай эркалатишларга кўникмаган Яшар лаб теккан жойни беихтиёр артди ва хўмрайди: нега бизни олиб қолди! Бугун тушга бўғирсоқ бериларди-ку! Бошқалар еб қўйса-я! Ёки навбатчи бунга йўл қўймайдими?

Ниҳоят у гапиришга журъат этди:

– Агар кечиксак бизни... тарбиячи уришади... кулоғимиздан чўзади. Кейин... кейин... бизга бугун тушликка... бўғирсоқ беришмоқчи эди.

Нима дейишни билмай турган Саодат учун бу айни муддао эди.

– Бўғирсоқни яхши кўрасанми? – деди у гул-гул яшнаб. Меҳри жўшиб кетаётганидан бағрига босганди, яна ўпиб олишидан кўрққан болакай ўзини сал ортга олди. – Жуда яхши! Мен энди хар куни сенга пишириб бераман! Қанақасини яхши кўрасан?

– Картошкалисини, – деди Яшар бир оз ўйлаб олгач, муаллима нима учун ва қаерда бўғирсоқ пишириб беришига сира ақли етмай: дарс пайтидами? Бизга бунақа деб айтишмаганди-ку?

– Картошкалисини! Мен ҳам шунақасини яхши кўраман! Сен-чи, Нодира қизим? Сен нимани яхши кўрасан? – бу ғалати томошани қизикқанча кузатиб турган қизалокқа ўғирилди у.

Нодира ўзини йўқотиб қўйди.

– Мен... мен...

У кўп нарсани яхши кўрарди, аммо шу пайтда ёдига ҳеч нима келмади ва кўзларини жавдиратиб, муаллимага қаради.

– Кўғирчоқни яхши кўрасанми? – ёрдамга келди Саодат. – Ўз кўғирчоғинг бўлишини истайсанми?

Нодиранинг юраги дукурлаб уриб кетди: ўз кўғирчоғим?! Ким беради уни менга?

У қизалоклар орасида доим талаш бўладиган, синиб, либослари йиртилиб кетган кўғирчоқларни ёдига келтирди. Ҳатто шу кўринишида ҳам уларни ўйнаш Нодирага камдан-кам ҳоллардагина насиб этарди.

У кўзлари ёниб, бош силкитди:

– Истайман!

Саодат энди уни бағрига босди, олмадек икки юзидан чўлп-чўлп ўпди ва Яшардан фарқли ўларок бу эркалитиш Нодирага жуда ёқди.

– Бундан кейин ҳамма нарсаларингиз бўлади! Мен сизларни ҳеч нарсага зориктирмайман! – деди Саодат, кўзида пайдо бўлган ёшни рўмолча билан артаркан. – Кетдикми?

Муаллиманинг ўзини тутиши-ю, гап-сўзларидан хайрон гўдаклар индамай унинг ортидан эргашдилар.

Болалардан чала-чулпа эшитиб, сабаби недалигини билмай турган Латипов Яшар ва Нодиранинг тушликда йўқлигидан ҳам жахли чикмоқда, ҳам турли нохуш хаёлларга бормоқда эди. Ички тартибга кўра катта ёшдаги болалардан тайинланган навбатчини эндигина мактаб томон югуртирмоқчи бўлиб турганда, ҳар иккисининг қўлидан тутганча ошхонага кириб келаётган муаллимани кўрди ва ковоғини ўйди.

– Бу нима қилганингиз? – деди у хушмуомалалик билан берилган саломга алик олмай. – Неча йилдан буён мактабимизда ишлаб, кун тартибимизни билмайсизми?

Бош тарбиячининг қандайлигини илгари ҳам эшитиб юрган Саодат хафа бўлмади:

– Узр, домла, – деди у кизариб-бўзарганча. – Наҳотки кечиккан бўлсак? Назаримда... кўп ушлаб турмагандим. Агар ҳеч нарса қолмаган бўлса... мен уларни... уйимда овқатлантирсам... бўладими?

– Ғалати аёл экансиз-ку! – қовоқлари баттар уюлди Латиповнинг. – Бу нима деганингиз? Мени майна қиляапсизми? – Саодат нима дейишини билмай турар, Яшарнинг эса икки кўзи ўзларига тегишли столда эди: ҳаммаси жойида турибди! Еб кўйишмабди! Латипов ҳар иккисига барабар ўқрайди. – Қани, марш жой-жойларингга! Бундай номаъқулчиликки иккинчи кўрмайин ҳам, эшитмайин ҳам! Дарс тугадими, дарров бу ёққа югурганларинг бўлсин бундан сўнг!

Хурсанд бўлиб кетган гўдаклар пилдираганча столлари томон кетаётганини кўриб турган Саодат энгил нафас олди.

* * *

Етимхонанинг хўппа семиз, тепакал директори Саодатни муаллима сифатида яхши танир, ўз касбининг фидойиси деб билар, бефарзанд эканлигини ҳам эшитганди. У бошини бир томонга қийшайтирганча Саодатнинг сўзларини тинглади ва ҳеч бир ажабланмади.

– Яхши, ўйлабсиз, – деди у хайрихоҳлик билан. – Лекин бунинг учун ҳукумат томонидан тасдиқланган баъзи бир... меъёрлар бор. Дейлик, эрингиз розими?

– Ҳа!

– Яхши, ўзим ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаётгандим. Яна бир, аммо жуда муҳим томони бор: икки болани асраб олишга шарт- шароитларингиз етарлими?

Саодат бир зумгина иккиланиб қолди.

– Етарли, домла, – деди сўнг. – У киши ҳам... ишлайди.

– Бу ҳали ҳаммаси эмас. Маошларингиз қанча ўзи? Бирга қўшиб ҳисобласак, дейман-да? – жилмайганча сўради директор нокамтарин савол бераётганини яхши тушуниб (нима қилсин – буни билиш ҳам унинг вазифасига қиради!). – Э, кам-ку! – деди у Саодатнинг оғзидан рақамлар чиқар-чикмас. – Қўрқаманки... комиссия рози бўлмайди.

Ушбу даргоҳда биринчи йили ишламаётган директор меъёрни деярли ёддан биларди. Тарбияланувчилар орасидан – тахминан, йилда бир-икки марта – баъзан бола асраб олишар ва бу оилаларнинг барчаси ҳам моддий, ҳам ахлоқий томондан каттик текширувдан ўтказиларди.

– Агар харажатлар ошадиган бўлса... кўшимча дарс оларман, – деди Саодат стол устидаги қоғозларга тикилиб. – Ишонинг домла, ҳеч нарсага зор қилмаймиз!

Моддий жиҳатдан камчилик яққол кўзга ташланиб турганига қарамай Саодатнинг қандай аёл эканлигини билган директорнинг кўнгли мойил бўлиб турар, хаёлан турли имкониетларни излар, аммо...

– Ҳа, айтгандек, нега йўқ жойдан муаммо яратаяпмиз ўзи? – деди у бир пайт хаёлига келган фикрдан чехраси очилиб. – Нега энди бирданига иккита бола? Биттасини олинг! Ўшанда ҳаммаси ҳисобга тўғри бўлади! Бу ёғига мен кафил! Бир ҳафта ичида тўғрилаб берамиз! А, нима дейсиз?

Эрининг кечаги сўзлари ҳамон қулоғида турган Саодат директор ҳузурига кираётганда нима учун шу болаларни олишга аҳд қилганини айтмасликни ўйлаган, яна бир марта кулгуга қолишни истамаганди, аммо...

Директор унинг сўзларини эшитгач, кўлидаги қаламини ўйнатишни бас қилди.

– Қизик-ку! Менга айтишмаган экан. Кўзим тушса ҳам... эътибор бермагандирман. Очиғи, бунга менинг имконим ҳам йўқ, – илжайди у бир пайт. – Гарчи директор бўлсам-да, хўжалик мудиридан фарқим йўқ – дам унга чоп, дам бунга. Ҳозир ошхонада, дедингизми? – билагидаги соатига кўз ташлади у. – Тушлик аллақачон тугабди. Майли, топамиз! Қани, биз ҳам бир кўрайлик-чи айтган мўъжизангизни.

Латипов (ўзини албатта чақиришларини билгандек, Саодатнинг ортидан пойлаб келгандек!) ҳеч қанча вақт ўтмай кабинет эшигида пайдо бўлди.

– Сўраттирган экансиз, устоз? – ялтоқланиб сўз бошлади у Саодатга қарамасликка ҳаракат қилиб.

Бош тарбиячи нимаси биландир директорга ёқмайди шекилли, у истехзо билан деди:

– Ҳа энди, бирон хизмат борми деб ўзингиз кирмасангиз, нима қилайлик биз бечоралар!

Сал ўзини йўқотиб қўйган Латипов тавозе қилди:

– Буюринг, устоз! Бош устига!

– Ҳалиги икки бола қаерда? Ким ҳақида гап кетаётганини тушунаётгандирсиз? – сўради директор маънодор қилиб.

Латипов Саодатга тез кўз ташлаб олди:

– Тасдиқланган тартиб бўйича, уларнинг ёшидаги болалар тушликдан сўнг ухлайдилар, устоз!

– Тартиб бўйича денг, – қаламини стол устига ташлади директор. – Бўпти... биз ҳам одам бўлиб, бир марта тартибни бузсак бузибмиз-да! Қачонгача қолип ичида яшаймиз? Ёки рухсат бермайсизми? – киноя қилди у яна.

Латипов бутунлай довдираб қолди:

– Тушунмадим... нима қилиш керак ўзи устоз?

– Арзимаган нарса – бу ерга ўша болаларни келтиринг. Муҳим бир иш чиқиб қолди.

Латипов бир нима демокчи бўлди-ю, аммо директорнинг ҳамон киноя ёғилиб турган семиз юзини кўриб, бунга журъат этмади ва илжайганча қўлини кўксига қўйди:

– Бир оғиз сўзингиз, устоз!

Мактаб ёшига етганларидан буён шу ерда яшаётганларига карамай на Яшар, на Нодира директорнинг хонасига кирмагандилар. Латипов иккаласини ётган жойларидан ўта меҳрибончилик билан (бу ҳолат ҳам улар учун янглик эди) турғизиб, сўнг директорнинг шахсан ўзи кўрмокчи бўлаётганини айтганда, бир оз чўчишди.

Иккаласи бир-бирларига бесаранжом кўз ташлаб олишди: “Тушликка кечикканимиз учун дилектолнинг ўзи... уришади-ми! Бизни муаллима олиб қолди-ку!”

Болалар уни камдан-кам ҳолларда – фақат катта байрам ва тадбирлар ўтказиладиган пайтлардагина кўришарди. У қоғозга тикилганча, ҳар йили бир хил янговчи сўзлар билан тарбияланувчиларни кутлар, сўнг шошилганча қаергадир жўнар, тадбирнинг қолган қисмини Латипов ва бошқа тарбиячилар олиб боришарди. Директор ойда икки марта тугмалари тўлик солинмаган – катта қорни халакит берарди – ок халат кийиб, важоҳат билан ошхонага кирар, шу куни келишини аввалдан билувчи ошпазларнинг серёғ, сергўшт овқатларидан татиб кўриб, индамай чиқиб кетарди.

Латипов кабинет остонасида турганча илжайди:

– Олиб келдим, устоз. Қабулхонангизда ўтиришибди.

– Нима, ўзингиз чиқиб кўринг, демокчимисиз? – энсаси қотди директорнинг. – Қайтиб ташқарига отилган Латипов бир неча сония ўтгач, болакайлар билан қўл ушлашганча директор ҳузурда ҳозир бўлди. – Раҳмат, – деди директор кўзини болалардан узмай. – Юмушингизга бораверинг, керак бўлсангиз чакирарман.

Болакайлар меҳрибон муаллималарини кўришгач, бу ерда

ундан бошқа яна биров борлигига умуман эътибор бермай, пилдираганча унинг ёнига келишди ва қўлчаларини тиззасига қўйиб, кўзларига термулдилар: “Нима қилишмоқчи бизни? Урмайдими, мана бу... семиз одам?” – савол ёғиларди Яшар ва Нодиранинг нигоҳидан.

Беш дақиқадан кўп вақтни олмаган танишувдан сўнг “ди-лектол” столида турган қоғозга нималарнидир ёза бошлади:

– Бўпти! Мен рози, Саодатхон! – деди у бош кўтармай. – Шу болалар сизники! Эски мактаблардан фаркли ўлароқ, нафақат эти, суяги ҳам! – кулди у. – Ҳечкиси йўқ, “Ҳар қандай қонун-қонидани айланиб ўтса бўлади” – деган экан қайси бир файласуф. Мен қўлимдан келган барча ишни қиламан – ҳар ҳолда комиссия аъзосиман-ку! Кейин, бу ернинг директори сифатида бир оз бўлса-да ҳурматим бордир! – шитоб билан ёзиш-ни давом эттирди у. – Ҳа, айтгандек, ҳар ерда қўшимча иш ҳам излаб юрманг, ўзимизда ўрин бор! Энагалик. Бир кекса ўрис кампиримиз ҳар куни касал бўлавериб, вазифасини эплай олмапти. Ўзи ҳам бўшатишимни илтимос қилиб, бир неча марта қабулимга кирди. Ноиложликдан, бизга тўғри келувчи бошқа одам йўқлигидан саклаб юргандим. – У илкис бош кўтарди. – Ишлайсизми ўшанинг ўрнида? Икки кунда бир марта тунда навбатчилик қиласиз. Маошини ҳам... унчалик ёмон деб бўлмайди. – У шу ерда бир оз сукут саклади ва Саодат ҳеч кутмаганда ички муаммолари ҳақида сўзлай кетди. – Биласизми, мендаги кадрларнинг ҳаммаси ҳам педагоглар эмас, баъзи бирларининг умуман хат-саводи ёки касб-хунари йўқ. Мисол учун, мана шу, ўзингиз кўрган Латиповни олайлик. Унинг аввал ким бўлганини биласизми? Айтсам, ишонмайсиз – мол бозорида даллол! Менгача, яъни, илгариги директор даврида ишга қабул қилинган экан. Аммо... тан олиш керакки, ишининг кўзини бил-лади, худди бир умр етимхоналарда бош тарбиячи бўлгандек! Ким билади, балки ўзи ҳам ота-онасиз ўсгани учундир. Нима бўлганда ҳам, унингсиз тартиб-интизомни сақлашимиз жуда қийин бўларди. – Директор яна бир оз сукут саклади. – Иложи бўлганда-ку, жон деб унинг ўрнига қўярдим, лекин бу лавозим-га қаттиққўл киши керак... худди у сингари. Майли, ҳозирча энагалик қилиб туринг-чи, кейин яхшироқ ишга, тўлиқ штат билан олармиз... агарда қўйиб юборишса! – кулди у яна. – Чунки мактабга ҳам сиз каби дипломли кадрлар керак, улар эса хали айтганимдек, жуда-жуда танқис.

Ўн учинчи боб

Тузуқкина овози бор хотинининг кўшиқ айтганини Маҳмуд кўпдан, аниқроғи, илк фарзандлари ўлик туғилгандан буён эшитмаганди. Эҳ-хе, канча йиллар ўтди орадан!

Қия очик ошхона эшиги ортидан қозон-товоқ тақирлаши, сувнинг шариллаши аралаш эшитилаётган оммабоп кўшиқка у бир нафас қулок солиб турди – ҳали ҳам ёмон эмас. Эндигина турмуш қурган йиллари унинг ўзи Саодатни қистар, ҳатто мажбур қиларди – қучиб эркалашлар, ҳазиломуз “қийноқлар” остида, албатта! Айниқса, унинг тунги талаблари Саодатнинг жаҳлини чиқарарди:

– Жиннимисиз?! – дерди у бундай пайтларда тутақиб. – Қўни-кўшнилари эшитса нима дейди?

– Қичқириб, бор овозда айтиш шарт эмас, азизам! – дерди ҳазил-мутойибани ёқтирувчи Маҳмуд шивирлаганча, қайноқ бўсаларга кўмиб. – Секингина, қулоғимга айт! Фақат мен эшитсам бўлди.

– Эртага эрталаб айтсам-чи? – дерди Саодат ниҳоят бўшашиб.

– Йўқ, жоним, эрталаб қўшнимиз граммафонини қўяди – ўшани эштамиз. Ўзиям, худди тушига киргандек, тонг сахардан айлантиради-я! Яна баланд қилиб, де! Янги чикқан қимматбаҳо матоҳи билан қўшниларига мақтанмоқчи бўлади-да.

– Сиз ҳам сотиб олинг бировларга ҳасад қилиш ўрнига! – дерди Саодат ноз қилиб. – Тоза топиб олдингиз... текин пластинкани!

– Сен пластинка эмас, – қуларди Маҳмуд, – хушовоз булбулимсан! Қани бошла, акс ҳолда... эрталабгача уйқу бермайман. Чидайсанми?

Кейинчалик Саодатнинг кўнглига бундай нарсалар сиғмай қолди, қолаверса, унинг ўзи ҳам натижасиз хомилалардан кўнгли чўкиб, худди шу ҳолатга тушди.

Мана, бугун у яна хиргойи қилаяпти!

Маҳмуд жилмайди: ўша болаларни бир кўрса бўлармиди? Ёки то расмиятчиликлар битиб, уйга келишгунча сабр қилсинми? Саодатнинг айтишича, баъзи бир қоғозларга имзо чекиши зарур экан. Майли, қарнайчидан бир пуф деганларидек, имзо бўлса – имзо-да! Лекин ишнинг тундалиги

оғирлик қилмасмикин? Икки кунда бир марта дедими? Эҳ, ҳеч бўлмаса мен кўпроқ маош олганимда, қўшимча ишнинг кераги бўлмасди. Аммо ўша иши ҳам... омонат бир пайтда, бундан ортиғини орзу қилиш...

Унинг чеҳраси тундлашди. Ёки... кеч бўлмасдан Саодатга айтиш керакмикин? Қандай бўларкин, шундай хурсанд бўлиб турган бир паллада?

Юзидан нур ёғилиб турган Саодат икки косада мастава олиб кирди ва тўлароғини Маҳмудга узатди.

– Ҳа, кайфиятингиз йўқдекми? – деди у ўзи ҳам ўтиргач.

Косани ўзига яқинроқ тортиб, қошиқни қўлига олган Маҳмуд бир оз сукут сақлаб турди.

– Сал чарчаганман... шекилли. Айтгандек, ҳужжатларга қўл қўйишга ўша ёкка боришим керакми ёки уйга олиб келасанми?

– Бир марта борсангиз ҳеч нарса қилмайди, – жилмайди Саодат. – Ростини айтсам, бу ишлар қай йўсинда бажарилишини ҳали ўзим билмайман. Майли, эртага яна қизиқиб кўрарман. Овкатга қаранг, совумасин.

* * *

Ҳар сафар тўшакка киргандаёқ қотиб ухлаб қолувчи Яшарнинг хаёлини бугун бўлиб ўтган воқеалар шу даражада банд этган эдики, анча пайтгача уйқуси келмай, тўлғаниб ётди.

“Муаллима бизни фарзанд қилиб олмоқчимиз? Нега? Нега энди бирданига иккаламизни? – ўйларди у қийналиб. – Бир ўзимни олса, қандай яхши бўларди – бирийўла кутулардим ўшандан! Ух, шундай жонимга тегиб кетдики! Ёки муаллимага айтсаммикин уни... ёмон кўришимни? Туриб олса-чи, иккалангизни ҳам оламан деб? Унда... унда бормайман уникига! Керак эмас! Олаверсин ўшанинг бир ўзини!”

Меҳрибончилик билан берилган саволларига жавоб қайтармай, рўпарасидаги дафтардан кўз олмай ўтирган Яшарнинг бошқача бўлиб қолганини Саодат бирданига пайқади.

Иккинчи соат бошланганда эса ҳатто йиғламсираб турганини кўрган жувоннинг юрагида ғулғула тушди: “Нима... таклифи унга ёкмадими? Ёки биронтаси хафа қилдимикин? Ишқилиб, шундай бўлсин-да!”

У хавфсираганча Нодирага қаради – йўк, қизалок ҳар сўзига жон нисор этиб, меҳр тўла кўзларини узмай ўтирибди!

Саодат нигоҳини яна Яшарга қаратди – бегонасираяпти! Ҳа, қизлардан фарқли ўлароқ ўғил болалар шунақа... саркашроқ бўлади! Ҳечкиси йўқ, ўргатиб оламан ўзимга. Мен бўлмасам – хўжайиним! Ўғил бола эркак киши билан дарров дўстлашиб кетади – бу психология тажрибасидан маълум.

Жуда хохлаётганига қарамай Яшар ва Нодирани дарсдан сўнг уйига олиб кетиш, уй шароитини кўрсатиш, агар ишдан эртароқ келса, эри билан таништириш, кейинроқ эса болалар уйига қайтариш учун журъати етмади, ҳолбуки, Латиповнинг барча гапдан хабар топгани, энди ўзини ҳам, болаларни ҳам бундай “ўзбошимчалик” учун қойимаслигини биларди.

Бу сафар Латипов ростдан ҳам уларни очик юз билан кутиб олди:

– Ҳа, она-болалар! Кўникаяпсизларми бир-бирингизга? Иккаласи ҳам ажойиб болалар, Саодатхон! Яхши қилдингиз, лекин.

– Ҳа, – ўнғайсизланганча жилмайди Саодат. – Лекин сиздан бир нимани илтимос қилмоқчи эдим.

– Бемалол! – илтифот кўрсатди Латипов. – Энди сиз билан деярли ҳамкасблармиз, – деди у маънодор қилиб, – кеча директор бу ҳақда гапирганди.

Саодат унга миннатдорона нигоҳ ташлади:

– Тушликдан кейин болалар билан яна бир оз қолсам дегандим.

– Нега? Тўймадингизми ҳали? – илжайди Латипов. – Жуда ҳам эрқалатиб юборманг-а! Бўпти, лекин тушликдан сўнг ухлашлари кераклигини унутманг, – деди у чўнтак соатига қараб қўйиб. – Ўн беш дақиқа ихтиёрингизда!

Бу ғаройиб, сиртига кумуш суви юритилган соатни Латипов эски ҳунари – даллоллик қилиб юрганда қўлга киритганди. Ўзига таниш бир харидор бозорда кўзига яхши кўринган икки яшар букачани сўраганда, эгаси жудаям қиммат айтибди. Латипов дангалига: “Арзон олиб берсам, ҳақи қандай бўлади? – деб сўради. – Йўқ, пулинг керак эмас, у яқинда синади. Яхшиси... мана бу соатингни бера қол... юрадимиз ўзи? Қаердан олгансан? Бир ўрис қизил аскардан дейсанми? Тортиб олгандир-да, бирон шўрликни қон-қақшатиб!”

Шу ерда у адашмаганди: соат Довудхон исми, исломни қабул қилгани боис собиқ диндошлари ва “тоза” мусулмонлар томонидан масҳараомуз “чала” лақабини олган бадавлат бир

яхудий чолга тегишли бўлиб, у ҳам кизил аскарлар босқинидан омон қолмаган, уч кун ўтиб эса, мол аччиғи – жон аччиғи деганларидек, ҳашаматли ҳовлисидаги ўрикка ўзини осиб қўйганди. Йўқ, алмисоқдан қолган шу биргина соатни деб эмас – бу соат унинг мусодара қилинган ҳисобсиз мол-мулки, олтину жавоҳирлари олдида денгиздан томчи эди! Унинг ўлиmidан сўнг то ўша кунгача шоҳона ҳаёт кечирган оила таназзулга юз тутди, кейинчалик қўлма-қўл бўлиб кетган қизларидан бири машҳур яллаци, сўнг халқ артисти бўлиб танилди...

* * *

Шу ўн беш дақиқа ичида Саодатнинг бўлгани бўлди.

У Яшарнинг ерга тикилганча айтган сўзидан қарахт бўлиб қолганди.

– Нега истамайсан? Ёки мени ёмон кўрасанми? Мана, Нодира ҳеч нима демаяпти-ку! – Яшар ер тагидан қизчага ёвқараш қилди, аммо Саодат бунга эътибор берадиган аҳволда эмасди. – Агар ёмон бўлганимда, у рози бўлармиди?

– Қерак эмас, – тўнғиллади Яшар. – Мен... мени ота-онам олиб кетади.

Саодатнинг юзида ажабланиш ифодаси пайдо бўлди.

– Ота-онанг? – деди у юраги дуқурлаб. – Ким айтди буни сенга?

– Ўзим биламан.

– Нима, сен уларни... кўрганмисан? – хавотирланиб сўради Саодат, бу нарса қуруқ гапдан бошқа нарса эмаслиги, бола ҳеч қачон ота-онасини кўрмагани, ҳеч ким шу пайтгача уни йўқлаб келмаганини етимхона ходимларидан билиб олишга улгурган бўлишига қарамай. – Майли... лекин, ҳозирча меникида турасан, хўпми? – деди у ич-ичидан таъсирланиб. – Мабодо чиндан келиб қолишса... шу ерда турамиз-ку! – жилмайди у. – Уйимиз шундоқ нариги маҳаллада... бир зумда топиб олишади! Бирга кетаверасан. Мен ҳам йўқ демайман. Келишдикми?

Яшар яна бурнини тортди:

– Қерак эмас... мен... ёмон кўраман.

– Кимни?! – саросималаниб қолди Саодат. – Меними?! Нега?!

– Сизни эмас... мана... буни, – деди кўз тагидан Нодирага яна бир марта ёмон қараган Яшар.

Ҳеч нарсага тушунмаётган Саодат ўзини йўқотиб қўйди.

– Нега?! – дам бола, дам қизчага кўз ташларди у. – Нега ёмон кўрасан? Қарагин, қандай ширин қиз! Худди ўзингга ўхшайди! У сенинг... синглинг бўлади-ку!

Саодат ўзи билмаган ҳолда боланинг энг нозик ярасига тегиб кетганди.

– Ҳамма бизни шундай дейди, – бурнини тортди Яшар ҳамон ерга қараганча. – Мен... унга ўхшашни истамайман! Унинг синглим бўлишини ҳам! Ёмон кўраман уни!

Саодат яхшигина муаллима бўлишидан ташқари, болалар руҳиятини ҳам тушунувчи аёл эди. Ўзи ҳам Яшар каби йиғламоқдан нари-бери бўлиб турганига қарамай, сал қолди қулиб юборишига: ана холос! Мана гап қаерда экан! Вой бола-си тушмагур-эй!

У энгашиб Яшарга яна нимадир демокчи бўлаётган эди, Латипов келиб қолди:

– Бўлдими? – деди у соатга кўз ташлаб кўяркан.

Шошиб қолган Саодат қаддини ростлади:

– Бўлди, раҳмат сизга... Лекин... рости, нима дейишни ҳам билмай турибман... сиз билан... бир нима ҳақида гаплашиб олмакчи эдим. Мумкинми? – қизарди Саодат.

– Мен билан?! Ҳозирми? – астойдил хайрон қолди Латипов, сўнг, жавоб кутиб ўтирмай, болаларга юзланди. – Бўпти, ётоқхонага марш! Тўшакка киришдан олдин оёқларни ювиш ўздан чикмасин – бориб текшираман! Югурдик бўлмаса! – Етимхонадаги барча тарбияланувчилар унинг буйруқларини югуриб бажаришга (аксини қилиб кўр-чи!) кўникиб қолгандилар. Яшар ва Нодира ҳам худди шундай қилишгач, Латипов мамнун илжайиб Саодатга ўгирилди. – Эшитаман сизни, Саодатхон.

...Беш дақиқадан сўнг у шарақлаб қулиб юборди:

– Вой тирранча-эй! Шундай дедими? Биласизми, мен ҳам сезганман – бу боланинг феъл-атвори ўзгача! Лекин хавотир олманг, – ишонч билан давом этди Латипов. – Ўзим гаплашаман! Ҳали биронта бола сўзимни икки қилмаган! – У қулганча бошини сарак-сарак қилди. – Оббо зумраша-ей!

– Илтимос... уришманг уни! – кўрқиб кетди Саодат. – Болани мажбур қилиб бўлмайди!

– Безовта бўлманг, мен нима қилишимни жуда яхши биламан! – деди Латипов нописандлик билан қўл силқиб. – Ўзи ортингиздан югуриб боради! – Бу сўзлардан безовталиги бат-

тар ошган Саодат яна нимадир демокчи эди, Латипов даллолик пайтидан эсдалик бўлиб қолган соатига бир қараб олгач сирли илжайди. – Сиз бораверинг ва... бемалол ҳужжатларни тайёрлайверинг!

Кўнглида тошдек оғир юк билан уйи томон йўл олган Саодат у ерда ўзини бошқа – бундан-да баттар нохушлик кутиб турганини билмасди.

– Нега ундай деяпсиз, Маҳмуд ака?! – ранги ўчди унинг. – Нима бўлаяпти сизга? Рози бўлгандингиз-ку!

Маҳмуд нигоҳини четга олди:

– Ҳа, рози бўлгандим, лекин... вазият ўзгарапти.

Саодат унга синовчан тикилди: қанақа вазият?! Нима бўлиши мумкин? Ёки... биронтаси айнитдимикин? Ким?

Унинг хаёлига бирдан қайнотаси ва қайнонаси келди, лекин... лекин, болаларни олиш ҳақида ўрталарида келишув бўлганидан сўнг эри кўрмади-ку уларни! Уйларига бориб-келиш ҳам осон эмас – дунёнинг бир чеккасида туришди. Унда нима бўлиши мумкин? Ёки иш жойида бирон муаммо бўлаяптимикин? Лекин бунинг бола асраб олишга нима алоқаси бор? У ер бўлмаса, бошқа жой – хат-саводи бор бундайн одамлар ҳар жойда керак! Ана, одам йўқлигидан етимхонада аллақандай даллоллар тарбиячи бўлиб ишлаб юрибди.

Саодат кўзида пайдо бўлган ёшни артиб.

– Уларнинг юзига қандай қарайман энди? Нима деган одам бўламан? Директорга нима дейман?

Маҳмуднинг нигоҳи ҳамон четда эди:

– Ҳеч нарса қилмайди, бунинг устига, ўзинг айтаётгандек, бола истамапти экан... Нима қиласан зўрлаб?

– Лекин Нодира ҳозироқ бизникига келишга тайёр турибди!

Маҳмуд зўрма-зўраки жилмайди:

– Кимдир куни-кеча менга айтгандек бўлувди... эгизакларни ажратиб ташлаш яхши эмас, деб.

Саодат унинг қўлидан тутиб, кўзларига қарашга ҳаракат қилди.

– Нима бўлаяпти сизга, Маҳмуд ака? Бирон муаммо борми? Айтинг, биргаликда ечайлик. Илтимос! Акс ҳолда... хаёлимга турли гаплар келиши мумкин! Сезяпман, сўнгги пайтларда... сал бошқача бўлиб юрибсиз! Лекин сўраб, ғашингизга тегишни истамагандим. Ахир, менга айтмасангиз, яна кимга айтасиз!

– Бошқача? – бу сафар кайғули жилмайди Маҳмуд. – Оббо сен-эй! Жуда сезгир бўлиб кетибсан-ку! Хавотир олма, ҳеч гап йўқ!

Саодат бир зум унга тикилиб тургач, елкасига сурилиб тушган рўмолини қайта ўради.

– Унда... унда ўзим оламан, – деди у совуккина қилиб. – Болани билмадим-у, лекин кизчанинг қалби чилпарчин бўлади! Мен бунга йўл қўя олмайман!

– Саодат! Тўхта! – кичқирди Маҳмуд нариги хонага кетиб бораётган жувон ортидан. – Билиб қўй... бир ўзингга жуда кийин бўлади!

Хаёли болаларда бўлган Саодат аввал бу сўзларга эътибор бермади, сўнг дафъатан эри томон ўгирилди – унинг қўйқўзлари баттар думалок бўлиб кетганди.

– Нима?! Нима дедингиз?! Нега... бир ўзим?! Сиз-чи?! – у шундай дер экан, вужудига титроқ кирганини сезди, деярли югуриб келиб, унинг рўпарасида тўхтади. – Бу нима деганингиз?!

Маҳмуд эҳтиётсизлик қилиб қўйганини пайқади.

– Саодат, – бошлади у ва нима деб давом эттиришни билмай, бир зум тўхтаб қолди. – Биласанми... ҳозирча айта олмайман! Лекин, сўзимга кир – бу ҳаммамиз учун яхши бўлади.

Бошида минг турли хаёл чарх ураётган Саодат охир-оқибат бир тўхтамакка келди:

– Нима... бирон ёққа кетмоқчимисиз? Қаёққа?

– Ҳали номаълум, Саодат, – деди Маҳмуд бир оздан сўнг унинг тахминини қисман тасдиқлаб, аммо жувонни кониктирувчи жавоб эмасди бу.

– Нега номаълум? – деди у товуши титраб. – Бутунлай кетасизми? – Ўртада фарзанд бўлмагач, Саодат бошига бундайин кўргулик тушган барча аёллар каби, қачон бўлмасин барибир ажралишга тўғри келади, дея ўйлаб, ўз ёғида ўзи қоврулиб юрар, лекин йиллар ўтиб, эри бирон марта бу ҳақда оғиз очмаганди. Мана энди, бола асраб олиш ҳал бўлиб турганда... бу нима қилгани? Шу пайтда тўсатдан бошига келиб қолган ўйдан унинг юраги дукурлаб уриб кетди: ёки бошқасини топиб олдимикин? Балки у аёл... ундан фарзанд кутаётгандир?! Лекин шу пайтгача бирон марта ҳам уйдан бошқа жойда... тунаб қолмаганди-ку! – Ажрашмоқчимисиз? – Бор матонатини бир жойга йиғиб сўради у. – Қўркманг... агар шу қарорга

келган бўлсангиз, қаршилиқ кўрсатмайман ва... нима учун бундай қилаётганингизни ҳам биламан! Тўхтанг! Гапимни бўлманг! – деди у бир нима демокчи бўлаётган эрига имкон бермай. – Агар бошқа сабаб бўлганида, бунчалиқ қийналиб ўтирмасдингиз... Тўғрими? – ушбу тахмини нотўғри чиқишини худодан ёлвориб, эрининг кўзларига термулди у.

– Эсинг жойидами? – қичқирди Махмуд кўлларини силки-тиб. – Мен ажралишамиз эмас, болаларни олма деяпман!

– Айтинг... унда нега бир ўзим қоламан?

– Неғалигини айта олмайман, дедим-ку. Ҳали нима бўлиши аниқ эмас – ҳеч бўлмаса бир-икки кун сабр қил!

Бу жумбоқли юпатиш Саодатнинг шубҳасини баттар оширди.

– Бир-икки кун дейсизми? – таънаомуз кулимсиради у. – Демак, икки кундан кейин нима бўлишини билар экансиз-да? Бўпти, бир-икки кундан сўнг айтарсиз... лозим топсангиз, албатта!

Шу тун улар илк бор алоҳида – бошқа-бошқа ўринларда ётдилар. Ярим соатлар ўтиб Саодат нариги хонада қолган эрининг қадам товушларини эшитди ва келаяпти деган ўйда кўрпани юзига тортди.

Аммо у адашганди. Бир оздан сўнг жомадон кулфи шарақлаб очилгани, нималарнингдир тап-тап қўйилаётгани кулоғига чалинди. “Китоблар шекилли, – ўйлади у. – Демак, буюмларини йиғиштираяпти... кетаяпти! Ҳозир қийим-кечакларини ҳам йиғиштира бошлайди”.

У ўкраб йиғлаб юбормаслик учун ёстиқни тишлади.

Шу тун ухлай олмасам керак, деб ўйлаганди, лекин оғир хаёллар залвори босибми, ёки жуда чарчаганиданми, тонгга яқин мудраб кетибди.

Кўзлари очилганида нафас олмай эри тунаган хонага қулоқ тутди: жимжитлик. Ухлаяптими ё... кетдимми?

Дераза токчасида турган кўнғирокли соатга кўз ташлади: етти бўлибди! Мактабга улгуриш керак! Чой ичишга ҳам вақт қолмабди!

Шу ерда у ғамгин жилмайди: чой эмиш! Энди томоғидан чой ўтадимми! Энди бу ерда, бу ўйда қолишидан маъно борми?

У оёқ учида юриб келиб, ҳар эҳтимолга қарши хона эшигидан мўралади ва кўз ўнги қоронғулашиб кетди: ҳеч ким йўқ! Кетибди! Ҳатто айтиб қўйиш, тил учида бўлса-да хайрлашиш-ни лозим топмабди!

У китоб жавонларига кўз ташлади – бир-иккита ғижимлаб ташланган қоғозлардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Кийимлари-чи?

Саодат хона ичига кадам ташлади. Қизик... енгил кийимларидан бошқа ҳаммаси турибди-ку! Чопони, нимчаси, этиги... Албатта, шунча нарсани бирдан олиб кетиб бўлмасди. Демак... буларни олиб кетгани яна келаркан-да? Аммо... қачон?

У соатга ўгирилди ва кўрқиб кетди – бундай хаёл суриб ўтираверса, биринчи дарсга улгурмаслиги мумкин!

Тинмай оқаётган кўз ёшини дамба-дам артганча мактаб сари югураётган Саодат йўловчилар эътиборини ўзига тортар, аммо ҳамма нарса унинг учун энди бирдек бўлиб қолганидан, буни сезмасди.

У синфига мис кўнғирокнинг бўғиқ жаранги билан баробар кириб келганда, кий-чувларини тўхтатган болакайлар бирдан ўринларидан туриб, ҳурмат бажо келтиришди.

– Ўтиринглар, – деди Саодат нафасини ростлашга ҳаракат қиларкан. Бир оздан сўнг одатдаги йўқлама учун синф қайдномасини кўлига олди ва болаларнинг исм-шарифларини овоз чиқариб, битта-битта ўқий бошлади. У шундоқ рўпарасида ўтирган Яшар ва Нодирага қарамасликка ҳаракат қилар, номлари ўқилгач, ўринларидан туриб жавоб берганларида ҳам нигоҳини кўтаришга журъати етмаганди.

Йўл-йўлакай келаркан, болаларни – лоакал Нодиранинг ўзини бўлса-да! – олишдан энди бутунлай воз кечганди: хоҳлаганида ҳам бунинг энди имкони қолмаган. У батафсил, ҳар битта ҳарфини синчиклаб ўрганиб чиққан қоидага кўра тўлиқ бўлмаган оилага бола берилмайди! Маҳмуд акаси кетди, унинг имзоси бўлмаса, бу ҳақда гапиришнинг ўзи ортиқча.

Муаллима йиғлаганини – нафақат кизарган ковокларидан сезган болакайлар ўзаро кўз уриштириб олдилар. Қайднома пайтида синфда сув сепгандек жимлик ҳукм сурди. Уларни яна-да хайрон қолдиргани – муаллима энг олдинда ўтирган Яшар ва Нодирага энди алоҳида эътибор бермасди, ваҳоланки, Нодиранинг кеча синфдош дугоналарига мактаниб, кўпларнинг ҳавас ва ҳасадини келтириб айтган гапларига кўра, энди Яшар иккиси...

Биринчи танаффусга кўнғирок чалинганида, Саодат барча болалар қатори уларнинг-да чиқиб кетишига умид боғлаганди, лекин бундай бўлмади – ҳатто Яшар ўрnidан жилмаганди.

Саодат юрак ютиб, шу қирқ беш дақиқа ичида илк бор

уларга кўз ташлади ва ўзи кутган нарсани кўрди – айниқса Нодирада! Унинг нигоҳида бундай пайтлари болаларда бўлиши мумкин ҳамма нарса бор эди: кизикувчанлик, ҳайрат, кўркув, араз...

Унинг бардоши етмай, атайин деразага қаради.

– Мен... менинг сал мазам йўқ, бошим оғрияпти... шунга... Айтгандек, нега танаффус пайтида чикиб ўйнамаяпсизлар? – деди у табассум қилишга уриниб. – Зерикмадингларми?

Яшар тутила-тутила гап бошлади.

– Мен... энди... сизникига боришим... керак экан.

Бу кутилмаган сўзлардан Саодат чўчиб тушди:

– Нима?! – кулоқларига ишонмасди у. – Боришинг керак? Ким айтди буни сенга?

– Ўзингиз, – сарғиш киприкларини пирпиратди Яшар. – Кейин... кеча бош тарбиячи ҳам. Мен энди... Нодирани ёмон кўрмайман, – деди у ғалати илжайиб.

Бир илож қилиб ўрнидан турган Саодат Яшарнинг тепасига келиб, унинг кўзларига қараш учун энгашди.

– Айт... уришдими?! – нафаси тикилиб сўради у Латиповнинг иршайган афтини кўз олдига келтираркан. “Кўркманг, ўзи ортингиздан югуриб боради” – деган сўзлари эса яна бир бор кулоғига чалингандек бўлди.

– Йўқ, – бош чайқади Яшар негадир чўнтагини кавларкан. – У менга мана буни берди ва... сизникига албатта боришим кераклигини айтди.

Саодат кўзларига ишонмасди: боланинг қўлида чик-чик овоз чиқарганча Латиповнинг...

У беихтиёр соатни қўлига олди: бу нима қилгани! Жинни бўлганми!

– Яна айтдики... – давом этди Яшар қизғангандек соатдан кўз узмай, Латиповнинг сўзларини эслашга уриниб, – айтдики... у... беш юз сўм тураркан. Берасизми?

– Нима?! – шошиб қолди Саодат. – Беш юз... сўм?!

Соатга завқ-шавқ билан термулиб турган бола бош қи-мирлатди.

– У яхши амаки. Бунақаси мактабда мендан бошқа ҳеч кимда бўлмас экан! Катта бўлиб... то уйлангунингча бузилмайди, деди у яна, – қизарди Яшар. – Берасизми? Бугун дарсдан сўнг боришим керак.

Саодат адою тамом бўлганди.

Йўк, беш юз сўм жуда катта пул бўлганидан ёки Латиповнинг бундай йўл тутганидан ҳам эмас (Қабихликми? Лекин Яшардек ўжар болани кўндириш йўлини топганини қаранг! Бундай совға олдида қандай бола таслим бўлмайди! Бекорга директор ундан ҳам нолиб, ҳам мактамаган экан-да!), Яшарнинг унга энди худди кеча Нодира сингари меҳр билан термулиб турганидан! Энди нима бўлади? Директор олдида, мана бундай ишга қўл урган Латипов олдида – балки етимхонанинг бошқа ходимлари ҳам ушбу “янгилик”дан хабардор бўлишгандир! – қандай бош кўтариб юради энди?

У Нодирага қаради: унинг нигоҳида ҳамон ўша меҳр!

Йўк, бу муаммони тезроқ бир ёклик қилиш керак, акс холда, асаблари бардош бера олмайди!

У Яшарни кучди:

– Беш юз сўм сендан айлансин! Лекин йўкотиб қўймайсанми?

– Йў-ў-к, – деди Яшар яна илжайиб. – Соатни ҳам йўкотмайман! У айтдики, мен уни фақат уйда... яъни, уйингизда такарканман, бўлмаса, катта болалар уриб, олиб қўйишлари мумкин экан. Кейин... сиздан бошқага (Нодирага хавфсираб қараб қўйди) кўрсатмасликни тайинлади. Ҳеч кимга айтмаслигим ҳам керак экан! Сиз ҳам ҳеч кимга айтмайсиз-а?

Ўзига ҳам ишониб, ҳам ишонмай турган гўдакка бошқача жавоб бериб бўладими!

– Ҳеч кимга! – қулди хўнграб йиғлаб юборишга тайёр Саодат.

Ўн тўртинчи боб

Каравотда юз тубан ётган Саодат бир пайт чўчиб тушди: биров тақиллатаяптими?!

Унинг бор вужуди кулокка айланиб, ҳатто нафас олмай гурди: ҳа, эшик тақилляпти! Маҳмуд акаси! Аммо эшик очик-ку! Атайин очиб қўйибди-ку! Кириб келавермайдими! Ёки... биронта қўшнимикин?

Саодат рўмолини бошига ташлаб, кўча эшик томон югурди.

Унинг ортида учта номаълум киши турарди.

– Салом, – деди турганлардан бири, хушмўйловлиси. – Бу

уй... – у кўлидаги бир парча қоғозга кўз ташлаб олди. – Бу уйда Эшбоев Маҳмуд турадими?

– Ҳа, – деди Саодат келганларни танитай. – Лекин ҳозир уйда йўк.

Хушмўйлов кулимсиради:

– Энди... келмаса ҳам керак. Сиз хотини бўласизми?

– Ҳа, – жавоб берди Саодат, оёқларига билинар-билинемас титрок кирганини ҳис этиб. – Нега ундай дейсиз?! Нега келмайди? Қаерда у?

– Демак, хабарингиз йўк? Шундайми? – деди хушмўйлов жилмайишни йиғиштириб, сўнг Саодатнинг тушунмаётганини кўриб, изоҳ беришга ўтди. – Эрингиз Эшбоев Маҳмуд бугун қамокқа олинди. Биз ЧК дан, мана, – у кўлидаги қоғозни силкиди, – уйингизни тинтиб кўришга ордер. Рухсатингиз билан, хизмат бурчимизни бажаришга ўтсак.

У шундай деб, шерикларига имо қилди ва рухсат олишни хаёлига келтирмай, остонада турган Саодатни яккакифт тарзида четлаб ўтганча ичкарига юрди, бошқалари бирин-кетин унга эргашдилар.

Саодат ҳозиргина тозаланган гилам устида қолдирилган этик изларига бир зум қараб турди-да, ортларидан пилдиради.

– Тўхтанг! – жонҳолатда қичқирди у ва хушмўйловга етиб олиб, унга юзланди. – Бу нима қилганларинг ахир?! Нега камалади?!

Хушмўйлов яна илжайди:

– Майли, жавоб бераман: эрингиз Маҳмуд Эшбоев шўро ҳукуматига қарши миллатчи гуруҳ аъзоси сифатида қамокқа олинди.

Саодат калкиб кетди: нима?! Қанақа гуруҳ? Қанақа... миллатчи?!

– Ёлғон! – фарёд қилди у. – Ишонмайман! У ҳеч қанақа... гуруҳ аъзоси эмас! У... давлат идорасида ишлайди!

Хушмўйлов бошини маъноли силкиди:

– Тўғри, у каби ғаламислар доимо шундай ниқоб остида иш олиб борадилар. Ишонмайман, дедингизми? Унда эшитинг: эрингиз, унинг бир неча шериклари билан дастлабки сўрок ўтказилди ва барчаси, шу жумладан у ҳам айбини тан олди. Тушунарлими? Демак, бизга халақит берманг. – У ҳамроҳларига юзланди. – Қани, бошланглар, ҳеч нарса назардан қолмасин. Тинтув тугагунча ҳеч ким ташқарига чикмасин, – кўшиб қўйди Саодатдан бошқа одам йўқлигини билиб турса ҳам.

Хоналар унча катта эмас, рўзгор буюмлари ҳам озгина эди, шуларнинг ҳам кўпчилиги уй эгасиники. Ярим соат ичида ҳамма нарса ағдар-тўнтар қилинди, ошхона, тахмондаги кўрпа-тўшаклар ораси, хатто хожатхона обдон текширувдан ўтказилди.

Саодат кеча Махмуд тунаган (умуман, тунадимикин?) хона ўргасида серрайиб турар, ўрнидан кўзғалишга мадори қолмаганди: наҳотки! Наҳотки, эри булар айтаётгандек... Йўк! Ишонмайман!

Хушмўйлов деярли бўм-бўш, факат Саодатнинг бир неча дарсликлари-ю, бир тўп дафтар турган жавон олдида тўхтади: улар ҳам тинтувдан сўнг тартибсиз равишда сочилиб ётарди.

– Мановилар сизникими? Мактабда дарс берасиз. Шундайми? – деди у Саодатга кимлигини яхши билишига ишора қиларкан. – Эрингизнинг нарсалари қаерда? Яъни, китоблари, қоғозлари? Шу ерда турармиди?

Саодат унинг кулранг кўзларига тикилди:

– Эрим уйга ҳеч нарса олиб келмаган. Акс ҳолда, билган бўлардим. Бу... қандайдир англашилмовчилик!

Хушмўйлов надомат қилаётгандек бош чайкади:

– Ватан хоини, миллатчи, халқ душмани эрингизни ҳимоя қилгандан кўра, шўро мактаби муаллимаси сифатида бизга ёрдам берсангиз бўлармиди!

Саодат титраб кетди:

– Эрим ватан хоини ҳам, халқ душмани ҳам, миллатчи ҳам эмас! У...

Хушмўйлов ортикча баҳс қилишни истамай, шерикларига юзланди:

– Тугатдиларингми? Ҳеч жой қолмадими?

Улардан бири Саодатга имо қилди.

– Мана бу аёлнинг шахсий буюмларидан ташқари.

– Тушунмадим?!

– Яъни, сумкаси, кийим-кечаклари...

Хушмўйлов уятданми, нафратданми қизариб кетган Саодатга ўғрилди:

– Майли, кийимларингизни титиш шарт эмас, аммо сумкангизни кўздан кечиришимиз керак. Марҳамат, уни ўзингиз олиб келиб, ичидаги бор нарсани мана бу стол устига ағдарсангиз. Тартиб шундай.

Саодат қарахт аҳволда бўлишига қарамай, шундай қил-

сагина улардан тезроқ қутулишини тушунгани, кетишгач эса бўлиб ўтаётган бу дахшатли ҳодиса нимани англитишини ёлғиз қолиб мушоҳада қилиш учунми (эрига қўйилган айбловга ҳамон ишонмасди), ётоқхонадаги сумкасини келтириб, ичидагиларни кўрсатилган жойга ағдарди. Дастлаб ундан бир неча рангли қалам, чизғич, икки дона ўчирғич столга тушди, энг сўнггида эса...

Ҳайхот! Бу нима? Ахир... ахир... бу Яшарнинг соати-ку! Латипов берган соат! Бола беш юз сўмни олгач, йўқотиб қўйиш ёки ростдан ҳам катта болалар тортиб олишларидан кўркибми, Саодатга берганди. Бутунлай эмас – сақлаб туришга, албатта! Болакай уятдан қизариб-бўзариб, шуни алоҳида таъкидлаганди!

Хушмўйлов жимжимадор соатга бир зум тикилиб тургач, уни қўлига олди ва ҳар томондан айлантириб кўргач, қулоғига тутди.

– Эрингизникими?

– Йў-ў-қ! – деди савол шошириб қўйган Саодат

– Йўқ дейсизми? – ажабланди хушмўйлов. – Эркаклар соати-ку! Эрингиздан бошқа яна кимники бўлиши мумкин?

Унинг шериклари илжайиб, бир-бирига маъноли қараб қўйганини пайкаган Саодат дувва кизарди.

– Бу соат синфимдаги бир... боланики!

– Боланики?! – кулди Хушмўйлов. – Билишимизча, сиз бошланғич синфга дарс берасиз. Биринчи синф боласида бунақа соат нима қилсин? Бунинг устига, ҳаммаси етим бўлса? – У бошини сарак-сарак қилди. – Нега ёлғон гапираверасиз? Ҳалигина, эримнинг қилмишларидан хабарим йўқ дегандингиз, энди эса унинг соатини аллақандай бир мишиқи болага тўнкаб ўтирибсиз (шериклари энди овоз чиқариб қулиб юборишди)! Ким айтади сизни янги авлод таълим-тарбиясига жавобгар шахс деб?

Саодат аламдан йиғлаб юборай деди:

– Ишонинг, соат эримники эмас! Уни ўша бола... – Яшарга берган ваъдаси тўсатдан ёдига тушган Саодат лабини қонатгудек тишлади.

“Ҳеч кимга айтмайсизми?”

– Бу эртагингизни бориб ўша болаларингизга айтинг, менга эмас! – тўсатдан кичкирди унинг бирдан жим бўлиб қолганини ўзича тушунган хушмўйлов. – Яхшиси, мана бу қоғозга имзо

чекинг, – стол устига аллакандай қозғони қўйди у. – Шаҳардан чиқиб кетмаслик ҳақида! Сизни ҳам унга ҳаммаслақ сифатида қамокка олганимизда биласиз, ростини айтиш керакмиди ёки ёлғонни! Имзо чекинг, деяпман! Бўлмаса...

Саодат ёзувлари ажи-бужи бўлиб, бири-бирига мингашиб кўзга ташланаётган кўкимтир қоғозга имзо чекиш учун энкайди.

* * *

Эрталаб муаллималарини кўрган болакайлар кўрқиб кетишди: уни таниб бўлмасди! Кўзлари чуқур ботган, атрофида кўкимтир ҳалқа, юзи ҳам сўлиб, сўррайиб қолган. Ана, қалам тутган қўли ҳам титраяпти! Иситмалаяптими? Ахир, иситмалаганларида ўзларида худди шундай бўлади-ку! Кейин ҳамшира опалар оғритиб, дод-войларига қарамай, юмшоқ жойларига игна санчишади...

Уларнинг орасида энг безовталанаётгани Яшар эди: “Нима бўлди муаллимага? Яна касалми? Нега яна мен ва Нодирга қарамаяпти? Балки... соатимни йўқотиб қўйгандир? Шунгами?!”

Сўнги тахминдан унинг юраги оркасига тортиб кетди.

Болакай мактабга катнай бошлаганидан буён биринчи соатнинг тугашини ҳеч қачон бунчалик интизор кутмаган бўлса керак.

Нихоят, танаффусга қўнғироқ чалинди.

– Нима? Қанақа... соат? – сўради Саодат Яшарнинг юрагига баттар ғулғула солиб. – Ҳа-а-а! – ўзига келди бир пайт у ранги қув ўчганча. – Соатинг турибди! Уйда!

Лекин у ёлғон гапирётганди – хушмўйлов соатнинг аллакандай болага тегишли эканлигига ишонмаган, назарида, аёл уни чалғитмоқчи бўлаётганди: боланики эмиш! Яна қандай денг! Унақаларнинг устидаги кийимидан бошқа ҳеч нимаси бўлмаслигини билмайди, деб ўйлаяптими? Соат албатта эриники! Лекин нега бунга яшираяпти? Балки, айнан шу буюм Эшбоевнинг миллатчилик фаолияти билан боғлиқдир?

Хушмўйлов уни протоколдаги ёзувларга қўшимча сифатида олиб кетганида ялиниб-ёлворган Саодат ҳеч нарсага эриша олмади, кейинроқ эса эрига қўйилаётган машъум айбдан ҳушини йўқотгани боис у ҳақда бутунлай унутганди.

– Эртага олиб келасизми?

Боланинг маъсумона саволидан Саодат эсдан оғай деди.

– Эртага?! – калтираб кетди у. – Албатта! Сен асло хавотир олма, хўпми?

Ёнокларига қизиллик югурган Яшар розилик ифодасида бошини қувноқ лиқиллатди ва кейинги дарсга қўнғирок чалинишига бир неча дақиқа қолганига карамай, ўртоқлари билан ўйнагани мактаб ҳовлисига югурди.

Ҳам меҳри жўшиб, ҳам раҳми келганча (Муаллимамиз яна касал! Бугун ҳам боши оғрияпти! Тезроқ у кишиникига бориб яшай бошласам, касал бўлишларига ҳеч йўл қўймасдим. Қўғирчок олиб бермасалар ҳам майли!) ўзига термулиб турган Нодирани Саодат пайқамасди ҳам.

Иккинчи соат бошланганига беш дақиқа ўтмай, синф эшиги очилиб, ўқув ишлари бўйича муовиннинг мулойим юзи кўринди.

– Саодатхон, узр. Мумкинми сизни бир неча дақиқага? – Ўз ёғида ўзи қоврилаётган Саодат беихтиёр эшик томон юрди. – Сизни директор чакираяпти. Кайфияти жуда ёмон. Нима... – у Саодатга бошдан-оёқ разм ташлади. – Мазангиз йўқми дейман? Рангингизда ранг йўқ.

– Ҳа... сал-пал. Нега чақирганларини билмайсизми? – сўради Саодат паришонхотир.

– Билмадим. Сизни чакиришни буюрди ҳолос.

* * *

– Мана шунақа гаплар. Энди нима қилмоқчисиз?

Саодат нима дейишни билмасди. Демак, гапларига караганда, бу ерда қолиш мумкин эмас. Ҳаммаси тамом бўлди, шекилли – оила, орзу ниятлар... Ростдан ҳам, энди нима қилади? Ўз касби бўйича энди ҳеч жойга ишга олмасликлари тайин. Ҳа-да, халқ душмани, миллатчининг хотини бўлса! Ҳозирги даврда бундан-да катта айб бўлиши мумкинми? Қанча одам қамалиб, отилиб, дом-дараксиз бўлиб кетди. Наҳотки Маҳмуд акаси ҳам шулар сафига қўшилса?! Қандай қилиб сезмай қолди? Қачон бошланган экан ўша... “аксилнқилобий” фаолият?

Учрашувга руҳсат беришармикин? Лекин тез-тез рўй бериб турувчи бундай воқеалар жабрдийдаларининг биронтаси қамокқа олинган яқинларини бориб кўргангани шу пайтгача эшитмаган.

Балки уни чақиришар? Балки иккисини юзма-юз қилишар? Кеча... ҳалиги мўйловли... соатни олиб кетаётиб... шунга шама килгандек бўлди-ку!

Директор унинг хаёлларини бўлди.

– Мактабдан олинган дарсликлар, бошқа жиҳозларни муовинимга топширинг, – деди у совуккина қилиб. – Ишлаган кунингизга маош чиқариб берамиз... ўшанда, майли, бир келиб-кетарсиз.

Бунчалик тез қувиб солишларини ўйламаган Саодат унга ялт этиб қаради:

– Бугун... ми? – сўради у тутилиб.

– Албатта! – сал қовоғини очди мактаб директори. – Чўзиб ўтиришнинг нима кераги бор? Қолаверса, менга шу ҳақда қоғоз келган... тегишли жойдан. Ўрнингизга бошқа ўқитувчи тайинлаймиз, топа олсак, албатта. – Директор хўрсинди. – Очиғини айтишим керак, Саодатхон, бўлиб ўтган ишдан жуда афсусданман! Сиздек муаллимадан ажралиб қолиш бизга оғир. Бироқ – қўлларини икки томонга ёйди у, – на илож! Биз ҳам юкоридан келадиган буйруқларга бўйсунушга мажбурмиз.

– Болалар билан хайрлашсам бўладими? – сўради ўрнидан турган Саодат.

– Шарт эмас, – нигоҳини четга олди директор. – Катта синф ўқувчилари бўлганида ҳам майли эди. Қолаверса, улар билан иш бошлаганингизга неча кун бўлди ўзи? Сизга ҳали кўникишмаган – бир-икки кун ичида эсларидан чиқаришади.

Айнан шу сўзлардан сўнг Саодатнинг ёдига иккиси тушди: ҳеч бўлмаса улар билан хайрлашса бўлар?

Лекин бу ҳам мумкин эмасга ўхшайди. Яшарга нима дейди? Ахир соатни бериб юборди-ку... Йўқ, мажбуран олиб кетишди, уни энди қайтариб олади ёки... Йўқ!!! Нима қилиб бўлса-да кеча келганларни топиши керак! Ҳа, шундай қилади!

Ташқарига ўқдек отилган Саодат бир зум ховлида туриб қолди: қаёққа борсин? Уларнинг идораси қаерда бўлиши мумкин? Кимдан сўраса бўлади?

У директорнинг хонасидан шошилиб, ҳатто хайрлашмай чиқиб кетгани, ундан ЧК идорасини сўрамагани учун – у билиши керак, ўша ёқдан қоғоз келганини айтди, қоғозда эса албатта манзил ёзилган бўлади! – афсус қила бошлади, қайтиб киришга эса юзи чидамади ва ўйлаб-ўйлаб охири шаҳар театри томон юрди: ўша ерда одам гавжум бўлади, биронтаси кўрсатиб юборар!

Якин соатлар ичида каттарок томоша кўрсатилади, шекилли, театр майдони ясан-тусан одамлар билан лиқ тўла эди. Саодат шаҳарда шунча фойтун бор деб сира ўйламаганди: бирдан кимдир тушаётган бўлса, бошқасининг соҳиби янги мижозларни чорламоқда.

– Марҳамат, шаҳарнинг истаган бурчагига бориш бир сўлкавой! – бири олиб, бири қўйиб кичкирарди улар. – Ўриндиклар духобадан! Ғилдираклар резинадан! Маза киласиз! Келиб қолинг! Шаҳарнинг истаган жойига бориш...

Саодатнинг хаёлига ажойиб фикр келди – шулардан сўрайди! Ахир, шаҳарнинг исталган манзилини билишларини ўз оғизлари билан айтишяпти-ку! Нарх ҳам унчалик кимматга ўхшамайди!

Улардан бирига яқинлашган Саодат қандай гап бошлашини билмай турганида, фойтунчининг ўзи кўмакка келди.

– Қасрга олиб боришни буюрасиз, янга? – деди у ялтоқланиб.

Саодат тараддулланиб колди.

– Мен... мен ЧК идорасига боришим керак.

– Марҳамат! – ёқимли илжайди фойтунчи. – Қайси бирига?

– Қайси бирига?! Нима, улар... шунча кўпми?

Фойтунчи хаёлан ҳисоблаб чиқди:

– Жуда кўп дея олмайман-у... лекин бир нечта. Бири шаҳарга тегишли, иккинчиси вилоятга, колганлари худудий. Демак, қайси бирига?

– Билмасам, – мўлтиради Саодат.

Неча йиллардан буён фойтун ҳайдаб, эгни-боши, ўзини тутишидан мижозларининг ким эканлигини бир боқишда аниқлай олиш даражасига етган фойтунчи унга бошдан-оёқ назар солди. “Кўринишидан зиёли, хатто... мактаб ўқитувчиси бўлиши мумкин... шаҳарда яшайди. Лекин қаёққа боришини билмаётгани қизиқ! Балки, ўзини соддаликка олаётгандир? Хушрўйгина нарса экан!” – хаёлидан ўтди унинг.

– Нима киласиз у ерда? – илжайди фойтунчи. – Бирон ташишингиз борми? Ўшани излаяпсизми?

Бу илмоқли савол Саодат учун туртки бўлди, холос. У эрининг камалгани, куни-кеча уйига ЧК ходимлари келганини фойтунчига айтмоқчи эмасди: тўйдан олдин ноғора чалишга не ҳожат! Балки ҳаммаси жойига тушиб кетар!

Унинг ёдига бирдан хушмўйлов тушди.

— Ҳа, — деди у қизариб. — Бир танишим бор. Кеча меникига... яъни, бизникига келганида... ўша ерда ишлайман, деган эди. Лекин айнан қаерда эканлигини сўрамабман... ёдимга келмабди.

Фойтунчи илжайишни бирдан бас қилди — ҳаддидан ошмагани маъкулга ўхшайди! Ростдан ҳам ўша ерда таниши бўлса, бу жонон билан ҳазиллашиб бўлмайди. Оббо шоввоз-ей! Бир марта келибди-ю, эрталабгача маишатни қилиб, унга иш жойини ҳам аниқ айтмабди! Бало улар! Доимо ортларини тозалаб юришади. Кимнинг-кимнинг, лекин айти шуларнинг бугунда ошиғи олчи! Истаган одамларини истаган кўйга солишлари мумкин!

Ҳали махсус автомобиллар ва бошқа уловлар етарли бўлмаганидан, ушбу идоранинг ходимлари тез-тез фойтунлар хизматидан фойдаланиб турар, фойтунчи эса кўпчилигини шахсан танирди.

— Танишингизнинг исми нима? — эҳтиёткорлик билан сўради у. — Ёки фамилияси?

Иккиланиб қолган Саодат яна ўзини қийин бошлади: нега ҳеч бўлмаганда шуни сўрамабди! Лекин қонни музлатувчи ўша хабар, ундан кейинги ҳодисалар пайтида бу кимнинг эсига келарди!

— Билмайман... буни ҳам айтмагани, — деди у бўшашганча ва фойтунчининг яна илжаяётганини кўриб, шошилганча кўшиб қўйди. — Унинг мўйлови бор! Чиройли қилиб тарошланган! Бўйи ҳам баланд!

Фойтунчи гап сотиб ишдан қолаётгани, бу нарса тушумга ҳам зарар қилаётганини билиб турарди, аммо аёлнинг сўнгги сўзлари уни сергаклантирди: назарида у ким ҳақида гап кетаётганини англагани.

Лекин нима бўпти? Ўзини умуман таништирмай кетибди-ми, демак, кўркмас ҳам бўлади — бу жувон энди унга керак эмас!

— Танимас эканман, — деди у жилмайиб. — Аммо уйингизни айтсангиз, ҳамкасбларимдан суриштириб, иш жойини билиб олганимдан сўнг... сизга етказардим. Нима дедингиз? Ёки ҳозирок бораверамизми?

— Қаерга? Уни излабми?

— Уни излаб нима қиласиз? — таваккал қилди вақтини қизғанаётган фойтунчи. — Ҳатто исмини айтмаган одамни!

Уйингизга бораверамиз! Мана, менинг ҳам мўйловим бор, бўйим ҳам баланд. – У Саодат томон энгашди. – Агар... сизни- кига бориш нокулай бўлса, мана, менда жой бор! Хилватгина!

Фойтунчи ундан нимани истаётганини ҳирс тўла кўз қарашларини ҳам ишга солиб, шунчалик очик-ойдин шама қилаётгандики, Саодат буни тушунмай қолмади.

У беихтиёр ортга бир қадам чекинди:

– Ифлос! – деди у товуши қалтираб. – Мени ким деб ўй- лаялсан?!

У фойтунчини бисотида бор бошка ҳақоратли сўзлар билан ҳам сийламоқчи эди, аммо шовқин-сурон кўтарса, атрофда юр- ганларнинг эътиборини тортишдан қўрқди – шусиз ҳам улар- га қизиқувчанлик билан қараб турганлар анчагина кўпайиб қолганди.

Уйи томон юриб эмас, елиб бораётган Саодат алаmidан дод дегиси келар, уни аллақандай бузуқ аёл деб ўйлаганларини ҳеч ҳазм қила олмаётганди...

* * *

Айни шу пайтда терговчи навбатдаги савол-жавобдан сўнг стол тортмасидан қандайдир соат чиқарди.

– Сизга танишми?

– Йўқ, – бош чайқади бир муддат унинг қўлидаги соатга тикилиб турган Маҳмуд.

– Қизи-и-ик. Яхшилаб қаранг-чи?

Шу икки кун ичида турли жумбоқли саволлар, ўта бемаъни шамалардан безор бўлган Маҳмуд бир оз кўрслик билан деди:

– Минг йил қарасам ҳам жавобим битта бўлади – бу соат меники эмас, уни ҳатто кўрмаганман. Етарлидир?

– Жуда қизи-и-ик... Қаердан олганимизни биласизми?

– Билсам, аллақачон айтардим. Илтимос, мени фақат қўйилаётган айб юзасидангина сўроқ қилсангиз.

Терговчи истехзоли қулди:

– Сиздан эса илтимос – менга нима қилишни ўргатманг! – Бу соатни ходимларимиз... – У бир оз сукут саклади. – Майли, айта қолай: буни ходимларимиз тинтув пайтида хотинингиз- нинг сумкасидан топишди. – У сўзларим айбланувчига қандай таъсир қилди, дегандек Маҳмудни бир оз кузатиб турди. – Хўш, бунга нима дейсиз? Эндиям тан олмайсизми?

Ҳибсда сакланаётган давр ичида бу одамлардан ҳамма нар-

сани кутса бўлишини Маҳмуд аллакачон тушунганига карамай, бунчаликка борадилар деб ўйламаганди: бу соат Саодатнинг сумкасида нима қилади? Нима дейишмоқчи бу... фитна-ю фасод билан?!

Маҳмуд ўзини босишга канчалик ҳаракат қилмасин, асаблари чатнай бошлаган эди.

– Нимани тан олишим керак? – деди у тез-тез нафас олиб. – Меники эмас, деганим етмайдимми?

Терговчининг кўзларида истехзо ўйнади:

– Сизники бўлмаса... бегона эркакники экан-да? – захарханда қилди у. – Шундай демокчимисиз? Хотинингизнинг сумкасида-я?

Маҳмуд ўтирган жойида қалтираб кетди, панжалари муштга тугулди.

– Мараз! Тинч қўй хотинимни! – ҳайкириб юборди у терговчи ҳеч кутмаганда. – Барча айбни бўйнимга олдим-ку, ҳароми! Яна нима истайсан?! Энди мана шунақа мунофиклик йўлига ўтдингми? Бу билан нимага эришмоқчисан?

Терговчининг ранги гезариб, ўрнидан туриб кетди.

– Ким ифлос?! – хезланиб Маҳмуднинг тепасига келди у. – Ким мунофик?! – Уни ҳеч ким шу пайтгача бунақа ҳақорат қилмаганди, айниқса, ҳибсга олинганлар. Деярли барчаси қўйилган айблардан сувга тушган мушукдек бўлиб қолишар, нима десанг ҳам индашмасди, бу эса... – Ўзинг ифлоссан! Ҳезалак! – Аламини босиш учун бутун захрини сочишга ҳаракат қиларди у. – Агар эркак бўлганингда, хотининг ўйнашларининг соатини олиб юрмасди (Бу гап шунчаки – худди ўша алам устида айтилаётган бўлиб, соатнинг Маҳмудга тегишли эканлигига унда шубҳа йўқ эди)! Билдингми? Болаларинг ҳам йўқ, шекилли? Албатта, сендай эркакдан...

Шовкин-суронга югуриб кирган соқчилар мушт зарбидан хона бурчагига бориб тушган терговчини ўрнидан турғизиб қўйишгач, бараварига Маҳмуднинг устига ёпирилиб ерга ётқизишгач, қўлларини орқага қайиришди. Терговчи қонаётган лабини артиб, Маҳмудни корни, кўкраги, юз-кўзи аралаш тепа бошлади:

– Мана сенга!!! Мана сенга!!! – ҳайкирарди у аклини йўқотиб. – Битта хотинни эплай олмайсан-у, юрт сўраб нима қиласан?! Ким қўйибди сенга...

Маҳмуд ётган жойидан узук-юлук хиркиради:

– Юртга... юртга тил теккизма... хоин! У сенларнинг дас-тингдан... хароб бўлди... хароб бўлди...

Тепкилаш то у қора конига беланиб, хушидан кетгунча да-вом эди.

Ўн бешинчи боб

Туни билан ухламаган Саодат ниҳоятда толиккан, Мах-мудни топиш муваффақиятсиз яқунлангани ҳам унга рухий таъсир кўрсата бошлаганди. У уйига келибоқ ўзини хона тўри-даги юпкагина кўрпачага отди.

Қанча ётганини билмайди (балки озгина мудрагандир), бир пайт эшик тақиллаётгани қулоғига чалинди. Унинг кўз ўнгига даставвал хушмўйлов ва унинг шериклари келди, кейин... Тўхта, балки Махмуд акасиدير?! Қўйиб юборган бўлишса-чи?

Саодат тўзиган сочларини йўл-йўлакай йиғиштириб, эшикка югурди.

Келган одам уйнинг эгаси экан.

– Ассалом.... Келинг амаки, – деди у нигоҳини ерга тикиб.

– Келдик.

– Ичкарига ўта қолинг.

– Эркаги йўқ уйга кириб нима қиламан, – деди уй эгаси танбех бераётгандек. Бир неча сония сукут сақлагач эса давом этди. – Хуллас, қизим... жойни бўшатишингизга тўғри келади. Ўғлимни уйлантирмоқчиман, шунга керак бўлаяпти, – деди у ижарачилар доимо бирон нимани баҳона қилишларини яхши билганидан салмоқлироқ баҳонани рўқач қилиш учун.

У Махмуд ҳақида гап очмаган бўлса-да, нима бўлганидан хабардорлиги шундоқ юз-кўзидан сезилиб турарди. Уйдан ҳам бунчалик тез ҳайдалашини ўйламаган Саодат кўз олди қоронғу бўлиб кетди. Гуё бутун дунё унга қарши тураётганди, шу бир-икки кун ичида устма-уст тушаётган зарбалар уни бутунлай эзғилаб ташлашга қасд қилгандек эди.

– Қачон... бўшатай?

Уй эгаси бир оз ўйлаб олди:

– Уч кун етар? Аслида-ку, бугун ё эрта чиқиб кетсангиз бўларди. Майли, сиз ҳам мусулмон фарзанди, жабр бўлмасин. Лекин уч кундан ортиғига имконим йўқ.

Саодат ҳамма нарсадан хабардор уй эгасидан яшириб ўтиришни истамади.

– Улар... менга... мендан шахардан чиқиб кетмаслик ҳақида тилхат олишган...

– Уч кундан сўнг аёлим, қизларим келиб, уйни бир оз тартибга келтиришади. – У Саодатнинг қизариб кетганини кўриб, давом этди. – Йўқ, тўзитиб юбордингиз демоқчи эмасман, аммо, ўзингиз биласиз, келин шу уйга туширилгач, бир оз... Ҳа, усталарни айтиб қўйдим, бир оз таъмир қилишга ҳам тўғри келади. Хуллас, ҳаракатингизни қилинг. Бу ерда бошка борадиган жойингиз бўлмаса... Ота-онангиз борми? – сўради у. – Фақат онангизми? Майли, фарқи йўқ. Сиз, адашмасам... Ингичкадан шекилли? Шундайми? Уларга вазиятни тушунтириб, манзилингизни қолдириб кетаверасиз-да! Балки хабарингиз йўқдир, уч-тўрт кун бўлди, Самарканд ва Каттакўрғон ўртасида поезд қатнови қўйилган. Икки кунда бир. Ўшанга ўтирсангиз, Каттакўрғондан Ингичкагача бир қадам йўл қолади. – Уй соҳиби унга зимдан қаради. Иккиси-да Маҳмуд ва ЧК ходимлари ҳақида сўз очишмас, аммо бир-икки марта айтилган хиёнаткорона “улар” сўзидан кейин ўртада маълум маънодаги парда кўтарилганди. Шу боис уй эгаси мушук-сичқон ўйнашни бас қилишга қарор қилди: нимасидан истиҳола қилиб ўтиради! Тинчгина ўтиришганда, улар билан кимнинг иши бор эди! Менга керакмиди шу уй! Қайтанга зиёли, энг муҳими – бола-чакаси йўқ, саранжом-саришта оила турганидан хурсанд бўлиб юргандим. Ижара ҳақини ҳам ёмон тўлашмаётганди. – Қўркманг, тилхат ўз йўлига – жуда керак бўлиб қолсангиз, топиб олишади – улар учун бунинг муаммо жойи йўқ. Демак, калитни ҳам ўша куни оламан. Яхши қолинг. – Лекин у жойидан қўзғалмай, Саодатга кўз қирини ташлади. – Ҳа, ёмон иш бўлди. – Саодат унинг гап оҳангида афсус, хайрихоҳлик ёки раҳмдиллик борми, тушуна олмади. – Нима, эрингизнинг қилмишларидан беҳабар эдингизми?

Саодат бошини эгди:

– Менга ҳеч нарса демаганди.

– Ҳа, бемаза бола-я! – бош чайқади уй эгаси. – Оқибатини ўйламаганини қаранг. Менинг ҳам юзимни ерга қаратди.

Уй эгаси бошини сарак-сарак қилганча узоқлаша бошлади, Саодатнинг эса энди ўзи учун бегона уйга қайтиб киргиси келмасди: “Онангизникига кетинг, дедими? Йўқ! Ҳеч қаёққа кетмайди! Қандай қилиб уни кўрмай туриб кетиш мумкин! Қандай қилиб...”

Саодат ногаҳонда хаёлига келган ўйдан ўзини тўхтата олмай, уй эгасининг ортидан югуриб кетди.

– Тинчликми? – сўради у жувон ҳаллослаганча етиб келгач. Балки, яна бир оз қолдиришни илтимос қилмоқчидир? Одамларга ҳайронсан – қилғиликни қилиб қўйиб...

Саодат хансираб нафас оларди:

– Мен хўжайинимни кўришим керак! Кеча келганлардан манзилларини сўрамабман. Бугун уриниб кўргандим, аммо топа олмадим – бунақа жойлар шаҳарда кўп экан. Сиз билмай-сизми?

Уй эгаси унга синовчан тикилди:

– Хўжайинимни кўраман, дейсизми? Менга қолса, – ўйланиб қолди у, – у ерга бормаганингиз маъқул.

– Нега?! – кўзларини жавдиратди Саодат тушуна олмай.

– Биласизми, – деди уй эгаси бир оз чайналиб тургач, – у ерга борган камдан-кам одам қайтиб чиқади. Сизнинг бошингизга ҳам шу кун тушмасин дейман-да.

Саодатнинг юраги шув этиб кетди.

– Лекин менинг ҳеч бир айбим йўқ!

– Қизиқ экансиз-ку! – энсаси қотди уй эгасининг, – улар учун бунинг аҳамияти бор эканми – қанча кўп одамни ушлаб тикишса, шунча ишлари кўзга кўринади! Бунчалик ҳам содда бўлманг-да! Нима, кўрмай, эшитмай юрибсизми?

* * *

Ичида чирок ёкса ҳам ёришмайдиган Саодат том маънода чироксиз ўтирарди. Нима қилади ёкиб? Ҳаёт тугаб, гўрга кирган одамга ёруғликнинг нима кераги бор? Фақат жисмигина тирик бўлгани учунми? Энди нафақат бу уйнинг, балки бутун оламнинг қоронғу гўрдан нима фарқи қолди? Ортик нимага умид қилиб яшайди? Ҳатто қамоқдаги эрини ҳам кўриш мумкин эмас.

У қоп-қоронғу хонада бағрини ерга бериб ётаркан, уй эгасининг сўзларини хотирлади. Аслида, ёмон одам эмас. Бўлмаса, менга – ўзининг ҳам номига доғ туширган одамнинг хотинига шу гапларни айтиб ўтирармиди. Бир кун ўтмай хабар беришибди-я! Албатта, “миллатчи, халқ душманини” ўз уйига қўйгани учун бошини ҳам силашмагандир! Ҳали ҳам уч кун муддат бериб ўтирибди, бошқаси бўлганда бугунок ҳайдаб чиқарарди.

Рост – Маҳмуд акаси нега окибатини ўйламади?

Шу ерда у кўзларини юмди: “Нималар деяпман?! Ҳозир уни айблашим худбинлик эмасми! Эрта-ю кеч сўроққа тутиб, балки қийноққа ҳам солишаётгандир?! Йўк! Бундай бўлиши мумкин эмас – кечаги мўйловли аблаҳнинг сўзига кўра айбини бўйнига олибди-ку! Шундай экан, қийнаб нима қилишади? Жуда бўлса, узоқроқ муддатга камокка ҳукм қилишар”.

У ташки эшик секин тақиллаётганини эшитиб, аввал чўчиб тушди, сўнг ирғиб ўрнидан турди-да, хона қоп-қоронғу эканига қарамай, ҳеч нарсага туртинмай, ҳеч нарсани йикитмай ошхонага – гугурт турган жойга югурди.

Қўллари қаттиқ титраганидан фонусни ҳеч ёқолмасди – бир неча гугуртчўп пиликка етар-етмас ўчиб қолган бўлса, бошқалари синиб тушаётганди. “Ким экан? Балки, Маҳмуд акасидир? Қоронғу тушганда бошқа яна ким бўлиши мумкин? Уй эгаси эмас – у уч кундан кейин келаман, деганди. Тўхта... балки мўйловли ва унинг шерикларидир? Ахир уларни тунда юради, дейишади-ку! Кеча ҳам қоронғу тушганда қелишганди”.

Ниҳоят, тўртинчи ёки бешинчи уринишдан сўнг пилик ўт олгач, у кўча эшиги томон интилди.

– Ким? – юрак ютиб сўради у ҳар эҳтимолга қарши.

Ташқаридан бир неча сония ҳеч қандай овоз бўлмади. Демак... Маҳмуд акаси эмас... у индамай турмасди.

Бир пайт эшик ортидан овоз келди:

– Мен...

Овоз унга танишдек эди, лекин мўйловлиники эмас. “Балки... кечаги фойтунчидир?! – даҳшат билан ўйлади Саодат. – Уйимни билиб олдимикин?” – Сизни танимаяпман... кимсиз? – овози титраб чиқди Саодатнинг.

Яна сукут, сўнг яна ўша таниш овоз:

– Мен... Латиповман. Бир иш билан келгандим.

Латипов?!

Саодат қалтираётган қўли билан шуурсиз равишда зулфини туширди – бу одамдан кўркмаса ҳам бўлади. Аммо нега келди экан? Қаерда туришимни кимдан билди? Балки директор юборгандир?

У юрагида қандайдир умид учкунлаб, эшикни очди – ростдан ҳам ташқарида Латипов турарди.

– Келинг.

Бошқа нарса дея олмаган Саодат унга саволомуз тикилди, Латипов эса бевакт келганини изоҳлашдан аввал тобига келтириб кечирим сўради:

– Минг бор узр, Саодатхон. Ўзингиз биласиз, эрталаб болалар уйғонишидан то уйкуга кетгунларича ишда бўламан. Шунинг учун... яна минг бор узр! Аҳволингизни тушуниб турибман, лекин... мажбур бўлдим. – Саодат бу узундан-узун даромаднинг маъносини тушунмай турар, нима дейишини билмасди. – Хуллас... жуда хижолатдаман!

– Нега? – чироқни сал пастга туширди Саодат. – Зарур ишингиз бордирки, келибсиз.

– Шундай. Балки ишонмасиз, аммо ҳалиги бола... Яшарни айтаяпман... жуда эзилаяпти.

Саодатнинг юраги орзиқиб кетди: ўз ташвишлари билан бўлиб уларни яна унутганди.

– Нодира ҳамми?!

– Нодира?! Ҳа, албатта у ҳам! – деди Латипов қандайдир иккиланиш билан. – Эътибор қилдим: кун бўйи кўзидан ёш аримади... айниқса қизалок сизга жуда боғланиб қолган экан.

Саодатнинг кўлидаги фонус титраб кетди.

– Лекин нима бўлганини ўзингиз яхши биласиз, – деди у йиғламсираб. – Қандай уларни асрай оламан! Энди ҳатто бошпанам йўқ.

– Тушунмадим?! – қошларини тугди Латипов.

Саодатга энди барибир эди – нимасини яширади!

– Биз бу ерда ижарада турардик, – деди уф тортиб. – Бугун уйнинг эгаси келиб, бўшатиб қўйишни сўради... ўғли уйланаётган эмиш.

– Чаток бўлибди-ку, – деди Латипов бир оз сукут сақлагандан сўнг. – Энди қаерга борасиз?

– Билмадим. Лекин сиздан илтимос, Нодира ва Яшарга етказинг – мени кечиришсин! Ўзим мактабга борардим-у, лекин... қайси юз билан!

Ўртада чўккан жимликни Латипов бузди:

– Чаток бўлибди, – деди у яна. – Майли, сўзларингизни етказаман, лекин... Яшарга нима дейин? Ахир, айтдим-ку, жуда эзилаяпти, деб.

– Нега?!

Латипов чайнаиб қолди:

– Хуллас, у... соатни сўраяпти.

Саодат калкиб кетганидан кўлидаги фонусни тушириб юборай деди.

– Соатни?! – шивирлади у аранг.

– Ҳа. Вактингизни олиб нима килдим – келишимдан мақсад ҳам асли шу эди. Бўлар иш бўлди, деб неча марта айтдим, лекин... бола-да! Ахийри, кўнглим бўлмай... келдим, – нигоҳини четга олди Латипов.

– Соат менда эмас! – жон ҳолатда нидо килди у йикилиб тушмаслик учун эшик кесақисига суянаркан.

– Нега?! Қанақасига? Бола уни сизда деганди-ку!

– Ҳа, сақлаб туриш учун берганди, – деди Саодат йиғлаб, – лекин кеча келганлар ашёвий далил сифатида олиб кетишди!

Латипов унга на ишонишни, на ишонмасликни биларди.

– Соат қандай қилиб ашёвий далил бўлиши мумкин? Бошқа буюмларингизни ҳам олиб кетишдими?

– Йўк! Фақат уни!

– Нега ахир?! – пешонаси тиришди Латиповнинг.

– Билмадим, билмадим! – энди кўшнилар эшитиб қолишдан ҳам кўркмай хўнграб юборди Саодат. – Худонинг зорини килдим бир боланики деб, аммо ишонишмади.

Латипов аросатда қолганди: бу аёл ёки уни алдаяпти, ёки... Йўк, алдамаяпти, акс ҳолда бунчалик куйиниб йиғламасди. Аблахлар! Кўзларига яхши кўринибди-да! Кўникиб қолишганда, ноёб буюмларни чўнтакка уришга! Ҳа-да, эски бўлса ҳам нодир эди!

Латипов унга синовчан тикилди:

– Бирон тилхат-милхат ҳам қолдиришмадими? – Адойи тамом бўлган Саодат бош чайқади холос. – Энди нима қиламиз? Боланинг кўнгли чилпарчин бўлади... унда ҳеч кимга ишонч қолмайди, ўқитувчики шундай қилиб тургач!

– Уларни ахтариб кўрдим! – фарёд килди эти музлаб кетган Саодат. – Лекин топа олмадим! Ҳатто эрим қайдалигини билмайман – айтишмаганди!

Унинг овози қаттиқ-қаттиқ чиқар, шу боис баъзи бир қизиқувчан кўшнилар деразалари ёнига чироқ келтириб, кўча томон мўралай бошлагандилар. Буни сезган Латипов кетишга чоғланди.

– Ўзингизни босинг, Саодатхон! – деди у шивирлаганча. – Ахтардим, тополмадим, деб ўтираверсангиз ким сизга ёрдам беради! ЧКнинг исталган идорасини топиб “фалончи-

писмадончи хўжайиним, шундай-шундай айб билан фалончи куни кўлга олинган” – десангиз бўлди, дарҳол аниклаб беришади! Алоқа уларда жуда яхши йўлга кўйилган. Эрингизни ҳам кўрасиз, биратўла эса боланинг... ҳалиги... Тушунгандирсиз?

Саодат ҳам энди мўралаётган кўшниларни пайкагани – у тасдик маъносида тез бош ирғади.

Шошилганча коронғулик каърига шўнғиб кетаётган Латиповнинг насиҳати унга сўнгги нажот бўлиб туюлди, лабига хатто табассум югурди: “Ҳа, эртага Маҳмуд акасини ҳам, соатни ҳам албатта топади!”

Гангиб қолган жувон Латипов келгунига қадар соатни буткул эсидан чиқарган бўлса, шу тобда яна бир нарсани ҳам бутунлай унутгани – уй эгасининг кетар пайти айтган энг сўнгги сўзларини!

* * *

– Ановининг хотини сўраб келибди, – терговчи ҳузурида қад ростлади навбатчи.

Лабидан Маҳмуднинг мушт изи хали кетмаган терговчи унга қараб ўқрайди:

– Анови-манови демай, аниқрок гапиришни ўрганинг! Сиз бу ерда хизматдасиз, катта холангизнинг уйида эмас! Дуч келганга форма кийдириб, хизматга олишаверади, – тўнғиллади у қимирлаб қолган олд тишларининг (кеча улардан бири синиб тушгани) оғриғига чидай олмай.

– Ўртоқ терговчи! – навбатчи қаддини янада тик қилди. – Мурожаат қилишга рухсат этинг! Маҳмуд Эшбоевнинг хотини келибди! Эри билан учратишларини талаб қилмоқда!

Терговчи кўлидаги ручкани бир четга қўйди:

– Эшбоевнинг? Унинг аҳволи қандай?

– Ўзим ҳам бу ҳақда айтиш учун кирмокчи бўлиб турган эдим, ўртоқ терговчи, – саросималик пайдо бўлди навбатчининг юзида. – У... ўлди!

– Нима?! – кўзлари олайди ўрнидан туриб кетган терговчининг.

– Ҳузурингизга киришимдан беш дақиқача бурун... у ўтирган камера маҳбуслари эшикни тепиб... шуни айтишди. Ишонмай, соқчилар билан кирдим... Ковурғалари синган, фельдшеримиз, “ичига кон қуйилибди”, дейди.

Терговчи худди бунга навбатчи айбдордек, еб кўйгудек каради:

– Ҳозир камерадами?

– Йўк. Ўликлар сақланадиган махсус блокка ўтказдик.

– Кўрсатинг! – буюрди терговчи столда турган фуражкасини бошига кўндираarkan.

* * *

Блокдан чиккан терговчи уф тортди: “Қандайдир йўлини топиш керак. Албатта, рахбарлар битта миллатчининг ўлимидан фожиа ясаб ўтиришмайди, лекин тергов охиригача олиб борилмаганди, шуниси сал муаммо чиқариши мумкин”.

У кабинетига кириб, столи устида турган коғозлардан бирини олди-да, шитоб билан кўйидагиларни ёза бошлади:

“... сизга шуни ёзиб маълум қиламанки, миллатчи гуруҳ аъзоси сифатида қўлга олинган ва хибсда сақланаётган Маҳмуд Эшбоев камерадошлари билан мушталлашиб, калтак зарбидан вафот этди.

Унинг ўлими ҳақидаги тиббий хулосани илова қиламан.

Терговчи: ... Имзо. 1927 йил, 5 сентябрь”

У соқчи орқали навбатчини чакиртирди:

– Ҳузуримга фельдшерни юборинг, – деди у зум ўтмай кириб келган навбатчига. – Тўхта! Аввал сизга тегишли гапларимни диққат билан эшитинг. Хуллас, гап бундай...

Ярим соатлардан сўнг у мамнун киёфада папиросини чекиб, халка-халка бўлиб чиқаётган тутуннинг хона шифтига қандай ўрлаётганини томоша қилиб ўтирарди. Бир пайт навбатчи эшикни тақиллатиб, яна кирди:

– Ўртоқ терговчи! Рухсат этинг, мурожаат қилишга! Аёл хали ҳам ташқарида. Кетадиганга ўхшамайди. Киритмасаларинг, эрим билан учраштирмасаларинг, устларингдан арз қиламан, дейди.

– Қизик, бизнинг устимиздан арз қилиб борса бўладиган жой ҳам бормикин! – тиржайди терговчи. – Қаерда экан ўша жой?

Шундай дегани билан терговчининг эндигина жойига туша бошлаган кайфияти яна бузилганди: “Уни бир бало қилиш керак! Ҳа, у аллақандай саводсиз, уйда бола-чақаси билан ўралашиб қолган аёл эмас! Тўхта, тўхта... шундай экан, эри-

нинг қилмишларидан беҳабар бўлиши мумкинми? Қим бунга ишонарди! Бўпти, ўз оёғи билан келибдим...

У папиросини қулдонга босиб ўчирди ва навбатчига деди:

– Ҳузуримга олиб келинг. Тўхтанг... аввал, аёллар камера-сидан битта жой тайёрлаб қўйинг.

Ўн олтинчи боб

– Ҳушига келмаяпти, – деди Махсум қаддини ростлаб. – Бу сафар ёмон йиқилганга ўхшайди. Нима бўлди ўзи? Нима бало, ҳали ҳам тинчимадиларингми? – Боши оқ сурп билан танғилган Ҳожар қимирламай ётарди. Ҳар уччаласига бир-бир кўз ташлаган Махсумнинг нигоҳи Давлановда тўхтади. – Эш-мамат! Сендан сўраяпман! – Яна жавоб бўлмагач, у асабийлаша бошлади. – Раз, чакириб келдингми, айт-да, мум тишламай! Ёки яна эски гапми? Ҳамма нарса аниқланганди, шекилли?

– Билмайман... сени қайта-қайта безовта қилганим учун... хижолатдаман. Яхшиси, нима қилишни айт. Шундай ётаверадими? Дориларинг... таъсир қилмаяптими? – деди Давланов ерга тикилганча.

– Таъсир қилганда аллақачон кўзини очган бўларди, – деди Махсум энсаси қотиб. – Қўрқаманки... умурткаси қаттиқ лат еган, агар синмаган бўлса! Балки мияси чайқалгандир. Қўрдим, боши ёрилибди... тошга урилган шекилли. Агар айтганларимдан биронтаси бўлса ҳам, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Туман касалхонасига олиб бориш керак. Аммо айтиб қўяй – от арава ярамайди! Бу ўнқир-чўнқир йўлимизда баттар бўлиши мумкин. Машина... машина эса отликқа ҳам йўк! – ўзича ҳажвия қилди у. Сўнг Яшар ва Нодирага кўз ташлади: “Қаерданам келди-я шулар! Бечора аёлни гўрга тикиб тинчийдилар, шекилли. “Шумоёк” деб ўзбеклар шунақаларни айтишса керак”. Ўз ўйидан ўзи хижолатлангандек, муштига бир йўталиб олди ва яна Давлановга юзланди. – Хафа бўлма-ю, туни билан мен бу ерда қола олмайман. Яхшиси... яқинларини чақиртир.

Давланов сесканиб тушди:

– Ни...ма?!

– Ҳа? Қим қарайди унга? Сенми? – киноя қилди Махсум. – Ёки мана буларингми? – қўли билан кўрсатди у Нодира ва Яшарга. – Ҳозир ўзларинг ёрдамга муҳтож бўлиб турибсанларку! Ростини айтиб қўя қолай: агар тирик қолгандаям, бирдани-

га ўзига келишига ишонч йўқ. Шок дейилади бу нарса – мислсиз оғриқдан пайдо бўладиган ҳолат! То ўтиб кетмагунча, бемор ҳушига кела олмайди. Тиббиёт нуқтаи назаридан бу ҳатто яхши, акс ҳолда беморнинг юраги оғриқни кўтара олмаган бўларди. – Махсум ерда ётган Ҳожарга кўз ташлаб олди. – Так что, факат умид қиламиз! Бўпти, мен борай. Эртага эрталаб хабар оламан. Кун бўйи оёқда турдим, агар бир оз дам олмасам, мендан ҳам ажралиб қоласизлар.

Тун аллақачон яримдан оққан эди. Давланов Яшар ва Нодирага ҳеч нарса демай, оти қантарилиб турган жойга йўл олди. У чиқиб кетгандан сўнг ёлғиз қолган Яшар ва Нодиранинг бошида Махсумнинг аслида шунчаки, йўлига айтилган сўзлари айланарди: “Мендан ҳам ажралиб қоласизлар?!” Наҳотки?! Биз туфайли ўлаяптими бу аёл?! Ҳа-да! Бундан ортиғи бўладими! Бировни ўлдириш учун юрагига ханжар санчиш ёки бошини тош билан мажақлаш шартми!

Нодира кафтлари билан юзини беркитди:

– Агар шундай бўлиб қолса... ўзимни ҳеч қачон кечира олмайман. Менинг ўша... сўзларимни эшитмаганида, ҳеч нарса бўлмасди. Кун бўйи қувончдан ўзини қўярга жой топа олмай юрганди, энди эса...

Яшар уни айблаб ўтирмади – бўлар иш бўлган, бўёғи кўчганди.

– Ишқилиб, тирик қолсин, – деди у Ҳожардан кўз узмай. – Ҳушига келганида мен уни ўзи истайдигандек атай бошлайман. Кейин... ўтмишимиз ҳақида ҳеч қанақа ҳужжатларни ҳам изламайман – керак эмас! Нима бўлса, пешанамиздан кўрдик. Керак бўлса, исм-шарифимни ҳам ўзгартираман – бир йўла барчасига чек қўйиш учун! – Яшар Нодирадан бир нафас кўз узмай тургач, билинар-билимас табассум қилди. – Сени эса бундан буён Зухра деб чақираман. Унинг қачон ўзига келиши номаълум бўлиб турган экан, энди ҳеч бўлмаса Давлановга (амманинг завжи ўзига ким бўлишини у ҳали билмасди) нималар бўлгани, нега... баъзи бир нарсаларга қўл урганимизни айтишимга тўғри келади. Ҳаммасини! Ҳеч нарсани яширмай!

– Ҳаммасини?! Менинг ҳақимда ҳамми?! – унга хавотирланиб қаради Нодира. – Керакмикин шу?

– Керак! Келиб чиккан вазиятга қарайдиган бўлсак, ҳатто зарур ҳам!

Нодира кафтлари билан яна юзини беркитди.

Ҳожарнинг бир неча соатгина аввал тарк этган яқинлари кўп ўтмай яна йиғилиб, яна сўров-суриштирувлар бошланди, аммо на Давланов, на Яшар, на Нодира кониктирадиган жавоб бера олмасдилар. Ҳеч қўяверишмагач, Давланов унинг йиқилиб тушганини хурсандчиликдан чуқур хаяжонга тушиш билан изоҳлади, аммо буни ерга қараганча, шундай бир оҳангда айтдики, ҳеч ким ишонмади. Бир неча соат илгари – кундузги ахволдан фаркли ўларок, энди уларнинг биронтаси Яшар ва Нодирага парвона бўлмас, айланиб-ўргилишлар барҳам топган (ким билади, балки Махсум каби улар ҳам икисини “шумоёкка” чиқаришгандир), ва аксинча, сезилар-сезилмас ёвқарашлар бошланганди. Шундай бўлса-да, Нодиранинг хушсиз ётган аёл ёнида ўтиришига моненьлик қилмоққа ҳеч кимнинг ҳадди сиғмади.

Давланов ниҳоят пайтини топиб, ташқарида турган Яшарнинг рўпарасида тўхтади.

– Сиздан баъзи бир нарсаларни сўрамоқчи эдим, – деди у рангги ўчган ҳолда. Уни айникса жавобнинг қандай бўлиши кўрқитарди. – Агар имкони бўлса, озгина изоҳ берсангиз – Рахимов нега сизлар ҳақингизда бунақа ўйлаганди?! Бу гап қаердан чикди?!

– Мен ҳам ҳайронман... балки бирга келганимиз учундир. Лекин сиз хавотирланманг, – деди Яшар Давлановни супа томон бошларкан. – Илтимос, мана бу ерга ўтиринг. Ҳеч нарса у ёки сизлар ўйлаётгандек эмас! Ҳозир ҳаммасини айтиб бераман, акс ҳолда кўнгилларингиздан жой олган рутубат ҳеч қачон кўтарилмайди

Ундан кўз узмай турган Давланов ҳатто нафас олишга кўрқарди.

– Фақат тезроқ, акс ҳолда, юрагим ёрилиб кетади. Ва сиздан ўтинаман... фақат ростини айтинг!

Улар келгандан буён ўзини босиқ тутиб, туйғуларини сездирмаётган бу одамнинг ҳозирги аҳолини кўрган Яшар шовилмаса бўлмаслигини англади, аммо уни тезроқ тинчлантириш учун гапни нимадан ва қандай бошлашни билмасди.

* * *

Аслида у бошқа бир йигит, мен эса бошқа бир қиз билан аҳду паймон қилгандик, лекин ҳар иккаламиз учун ҳам ушбу муносабатлар бахтсиз ниҳоя топди. Вазият шундай бўлиб

қолдики, бу ерга мен бир ўзим келсам, у Самарқандда қолиб кетарди. Катта шаҳарларда ёлғиз қиз-жувонларнинг ҳоли не кечишини ўзингиз билсангиз керак. Тўғри, ҳамма нарса одамнинг ўзига боғлиқ дейишади, лекин нима бўлганда ҳам мен бундай қила олмасдим, зеро, ўша пайтлардаёқ, ҳали ҳеч қандай исботи бўлмаса-да, ўртамуздаги муносабат – нисбатан “узок болалик” деб аталувчи баъзи бир даврларни ҳисобга олмаганда – ҳақиқий ака-сингилларникидан фарқ қилмасди ва нима учун бундайлиги... – Яшар бир оз сукут сақлаб тургач, ғамгин жилмайди, – мана энди маълум бўлди!

Хуллас, ўқишни битириб, Нодиранинг бошида айнан шу ҳавф пайдо бўлганида, бирга кетишни таклиф қилдим, у эса “оила қуришинг керак, қандай қилиб доимо ёнингда юришим мумкин, одамлар нима деб ўйлайди” каби баҳоналар билан бирданга рад этди. У, “одамлар” деб, ҳаётимда кейинроқ учраши мумкин бўлган... биронтасини назарда тутаётганди. Ваҳоланки, бу пайтда мен яна бирон қизни учратиб, унга уйланишимни тасаввур ҳам қила олмасдим. Бу энди имкони йўқ нарсасдек туюларди. Ўз навбатида, унинг ҳам яна биронтасига кўнгил қўйишига ишонмасдим – шу даражада қалбидан чуқур жой олганди ўша йигит.

“Ўзинг боравер, бир кунимни кўрарман, вақт топсанг хабар олиб турарсан... дўст сифатида” – деди у сўнг. Юраги тўлиб турганини ўзим ҳам сезиб тургандим – шу сўзларни айтиб йиғлаб юборди, менинг ҳам кўзларимда ёш айланди.

“Хабар олиб турарсан!”

Бу айтишгагина осон эди – Самарқанд қайда-ю мен юборилаётган жой қайда! Агар йилда бир марта бунга имкон топганимда ҳам (бундан ортиғига ҳатто умид ҳам қилиб бўлмаслигини энди ўзим кўриб турибман), шу давр ичида у билан нима кечишини ким билади!

Мен унинг сўзларини дастак қилиб олдим: ҳа, дўст сифатида сени ёлғиз қолдириб кета олмайман. Ҳатто ҳазил қилдим: борган жойимизда гўё ака-сингиллар эканлигимиз ҳақида овоза қиламиз, одамларнинг биздан бошқа иши йўқми, турли фамилиядаги туғишганлар камми, ким ҳужжатларимизни кўриб-таққослаб ўтирибди...

Шу ерда у иккиланиб қолди ва билдим – у ҳам мендан ажралишни чин дилдан истамайди, бу дунёда бошқа яқин одами қолмаганини тушунмоқда.

Хикоям йўналишидан англаётган бўлсангиз керак, Нодирага мутлако бошқа жойга йўлланма берилганди ва табиийки, на мен, на ундан бу ҳақда сўраб ўтиришмаганди. Хужжатлар аллақачон тайёрлаб бўлингани, тегишли жойларда тасдиқлангани, мабодо ўзгартириш имкони бўлганда ҳам, бу иш осон кечмаслигини билардик. Қолаверса, энг сўнгги пайтгача на мен, на Нодирада аниқ бир жойга ишга юборишларини сўраш, илтимос қилиш режаси бўлганди – бу ҳақда ҳатто ўйлаб кўрмагандик. Ўша кунлари бизда... нима десам бўлади... ҳамма нарсага бефарқлик пайдо бўлганди. Фақат қайси бир куни, уни ҳар доимгидек ғамгин ҳолда учратиб (назаримда, сўнгги пайтларда у нафақат кулиш, балки табассум қилишни ҳам унутиб қўйганди), ҳар томонга тарқалиб кетганимиздан сўнг, балки бир умр бир-биримизни кўрмай бу дунёдан ўтиб кетишимизни ўйлаганимда юрагим шув этиб кетди.

Юз, минг, миллион истиҳола, хижолат ва озгина қўрқинч билан тақсимлов комиссиясига бориб, истагимизни айтдик. Комиссия аъзолари бу ҳақда эшитишни ҳам исташмай, аввал бизни ўзбошимчаликда айблашди, сўнг, кадрлар жуфт-жуфт бўлганча етаклашиб юргани эмас, балки, талаб қилинган жойга юбориш учун тайёрланади, дейишди киноя билан.

Уятдан ерга кириб кетгудек бўлиб, энди чиқиб кетаётган эдик, биттаси бизни тўхтатди.

– Қоида бўйича, ягона сабаб туфайли бир жойга юборилишингиз мумкин, – деди у ҳар иккимизга бошдан-оёқ кўз ташлаб олгач. – Турмуш қурган бўлсаларинг! Лекин бу ҳақда ҳам бизга аввалдан маълумот киритилиши керак эди, оғизни очиб юрмай. Оила қурганмисизлар?.. Э! Йўқми?! Қизик... унда бунақанги илтимос билан келишга не ҳожат эди? Ёки... шунақа режа борми? Мана бу қизимиз ҳамма орзу қиладиган Самарқанддек жойни қўйиб, сиз билан дунёнинг бир чеккасига кетмокчимиз? Демак... бекорга эмасдир? – У бизнинг кизариб-бўзаришимизни ўзича тушунди. – Улгурмадиларингми? Загса ариза берганмисизлар ўзи?.. Йўқми?!

Хонадагиларнинг барчаси катнашган каттик кулгу босилгач, улардан бири – кексароғи нималарнидир ўйлаб турди-да, деди:

– Тўғри қилгансизлар. Ўқиш пайтида тўй-загс қилиб юрувчи талабаларни менинг ҳам жиним ёқтирмайди – бўлиштиришлари ташвиш! Ўзлаштиришлари ҳам шунга яраша.

Бир томондан ўйлаб қаралса, окилона иш тутгансизлар. – У ҳамхоналарига юзланди. – Нима дейсизлар, ўртоклар? Ёшларга ёрдам берамизми? Миннатдорчилик эвазига ҳеч бўлмаса... тўйларига айтишар! – Ҳамхоналар яна кулиб юборишди, лекин бу кулгу сочлари кордек оқ ҳамкасблари фикриши маъқуллашаётгани ишораси эди. – Бўпти, – деди у шундан сўнг, – бир оз кийин кечади-ю, лекин ариза берганларинг хақида қоғоз олиб келсаларингиз... иложини қилармиз. Эртагача унгуарсизлар?

Кўчага чикқанимизда бир-биримизнинг кўзимизга қарай олмасдик. Сал ўзига келган Нодира оксоч амакининг устидан кулган бўлиб (Ғалати одам экан, аммо унинг ўрнида бошқа бўлганида ҳам шундай ўйлаши табиий эди!), тақдирга тан бериш, ҳаммаси жой-жойида қолиши кераклигини айтди, мен эса...

Бу таклиф менга унчалик ҳам бемаъни кўринмаганди, қолаверса, бундан бошқа йўлни кўрмаётгандим. Хўп, нима қилибди? Ҳеч нарсани англамайдиган бир варақ қоғоз экан-ку! Тўғри, ўртада бир оз хижолатпазлик бўлади, лекин загсга ариза бериш оила қуриш дегани эмас! Ўзимиз бировга айтмасак, ким билиб ўтирибди! Мен учун энг муҳими Нодирани нима қилиб бўлса ҳам ёлғиз қолдирмаслик экан, ҳар қандай йўл маъқул эмасми?

Аммо бу ҳақда эшитишни ҳам истамаган Нодирани кўндиришнинг иложи бўлмади. Ростки, бир-икки марта айтган кескин сўзларидан сўнг, ўзим ҳам қилаётган таклифим учун уялиб кетдим.

Бундан кейинги – анчайин таваккалона уринишимни ҳам Нодира рад этди: “Қанақасига?! Бутунлай бошқа манзил ёзилган йўлланма билан ким мени ишга олади? Айтишди-ку, тақсим анча аввал қилинган сўровномаларга асосан амалга оширилади, деб! Демак, мана бу қоғозда, – кўлидаги йўлланмага ишора қилди у, – кўрсатилган мактаб мени кутиб турибди, агар бормасам...”.

Англаётганингиздек, ҳеч нарсага қараб ўтирмай, мен билан бирга кетишни таклиф қилгандим. Тўғри, бунинг учун иккаламиз аввал Термизга, сўнг Қаршига боришимиз талаб қилинар, ундан сўнг палахмоннинг тошидек қаёққа улоқтиришса, ўша ёққа бориб тушишимиз керак бўларди. Қонун-қоидадан чекингани учун Нодирани иш билан таъминламасликлари, ҳатто

Ўзи айтганидек, тегишли идоралар уни жазолаши мумкинми? Гапнинг очиғи, бу нарса мени кўп ташвишлантормасди. Қолаверса, ўйлагандим мен, кўпларнинг орзуси бўлган Самарканддек жойни ташлаб, вилоятлардан бирига ўз ихтиёри билан кетаётган кишини – яна денг, қиз болани! – турткилаб, жазолаб ўтирмай, аксинча, кадрлашлари керак-ку! Бу ҳақда ҳатто тақсимот комиссиясида шама қилиб ўтишмадим!

Шуларинг барини айтиб, изохлаб, шархлаб бериш учун икки соатдан кўпроқ вақтим кетди, бу орада Нодира бир неча марта йиғлаб олди, аммо эртаси куни эрталаб учрашганимизда...

Бу ёғига чиндан ҳам таваккал қилишимизга тўғри келди – Термизга борганимизда ҳам, Қаршида ҳам худди Самаркандда бўлгани каби ҳар иккимиз учун ортиқча бўлган гап-сўзлардан кутулиш мақсадида Нодиранинг муаммосини ҳеч қаерда кўтармадик – бўлғуси иш фаолиятимга тегишли қоғозларни расмийлаштираётганимда у сабр-тоқат билан мени доимо ташқарида ёки қабулхонада кутиб турарди. Вилоятдан аввал Қамашни, сўнг бу ерга юбораётганларида, кўнглим тубида доимо сақланиб турган илинж бирдан куртак ёзди: наҳотки шундай чекка қишлоқда Нодира учун бирон иш топилмаса?

Раҳимовнинг қабулига кирганимизда юрагим дук-дук уриб турарди: вазиятни қандай қилиб унга тушунтирсам-у, ҳар иккимиз учун ҳам ижобий жавоб олсам! Аммо ҳеч қутилмаганда қоғозларимиз бир чеккада қолиб, у (кўпчилик каби Раҳимов ҳам ҳеч бир киши ўз ихтиёри билан бу ерга келишини тасаввур қила олмаган ва ҳар иккимизнинг йўлланмамиз айнан шу ерга эканлигига ишонган бўлса керак) кимлигимиз, нега бу даражада ўхшашлигимиз билан қизиқди, кейинроқ эса сиз ва аммам тасодифан эшитиб қолган саволни берди...

Яшарнинг бу жилмайиши ҳам аввалгилари сингари ғамгин эди.

– Билмадим, Нодиранинг йўлланмаси бу ёққа эмаслигини эрта-индин билиб қолса ўзини қандай тутаркин. Бугун у бизни шу ерга тезроқ жойлаштириб, эртага ҳужжатларимизни расмийлаштирмоқчи эди. Аммо кўриб тураётганингиздек, энди мени ва Нодирани ишдан, бошимиздан ўтган барча кўргуликлардан, сизларни топганимиздан ҳам кўра кўпроқ аммамнинг ҳолати банд қилиб турибди.

Давлановни бировларнинг тақдирига бефарқ, худбин одам

деб аташга ҳеч кимнинг тили бормасди, аммо шу тобда Яшар ва Нодиранинг илк севгилари қандайдир – ҳозирча ўзига номаълум – сабаблар туфайли бахтсиз яқун топгани уни мутлако қайғуга солмади, эшитганларидан ҳатто хурсанд бўлиб кетди.

– Хайрият! – деди у Яшарни каттиқ бағрига босиб. – Елкамдан юк ағдарилгандек бўлди. Яшаржон, – у илк бор йигитга номи билан мурожаат қилаётгани боис хижолатланаётгандек бир пас сукут сақлади, сўнг бағридан бўшатмаган ҳолда, унинг кўзларига тикилди. – Ёки сени энди Ҳасан деб атайинми?

– Қандай исмда бўлишнинг нима фарқи бор – одам бу билан ўзгариб қолмайди-ку! – кулди Яшар. – Нодирани ҳам ўз исми билан атайверинглар. Мен ҳалигина унга “синглимсан” дедим.

– Майлими, шу сўзларингни бошқаларга...

– Мен ҳам барча билсин, деб айтаяпман. Айниқса, аммам. Ҳозир биз учун энг муҳими шу! Ҳайронман, Нодиранинг менга айтган гапида ўшандан бошқа ҳеч қандай маъно йўқ эди-ку! У киши бўлса...

Давланов хўрсинди.

– Ҳа, шўрликнинг асаблари жойида эмас. Бунга... нима десам экан... хуллас, бунга жуда кўп бўлган... турмуш қурганимиздан буён, – деди у нигоҳини четга олиб. – Яшар уни тушунди. – Мен, сен ва бошқалар бир тарзда англаганларимиз унинг қулоғига бутунлай ўзгача чалиниши мумкин. Синглинг айтган сўзлардан чиқарган хулосаси ҳам шу каби бўлди.

Яшар унга илтижоли тикилди.

– Бирон ҳаракат қилмаймизми? Ўтираверамизми, шундай? Бу туришда...

Ҳозиргина эшитганларидан боши осмонга етгудек бўлиб турган Давланов бирдан мунғайиб қолди.

– Махсумнинг сўзларини эшитдинг, – деди синик товушда. – От ёки аравада марказга олиб бориш хавфли. Машина эса анконинг уруғи – йилда бир-икки кўрамиз ёки шу ҳам йўқ. Агар иложи бўлганда, қараб ўтирармидик. Ҳамма умидимиз Оллоҳдан. Сабр қиламиз. – У Яшарнинг ичига ботиб кетган кўзларига қаради. – Бир оз дам олсанг бўларди. Юр, жой қилиб бераман.

Унинг сўзларига эътироз билдириш мутлако ноўрин эди, Яшарнинг эса қишлоқдаги шароит қандай эканлигини тушунмаслиги мумкин эмасди.

Тонггача ҳали узоқ, аммо чигирткалар тун бўйи қилган нолаларидан чарчаб, бирин-кетин унларини ўчира бошлаган, энгилгина шаббода юз-кўзни ёқимли сийпалаётганди.

Тўшаклар устига пала-партиш ташлаб қўйилган болишлардан бирига нокулайгина суянган Яшар ухлаш ҳақида ўйламас, Давланов ўзи учун муҳим маълумотни олиш учун қандай ҳаракат қилган бўлса, энди унинг қалбида ҳам шу каби истак бош кўтарганди, назарида, пароканда бўлган оиласи ўтмишини билиш учун ҳозиргидан қулайроқ вақт топилмасди. Умуман... чўзиб ўтиришнинг нима кераги бор?

– Демак, отамнинг дўсти бўлгансиз? – деди у бир пайт.

– Эртага гаплашсак-чи? Ахир, келганингдан буён...

– Отамни бу йўлдан қайтара олмадингизми? – ундан кўз узмасди Яшар. – Нимани истади ўзи? Шўро ҳукумати нимаси билан ёқмади? Дунёнинг бир чеккаси бўлган бу олис қишлоқда туриб қаердадир бошқача – бу ерга қараганда яхшироқ, унга мос тушадиган ҳаёт борлигини қаёқдан ҳам била қолди? Афғонистонга кетган бўлса керак, дедингизми? Лекин менинг билишим бўйича, бизга яқин қўшни давлатлар ичида Афғонистондан-да кашшок, хурофотга ботган мамлакатнинг ўзи йўқ. Унинг нимаси отамни бунчалик ўзига мафтун этди? Ёки кимдир йўлдан урдими? Бу ерга келганим, шу гапларни эшитганимдан буён шунини ўйлайман. Агар шўро ҳукумати ёмон бўлганда... ҳамма кетиб қолмасмиди? Мана, сиз ҳеч қаёққа кетмабсиз-ку!

Ўз тасаввури, дунёқараши, етимхона ва университетда берилган таълим-тарбия натижаларига суяниб ушбу саволларни бераётган йигитдан бундан ортиқини кутиб бўлмаслигини Давланов яхши тушуниб турарди.

– Биз аслида энг яқин дўстлардан ҳам яқин эдик, – эҳтиёткорона сўз бошлади у йигитнинг барча саволларини эсда тутишга ҳаракат қилиб. – Отанг ҳам сендек қўнглига келгани, юраги буюрганидан қайтмайдиган йигит эди – худди сен ҳозир йўл тутаётганинг, худди бу ерга келишдан олдин қандай ишга қўл урганинг каби. Жуда ўхшайсан унга... нафакат ташки кўринишинг билан. Ҳа, биз яқин дўстлар эдик, лекин, билансанми, у мендан... йўқ, умуман ҳаммамиздан нимаси биландир барибир фарқ қиларди. Исёнкоррокми-ей. Айтайлик, у одамларнинг ер-мулки мусодара қилинишини – бу иш ҳали бошланмаган, узунқулоқ гаплар юрарди, холос – мулкка та-

жовуз деб қабул қилди, ваҳоланки шўро ҳукумати тузилган найтлар кўпчиликнинг ўз ери йўқ бўлиб, кимнингдир кўлида чорикор, қарол бўлиб меҳнат қилиш билан кун кечирар, шу билан оила боқарди. Ўзинг айт, бундай одамларга нима фарқи бор – бировнинг кўлида ишлади нима-ю, давлатнинг? Шунинг учун аксарият одамлар – фикримча, бу каби ҳолат нафақат бизда рўй берган – қаршилик кўрсатиш ҳақида ўйламади ҳам. Бунинг устига – саводсизлик, оз-моз саводи бўлганларнинг ҳам эски мактаб таълимидан зиёд нарса билмаслиги, асрлар бўйи чўзилиб келаётган сўзсиз мутелик... Балки, ўша пайтда шаҳарликлар дунё воқеаларидан хабардорроқликлари боис янги тузум моҳиятини таҳлил қилиб, таққослаб, бошқачароқ тушунчага эга бўлишгандир, аммо бу нарса бизда қайда эди дейсан!

Йўқ, ҳеч ким уни йўлдан ҳам урмади, акс ҳолда билган бўлардим. Агар кимдир уни – опалари, бошка узоқ-яқинлар ҳам қай бир насиҳат беришгандир – бу йўлдан астойдил қайтаришга уринган бўлса ҳам бу... яна мен эдим. Лекин янги ҳукумат пайдо бўлганидан бошлаб уни ўзига душман деб билган отанг ҳеч кимга қулоқ солмади. Ким билади, балки бу ҳукумат ҳақида... у етиб келишдан илгари бизда пайдо бўлган турли гап-сўзлар ўз ишини қилгандир. Бунинг устига... ҳа, унинг Бухоро мадрасаларининг бирида таълим олганини кеча келган одамлардан эшитдинг. Биласанми-йўқми... гарчи юртимизнинг шимолий ҳудудларида икки-уч йил илгари шўро ҳокимияти ўрнатилган бўлса-да, бизнинг қишлоқ... умуман, бутун вилоят ўша пайтларда амирлик тасарруфида эди. Хуллас, у сўнги марта Бухорога борганда... янги ҳукумат томонидан шаҳарнинг қандай ишғол этилганини – менимча мутлақо тасодифан – ўз кўзи билан кўриб қайтди ва бу иш қандай даҳшатли тарзда амалга оширилганини менга сўзлаб берди. Ишониш қийин эди, лекин мен унинг сўзларига шубҳа қилмадим – отанг ичидан тўқиб чиқарадиган йигит эмасди. Билмадим, асосий туртки... балки шу бўлгандир.

У қайтиб келгач, тез орада бизда ҳам шўро вакиллари тартибларини ўрната бошлади, ўша кунданок улар ўртасида зиддиятлар бошланди...

Бошка юртдошлари қатори ўша давр одами бўлган Давлапов имкони борича сўз ва ибораларни танлаб, чертиб-чертиб

сўйлар, биронта аниқ шахс номини тилга олишга истихоло қиларди. Лекин энг яқин дўсти, бир умр у билан ҳаётнинг аччиқ-чучугини бирга тортиб келаётган аёлининг акаси ўшалар туфайли бу балоларга мубтало бўлганини асло ёдидан чиқармас, ич-ичидан ўзини ҳам ўшалар сафига қўярди: нима фарқи бор? Улар шу ҳукуматни ўрнатгани келган бўлса, мен уларга хизмат қилдим!

Уни фақат бир нарса юпатарди – бир ўзим эмасдим! Уларни рад этган санокли кишини ҳисобга олмаганда, ҳамма шу кўйга тушганди – бутун халқ. Халқни эса тўлалигича бирон нимада айблаш... Бунга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ! Мана, шу йигит, дўстимнинг ўғли, қизи шу ҳукумат, унинг тартиблари асосида ривожланган жамиятнинг тарбиясини олмадимиз? Олий маълумотли бўлмадимиз? Бошларига тушган кулфатларми? Бунга ким айбдор? Малла, мен юрак-бағрим ўртаб доимо эслаб юрувчи ўша инсон ҳамма қатори юриб, вазиятга кўникканда, буларнинг бошига тушган фожиа рўй берардимиз?

Дўсти нимага эришди ўзи? Бирон нимани ўзгартира олдимиз? Бирдан бир “эришгани” – жондан азиз болаларини мана бу аҳволга солиб қўйгани! Уни, унинг болалари деб қуйиб адо бўлган синглисини бугун ажал остонасига олиб бориб қўйгани...

Лекин Давланов ҳозир ўйлаётганларини суҳбатдошига айта олмасди. Шундай қилиши керакки – сих ҳам қуймасин, кабоб ҳам. Нима бўлганда ҳам бу йигит ўша Малланинг ўғли! Агар отасининг феъл-атвори ўтган бўлса – қон нималарга қодир эмас! – ундан ҳар нимани кутиш мумкин! Тагин буниси ҳам хунар кўрсатиб юрмасин. Албатта, у оиласи фожиасига айнан кимлар сабаб бўлганини билмайди. Акс ҳолда – мисол учун, ўлим тўшагида ётган бўлса-да, Ҳайитов хали тирик! – худо биллади, қандай йўл тутади. Ҳозирча бунда бўлаётган воқеалардан боши гаранг бўлиб, кўп нарсаларни идрок қила олмай турибди. Балки, шу кунга қадар, ота-онам ўлган ёки – ундан-да ёмони! – ўзлари етимхонага топширган деган ҳаёлда ёмон кўриб ҳам юргандир? Шундай бўлгач, қорнини тўқ, эгнини бут қилган, тарбиялаганларни ҳимоя қилмай, кимни ҳимоя қилсин! Ҳа-да! Ҳалигина айтмадимиз, отамга бу ҳукуматнинг нимаси ёкмади, деб!

Агар ҳозир бир вақтлар отаси менга айтган гапларни энди ўғлига қайтариб ўтирсам, ғирт бемаънилик бўлади. Нафақат ҳозир – бошқа пайт ҳам!

– Отам қандай қилиб Бухородек жойга бориб ўқиш учун имкон топганди? Нима, ота-боболарим... бой бўлишганми? – билинар-билимас жилмайди Яшар.

Давланов ҳам кулиб қўйди.

– Жуда ҳам бой деб бўлмас-у, ҳар ҳолда, бобонгнинг қурби сгарди шунга. Аввал иккимиз... қишлоғимиздаги яна бир неча бола ҳам... масжидимиз қошидаги мактабда таълим олгандик. Кейин бобонгнинг истаги билан у Бухорога – мадрасада таълим олиш учун жўнаб кетди. Менинг эса... хуллас, моддий аҳволимиз бунга йўл қўймасди. Отанг тахминан уч-тўрт йил ўтгач уйга қайтишга мажбур бўлди – онаси... яъни, сенинг момонг... тўсатдан оғир касалга чалиниб қолганди. Кейинчалик уйланди, сен ва синглинг туғилди, кейин... кейин у сизларни олиб... кетди!

– Наҳотки бошқа йўл йўқ эди? – сўради Яшар ўрнидан кўзғалиб қўяркан. – Ҳатто бизнинг гўдаклигимиз ҳам уни тўхтата олмадими? Илтимос, менга сўзлаб берсангиз, нима бўлганди ўшанда? Ёдингиздами?

Давланов кўзларини олис-олисларга тикди: нима бўлганини қачон бўлмасин унута олармикин?

Ун еттинчи боб

– Яқинларимизнинг астойдил норозилик билдиришларига қарамай, отангнинг талаби билан (бу суҳбат иккимизнинг ўртамизда алоҳида, ҳеч кимнинг аралашувисиз бўлиб ўтганди) амманг ва менинг тўйимга янги ҳукумат вакилларини айтмадик, ваҳоланки, уларни бу тарзда ажратиб қўйиш ҳам урф-одат, ҳам одамгарчиликка зид эди.

Орадан ҳафта ўтди шекилли... кишлоқда миш-миш тарқалди: гўё тахтидан айрилган Бухоро амири Афғонистонга ўтиб кетиш олдидан Лангар-Отадаги азиз-авлиёлар қабрини зиёрат қилиш учун ўзига яқин бир неча одамлари билан – оддий либосда, хуфиёна! – келиб, хонақоҳ ёпиб қўйилгани боис, амалларини ташқарида бажарибди. Балки шунинг учун, балки тун бўлганидан масжид ва хонақоҳ ичидаги аскарлар сезишмаган. Айрим гап-сўзларга қараганда, хирқаи муборакни ҳам олиб кетмоққа чоғланибди: кофирлар қўлига тушиб, оёқости бўлишига йўл қўймайман, дебди гўё. Лекин энг сўнгги пайтда, ҳамроҳларидан бири, ўз фикрини айтишга ҳадди сиғувчи

уламолардан бири эътироз билдириб, хирқаи муборакнинг доимо Лангар-Отада сақланиши ҳатто ҳадиси шарифларда буюрилганини эслатибди. – Давланов хижолатомуз илжайди. – У ҳозир ҳам кишлоғимиздаги бир хонадонда, лекин кишида қандайдир... шубҳа уйғотади Гапнинг очиғи, ўзим кўрмаганман. Майли, чалғимайлик, бу унчалик муҳим эмас...

Бухородан чиққанида қандайдир бойликларни ўзи билан олган шекилли, бунинг ҳидини олган бир тўда қизил аскарлар – балки бу ўз ташаббуслари билан бўлгандир – ортидан тушган экан. Амир ва ҳамроҳлари олис йўлдан деяри дам олмай келаётганлари, жуда чарчаганлари туфайли қутулиш имкони кун сайин камайиб бораверибди. Шунда уни кузатиб келаётганлардан бири... кейинчалик отангдан эшитишимча, у амир тахтдан ағдарилганга қадар вилоятимизнинг оғалиғи бўлган экан, бу лавозим ҳозирги ҳукумат тизимида мавжуд эмас... Қапчиғай тепасида тўхтаганларида – йўлда келаётганинда чуқур жарликка кўзинг тушгандир? – амирга сафарни давом эттиришни маслаҳат солиб, ўзи бир тўда қуролланган йигитлар билан аскарларни шу ерда тўхтатиб туришини, сўнгги томчи қони қолгунча жанг қилишини айтибди.

Билмадим, бу хабарни отанг қаердан, кимдан эшитган, лекин ўша кеч мен билан учрашиб, Қапчиғайга боришини, оғалиқ йигитлари сафига қўшилишини айтди. Мен, табиийки, кўркиб кетдим ва йўлдан қайтармоқчи бўлдим: “Нима қиласан у ерда – қўлингда ҳатто қуролинг йўқ-ку! Қолаверса, сенга бир бало бўлса ёки бундан ғанимларинг хабар топса, хотининг, мурғак болаларинг, яқинларинг ҳоли не кечади?”

“Барибир, булар билан чиқиша олмайман, – қўл силтади у, – ўзинг биласан, Ҳайитов мени қамокка олишга шайланиб юрибди. Эшитдим, амир Афғонистонга ўтиб, у ерда куч тўплагандан сўнг, юртимизни кофирлардан тозалаш учун яна қайтиб келаркан. Мен ҳам уларнинг сафида бўлишим керак”.

Яшар ўрnidан кўзғалиб қўйди:

– Ҳайитов дедингизми? Ким эди у?

Ҳикоя қилишга берилиб кетган Давланов қанча эҳтиёт бўлмасин, шу тобда ҳеч кераксиз номни айтиб юборганини сезмай қолганди.

– Ҳайитов?! – тутилиб қолди у. – Биласанми... ҳозир у йўқ... уч-тўрт йил бурун ўлди... касал бўлиб! – Ҳали қоронғу бўлганидан Яшар Давлановнинг кизариб кетганини кўрмади. –

Илтимос, ҳар хил саволлар билан мени чалғитма. Орадан анча йил ўтди, нафакат у – ўша пайтда бўлган одамларнинг ҳам ҳозир кўпчилиги йўқ. Яخشиси, қолганини эшит...

Бу сафар ҳам айтганидан қолмаган отангдан икки кун дарак бўлмади ва шу икки кун ичида биз Капчиғай тарафдан туну кун ўқ овозларини эшитиб турдик. Қишлоқда ваҳима бошланди.

Масжид ва хонақоҳда жойлашган аскарлар, шу жумладан, ҳозиргина айтганим Ҳайитов ҳам ўша ёққа кетганди. Мен ўзимни кўярга жой топа олмаганим каби, онанг ҳам бир нимани юраги сезган шекилли, бир пайт йиғлаганча бизникига югуриб кирди: “Айтинг, у... ўша ёқдами?” – савол акс этарди унинг қўркув тўла нигоҳида.

Ҳожарнинг ҳам аҳволи уникадан яхши эмасди. Иккаласи ҳам менинг оғзимдан гап чиқишини пойлар, қаердалигини албатта билади, деб ўйлашар ва адашмаётгандилар.

Мен сир бой бермай, ўзим ҳайрон қолаётганимни айтдим, ўша пайтда ўзим тасаллига муҳтож бўлишимга қарамай, иккисини юпатдим.

Ҳеч кимнинг уйдан кўчага чиқишга юраги бетламасди. Учинчи кун тонгда ўқ овозлари тинди. Энди мен учун фақат худога илтижо қилиш қолганди – ишқилиб тирик бўлсин!

Чиллалик бўлишимиз ва айнан шу сабаб ота-онамнинг кўрсатган қаршиликларига қарамай, аммангни олиб уйларингга чиқдим – сизлар ичкарида бор овозда йиғлаяпсизлар, рангида қони йўқ онанг эса ҳовли ўртасида турибди.

Ҳожар сизларни овутиш учун кириб кетгандан сўнг кўча тарафдан отларнинг дупур-дупури эшитилиб, сал ўтмай, очик қолган дарвозада Ҳайитов ва Хўжамурод пайдо бўлди...

Гарчи нимқоронғуда суҳбатдошининг юзи, унда пайдо бўлган ўзгаришни кўрмаса ҳам, йигитнинг саволомуз қараб турганини ҳис этган Давланов ўзи тилга олган навбатдаги исмининг кимга тегишли эканлигини яшириб ўтиришни лозим топмади.

– Хўжамурод... қишлоғимиздан чиққан милиционер эди. Ҳозир ҳам хизматда. Ёмон одам эмас. Балки тез орада кўрарсан ҳам.

Хуллас, иккисининг ҳам қўлида қамчи, елкасида бешоғар милтик, эгни-бошлари йиртилган, юз-кўзини чанг босган, вазоҳатларидан қўрққудек – айниқса Ҳайитовнинг. Чап

қўлининг тирсагидан сизган қон енгигача етиб бориб, ўша ерда котиб қолганди, Хўжамуроднинг оксаётганини эса ерга сакраб тушганидаёқ сезгандим.

– Қани?! – ўшқирди бизга жуда яқин келган Ҳайитов. – Қани у муттахам?! – нафаси юзимга урилганча бақирди яна.

Онанг қалқиб кетди. Иккаламиз ҳам савол маъносини англаб турардик, шундай бўлса ҳам:

– Ким?! – сўради онанг товуши қалтираганча.

– Сенинг аблаҳ эринг! – қичқирди бирон марта кўрмаган бўлса-да, унинг ким эканлигини тахмин қилган Ҳайитов. – Қайтиб келмадими ҳали?!

Мен енгил нафас олдим – демак, тирик! Акс ҳолда сўрамасди!

– Қаердан?! – сўради онанг товуши қалтираб.

– Билмасмидинг?! – истехзо қилди Ҳайитов. – Наҳотки?!

Шу пайт шовқин-суронни эшитиб, сизлар ётган хонадан мўралаган Ҳожар уларни кўриб, бирдан ўзини ичкарига олди. Сезиб турдим – Ҳайитов унга кўзи тушгач, бир хаёл билан уй ичларини ҳам кўздан кечиришга чоғланди, аммо отангнинг йўқлигига амин бўлганидан, вақтни беҳуда ўтказмасликни лозим топди.

– Шу ерда қоласан! – деди у бир пайт Хўжамуродга ўгирилиб. – Милтиқни шай тут! Қочмоқчи ёки хужум қилмоқчи бўлса – тўғри нишонга олавер! Қишлоқдошим деб, юз-хотир қилиб ўтирма! Қўлдан чиқарсанг, трибунал-прибунал деб ўтирмай, ўзим пешанангдан дарча очиб кўяман! Тушунарлими?

Хўжамуроднинг новдадек, бир оз эгик қадди тик бўлди.

– Худди шундай!

Орқаворатдан эшитиб юрардим: Хўжамурод бўшанг бўлгани, ёки хизматга тавсия қилиб, тилини қисик қилиб кўйгани учунми, Ҳайитов уни одам ўрнида кўрмас, ҳатто – узунқулоқ гапларга қараганда, албатта – сал айби учун... қалтаклар ҳам экан!

Ховлида аёл киши борлигига қарамай, Ҳайитовнинг оғзидан боди кириб-шоди чиқар, лекин имоним комил, ушбу сўқинишларни онанг ҳатто эшитмади – унинг фикри-хаёли факат отангда эди.

Ҳайитов чиқиб кетди. Энг яқин дўстим, қайноғам, унга очикдан-очик қарши турган одам ва душманининг уйида кўриб

хам менга бир оғиз гапирмади, сўрокка тутмади, зеро, у отангнинг қай даражада қайсар эканлиги, ҳеч кимнинг гапига кулоқ солмаслигини эшитиб юрганди. – Давланов хижолатланганча бир оз чайналиб турди. – Балки, мени яқин орада очилиши кутилаётган янги усулдаги мактабга тавсия қилиб қўйганидан шундай йўл тутгандир – билмадим. Ҳар ҳолда у жуда пухта, ҳтиёткор, узокни кўзлаб иш қиладиган одам эди.

Биз Хўжамурод билан ёлғиз қолдик.

– Хўжайиним ўша ёқдамиди? – ранги ўчган ҳолда унга юзланди онанг. – Нима бўлди у ерда? Ким ўк отди? – Хўжамуроднинг юзига жиддийлик ифодаси бериб, ўзича сир сақламоқчи бўлгани ҳам уни тўхтата олмади. – Уйимиз томон кочдим?

Хўжамурод ўзини қаерга қўйишни билмасди.

– Йўқ, қир томон, – деди у бир пайт секин, сўнг товушини кўтарди. – Янга, илтимос, мендан ҳеч нарса сўраманг! Ҳайитовнинг нималар деганини эшитдингиз! Сиз ҳозир уйингизга чиқасизми? – деди кейин менга қараб. – Унда ташқарида тура қолай, ҳар ҳолда, янгамнинг бир ўзи. – У бир оз юргач, тўхтади ва яна менга ўтирилди. – Малла ака бу ерга келмаса яхши бўларди.

Уни бирон нима деб қўллаб-қувватлаш керак эди:

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, – дедим унга дўстона кўз ташлаб.

Бир неча кун олдин отангдан Хўжамурод ҳақида илиқ сўзлар эшитганим боис, ҳеч қачон унга ўқ узмаслигини яхши билардим – агар шу ўтган кунлар ва отангнинг ўша қилмиши илгариги муносабатини кескин ўзгартириб юбормаган бўлса.

Унинг дарвоза тагида кечаю кундуз қўлида бешотар билан турганидан чўчиб қолган кишлокдошлар узокрокдан юрадиган бўлди. Орадан бир кун ўтиб ҳам отангдан дарак бўлмади. Ҳайитовнинг негадир кўринмаслиги, Хўжамуродни алмаштириб, унга дам бергани бошқа аскарлар келмаётгани сабабини эса кейинроқ билдим.

Иккинчи куни унга раҳмим келди: окшом тушганда Ҳожар ва бошқа уй ичидагиларни ҳайрон қолдириб, яримта нон, бир чойнак чой олиб чиқдим. Бутунлай қоронғу тушганда эса ҳеч ким, ҳатто Ҳожарга ҳам айтмай, қозоннинг тагида қолган гўштсиз паловни лаганга сузиб...

Бу сафар у бирдан кетиб қолишимга йўл қўймади:

– Эшмамат ака! – овоз берди у ортимдан. – Тўхтанг! – Ўгирилдим. – Сиз Малла акани топишингиз керак!

Лол бўлиб қолгандим: нима демоқчи? Нега энди мен топишим керак? Қизик-ку...

– Бу атрофда нима кўп – кир кўп. Мингта Малла яшириниб ётганда ҳам, топиш қийин бўлади-ёв, – дедим ниятини тушуна олмаганимдан ҳар эҳтимолга қарши ҳазилга мойил қилиб. – Келиб қолар, кутиб тур-чи.

Бироқ сўз охангим унга ёкмади:

– Мутойибанинг пайти эмас, Эшмамат ака! – деди у. – Масжид ва хонақоҳда ётган барча аскарлар отишмада ҳалок бўлишди! (Мана нима учун унинг ортидан ҳеч ким келмаётган экан!) Бир ўзим қолганман. Лекин бир-икки кун ичида кўшимча кучлар етиб келиши мумкин. Агар уйга келса, Малла акани тутиб олишади... бошқа жойда яшириниб ётса ҳам.

Уни тушунган бўлсам-да:

– Хўш? – дедим сир бой бермай.

– Малла ака энди бу ерда яшай олмайди. Янгам Шеробод деган тарафлардан эканини биламан, эшитганман. Оиласини олиб, ўша ёқларга кетсин!

Мен ҳам энди у каби очикчасига ўтдим:

– Топганимда ҳам, бу ерга... болаларини олиб кетгани келиши керак-ку! Сенга эса қандай топшириқ берилганини...

– Мен билан ишингиз бўлмасин! – деди у сўзимни бўлиб. Унинг биринчи марта менга шунақа тик гапириши эди. – Малла акани қандай бўлмасин, қаердан бўлмасин топиб, янгам ва болаларини етказишингиз керак. – Гўё ҳамма нарсани олдиндан ўйлаб қўйгандек сўзларди у. Энг охириги сўзларини эса четга қараганча айтди. – Умид қиламанки... ўртамизда бўлиб ўтган бу суҳбатни Малла акадан бошқа ҳеч ким эшитмайди.

Индамандим, ҳеч ким эшитмаслигига ваъда ҳам бермадим: у буюраётган ва огоҳлантираётган, мен эса айтганини бажаришим керак эди – вассалом! Фақат йўл-йўлакай ўйладим: “Малла тўғри айтган экан – жуда ўзгарибди. Яна бир-икки йил ишласа, Ҳайитов уни эмас, у Ҳайитовни қалтаклайдиган бўлади...”

Тунда отангни ахтариб йўлга чиқиш бефойда эди. Эндигина бўзариб келаётган тонг ғира-ширасида ташқарига чиксам, сал нарида тик турган Хўжамурод мени пайкаб, шартта ортига ўгирилди ва норози ғудранди: пайсалга солаётганим учун жаҳл қилгандир балки, ҳатто... сўкингандир.

Кўчанинг ўртасида туриб қолдим: энди қаёққа борай? Хўжамурод қирга қараб қочди дегандими? Лекин уни ўша ерда оёқ-кўлидан боғлаб қўйишмагандир – бошқа ёққа кетган бўлса нима қиламан?

Бирон қарор қабул қила олмай, бир жойда тураверганимданми, ҳеч қутмаганимда отим “ташаббусни” ўз қўлига олди ва тўппа-тўғри даламиз томон йўртиб кета бошлади. Ўрганиб қолганми, ёки, соғиндимми ўша жойларни? Ахир, тўйимиз ўтганидан бери, бирон марта ҳам бормагандим-да! Ишларимиз ҳам ўлда-жўлда қолиб кетганди.

Таваккал қилиб, жиловини эркин қўйгандим, у эса мени хайрон қолдирганча, энди югуриб кета бошлади: ҳа, соғинибди!

Далага яқинлашиб қолганимда тўсатдан кишнаб юборди ва кулоқларимга ишонмадим – қандайдир бир от унга шу заҳотиёқ жавоб қайтарганди! Ким бу пайтда бизнинг далада бўлиши мумкин? Қуни кеча бўлиб ўтган отишмалардан сўнг ким журъат қилди бу кенгликларда юришга?

Эсимда йўқ сўнгги бор қачон йиғлаганим, аммо шу тобда ўзимни тутиб туришга менда ирода қолмаганди – уни бўйнидан қучган заҳоти хўнграб юбордим.

Отангнинг кечаги Ҳайитов ва Хўжамуроддан сира фарқи йўқ эди – қачонлардир оқ бўлган яктаги қирдан яғир бўлиб кетган, ёқавайрон, ўзи бир аҳволда.

У жилмайганча мени юпатишга киришди:

– Бўлди, бўлди, бас қил – биров кўрса нима дейди! Қандай билдинг шу ердалигимни? Нима?! От... дейсанми? Тушунмадим, ҳиқилламай гапирсанг-чи! Ҳа, майли, бунинг ҳозир аҳамияти йўқ. Мени излашаётгандир?

Мени эса тўқнашувдан қандай омон чиққани кўпроқ қизиқтираётганди.

Уни оғалиқнинг ўзи кутиб олиб, нима учун келгани билан қизиқибди, турли хил синовчан, илмоқли саволлар берибди. Жавобларидан қоникқач, қўлига милтик тутқазибди ва отишга унчалик эпи йўқлигини кўриб, йигитларидан бирига – то қизил аскарлар етиб келгунча – у билан машқ олиб боришни буюрибди.

– Ажойиб одам экан – ана уни ҳақиқий юрт жонқуяри деса бўлади! Афсус, ҳалок бўлди, – деди отанг учрашганимиздан буён илк бор кўзи намланиб. – Қизиллар билан отишма бош-

ланиб кетгач, бир пайт ортимиздан ҳам ўқ узилаётганини сезиб қолдик – аблах Ҳайитов одамлари билан етиб келган экан. Қуршовга тушиб қолгандик, икки тарафлама жанг қилишга тўғри келди. Кучлар тенг эмасди – аста-секин қир тепасига чекинишдан бошқа йўл қолмади бизга. Тунни ўша ерда ўтказдик, тонг отиб, кун ёришгач эса – яна жанг! Нафакат бизникилар, қизил аскарлар-да бирин-кетин ер тишлар, фақат менгагина ўқ тегмасди. Нега бундай бўлганига ҳозиргача ақлим лол.

Ҳайитовнинг одамлари ҳам тутдек тўкилди. Тепадан қараб турардим: эгасиз қолган отлар кўзлари дахшатдан олайиб, қаёкка боришни билмай кишнаганча тўрт томонга югуришар, ўқ текканлари эса – бири майиб бўлганидан тура олмаётган бўлса, бошқаси жон аччиғида – ётган жойида типирчиларди. Ҳеч ким тирик қолмади деб турганимда, бир пайт юқорига – мен томонга кимнингдир ўрлаётганини сезиб қолдим. Қарасам... Ҳайитов! Ортидан – Хўжамурод! Яқин қолишганида улар ҳам мени таниб, қутилмаган учрашувдан хайрон бўлганича, бир зум тек қотишди.

– А-ҳа! – қичқирди Ҳайитов бир пайт ўзига келиб. – Сен ҳам шу ерда эдингми? Энди қўлга тушдинг-ку, ярамас унсур!

Аблах бўлса ҳам, тан олиш керакки, жасур одам экан – қўлимда милтиқ борлиги, ҳар сонияда асфаласофилинга жўнатишимдан кўркмай, юқорига дадил интила бошлади. Унга эргашган Хўжамурод оёғини судраб, аранг босар, назаримда ўқ еган эди.

Албатта, аввал Ҳайитовни нишонга олдим ва тепкини босдим...

Ҳайҳот! Қўлимдаги бешотар чирс этди, холос – ўқ тугаган экан!

Ҳайитов буни кўриб, хунук тиржайди, қўлида қуроли бўлишига қарамай, отмади. Билиб турибман – нияти тириклайин қўлга олиш. Ўрнимдан сакраб туриб, тепага ўрлай бошлаганимда, ортимдан янграган “Тўхта!” – деган товуш дара бўйлаб акс-садо берди. Мен, табиийки, тўхтамай, арчалар орасига кириб кета бошладим. У бошқа иложи қолмаётганини сизди шекилли, ортимдан кетма-кет ўқ узди ва кўриб турганингдек, улар ҳам менга тегмади. Аксинча, шундоқ ёнгинамдаги арчанинг бир неча шаббаси яшин ургандек чирс-чирс узилиб, ерга тушди.

У тоғу тошда мен каби чакқон ҳаракат қила олмас, Хўжа-

мурод эса ярадор эди. Анча юкорига – кирнинг энг тепасига чикиб олгандан сўнг буталар орасидан мўралаганимда, иккаласининг отларга миниб, ортларига карай-карай, кишлок тараф кетишаётганини кўрдим ва бирон соатлар чамаси ўша ерда тургач, пастга тушиб, тўзиб юрган отлар орасидан ўзимникини топдим, тўғрироғи, ўзи ёнимга югуриб келди.

Отанг шу ерда тўхтади:

– Хуллас, шунақа гаплар. Айтганча... бирон егулик олиб келмадингми? – сўради у бир пайт хижолатомуз илжайиб.

Вужудидан доимо куч ёғилиб турувчи отанг шу ўтган икки-уч кун орасида соб бўлганди.

– Ҳозир келтираман! – сакраб ўрнимдан турдим шу оддий нарса эсимга тушмаганидан ўзимни ич-ичимдан сўкиб.

– Керак эмас, – тўхтатди у мени, – ха деб қатнайверсанг сезиб қолишлари мумкин. Гулбахор нима бўлганидан хабар-дорми?

Отанг сўзларимнинг бошидан охиригача жим ўтириб, бир марта ҳам бўлмай тинглади, факат мачитда аскарлар колмагани, кишлокда Ҳайитов ва Хўжамуроддан бошқа янги ҳукумат вакилларида ҳеч ким йўқлигини эшитгач, бир зум ўйлаб турди-да, деди:

– Милтиғим ўкка тўла, ҳатто ортиғи билан йиғиб олганман. – У бир неча сонияга жим колди. – Ўликларни титиш жуда кўркинчли экан... ҳеч ўйламаган эдим бунақа ишларга қўл ураман деб. Хўжамуродга тегмайман, аммо... кетар балосига ўшани бир нима қилиб кетайинми? Нима дединг?

– Эртага ўрнига бошқаси келади, – дедим мен у кимни назарда тутаётганини бирдан пайкаб. – Барибир, ҳаммасига бас кела олмайсан. Амирнинг кетидан қувиб қанча аскар келганини ўзинг айтдинг. Шундай қудратли одамни қувлаб юришибдими, сен ким бўлибсан.

Учрашув пайтини келишганимиздан сўнг уйга қайтиб, кун бўйи ўзимни қаерга қўйишни билмай юрдим, факат қоронғу тушгандагина қулай фурсат топгач, қаёкка боришимиз кераклигини онангга айтдим.

Хўжамуроднинг бизни “пайкамаслигига” кафолат бўлишига карамай, алохида-алохида – ўртада масофа саклаб кетишга қарор қилдик. Бу ерда биз учун энг қийини уйимдагилар, айникса Ҳожарнинг – унинг йиғи-сиғи кўтаришидан жуда хавфсирардик – пайкаб колмаслиги бўлди. Онанг учун

иккалангиз оғирлик қилишингизни ҳисобга олиб, сени ўзим кўтариб олдим ва... балки ишонмассан... иссиққина тафтинг шу пайтгача вужудимда сақланиб турибди!

Қоронғу бўлганидан қандай кўришганлари назаримдан четда қолди, фақат бир неча сониялардан сўнг онанг хўнграб юборди, сал ўтмай унга сизлар қўшилдиларинг.

Отанг менинг тезроқ уйга қайтишимни хоҳлаб, видолашувни чўзиб ўтирмади. Аммо сўнгги пайт мени бир нарса тўхтатиб қолганди: қандай қилиб битта отда ҳам иккаласи, ҳам сизлар жойлашингиз, олис сафарга йўл олишингиз мумкин?! Нега бу ҳақда на мен, на у ўйладик!

Шу заҳоти ўзимникини таклиф қилгандим, отанг мийиғида қулди:

– Келгунларингча бекор ўтирмайин деб... тўкнашув жойдан... битта ювошини тутиб келувдим. Ана, боғлаб қўйибман. – Илгари фақат иккимизники боғлиқ турадиган жойдаги бегона отни ўшандагина пайқадим. – У бўлмаганда ҳам сеникени олмасдим, – деди отанг, – тўсатдан ғойиб бўлиб қолганини билиб қолишса, сендан шубҳа қилишлари мумкин.

Сўнгги бор бир-биримизни бағримизга босаётганимизда, сўрашдан барибир ўзимни тўхтата олмадим:

– Қаёққа борасизлар? Хотининг томонларгами? Лекин... унинг ҳеч кими йўқ, дегандинг-ку.

Эр-хотин бир-бирига қараб олишди, сўнг отанг қулди:

– Шундай дегандимми? Хўп, нима бўлибди? Дунё бизнинг кишлоғу Шерободдан иборат эмас – бошпана топилиб қолар!

– Қайтиб келарсан?

– Билмадим, – деди у бир зум тараддулланиб қолгач. – Бу ёғи энди пешанадан!

...Давланов мижжаларини артди.

– Отанг иккаламиз ўртағиздаги энг сўнгги суҳбат бўлди бу ва уни қайта кўриш менга насиб этмади.

– Кейин нима бўлди экан? – сўради кўнглида бир-бирига карама-қарши турли хил туғёнлар авж олаётган йигит. Унинг намланган кўзлари ялтираб турарди. – Нахотки ҳеч ким билмаса?

Давланов оғир хўрсинди:

– Кошки эди билганларида!

Ун саккизинчи боб

Ҳеч кимнинг назарига тушиб қолмаслик учун тун бўйи йўл юриш, имкони борича Лангардан узоқлашиш зарур эди. Фақат ўзлари бўлганида-ку, тонг отгунча бунинг имкони бўларди, аммо қўлдаги болалар...

Туғилганларидан буён юмшоқ тўшак, ота-оналарининг иссиқ бағриларида бошқа нарсани кўрмаган гўдаклар учун ўнқир-чўнқир йўл, отнинг бир маромда бўлса-да лўкиллашига кўникиш жуда кийин бўлди. Бири қўйиб-бири йиғлаётган болаларни ҳар сафар қайта эмизиб, сўнг ухлатмагунларича йўлга тушиб бўлмасди.

Уйлангунга қадар бу йўлдан бир неча марта қатнаган Малла Шерободга етиш учун кам деганда бир кун юриш кераклигини яхши билса, Гулбаҳор уни бор-йўғи бир марта – қочиб келаётганида кўрганди. Шундан сўнг уйига қайтиб бормади. Нима қилсин – вазият, қолаверса, улар биргалашиб тўкиган ёлғон шунини тақозо қиларди!

* * *

У Маллани кишлоқларидаги катта бир бой навбатдаги ўғли туғилгани муносабати билан берган кўпқаридан сўнг уйларида кўноқ бўлган кунни кўрганди.

Уч кундан сўнг ғолибларга катта муқофот берилиши ҳақида гап-сўзлар бўлиб турган яна бир кўпқари кутилаётгани боис Малла уйига қайтиб ўтирмади – бориб келгунча от ҳориб қолади. Ҳозир ҳам оппоқ кўпигига ботиб турибди, тўлиқ дам олиши учун эса камида уч кун керак.

Дашт шароити, ёт кўзларнинг камлиги, доимо қўй-эчкилар орасида ҳаёт кечириш, қуви уриш, кигиз ётқизиш, таппи ёпиш каби енг шимариб бажарилувчи юмушлар нафақат катта ёшдаги аёллар, балки бўй қизларга ҳам таъсирини кўрсатган бўлиб, бегона эркаклардан кўпам қочиб ўтирмасдилар. Бу нарса оиладаги эркак зотига мансуб барча – ота, эр, ака-укалар томонидан ҳам оддий воқеа деб қабул қилинарди.

Нонуштага қўй сутидан қилинган катик, бир пиёла қаймоқ олиб келган Гулбаҳорнинг ўзига қадалмиш нигоҳини пайқаган Малла билинар-билинмас табассум билан жавоб қайтарди – чиройликкина нарса экан! Офтобда қуйган юзлари кулчадек, ўзи ҳам тикмачокдеккина. Ким у? Йўлдош аканинг синглисими? Нега илгари кўринмаганди?

Шу уч кун орасида нигоҳлари неча марта тўқнашгани бўйича ҳисоб-китобини йўқотган Малланинг юрагига ғулғула тушди, аммо одоб саклаши керак эди. Бунинг устига, барча бўй кизларнинг одати шу эмасми! Кўз узмаяпти экан, деб ортидан югуриш керакми? Мехмондўст хонадон эгаларининг юзига оёқ қўйиб-а? Қишлоғида ҳам бунақа термулишларнинг нечасини кўрмаган – дам девор оша, дам отини суғоргани борган пайтлари булок ёки дарё бўйида?

Орадан бир ой ўтгач, кишлоқдаги чавандоз йигитлардан Шерободга яқин бир жойда кўпқари бўлишини эшитиб, яна шу томонга от йўрттирганда, ўзиям аниқ билмасди: кўпқари деб бораяптими, ёки...

Дўндиққина, юзлари кулчадек эканлиги тўғри, лекин кишлоғида ҳам шунақа кизлар кўп-ку! Ҳатто ундан-да сулувроқлари! Нега унда шу ўтган бир ой ичида айнан шу киз ёдидан чиқмади, тушларига кирди?

Шу хаёллар олисдан-олис йўлдаям, кўпқари пайтидаям уни тарк этмади. Фақат икки марта – улоқни юзлаб отлар, баданларидан аччик тер тарагаётган, қамчиларини тишларига орасига олиб, ҳар лаҳзада қўлидаги улоқни – баъзан ғирромлик билан бўлса-да! – тортиб олишга тайёр суворийлар орасидан олиб ўтиб, баковулнинг оёқлари тагига ташлаётгандагина дунёдаги бор нарсани, шу жумладан, уни ҳам унутди: бундай пайтда дунёдаги энг сулув киз кўз сузиб турганини ҳам пайқамайсан!

Улоқ тугаб, қўлга киритилган баъзи бир совринлар эгарлар қошига илиниб, тўрт оёқли, бўкирадиган ва маърайдиганларининг эса бўйинларига арқон ташланиб етаклана бошлагач, Йўлдош ҳар галгидек уни уйига таклиф қилди.

Лекин бу сафар Малла қизни таний олмади: қани у хумор қарашлар? Қани у лаблар четидаги яширин, фақат унга аталмиш ним табассумлар? Нега бунча кайғули? Ёки тоби қочдимикин? Нега бу сафар дастурхонга таомларни у эмас, хушфёългина, ҳар келганида нафақат ўзи, балки бутун уй ичинини сўровчи, оғзидан “айланай” тушмайдиган, унчалик кекса бўлмаса-да сочлари оппоқ, эғнидаги ғарибгина кирчил кўйлагидан қий ва қўй ҳиди келиб турувчи онаси келтирмоқда?

Яна ўша очик, дашт тарафдан шабада хур-хур эсиб турадиган жойда ўтиришарди. Бир сафар, сал наридан қандайдир юмуш билан ўтиб бораётган Гулбахорнинг ортидан

эхтиётсизлик қилиб узокрок қараб қолганди, буни Йўлдош пайқади.

– Синглим бўлади, – деди у уятли иш устида қўлга тушган боладек қизариб кетган Маллани ҳушига келтириб. – Ҳа, айтгандек, рўзадан бир ҳафта ўтиб тўй. Шу айтганим ҳисоб, келасан. Бир-икки кун олдинрок келсанг ҳам бўлаверади – ўзимизнинг одамдек бўп қолдинг.

Йўлдош ундан бир неча ёш катта бўлиб, эртарок уйланган ва аллақачон иккита ўғилчанинг отаси эди.

– Ие! – деди Малла хаёлига бирданига шу келиб. – Ўғилчаларни хатна қилдирыпсизми?

Йўлдош кулди:

– Уларнинг тўйини насиб бўлса... кейинроқ... қурбимиз етса албатта... Бу сафар тўй мана шу синглимники. Узатаяпмиз.

– Шу... синглингизними?! – аранг сўради Малла.

– Ҳа, ўзи битта синглим бор. Бўламга узатаяпмиз... яъни холамнинг ўғлига. Сўнгги бор келиб-кетганингдан кейин бир ҳафта ўтгач шекилли... нон ушатдик. Шундан Гулбаҳор сал хафа.

Кўнглида борини айтадиган, очиккўнгил Йўлдош танишганларига кўп бўлмаганига қарамай, нимаси биландир ёқиб қолгани боис Маллани ўзига жуда яқин олар, шунинг учун бўлса керак, оила сирларини ҳам бемалол айтса бўлаверади, деб ҳисобларди.

– Нега... хафа бўлади? – юраги орзиқди Малланинг.

Йўлдош илжайиб, нигоҳини чеккага қаратди:

– Биласанми, куёв бўлмиш... кўрсанг ўзи сухсурдек йигит, лекин... нима десам бўлади... жудаям деб бўлмайди-ю... шу... озгина эси пастрок.

Ёнбошлаб ётган Малла қаддини кўтарди:

– Эси паст?! – кўзлари катта-катта очилди унинг. – Унда... нега...

– Холамнинг олдидан ўта олмадик, – ҳафсаласизлик билан қўл силкиди Йўлдош. – Қолаверса унга бошқа ким ҳам кизини берарди? Ёши салкам мен қатори, лекин халиям бўйдоқ. Ич-куёв... дек қилиб оламиз, шунга келишдик. Отамнинг ёнида юради, пода бокиб. – Йўлдош дастурхонга қўнган пашшаларни сўлиброқ қолган райҳон новдаси билан ҳайдаб, сўнг Маллага юзланди. – Унга ҳам бир ёрдамчи керак-да! Баъзан ҳафталаб

даштда қолиб кетади. Менинг эса сурув ортидан юришга хоҳишим йўк... Нега ҳеч нарса емаяпсан? Майли, ҳализамон қовурдоқ келади – отам бугунги кўпқаридан тушган эчкини сўяётганди, тайёр бўлиб қолгандир.

Малла нигоҳини дастурхонга учиб-қўнганча ғўжғон ўйнаётган пашшалардан узмасди.

“Мана нима учун бунчалик ўзгариб қолибди! Йўлдош ака исмини... Гулбаҳор дедими? Исми ҳам чиройли экан. Эссиз, шундай қизни-я! Урф-одатларимиз жуда қизиқ-да: амма, хола, бўла... бўла тушмагурнинг эса боши пўла! Айтишлари-ча, козок, киргиз, қорақалпоқларда умуман қариндош-уруғлар куда-анда бўлишмас экан – ёшлар жуфтларини бир умр топа олмасалар ҳам! Нафақат яқин қариндош, балки бир уруғдан бўлган йигит ва қиз ҳам ака-сингил ҳисобланаркан...”

Кечикибман! Ўша келганимда ҳеч бўлмаса бир мартагина гапга солсам, аҳвол бошқача тус олган бўлармиди. Ҳар қандай истиҳолани йиғиштириб, шартта йўлини тўсиш керакмиди? Ахир, ўшанда нигоҳлари ҳар қадамда ўзига чорлаб турганди-ку! Энди мендан хафа! Тентак бўлага узатмоқчи бўлишаётганларини аввалдан билган ва мендан умид қилиб...”

Малланинг беҳосдан юраги сиқилди: “Нахотки, бор-йўғи шу ният билан кўз узмаган бўлса? Бўйдоқ эканлигимни... билиб? Дейлик, акаси бирон оилавий суҳбатда... айтган. Нима бўлганда ҳам, энди кеч бўлганга ўхшайди”.

Хаёллар оғушидаги Малла келтирилган қовурдоққа мезбоннинг ҳурмати учунгина бир-икки марта қўл узатган бўлди.

Тез орада қоронғу тушди, осмонда бирин-кетин юлдузлар чарақлаб, баданни яйратувчи шаббода энди совуккина шамолга айланди. Ҳа, тўрт томони очиқ даштда об-ҳаво доимо шундай.

– Мен отамга озгина қарашиб юборай, – деди бир пайт Йўлдош. – Агар чарчаган бўлсанг айт, жой қилиб беришсин.

– Йўк, йўк! Қайтгунингизча юлдузларни томоша қилиб ётаман. Жуда ажойиб... ёддан чиқмас кеча! – ўртаниб бораётганини яшириш учун ясама қувноқлик билан жавоб берди Малла. Йўлдош эса эчкилар маъраётган, эшаклар навбатма-навбат ханграётган қоронғулик ичига кириб кетди.

Гулбаҳор қаерда экан? Онасига қарашаяптими (хола кўрада алоҳида сақланаётган совлиқларни соғаётганди)? Ўчоқда бунча катта олов? Биров бор шекилли...

Атрофга бир қараб олгач, ўша томон юрган Малла беш-олти қадам босмай, жойида туриб қолди: уми? Нима қиляпти? Идиш-товокларни юваётирми?

Малла яқинрок борди.

Озгина адашган экан – идиш-товокларни эндигина ювиб бўлган Гулбаҳор чўнқайиб ўтирганча нимадир қилар, бир неча соат аввал қозонга тушган эчкининг куйдирилган оёқлари ва тиржайган калласи сал нарида тахлаб қўйилганди.

Таралаётган ёркин нурдан юзи алвон тусга кирган қиз қадам товушларини эшитиб, ортига ўгирилди:

– Келинг, – деди у тезда ўрнидан тураркан. – Мен... мана буларни тозалаётгандим.

У энди оловга тескари турар, юзини аниқ кўриб бўлмас, лекин иш устида йиғлаб тургани аён эди – ҳа, фақат йиғлаётганларнинггина товуши шундай чиқади!

Малланинг бирдан унга раҳми келди.

– Эшитдим.

– Нимани?! – бошини кўтарди Гулбаҳор.

– Сени эрга бера... яъни, узатаётганларини.

Анча пайт давом этган жимликдан сўнг ўчок томон бурилган Гулбаҳор чала қолган ишини давом эттира бошлади.

– Кетинг, – деди у кичкина болтачани суякка қарс-қарс ураркан. – Кўриб қолишади.

Ҳа, у йиғлаётганди!

– Сени кўп ўйладим, келсам... бунақа гаплар.

Бундан ортигини ҳозирча гапириб бўлмасди. Гулбаҳорнинг болта тутган кўли ҳавода муаллақ қолди:

– Мени?! – ортига ўгирилди у. – Нега?

– Билмайман. Ҳеч ҳаёлимдан кетмадинг.

Ундан кўзини узмаётган Гулбаҳорнинг лаблари титради:

– Энди нима фойдаси бор? Эшитибсиз-ку нима бўлганини! Эртарок қаерда эдингиз?

Алам билан айтилган бу сўзлар замирида ҳам танбех, ҳам хайрихоҳлик, ҳам изтироб бор эди. Малла жавоб беришга улгурмади.

– Малла! – суға томондан кутилмаганда Йўлдошнинг овози келди. – Қаердасан?

– Кетинг! – жон ҳолатда шивирлади Гулбаҳор саросималаниб қолган йигитга. – Вой! Қаёққа кетаяпсиз?! Нариги томондан айланиб ўтмайсизми! Даладан! Тез!

Эрталаб Малла бардам, хуш кайфиятда уйғонди. Йўлдош аллақачон туриб кетган шекилли, ўрни йиғиштирилган. Ўтовдан икки чақиримча нарида қуюқ чанг кўтарилаяпти, демак... чол сурувни даштга ҳайдаган. Ҳар куни бирдек ўтадиган ҳаёт яна давом этапти – чўпонларнинг турмуши ҳамма жойда шу.

Йўлдош уни нонуштадан сўнг кетади деб ўйлагани боис қайноққина сутчой устидаги суҳбат мавзуси шунга йўналтирилди. Аммо – қутилмаганда! – даштни бир айланиб келиш истаги борлигини айтиб қолди меҳмон.

– Балки мен билан борарсиз? – қўшимча қилди у сал туриб.

Йўлдош аввалига ҳайрон қолиб, унга тикилиб турди.

– Нимасини айланамиз? – қулди сўнг. – Юмруну илончаёнлардан бошқа кўрадиган нарсанинг ўзи йўқ. Майли, истасанг айланавер. Лекин бир ўзинг: мен тўйга боғлиқ баъзи бир муаммоларни ҳал қилиш учун холамникига ўтишим керак. Онам тайинлади. Биласан-ку, тўй фақат ёр-ёрниг ўзи билан ўтмайди.

– Яхши бориб келинг, – деди чиройи очилиб кетган Малла.

– Меҳмон бугун кетмас экан, – деди дастурхонга фотиҳа қилиб, ўринлардан туришгандан сўнг ўтовга қайтиб кирган Йўлдош урчук йигираётган онасига. – Даштни айланмоқчи эмиш. – У илжайди. – Ҳа энди, бўйдоқ, бўйнида олаҳуржуни йўқ эркин одам-да! Юраверсин истаганича. Тушликка тузукрок нарса тайёрланглар. Кечаги эчки гўштидан қолганми?

– Ярмидан кўпи турибди. Балки озроғини... холангга олиб борарсан?

Йўлдош бирдан қовоғини уюб, тўнғиллади:

– Ўша дардисарларингизга томоқ ташишимиз қолувди энди!

Ўғли нимадан норози эканлигини яхши билган она урчук йигиришдан тўхтаб, андуҳ тўла кўзларини анча вақт унга тикиб турди.

– Маллани тўйга айтдингми? – деди у ниҳоят.

– Эшитди. Бўпти, мен тезроқ қайтишга ҳаракат қиламан.

Дастлаб яёв кетишни ўйлаб турган Малла бир оздан сўнг отини эгарлади. Йўлдош рост айтади – даштнинг нимасини кўрмай юрувди. Лекин у билан яна бир бор гаплашмай қандай

кетсин! Бу ерда ўралашиб юриб ҳам бўлмайди. Ҳа, қизнинг ўша овсар бўлага сира теккиси йўқ. Лекин мен билан кетармикин? Фотиҳани бузиб, ота-она, ака, уруғ-аймоқларнинг юзини ерга қаратиб? Қандай гаплашса бўлади? Ҳозир-ку, жуда қулай пайт келди – ака ҳоланикига кетаяпти. Лекин онаси пайқаб қолиши мумкин!

“Эртароқ қаерда эдингиз?”

Нима фарқи бор? Ҳеч бўлмаганидан кеч бўлгани яхши эмасми!

Малла эгар урилганча тайёр турган отига енгилгина қамчи уриб узоклашаркан, ўчоқ бошида турган Гулбаҳор ва каттагина қозонни кўрсатиб унга нималарнидир тушунтираётган холага кўзи тушди. Улар ҳам йигитни пайқашди, Гулбаҳор яна ўша – биринчи марта кўрганида ўзида доимо туйиб турган, аммо кеча бир марта ҳам сазовор бўлмаган илик нигоҳини ташлади.

“Бўпти! – юраги гупиллаб уриб кетди Малланинг. – Агар шу қарашларинг ёлғон бўлмаса, тақдирингга тан бермаган бўлсанг ва кечаги гапинг рост бўлса – келасан! Агар келмасанг – бахтли бўл!”

Малла уф тортди: лекин ундай эр билан қандай бахт бўлиши мумкин?

У атайин жуда узокқа кетмади – бир-бирига мингашган пастаккина икки тепаликни ошиб ўтгач, денгиздек ястаниб ётган ям-яшил янтоқзор ўртасида отдан тушди.

Қарасанг кўз тинадиган мовий осмонда худди миҳлаб кўйилгандек бир нуқтадан кимирламаётган сўфитўрғай нола қилар, унинг ажойиб, ҳеч тақрорланмас қўшиғи дилларни китикларди. Ён-атрофидан бир неча юмрон ўқдек елиб ўтди ва анча наридаги инлари рўпарасига бориб, орқа оёқларида турганча, унга бараварига ялт этиб қарашди. Бир жуфт тошбака эса аксинча, худди кекса одамлардек инқиллаб, ҳар кадамини “санаб” босарди. Малла қандайдир чийиллаган товушни ҳам эшитди, аммо унинг нима эканини била олмади.

Офтоб!

Нима бало, ерга тушиб келаяптими, дейман! Бунча қиздирмаса ҳалитдан! Одамлар қандай яшашаркан шундай жойларда! Эҳ, Лангарнинг жаннатдагидек хавосини кўриб, Гулбаҳорнинг оғзи очилиб қолса керак ҳали!

Лекин... нега келмаяпти? Кўрди-ку, қайққа кетаётганини!

“Ҳа, мен уни яхши кўраман! Бериб кўймайман ўша эси

пастга! Шундай қизни унга топшириб қўйиш увол! Майли, нима десалар десин, нима қилсалар қилсин – ҳаммасига чидайман! Ота-онаси ўз йўлига, лекин Йўлдош ака қизик экан: мен, масалан, синглим Ҳожарни ҳеч қачон мана бунақа қилиб – тўғри келганга бериб юборишларига йўл қўймасдим!”

Яна нимадир шитирляптими? Илон бўлса-я!

У ортига ўгирилди ва жойида қотиб қолди: шундок рўпарасида югуриб келгани ёки аямай қиздираётган обтоб тафтиданми юзидан дувва тер қуйилаётган Гулбаҳор турарди!

– Энам ҳозиргина дам олиш учун ётди, – деди у чуқур-чуқур нафас оларкан. – Тонг отмасдан совлиқларга қарагани туради, шунга... бир оз ухлаб олмаса бўлмайди.

Ортикча сўз ва мулоҳазаларга ҳожат, энг асосийси – вақт йўқ эди.

– Мен билан кетасанми?

Жавоб Маллани ҳайратда қолдирди:

– Тўй қиласизми?

– Тўй?! Ким тўйсиз уйланаркан? Ёки сизларда шунақа одат борми? – деди у қизнинг соддалиги ва маъсумалигидан завқланиб.

Унинг кейинги саволи олдингисидан ҳам ошиб тушди:

– Мени йўлда ташлаб кетмайсизми?

Бу сўзларни эшитгач, қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборса, ҳали-гидака ҳазил-хузул қилса бўларди, лекин танишганлари ва илк бор чала-ярим дил изҳори қилганларига ҳали бир кун ўтмай, Малла уни жеркиб ташлади:

– Бу гапни қаердан олдинг? – кичкирди у қўлларини силкиб. – Жинни эмасмисан?!

Гулбаҳор хавотирланганча ортига қараб олди:

– Унда... нима қилай?

– Бугун кечаси, ҳамма ухлаганда шу ерда учрашамиз! – лаби-лабига тегмай тушунтира бошлади Малла. – Мен чиканимдан сўнг озроқ кутиб, ортимдан келасан! Тушундингми? – Гулбаҳор жавоб ўрнида тез-тез бош лиқиллатди. – Бўпти, энди боравер.

Гулбаҳор умрида ҳеч қачон бундайин – гўё шамол бўлиб елмаган бўлса, Малла ҳам қизларнинг бунчалик тез югурганини кўрмаганди.

“Жайрондек, – хаёлидан ўтди қизнинг ортидан ҳавас билан қараб тураркан. – Энди отимга худо куч-қувват берсин”

Шундок овоз берса етар жойдаги овулга бориб онасининг топширикларини етказгач, шошиб тургани, уйда меҳмон борлигини важ қилиб, тезда ортига қайтган Йўлдош Гулбаҳорни кўргач, хайрон бўлди: қаердан келаяпти? Югургани нимаси?

Гулбаҳор эса уни то етиб келгунича кўрмади, кўргач эса йиқилгудек бўлиб – теп-текис жойда! – тўкнашиб, мункиб кетди.

– Қаердан келаянсан? – хайрон разм солди Йўлдош синг-лисига.

– Мен, – ғудранди Гулбаҳор, – ҳа... тезак тергани борувдим!

– Тезак?! Ўтовларимизнинг тўрт тарафи тезак билан қий-ку! Шулар етмайдими? – Гулбаҳор бошини ҳам қилганча турарди. – Қопинг қани?

– Қоп? – тушунмади киз худди ундан умрида кўрмаган, эшитмаган нарсаси ҳақида сўраётганларидек.

– Ҳа-да! Тезакни қопга термайдиларми? – кулди Йўлдош. – Ёки этагингга тердингми? Уни ҳам кўрмаяпман. Ортингдан ёв қувгандек нега югурдинг бунча?

Ерга кириб кетишга рози бўлиб турган Гулбаҳор минг-фирлади:

– Илон... бор экан.

Йўлдошнинг назарида киз ёлғон гапираётганди: кизик... У офтоб тушиб турган чап кўзини сал қисиб сўради:

– Тезак териб юрибман де? Унда овқатни ким қилаяпти?

– Осиб қўйганмиз, қайнаяпти... пишиб қолгандир... олиб келайинми? – деди акасининг ёнидан тезроқ кетиш учун ҳамма нарасага тайёр киз.

– Шошма, меҳмон қайтиб келгач, – деди Йўлдош атрофга кўз югуртириб. – Чиндан ҳам даштга чиқиб кетдимми?

Қиз шошиб қолди:

– Билмадим, кўрганим йўқ!

– Бўпти... сув олиб чиқ... кўзадан, муздайини.

Гулбаҳор турган жойидан кушдек учди, Йўлдош эса те-пасига чодир тортилган пастак супа четига чўкиб белбоғини ечди-да, терлаб кетган юзи, бўйнини арта бошлади. Унинг ҳа-ёлчан кўзлари узоқларга, тўғрироғи, айнан Гулбаҳор келган томонга қаратилганди, супада шу тарзда жойлашгани боис бошқача бўлиши мумкин эмасди.

Отини эркин кўйиб, ширин хаёллар оғушида тепалик ошиб келаётган Малла кимнингдир ўтдек нигоҳи ўзига қадалганидан беҳабар қолди.

Йўқ, бу нигоҳ Гулбаҳорга тегишли эмасди! Асло!

Сал олдин синглизининг айнан ўша томондан югуриб келиб, ўзини ҳайрон қолдирганини ҳали унутмаган Йўлдошнинг танасига билинар-билинемас титроқ кирди.

“Мана сенга тезак! – тишларини ғижирлатди у. – Мана сенга... илон! Гулбаҳор – илон! Унинг эрта-индин узатиладиган синглизини!”

Хўп, буниси-чи?! Мана нима учун унга бийдек даштни “айланиб келиш” зарур бўлиб қолган экан! У нимаси билан илон эмас? Ахир, Гулбаҳорнинг узатилаётганини кечагина айтмаганмиди? Тўйга таклиф қилмаганмиди! Шунчаликка борадими одам деган! Шақл-шамойилидан кишининг хавасини келтирадиган йигит, аслида эса... Мана, нима учун одам оласи ичида, деб айтарканлар!”

У шу тобда Малланинг афтини ҳам кўришни истамасди: ҳозир буниси ҳам унга катта холасининг эртагини айта бошлайди, ёки... чумоли кувгани учун кўрқиб, тезда қайтиб келдим дейди!

Аммо тепалик ортида унинг Гулбаҳор билан учрашганини (қай тарзда?!) кўз олдига келтириб, чидай олмади ва қўлларини мушт қилганча ўрнидан турди – чумоли қандай бўлишини кўрсатиб қўяман иккаланганга ҳам!

– Йўлдошжон! Бориб келдингми, айланай? Бунча тез қайтибсан?

Бу – ўтовдан чиқиб келаётган онасининг товуши эди. Йўлдошнинг танасидаги таранг тортилган мушакларнинг барчаси бирпасда бўшашди.

– Ҳа! Ётармидим ўша ерда! – тўнғиллади у.

– Эсон-омон юришибдимми экан?

– Жин урармиди ўшаларингизни! – бақириб юборди Йўлдош бирдан. – Юришибди, тирикларга шерик бўлиб!

Унинг жеркишидан чўчиб тушган она пастки лабини тишлади ва анча яқинлашиб қолган Малла можарони эшитиб қолмасин дегандек, тезда ўтовнинг нариги томонига ўтиб кетди.

– Э! Бирдан қайтибсиз-ку! – деди хаёлларига берилиб кетган Малла отдан тушаётгандагина Йўлдошга кўзи тушгач.

“Нима, сенга ўхшаган кўрнамак бу ерда фотиҳали киз билан айш қилиши учун кечгача юришим керакмиди!”

– Ҳа... шунака бўлиб қолди. Ўзинг ҳам тез қайтибсанми? – деди у тишлари орасидан.

– Бугунга етади.

– Балки эртага ҳам айланарсан? Юрибсан-да, маза қилиб!

Бу илмоқли саволни ўзича тушунган Малла яйраб кулди:

– Йўқ, бугун... йўғ-э, эртага уйга қайтаман. Одам иззатини ҳам билиши керак.

“Бу ифлос иззатни ҳам билади! Ё, шартга юзига айтсаммикин?”

– Ҳа, иш битиб, эшак сувдан ўтдими? – ўзи кутмаганда Йўлдошнинг сўз оҳангида очикдан-очик киноя янгради ва бу оҳангни сезиб қолган Малланинг шу пайтгача ширин ташвишлар билан банд юрагига хавотир оралади: “Қанака иш ҳақида гапираяпти? Нимага ишора қилаяпти? Сездимикин? Наҳотки?!”

Малланинг юраги шувиллаб кетди: танишганларидан буён ҳеч қачон унинг ўзига бундай қараб турганини кўрмаганди! Тамом! Фош бўлибмиз! Ёки иккимизни... бирга кўрдими?! Қандай қилиб? Ахир... у кетган ва қайтиб келган йўлдан бутунлай карама-қарши томонда учрашдик-ку!

Қаердандир пайдо бўлган она жонларига яна ора кирди:

– Айланайлар, келинлар, томоқ тайёр бўлди, – чақирди у иккаласини. – Қўлларингни ювинлар. Гулбаҳор! – сўнг ўтов томон ўгирилди. – Акангларга дастурхон олиб чик! Тез бўл! Нега ўтовдан чиқай демасан? – У Маллага қараб кулди. – Сиздан уялаяпти, айланай! Яқинда келин бўлади, шунга. Акангиз айтдими? Албатта келинг. Қани эди йўл яқин бўлганда, ота-энангизни ҳам олиб келардингиз. Лангаротадан экангизни билганимдан буён, табаррук пирлар ўтган ўша жойларни қани эди бир зиёрат қилсам деб орзу қиламан. Уйингизга ҳам ўтардик. Лекин қайда! Қандай қилиб бу ердан кўзғалиб бўлади! Қолаверса, бировнинг қўлида қарам бўлсак. Биз кетсак, ким қарайди буларга, – озгин, томирлари чиқиб турган қўли билан ишора қилди у кўралар турган тарафга.

Малла онани кучоклаб олишга тайёр эди:

– Албатта борасиз! Яқин орада! Ўзим келиб сизларни олиб кетаман! Ҳа, шундай қиламан! Бусиз... бўлмайди!

Малла бу сўзларни шунчалик эҳтирос билан, кўзлари ёниб,

чин юракдан айтдики, она-бола бир-бирига аввал кулиб, сўнг хайрон қараб қолишди. Айниқса – Йўлдош. “Нималар деб валдираяпти? – ўйлади у. – Тушунмаяпман бу болани – нима “бу-сиз бўлмас” экан?”

– Насиб, айланай, насиб, – кулди она бунчалик сидкидилдан қилинаётган таклифдан тўлқинланиб. – Худонинг ўзи шу кунларга етказсин. Сиз айтасиз-у, биз бормаймизми! Илойим яхши жойлардан буюрсин, – давом этди у эшитганларини ўзича мулохаза қилиб, – тўйингизга айтсангиз, Йўлдошжон олиб боради. Қани, юринглар ўтовга. Ё... шу ерга келтирсинми?

– Шу ерга олиб кела қолсин, – ўртага сукилди Йўлдош. – Ака-ука суҳбатлаши-и-и-б, отамлаши-и-и-б ўтирамыз. Тўгрими, меҳмон? – еб қўйгудек тикилди у Маллага. – Эна, айтгандек, меҳмон эртага кетаркан. Шунча қўймасам ҳам кўнмаяпти. “Ишларим битди”, дейди. Билмадим... қайси ишини назарда тутаётган бўлса.

Она Маллага ўзгача бир меҳр билан боқди:

– Вой! Юрибсиз-да айланай! Ёки зерикдингизми?

– Йўк, эна, жудаям унчалик эмасдир! – ачитди Йўлдош. – Бу ер дашт-дала, яна... бошка нарсалар... дегандек. Шундайми, меҳмон?

Она ўғлининг сўзларига эътибор бериб ўтирмади, қолаверса, ўзи меҳр қўйиб, доимо уйига таклиф қиладиган бу йигитга нисбатан ёмон кайфиятда бўлишини тасаввур ҳам қила олмасди. Малла эса ҳаммасини ташлаб, орқа-олдига карамай ҳозирнинг ўзида қочиб кетишга тайёр эди: ха, фош бўлибмиз! Энди ҳеч шубҳа қолмади! Бўлмаса арзимаган бир-икки соат ичида одам бунчалик ўзгариб қолиши ақлга сиғмайди. Бунинг устига, хабардор эканлигини яширмоқчи ҳам эмас! Факат чидаяпти холос ва... тезроқ кетишини истаяпти – бунга очиқдан-очиқ ишора ҳам қилди!

Аммо у бундай қила олмасди, Йўлдош айтганидек, “иш битган, бўёғи кўчган” эди. Энди охиригача туриб бериш керак.

– Яна келаман, қола.

– Бўпти, тез-тез келиб тулинг, айланай. Тўй бўлиши шарт эмас.

– Шундай қилишга тўгри келади.

Йўлдош ўша истехзоли кулгу билан бош чайкади: одам деган ҳам шунчалар сурбет бўладими!

Иккаласи индамай, ҳеч бир мулозаматсиз супа устидан жой олишди.

Малланинг унсиз илтижолари кўкка етди, шекилли, таомни Гулбаҳор эмас, она келтирди.

– Олинглар, айланайлар, ош бўлсин. Учокнинг тутуниданми, Гулбаҳорнинг боши оғрибди, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Келиннинг уйда йўқлиги жуда билинапти, – деди у Йўлдошга юзланиб, сўнг Маллага қарата давом этди. – Қудағайимизнинг тоби қочиб, қарайдиган бошқа одам йўқлиги учун Йўлдошжон бир ҳафта илгари болаларини ўша ёкка обориб қўйган.

– Майли, эна. Олдин меҳмонни эсон-омон кузатиб кўяйлик, – кўзини Малладан узмай деди Йўлдош, – сўнг бир гап бўлар.

Малла овқатга қўл урмади, ҳисоб.

“Ёки бор гапни айтсаммикин? – ўйларди у қийналиб. – Лекин қандай қилиб?”

“Эртарок қаерда эдингиз”.

Кўллар ювиб артилгач, Йўлдош аста лўлаболишга ёнбошлади ва томоқ қирди:

– Бу, Маллабой ука, шунча пайтдан таниш-билиш, ошна-оғайни бўлиб келдик, ўртада ўзаро ҳурмат бор... эди. Хўш... энди режалар қандай? Эртага кетадиган бўлдингми? Бу, ўзинг ҳақингда ҳеч гапирмайсан? Тўйинг қачон? – ўлганининг кунидан кулди у. – Юрасанми энди кизларнинг аклини ўғирла-а-а-б? А? Лаббай?

Асаблари шусиз ҳам чатнаб кетаётган Малланинг ниҳоят бардоши тугади – нима бўлса бўлар!

– Бир-икки кун қолди, Йўлдош ака, – деди у дастурхондан кўз узмай. – Сабр қиласиз энди.

– Ие! – ёнбошидан туриб кетди Йўлдош хайратини яшира олмай. – Унда... уйга борганингдан бўларкан-да! Нега шу пайтгача индамагандинг? Айтасанми ўзи бизни?

– Тўйимиз сизларсиз бўлмайди. Яна саволлар борми? – чертиб-чертиб, тишлари орасидан жавоб берди Малла.

Йўлдош унинг шу пайтгача ўзи билан бунчалик кескин гапирганини эслолмасди. У мўйлаби четини тишлаганча йигитдан кўз узмай турди: нега бунча? Нега юзимга сапчияпти? Бўйнида айби бор одам қисибгина ўтирмайдими? “Тўйимиз сизларсиз бўлмайди...” Бу нима дегани?! Ёки...

Унинг кўз олди коронғу бўлиб кетди, Малланинг тепалик-

дан ошиб келаётганини кўрган пайтидагидек баданига енгил титроқ кирди, сўнг кўзи ўнгида ўша томондан югуриб келаётган Гулбаҳор пайдо бўлди.

Наҳотки?!

– Шундай де, – ўзини аранг босиб сўз бошлади у. – Бу... келин бўлмиш ўзларингданми?

– Йўқ! Шу ердан!

Болта тиғи каби кескир шу учтагина сўздан сўнг ортикча саволларга ўрин қолмагани, Малла эса у яна бирон нима дейдиган бўлса, бор гапни очиқ айтишга шай бўлиб турарди: Гулбаҳорни севиши, унинг ҳам кўнгли борлиги ва албатта, ўрталарида ҳеч нарса бўлмагани. Фақат уни бугун тунда олиб қочишини эмас! Ҳар ҳолда Йўлдош унга акадек бўлиб қолган – бунчалик даражада лойга булғаб ташламаслик керак!

Қалт-қалт титраётган Йўлдош унинг нигоҳи ҳамон дастурхонда эканлигидан фойдаланиб, кузата бошлади.

Йўқ!!! Ўрталарида нима бўлганда ҳам Гулбаҳорни унга бера олмаймиз! Ахир у фотиҳали! Уни бузиш – холам билан юз кўрмас бўлиб кетиш дегани!

У алам билан кўзларини юмди: “Аввалроқ қаерда эдинг! Онам ҳам бўйдоқлигингни эшитганда юзига билинар-билинемас кизиллик югуриб, ҳали сен кўрмаган Гулбаҳорга кўз остидан қараб қўймаганмиди? Бўйи етган кизи бор қайси она сендек йигитни кўрганда орзуга берилмайди!

Кейин орага хола тушди. Йўқ... жуда-а-а кейин ҳам деб бўлмайди – кўпдан у серкатнов бўлиб қолгани, “ўғлингга тенгини топ” қабилида бир-икки марта дакки ҳам эшитгани.

Лекин мана, жуда топиб айтилган неча минг йиллик мақолни ҳам тесқари қилиб ташладик: буюрганники эмас – югурганники бўлди...

Шундай, Маллажон! Чучварани хом санама! Вақтингни ҳам беҳуда ўтказма! Уни... олиб қочишингга йўл қўя олмайман! Ҳа – ўрталарингда нима бўлганлигига қарамай!”

Йўлдош ўрnidан туриб, аввал ўтов томонга бир қараб олди.

– Тур ўрнингдан, – деди сўнг Маллага. – Далани бир айла-ниб келамиз... ҳали кўрмаган жойларинг кўпдир.

Ечим яқинлашаётганини тушунган Малланинг юраги гурс-гурс урар, кўкрак қафасидан отилиб чиқиб кетишга шай эди. Бўпти, нима ҳам қила оламиз! Нима дейишарди? “Ўлгиси келган эчки болтадан тоймас” эдими?

Унчалик кўп юришмади – атай қилгандай Йўлдош худди ўша жойда тизгинни тортди.

Нима бало, тўрғай ҳали ҳам ўша жойидан кимирламаганми дейман? Ростдан ҳам осмонга михлаб қўйилмаганмикин? Қойил! Тошбақажонлар ҳам ҳали шу ердами... Йўк, кўри-нишмайди, лекин юмронлар инлари ёнида диккайганча, бу гал икки отликни кузатиб туришарди.

Йўлдош аввал чуқур нафас олди.

– Маллавой ука, гап бундай: яна бир тепалик ошсанг, йўл чиқади. Тўғрига юриб, сўнг чапга бурилсанг...

Унинг гапи оғзида қолди, бу сафар мақолнинг ҳеч қасрига шикаст етмади: эчки ростдан ҳам болтадан тоймади!

– Мен усиз ҳеч қаякка кетмайман, Йўлдош ака! Уни яхши кўраман! Биз ваъдалашдик! Мана, нима учун кетмай турибман уйингиздан. – Унинг рангги оппоқ бўлиб кетди. – Энди эса... билганингизни қилинг – истасангиз, шу ерда ўлдириб ташланг, лекин мен лафзимдан қайтмайман!

Эгарда чайкалиб кетган Йўлдошнинг оғзи ланг очилиб, унга тикилганча қолди, тили учида қанча ҳақоратли, захарли сўзлар айланмасин, фақат шуларни айта олди, холос:

– Ахир у фотиҳа қилинган! Эрта-индин тўй!

– Тўй бизникида бўлади, Йўлдош ака! Буни сизга ҳалигина айтдим!

– Одамлар, холам нима дейди, ҳайвон?! – бўкириб юборди Йўлдош.

– Одамларнинг гапи унинг ҳаётидан азиз бўлибдими? Ахир, уни тириклайин гўрга тикаяпсизлар-ку! Билмадим, балки бўлангиз... ўшанақа бўлмаганида тишимни-тишимга босармидим, пешанамдан кўрармидим – билмадим, жавоб бера олмайман! Лекин у синглингизга муносиб эмас! Агар мен ҳам Гулбаҳорга муносиб бўлмасам... айтинг! Қўркманг, синглингиз фариштадек пок, мен эса сиз ўйлайётган даражада палид эмасман!

Уятданми, жаҳлданми дувва кизариб кетган Йўлдош кўзларини олиб қочди: “Мана, нима учун бу йигитни яхши кўрардим! Буни ўша эси паст билан тенглаштириб бўладими! Ўзи нима-ю, ундан туғилган болалар нима бўларди! Ҳаёт эса бешафқат!”

У синган, лекин таслим бўлишни ҳамон истамасди:

– Фотиҳа...

– Мен ҳеч қанақа фотиҳа-потиха қилиб ўтирмайман! – атайин тушунмаганга олди Малла. – Мавриди эмас. Олиб борган куним, яъни, эртагаёқ никоҳ ўқитамиз, кейин – тўй! Холамини, тоғамни олиб борасиз! Яна кимни истасангиз – барчасини!

Йўлдош отининг ёлларига тикилди.

– Уни... тунда олиб кетасанми? – деди у бир оздан сўнг эшитилар-эшитилмас.

– Ҳа, барчаларингиз ухлаб қолганда. Албатта, агар ҳеч ким сезиб қолмаса!

Йўлдош баттар кизарди: бундаин жўмард, лекин сурбет йигитдан яна қандай жавобни кутиш мумкин эди!

Тўрғай ҳамон нола қилар, унинг бир жойдан қимирламай турганини кўрган юмронлар эса ҳеч қанақа хавф йўқлигини сезиб, ҳар кунги тирикчилигини қайта бошлаб юборгандилар.

Йўлдош бир оз ўйлаб тургач, отини келган тарафлари томон бурди ва унга қарамасдан деди:

– Кетдик уйга. Нима қиласан бу ерда бир ўзинг.

Лекин Малланинг оти жойидан қимирламади:

– Сиз бораверинг. Мен шу ерда қоламан...

Йўлдош қайтиб келганда, нимадандир хафадек кўринган онаси Маллани сўради.

– Кейинроқ беларқан, – деди Йўлдош бир оз ўйлаб тургач. – Айтганча... Гулбаҳор нима қилапти?

Она уф тортди:

– Йиғлагани-йиғлаган, юракларимни қон қилиб юборди бу қиз ўлгур. Фотиҳани бекор қилинглар, дейди. Топган гапини қара – бугуноқ эмиш! Эшитаяпсанми? Бугуноғ-а! Сира эси йўқ бу жонинг чиққурнинг! Фотиҳаси бузилган қизни кейин қим олади, деб ўйламайдими! – У ўзининг саволига ўзи жавоб берди. – Яна биронта бўлангга ўхшагани-да! Уфф, кўркаман... ўзини бир бало қилиб қўймаса эди.

– Шунчаликми?! – кўзлари қатта-қатта очилди Йўлдошнинг.

– Айтма!

Йўлдош ўзи ҳозиргина қайтиб келган тепалик томон қараб қўйди.

– Эна... балки ростдан ҳам... фотиҳани дейман... бекор қилармиз? Битта-яримта чиқиб қолар?

Она Гулбаҳорни узатиш борасидаги ўғли ва ўзи ўртасида дам-бадам чиқиб турадиган келишмовчиликлар пайтида доимо

ён босиб келганди – ҳар ҳолда кизни тентак бўласига узатишда айби кўпроқ бўлгани боис ўзини шундай тутарди. Бирок, қараб турса, ўгли энди ҳаддидан ошмоқда.

– Эсинг жойидами? – жаҳл билан шивирлади у. – Ҳечамда! Холанг ўз йўлига – эл-юрт олдида нима деган одам бўламиз? Бу гапингни бошқа эшитмай! Фақат, – она хавотир олиб ўтов томон қараб қўйди, – эҳтиёт бўлиб юр, хўпми? Ҳар қадамини кузат.

Йўлдош хўрсинди. Малла билан бўлган можародан сўнг қайтаётиб, ҳеч бўлмаса фотиҳани бекор қилсак, юзимиз сал ёруғ бўлармиди, деб ўйлаганди. Умид қилганди. Ота-онаси билан гаплашиб – нафақат гаплашиб! – нима қилиб бўлса-да кўндириб, кейинчалик у томондан юбориладиган совчиларни кутишни режалаштирганди.

“Бўпти, энди ўзингиздан кўринг! – онасига ўкинч билан тикилди у. – Шармандагарчиликни озми-кўпми камайтиришнинг яхшигина йўлига ўзингиз тўсик қўйдингиз!”

– Хўп эна, кўз узмайман ундан.

Она кундалик юмушига киришиб кетди, Йўлдош эса супа устига солинган шолчага чўзилди. Гулбахорга нон ушатилгандан буён ўзини ҳеч қачон бугунгидек енгил ҳис этмаганди.

– Раҳмат сенга, мард йигит! Энди унинг ўлиги ҳам, тириги ҳам сеники!

* * *

Осмонда чарақлаб турган юлдузлар, бугун пайдо бўлган ингичка ой ўроғи (“Лангарота гумбази тепасида ўрнатилган ой ҳам шунга ўхшаш”, – ҳаёлидан ўтди Малланинг шукроналик билан юзига фотиҳа тортаркан) кечага ажиб бир ҳусн бағишлаганди. Лекин нега кўнгли бунча ғаш? Худди бир нарсани... унутгандек.

Йўлдош кетгандан сўнг вақтни “ўлдириш” учун от солиб қаёқларга бориб келмади! Ҳатто бир марта, узокдан кўтарилаётган чангни кўриб, биронта сурув бўлса чўпонлар билан суҳбатлашиб вақтни ўтказаман, деб ўйлади, аммо ярим йўлга борганда айниди: агар ўша чўпон Гулбахорнинг отаси бўлиб чикса-чи! Бечоранинг-ку, ҳеч гапдан хабари йўқ, лекин у билан рўбарў бўлишга бет қани!

Малла ҳар сафар уларникида тўхтаганда, бу озгин, суяклар бузук, оқ оралаган кошлари сийрак, сал букчайиб юрадиган

(Йўлдош ва Гулбахор онасига тортгандилар) чолнинг ниҳоятда камсукумлигидан (эгнидаги жулдур чопони, оёғидаги Одам Атодан колган чориғидан уялиб, кўриниш беришни истамас балки?) ҳайратланарди: синиккина кулиб ҳол сўрашгач, Малла уни қайтиб кўрмасди. Чол улар билан бир дастурхонда ўтирмасди ҳам. Доимо нима биландир банд, аксарият ҳолларда эса – даштда, кўй-эчкилардан иборат сурув ёнида бўларди. Ўша жойга егуликни унга баъзан аёли, баъзан Гулбахор, баъзида Йўлдош элтар, жуда узоклашиб кетганда эса (ўзи билан бирон нарса олармикин?) уни ҳеч ким йўкламасди.

Йўлдош томонидан “кўрсатиб қўйилган” йўлни унчалик яхши билмаган Малла отини ўша томонга йўрттирди – ўрганиб қўйиш зарар қилмайди! Айланиб юриб-юриб, адашиб-нетиб, тонг отганда қайнотанинг уйига бориб қолмасин яна!

У Йўлдош кетгандан сўнг илк бора жилмайди: “қайнота”! Наҳотки шу чол энди унинг қайнотаси бўлса! Доимо айланиб-ўргиладиган хола эса қайнона!

Унинг лабларидаги табассум бирдан ўчди: эртага нима қилишаркин? Тўрт томонга зир югуришармикин ёки Йўлдош бор гапни бирдан айтадимиз? Ё... ўзлари англайдими не бўлганини? Ҳа-да! Ким аввал бир-икки кунга қолишини айтиб, сўнг тўсатдан ғойиб бўлади?

У оғир хўрсинди – ҳар тугул шуниси тўғрига ўхшайди. Чаток иш бўлди-да! Лекин уни шунга мажбур қилишма-яптими!

Шундай қилса ёқимсиз хаёллардан қутуладигандек, кўзини юмди.

Қайда! Энди бу хаёллар устига уйга етиб борганидан сўнг бўладиган можаролар шартга миниб олди: уни – энг аввало, Гулбахорни! – бу қилмиши учун чилдирма чалиб кутиб олмай-дилар, албатта! Ҳатто “қиз ор-номусли бўлса қочмас эди” деб маломат қилишлари мумкин! Фотиҳали бўлганини эшитсалар-ку...

У бир пайт қорни очикқанини сезди: ёки йўлга егулик олиш кераклигини унутдимикин?

Оқшом туша бошлаган эди. Анча олисга кетиб қолибди, энди қайтса бўлар – Гулбахор учрашув жойига келиб кутиб қолмасин... кутиб қол... кутиб...

Унинг додлаб юборишига оз қолди: “Нима?! Нега у мени кутиши керак?! Ахир... ахир... у мендан сўнг чиқиши керак

«Иди-ку! Шунга келишилганди-ку! Нега шундай муҳим нарсани унутдим! Қандай қилиб рўй берди бу?!»

Малла ингради: ҳа, Йўлдош билан бўлган можаро уни қалғитди! Аммо ким ўйлабди унинг сезиб қолишини, уйдан ҳайдаб солишини, ўзи истамаган ҳолда бу ерда бўлиб қолишини! Энди нима бўлади?! Гулбаҳор... ақлдан озмайди-ми?! Алдабди, деб ўйламайдими?!

“Йўлда ташлаб кетмайсизми?”

Улоқ айиришнинг энг қизғин палласида ҳам кадрдон оти сағрисида бунчалик зарб билан қамчи емаган бўлса керак: у оғрик зўридан қаттиқ кишнаб юборди ва камондан отилган ўқ янглиғ турган жойидан елдек учди.

Малла тайинланган жойга етиб келганда атрофни қоронғулук босган, оти эса оқ кўпикка беланганди.

Бироқ етиб келгандан не наф? Нима, шу ерда туриб, осмондаги юлдузларни санайдими?

Қайтиб бориш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Лекин унда шўрлик қизнинг ҳоли не кечади?

Ёки без бўлиб қайтиб борсинми?

У яна кўзларини юмди: одам ҳам шунчалик ахлоқ бўладими! Йўлдош итдек савалаш ўрнига, ғурури, номусини ичига ютиб, уйга юр деганда, ноз қилгани-чи! Энди қайси юз билан кўринасан?

Малланинг юмилган кўзларидан ёш думалади, лекин буни ўзи сезмас, фикру хаёли Гулбаҳорда эди: нима қилаётган бўлса?

Ун тўққизинчи боб

Дастурхон йиғилгач, она ўғлига юзланди:

– Ғалати йигит эканми? Оч-наҳор қаерда юрган бўлса, шу пайтгача? Одамни алағда бўлади ҳам демайди. Сенга ҳеч нарса демаган эдимми?

Хаёли паришон, ўзи билан ўзи бўлиб ўтирган Гулбаҳор ялт этиб акасига қаради.

– Мен ҳам хайрон қолаяпман кечикаётганига. Келиб қолар.

– Уйига кетиб қолмадимикин, ишқилиб?

Гулбаҳорнинг титраб кетганини фақат Йўлдош кўрди.

– Йўғ-а! Хайрлашмай кетадими? Юргандир-да...

Орага жимлик чўкиб, чигирткаларнинг жўр бўлиб чириллашлари энди баралла эшитила бошлади.

– Унда, ётамиз. Жойини ҳар доимгидек сенинг ёнингга солиб бераман. – Шу ерда она унинг тушдан буён ҳеч нима емганини яна эслаб қолди. – Лекин оч-ку! Ким унга овқат иситиб беради? Мен ўзи аранг оёқда турибман, тонг отмасдан эса яна югур-югур бошланади. Гулбаҳор ҳам ухлаши керак. Йўқ, болам, нима десанг дегин – лекин уйига кетган унинг. Бу атрофда бошқа борадиган жойи йўқлигини ўзинг мендан яхши биласан.

Гулбаҳор инграб юбормаслик учун бутун бардошини йиғди.

– Тур, кизим, кўрпа-тушакларни олиб чиқ... ҳар эҳтимолга қарши, меҳмонникини ҳам.

Йўлдош ўйлаб ўйига етолмасди: онам-ку, чарчаганидан таппа ётиб ухлаб қолар, лекин мен ўзимни қандай тутишим керак? Ухлаганга соламанми! Гулбаҳор қандай чиқиб кетади? Ўзи билан ҳеч нарса олмайдами? То тепаликни ошиб ўтгунча кўркмасмикин? Нима ишлар қилиб қўйдинг-а, сингилжон! Уйигит-ку, сени хафа қилмас, лекин... уйдагилар қандай кутиб олади?

– Уфф, бу киз мени ўлдиради! Ўзини ерга отиб, яна йиғини бошлади!

Қадам товушларини эшитиб, ўзини мудраганга солган Йўлдош ялт этиб ортига ўгирилди: тушакларни Гулбаҳор эмас, онаси келтирган экан.

– Ҳа?! Яна нима бўлди?

Она уф тортди:

– Кечга яқин анча тинчиб қолувди. Ақли кириб қолибди деб ўйлаб юрсам, яна ўзгарди-қолди! Ҳалигина биз билан бирга ўтириб, туппа-тузук овқатланганди ҳам. Энди эса...

– Чўзмай, қисқарок, очикроқ гапиринг, эна! – тоқати тоқ бўлди Йўлдошнинг.

Она ўтов томон қараб олиб, товушини пасайтирди:

– Ўзимни ўлдираман, ҳеч кимга керагим йўқ экан, дейди!

– Тентак бўлмаганми?! – қичқириб юборди ўрнидан туриб кетган Йўлдош. Сўнг Малла ортида туриши мумкин бўлган тепалик томонга тез қўз ташлаб олди. – Нега ҳеч кимга керак эмас экан?! Ҳамма иш битган-ку! Келишилган-ку!

Она-боланинг фикр юритиш доиралари бутунлай қарама-қарши томонга айланарди.

– Мен ҳам шуни айтаман-да! – енги билан қўзларини артди она. – Ҳамма нарса битган, рўза ўтгач тўй... Ухлаб қол-

майсанми ишкилиб? Балки бизнинг ёнимизда... ўтовда ётарсан?

– Ухланг, эна. Ҳаммаси яхши бўлади.

– Ишкилиб, дўсту душман олдида шарманда бўлмайлик-да.

Пиқиллаганча тўшакларни сола бошлаган кампирнинг навбат Малланинг жойига келганда нима қилишини билмай тўхтаб қолганини кўрган Йўлдошнинг унга раҳми келди.

– Керак эмас, эна! – деди у бир пайт виждони қийналиб. – У келмайди.

– Келмайди? – хайрон қолди она ёшли кўзларини унга тикиб. – Нима, сенга айтгандими?

“Ҳа, айтганди! Айтгандаям яна қандай!”

– Келса, шу пайтгача келарди-да, – деди Йўлдош бир чеккага қараб. Сўнг яна онасига юзланди. – Гулбаҳорга келсак, кўркманг... мен шу ердман.

Она бир оз ўйлаб турди-да, Малла учун олиб чиқилган тўшакларни барибир жойида қолдирди, ҳеч нарсага тушунмаётган Йўлдошнинг эса икки кўзи ўша томонда эди: уни ўша ерда кутишаётган бўлса, шунга келишилган экан, нега йиғлаяпти? Нега ўзимни ўлдираман дейди? Ёки... қочиш фикридан қайтдими?

* * *

Гулбаҳорнинг нафақат кўз ёшлари тинган, томирларидаги қони ҳам тўхтаб қолгандек эди.

“Уйига кетибди-да. Онам ҳақ, агар шундай бўлмаганда қачонлар келарди! Лекин нега ундай қилди? Мени шунчаки... ормак қилмоқчи бўлдими? Қайси айбим учун?!”

Тўшак уни чаён бўлиб чақаётган бўлса, ўтов томи залворли темир қопқок бўлиб босаётганди.

Кимнидир қарғай-қарғай, ниҳоят уйкуга кетган онаси томон сўнгги бор кўз ташлаб ташқарига чиққан Гулбаҳор уйкуси қаттиқ акани шарпа чиқармасдан ёнлаб ўтаётганда сесканиб кетди: ёнида бир нима дўппайиб кўринадими?! Наҳотки келган бўлса?!

Ойнинг ингичка ўроғи ҳали теварак-атрофни кераклича ёрита олмасди. Юрак уриши акасининг қулоғига етиб бормаслигини худога ёлбориб сўраётган Гулбаҳор оёқ учида бир-бир босиб, супага яқинлашганда Йўлдош – ёнбошлаб ётган бўлишига қарамай! – қаттиқ хуррак отди.

Атроф қоронғу эди, аммо Гулбаҳорнинг кўз ўнги унданда қоронғу бўлиб кетди: кўринаётган Малла эмас, уюм қилиб қўйилган тўшак экан! Келмабди! Алдабди!

Қиз энди ўтовга қайтиб кирмаслигини биларди. Нима қилади у ерда? Уйда энди унинг қиладиган иши қолмади. Кетади ва...

Бу ишни қай тарзда бажаришини ҳозирча билмасди: ҳар ҳолда бу каби ишлар умрда бир марта қилинади ва “ҳаётий тажриба орттириш” ҳали ҳеч кимга насиб қилмаган, зеро, бу иш натижасида бошқа тажрибалар билан тўлиб-тошган ўша ҳаёт ҳам яқун топади.

Қайси томонга кетиш ҳам энди барибир – манзил битта!

Гулбаҳор шуурсиз равишда ўша томонга қадам ташлади, супадаги аканинг хурраги эса баландрок янгради.

Қиз оёғига ковуш киймаган бўлса-да, қафтларига санчилаётган тиканларни аллақачон ўлиб бўлган вужуди сезмасди. Биринчи тепалик устига чиққанда у бир оз тин олди. Йўқ, чарчаганидан эмас, зеро чарчоқ ҳам ҳозирда унга бегона эди, шунчаки, энди қайси тарафга юришни ўйлаётганди.

Нимадир у томон қора қуюндек елиб келмоқдами?!

У беихтиёр жилмайди: ҳа, худонинг ўзи мушкулини осон қилиб, ажални у томонга юборганга ўхшайди!

Лекин у Азроилнинг отда келишини сира эшитмаганди.

Ошини ошаб-ёшини яшаган момоси (ўшанда Гулбаҳор тўрт-беш ёшлардаги қизалоқ эди) бир неча йил илгари тўшакка миҳланиб қолди ва бундан қийналиб – табиийки, бошқаларни ҳам шу аҳволга солиб – эртаю кеч осмонга қараб ётганча, худого нола қиларди: “Эй яратган эгам! Тезрок жонимни олгани Азроилингни юбор! Тўйиб кетдим!”

Унинг нолаларини эшитавериб, қизикиши ортгандан-ортиб бораверган Гулбаҳор бир куни сўради:

– Моможон... Азроил қанақа бўлади? Одамга ўхшайдими?

Кампир бир оз ўйланиб қолди.

– Ҳа, лекин жуда... жуда қўрқинчли бўлади... пешанасида битта кўзи, бошида иккита шохи, – деди сўнг. – Қўлида катта дарраси бўлади. Ўша билан бир уриб, ўлдириб қўя қолади, болам.

– Кейин жонингизни олиб, ўзингизни ташлаб кетадими? Жонингиз қаерда туради, момо?

Кампир бу сафар узоқ ўйдан сўнг жавоб берди:

– Ичимда бўлса керак.

– Азроил осмондан тушадими? – ўтовнинг ҳамма жойи берк томига кўз ташлади қизалок.

– Ҳа... – томга қараб ётган кампирнинг ўзи ҳам Азроил уни тешиб, сўнг ёнига тушишига кўзи етмасди. – Сал нарироқда тушиб, сўнг... эшакда келади...

Елиб келаётган от ўзини тўхтата олмай, уни кўкраги билан уриб юборишига сал қолганда, Гулбаҳор кичкириб юборди.

– Жонимни берай сенга, Гулбаҳор! – кичкирди унинг тепасида тоғдек бўлиб ўтирган “Азроил” киз ўзига келмасдан. – Кечир мени! Шундай бўлиб қолди! Мин отга! Кейин сенга ҳаммасини айтиб бераман!

Гулбаҳор кўзларига ишонмасди.

– Уйингизга кетмовдингизми?!

– Жиннимисан? Сени ташлаб қаёққа кетардим! Отга мингаш! Аканг ҳаммасидан хабардор! Кел, қўлингни бер!

– Хабардор?! – ортига тисланди қиз. – Қувадими ҳали?!

– Йўк! Қўлингни бер, деяпман! Имиллама! Яхши, энди белимдан маҳкам ушла! Йўлда нима бўлганини айтиб бераман!

Унинг айтганини ғайришуурий равишда бажарган Гулбаҳор тез-тез ортига ўгирилар, асабийлашарди – бу нима юриш! Қиз олиб қочадиган одам шундай қиладими! Босмайди-ми қамчини!

Малла уни хафа қиладиган, ҳайратга соладиган ҳеч нарса бўлмаётгандек, қолди:

– Нима, кетиб қолди, деб ўйладингми?

– Сиз аввал акамнинг қандай билганини айтинг!

– Кўркма! У бизни қувмайди. Аканг...

– Тўхт-а-а-а!!!

Унинг сўзи оғзида қолди, тун қаъридан кутилмаганда янграган бу товушдан иккиси ҳам бирдек чўчиб тушди.

– Акам! – кичкириб юборди товуш эгасини таниган Гулбаҳор. – Нега яна алдадингиз?! Бу нима қилганингиз! Тўхтатинг! Мен тушаман! – типирчилади билагини Малланинг омбордек қўлидан чиқариб олиш учун.

– Шошма! – деди ўзи ҳам гангиб қолган Малла. – Бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор! Аканг бундай қилмаслиги керак эди!

У қоронғулик ичига кўз тикди: йўк! Қочмайди! Керак бўлса, қурашади ҳам! Тўхта-чи... кизининг қочганини билиб, балки холага бир гап бўлгандир?!

Малланинг назарида фақат қандайдир фавқулодда ҳодисагина Йўлдошни бунга мажбур қилиши мумкин эди.

Ўрталарида масофа ҳали узоқ эмасди – етиб келган Йўлдош уларга уч-тўрт қадам колганда оти жиловини тортди, кескин тўхтаган жонивор олд оёқларини барабар осмонга кўтариб, кишнаганча, турган жойида бир неча бор айланди.

– Сенга баъзи бир нарсаларни айтишим керак! – хансирарди Йўлдош. – Биламан, сен виждонли, ростгўй йигитсан, аммо, уни уйингга олиб борганингда... фотиҳада бўлганини айтма! Иккаланг ҳам маломатга қоласан!

Малла қувончдан энтикиб кетди: мана бу бошқа гап!

– Хўп, Йўлдош ака! Ўзим ҳам айтмоқчи эмасдим.

– Кейин... унинг ҳеч кими йўқ деб айт! Тушундингми? Етимча де!

– Акажон!!! – қичқириб юборди Гулбаҳор.

– Ўчир овозингни, шарманда! – ўшқирди Йўлдош. – Сен билан ҳеч ким гаплашаётгани йўқ! Малла, нега индамайсан? Тушундингми, деяпман?!

– Нега?! – деди тили калимага келмай қолган Малла ниҳоят. – Тўйга... бормайсизларми?

– Бу сен ўйлаётгандек осон эмас! Бўлди! Мен айтар гапимни айтдим! Энди жўнанглар ва... бу ёғини менга қўйиб беринглар!

У шундай деб, от жиловини ортга бурди.

– Акажон!!! – хўнгради Гулбаҳор. – Кечиринг мени!

Коронғулик қаъридан товуш янгради:

– Худонинг ўзи кечирсин сенларни!

Йигирманчи боб

Ўшандан буён уч йил ўтибди.

Бу сафаргиси – туннинг турли пайтларида юз берган қисқа муддатлиларини ҳисобга олмаганда, албатта – уларнинг илк марта чин маънодаги дам олишлари бўлди. Йўлнинг эса ярмигина босиб ўтилганди.

Тонг шабадасида барглари енгил тебранаётган ёввойи олма шохлари ҳосил мўллигидан ерга тегай-тегай деб турарди. Дарахт тагига одамлар келиб жойлашганини кўрган аллақандай улкан қуш қанотлари билан шох-шаббаларни потирлатиб урганча, уни тарк этди.

Текисроқ жой танлаб, болаларни ётқизишди, ўзлари эса хориганларига қарамай чўзилгани ошиқмадилар, қолаверса, гагларига қўйиб ёки ётиб дам оладиган нарсанинг ўзи йўқ эди: мана сизга йўл тадоригини қилмай сафарга чиқишнинг оқибати!

Милтиғини олманинг куюқ шохлари орасига билинмайдиган қилиб осиб қўйган Малла отларнинг оёқларига арғамчи тушов солди-да, озроқ ўтлашсин деган хаёл билан сал нарига хайдади.

Уларга арпа ҳам олишмабди. Ҳуман, керак бўладиган кўп нарсаларни олишмаган, егулик ҳам нари борса бир кунга етарди. Малла Гулбаҳорнинг уйқусизлик, чарчоқликдан чўзилиб қолган юзига бир оз қараб тургач, уни сал наридаги қалингина чимлик томон бошлади. Қолаверса, ухлаб ётган болалар ёнида сухбатлашиш “хавфли” – гангур-гунгурдан уйғониб кетишлари мумкин.

– Ўша ерда ўтирамиз. Намлигидан кўркмасанг, бир оз чўзилиб олса ҳам бўлади.

Ҳар ёмоннинг бир яхшиси бўлади деганларидек, бошларига тушган кулфат туфайли туғилган юрти – ота-онасининг уйига бораётганидан жуда хурсанд эди жувон. Ахир, уч йил ўтди! Қанчалар соғинган онасини! Ўша кўримсизгина, камеуқум – бошқа оталарга ўхшаб ҳар икки сўзнинг бирида чапанича сўкинмайдиган, сал айби учун болаларини – ҳали ақлини йиғиб олмаган ўғил болами, бўйи етган қиз болами, фарқи йўқ! – калтак билан саваламайдиган отасини жуда соғинганди! Ҳар бир қарич жойи таниш, бийдек дашт ўртасида жойлашган ўтовини соғинганди – ўша ўтовда туғилди, вояга етди!

Акаси уни йўқлаб бир марта келди, холос. Дарвозаданок, уни келинлик либосида кўриб (у ҳатто синглиси билан сўрашмади, ота-онаси, уларнинг ҳол-аҳволи ҳақидаги саволларга жавоб ҳам бермади), ортига қайтмоқчи бўлди: “Бўлди, шунинг ўзи етарли, киришим шарт эмас” деди у. Гулбаҳор қанчалар зор-зор йиғламасин, Малла қўлидан тортиб, ичкарига қанча судрамасин, барибир кўндириб бўлмади: “Мени ким деб таништирасизлар? Акаси дебми? – қовоғини уйди у. – Нима... сизларга айтган гапларим ерда қолдими ҳали?! Йўқ? Бўпти. Шундайлигича қолаверсин. Мавриди келса, яна ўйлашиб кўрармиз!”

Малланинг очикдан-очик хафа бўлгани, Гулбаҳорнинг кўз

ёши ҳам уни тўхтата олмади. Қаттиқ-қаттиқ чиққан товушларни эшитгач, сал кейин уйдан чиққан ота-онасининг келган одам кимлиги, нега кирмагани борасида қизиқиб берган саволларига Малла: “Бир дўстим тўйга айтиб келибди, жуда олисда туради, шошиб турган экан” деди мужмал қилиб.

Йўлда кетар эканлар, Гулбахор бир нарсани ҳамон тушуна олмасди: вақтинчаликка боришяптими ёки доимий яшашга? Умуман, режалари қандай ўзи? Нега ҳамма нарсаларини ташлаб чиқишди? Уйларига ким қараб туради?

Қизлик уйига тезроқ етиб олишни ўйлаб кетаётган бўлса-да, бошка яна бир савол уни қийнарди: қандай қарши олишади хали?

Қочиб келишаётган пайтларида бу ҳақда гап очганида: “Бизни қабул қилмаса, невараларини қабул қилишар!” деганди Малла сира тортинмай.

Қанийди шундай бўлса!

Гулбахор шу огир ўйлар ичида эрига қаради:

– Нима бўлганини айтаминми?

– Йўқ, албатта, – деди Малла. – Нима кераги бор ортиқча гапларнинг? Жуда керак бўлса... ҳаёт оғирлашганини важ қилармиз. Олдин етиб борайлик-чи. – У бир оз ўйланиб олди. – Балки акангга айтарман ҳам. Гапнинг очиғи, фақат Йўлдош акага суянибгина сизларникига кетаяпман.

Малла мушкул аҳволда қолганди: яна каерга борсин? Ҳа, у Гулбахорни олиб қочди, фотиҳани, бўлишига санокли қунлар қолган тўйни бузди, уруғ-аймоғлари олдида ота-онасининг бошини ҳам қилди. Балки (Малла хаёлан бўлса-да, “ок қилишган” дея олмади), қизидан воз кечишгандир ҳам!

Энг ёмони – у ёқларда аҳвол қанақа эканини мутлако билмайди. У ерда ҳам Ҳайитов сингарилар изғиб юрибдимикин? Балки ундан минг марта баттарларидир?

Малла Ҳайитовнинг ўша умумий йиғинда айтган сўзларини тахминан эслади: “Шўро ҳукумати бутун ўлкада ўз тартибларини жорий қилмоқда...”

Агар шундай бўлса, яна шу каби воқеалар такрорланадими? Наҳотки! Балки у ёқнинг одамлари биздаги бўлганидек “ҳаммаси худодан” деб, жимгина туришмас? Ҳайитовнинг ўзи айтганди-ку, баъзи бир жойларда исёнлар бўлиб турибди, деб! Бир ёқадан бош чиқарилса, наҳотки бутун халқни бўйсундириш мумкин?

Йўлдош нима қилаётган бўлса? У ҳам ўзининг кўпгина дўстлари, танишлари каби тақдирга тан бердимикин? Инсон тақдирини ўз қўли билан яратади, дейдилар. Бизнинг тақдирни эса ўзгалар яратапти. Билганларича! “Истасанг шу, истама-санг – ана, катта кўча!” кабилида. Шу ҳам инсофданми? Қани бу ерда инсонлик ғурури, ори?

Гулбаҳорга ҳали бу ҳақда айтмаган бўлса-да, у қатъий қарорга келиб кўйганди: агар ростдан ҳамма жойда шундай бўлса, бу ерларда қолмайди! Айниқса, оғалиқ билан бўлиб ўтган учрашувдан сўнг – бу пайтда қизил аскарлар ҳали етиб келишмаган бўлиб, яна бир неча марта суҳбатлашиб олишга улгургандилар – юрт қўлдан кетганини узил-кесил англаганди. Акс ҳолда шундай одамлар хижратга йўл тутармиди? Бухородек шахри азимнинг қаршилиқ кўрсатишга қудрати етма-дими, ўз қобиғига ўралиб қолган майда-чуйда, йигитларининг камдан-ками милтиқни кўрган вилоятлардан не умид!

Уни ўз кўзи билан кўргани – азиз-авлиёлар юрти, барча мусулмонлар учун табаррук бўлмиш Бухорои шарифнинг забт этилиши, айниқса, ҳаяжонга солганди: инсонларнинг кадр-киймати шуми ҳали? Ҳатто энг ваҳший махлуқ ҳам боскинчилар қилган ўша ишларни қилмаса керак. Қандай қилиб оёқда тик турган одам борки, ўққа дуч қилинаверса?! Ерга қапишиб ётсинми энди, чувалчангу қурт-кумурскага ўхшаб?

Балки ўша ходисани кўрмаганда, ўзи ҳам кишлоқдошларидан кўп фарк қилмаган бўлармиди.

Бирок у ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрди, кўрганди.

* * *

Самарқанд орқали Бухорога кетаётган катта бир савдо қарвони сафида кетар эканлар, гўё ҳеч нарса ўзгармагандек эди – олдин Ғузор (йўл чап бўлса-да, қарвондаги баъзи бир савдогарларнинг бу шаҳарда катта миқдордаги олди-бердиси борлиги маълум бўлди), кейин Шаҳрисабздан ўтдилар. Довондан ошиб Самарқандга қадам қўйганларида ҳам ҳамма нарса тинч, осойиштадек туюлганди.

Малла қарвон йўлида жойлашган Самарқанд, Каттакўрғон каби шаҳарларнинг чор Россияси тасарруфида эканлиги, ушбу ҳудудларнинг қай тарзда босиб олингани, у ерларда босқинчилар томонидан қандай хунрезликлар қилинганини мад-

расада ўкиб юрган пайтларидаёқ эшитиб, кўнглининг туб-тубидан худди шундай хавф Бухоронинг бошига тушиши мумкинлиги ҳақидаги ташвиш жой олган, аммо бу ҳодиса шундоқ кўз ўнгида содир бўлишини тасаввур ҳам қилмаганди.

Авваламбор, йўл-йўлакай бир неча тўсиклардан (ушбу ўзига хос қўлбола “божхоналар” аслида кимга тегишли эканлигини билишнинг ҳеч иложи бўлмади. Тижоратчилар аллақачон кўниккан шекилли, “ҳадя” қилинадиган нарсаларни олдиндан тайёрлаб қўйишар, рўй бериши мумкин бўлган босқинларнингда олди худди шу йўл билан олинарди) “омон-эсон” ўтиб олган қарвон шаҳарга қира олмади. У отлик ва пиёда аскарлар томонидан батамом қуршаб олинганди. Ҳалқуми шаҳарга қаратиб қўйилган ўнлаб замбараклар эса юракка ваҳима соларди.

Аммо савдо аҳли молларини қайтариб кета олмасди – бу ҳол уларни улкан харажатга тушириши ёки бутунлай хонавайрон қилиши турган гап эди. Бу ёққа йўл олишларидан олдин вазиятни тўлиқ ўрганиб чиқмаганлари учун астойдил ўқинишди, алам ичида ўзаро айбловлар бошланди. Шаҳарга кириш мумкин эмаслигини билганларидан сўнг ҳам иккиланиб, ишониб-ишонмай турганлари, яқун қанақа бўлишига қизиқаётганлари учун (бу қизиқишни шунчаки хангоматалаблик, деб ўйлаш хато бўларди) энг сўнгги дамгача кутиб туришга қарор қилиб, шаҳар четидаги аллақандай ташландиқ жойни ўзларига макон тутишди.

Малла ҳам шунча йўлдан келиб, қурук қўл билан қайтиб кетишни истамасди, аммо, кўриб турганлари олдида унинг ўша арзимас нияти нима бўлибди! Мана шаҳарлар қандай ишғол қилиниб, аҳоли қай тарзда тиз чўктирилар экан! Қулоқларига етиб келган гап-сўзларга қараганда, Бухоро аҳли уч кундан буён озиқ-овқат, сувсиз ҳаёт кечираётир, рухсатсиз кириш ёки чиқишга ҳаракат қилганлар жойида отиб ташланаётган экан. Амир эса қучлар ҳаддан ташқари тенгсиз, шароит бу даражада оғир бўлишига қарамай, таслим бўлишни истамаётган эмиш.

Олис сафардан сўнг қаттиқ уйқуда ётганларида – балки шаҳарга ҳужум қилишдан олдин айрим аскарлар учун “чигал-ёзди” машқлари бўлгандир бу? – улар қўналға тутган жойга беҳосдан ҳужум уюштирилди. Тонголди нимқоронғуси бўлганидан босқинчиларнинг афт-ангорларини кўришмаган бўлса-да, эгниларидаги ҳарбийча либос ким эканликларини ошқор этиб турарди. Қаршилиқ кўрсатган бир неча савдогар-

лар ўртага олиб роса дўппосланди, қолганлари мол-мулк, отуловларини ташлаб ҳар томонга тум-таракай бўлиб кетишди. Агар чакқонлик қилиб қолмаганида Малланинг ҳам ҳоли не кечиши номаълум эди.

У отига камчи уриб, шаҳар деворларидан кўп узоқлашмаган ҳам эдики, замбараклардан бирваракайга ўт очилиб, ҳаммаёкни гумбур-гумбур садолари босиб кетди.

У мана шу шаҳарда таълим олиб юрган пайтида амир кўшинида ҳам шунақа қурол борлиги, унинг араваники сингари, лекин анча катта ғилдиракларда юриши, халқумидан улкан ўқ отилиб чиқиши ва ўша ўқ – ишониш қийин, албатта! – ҳатто тоғни тешиб ўтишини эшитганди.

Тагидаги от ҳар ўт очилганда безовталанганча ўзини у ёқ-бу ёққа урар, аммо юган қаттиқ тортиб турилганидан бу даҳшатдан узоқроққа қочиш имконини топа олмасди. Малланинг ўзи ҳам ундан кам даҳшатга тушмаётганди, лекин қандайдир кўзга кўринмас куч уни жойига михлаб қўйган, бу тарзда олиб борилувчи уруш, жанг манзараларини умрида кўрмаганига қарамай, шаҳарга тўрт тарафдан хужум бошлангани, унинг забт этилаётганини англаётганди.

Бир пайт илгари ўзи ҳеч эшитмаган гувиллаган товуш қулоғига чалинди. Ажабланарлиси – бу ғалати товуш тепадан келарди.

Малла шаҳар осмони узра парвоз қилаётган улкан қушларни кўриб, аввал ҳайрон қолди, сўнг бирдан ўзига келди: осмонда учувчи аллақандай аэропланлар пайдо бўлгани, уларнинг уруш ҳаракатлари пайтида жуда катта ишларни бажариши ҳақида йўлда, ўзига ҳамроҳ бўлган савдогарларнинг баъзи бирларидан эшитганди: тижоратлари жуғрофий жиҳатдан кенгроқ ҳудудларни қамраб олган ўша савдогарлар бу борада “билимдон” эканликларини намоиш этишиб, ҳаммани оғизларига қаратгандилар.

Наҳотки шулар бўлса?

Бир пайт у аэропланларнинг қорин қисмидан кичик, узунчоқ бир нарсаларнинг навбатма-навбат узилиб тушаётгани, тош каби шитоб билан пастга шўнғиётганини (“бомба” деганлири шумикин?), сал ўтмай, шаҳарнинг дам у ёғи, дам бу ёғида ниманингдир ўзгача бир садо бериб гумбурлаётгани, худди ўша жойлардан олов осмону фалакка сапчиётганини илғади, бўлиб ўтаётган ҳодисалардан анча узоқда туришига

қарамай, одамларнинг дод-фарёдлари элас-элас қулоғига чалинди.

Малланинг даҳшати тобора ортиб борарди: мана нима учун ҳар жойда уларнинг қўли баланд келаётган экан! Бундай қурол билан кимларни таслим қилиб бўлмайди!

У ҳали ўзига келмасидан туриб, шаҳар бутунлай ўт ичида қолди, осмону фалакни қоп-қора тутун қоплаб, оху фарёдлар энди баралла янграй бошлади. Аэропланлар эса калхатлардек само бўйлаб тинмай чарх урар, озгина пайтга кўздан ғойиб бўлиб, кейин яна пайдо бўлишарди.

Малла энди шаҳарга киришдан маъни йўқлиги, ўзига биргина йўл қолганини англади – уйга! Иложи борича тезроқ!

Бор мол-мулкидан ажралиб, ҳар томонга тарқалиб кетган ҳамроҳларини ахтариб ўтиришдан энди наф йўқ эди. Қолаверса, Малла уларнинг сафига вақтинча қўшилган, қарвондаги ҳар бир кишининг эса ўзига яраша ва ўзи интилган мақсади-маслаги-йўналиши бор эди.

Бир ҳафтадан сўнг тани бут, руҳи эса бутунлай вайрон этилган Малла уйга қайтиб келгач, кўрган-кечирганларини айтиб берганида (ҳаммага эмас – фақат муносиб кўрганларга) биров ишонди, биров эса йўқ: ҳар ҳолда, кўзинг билан кўрмагач... Баъзан ҳатто ўзи ҳам, кўрганларим даҳшатли туш эмасмикин, деб ўйлаб қолар ва энг кизиғи, Бухорони забт этганларнинг қадами бу ерларга ҳеч қачон етиб келмайди, деган ишонч бор эди кўнглида: ҳа-да! Ахир, дунёнинг бир чеккасидаги бу қишлоқ Бухоро эмас-ку! Кимга кераги бор унинг!

Унинг ишончини мустаҳкамлагандек, уйга қайтар пайтида ҳам шу каби бирон ҳодиса рўй берганига кўзи тушмади – бутун йўл бўйлаб ҳамма ёқ тинч, ҳаммаёқ осуда, ҳамма ўз тирикчилиги билан банд эди.

Бироқ умидлари тез орада пучга чиқди: етиб келганига бир ой ўтмай, Ҳайитов бошчилигидаги шўро ҳукумати вакиллари Лангар тупроғига қадам қўйиб, шу кеча-кундузда барчанинг оғзида турган ўша йиғинни ўтказди.

* * *

Ҳа, курашда мағлуб бўлдингми, майдонни мардларча тарк эт! Ғолиб чиққанлар кўксини кенг кериб юрган ушбу майдон энди сени тан олмайди! Қўлингдан келса куч тўпла, чиник, кейинги курашга ҳозирлан! Ахир, даврага тушган полвонлар

хам шундай қилмайдими? Кўпқарида ҳам улокни олишга кўзи етмаган чавандоз ортиқча чиранмай, ортда қолмайдими? Ўзи ҳам кўп ҳолларда шундай йўл тутмасмиди?

Ҳа, улок қўлдан кетган кўринади.

Хаёлларига берилиб, Гулбаҳорни ҳам унутган Малла ёнига ўғирилди ва унинг худди сайру томошага чиққандек чим устига ёнбошлаганча ухлаб ётганини кўрди. Майли, манзилга ҳали анча бор. Ишқилиб, болалар уйғониб қолмасин – оналари эндигина кўзи илинганда хархаша бошлаш дунёдаги барча гўдақларнинг энг ёмон одати бўлса керак!

У иложи борича шарпа чиқармай, бир-бир босганча болалари тепасига келиб, беихтиёр жилмайди: улғайиб, кундан-кунга ақллари тўлиб бораётгани дейман! Ёки Гулбаҳорнинг уйкуга кетганидан ҳали хабарлари йўқми?

Малла болаларидан узоқлашаркан, қўлини оғзига олиб бориб, каттиқ эснади: ўзи ҳам чўзилиб олмаса бўлмайди. Жилла курса бир соатга.

Бирок нияти амалга ошмади: Гулбаҳорнинг ёнига энди чўккан ҳам эдики, елкаларига милтиқ осиб олган уч нафар отликнинг бамайлихотир, ўзаро суҳбатлашганча яланглик томондан шу тарафга келаётганига кўзи тушди ва эгниларига либос, айниқса бошларидаги куббали шапкадан ким эканликларини бирдан сезди.

Малла нима қилишни билмасди: карама-қарши тарафдан келишларига қараганда, ортидан тушишмаган! Лекин ҳар эҳтимолга қарши яширинсалар тузук!

Аммо ҳолдан тойган ва эндигина баҳузур ухлаётган Гулбаҳорни уйғотишга кўз қиймади. Нима бўлса бўлар – барибир улгуришмайди! Қолаверса, ҳамма ёғи кафтдек очик бу ялангликда қаёққа яширинасан!

Малла беихтиёр ўрнидан кўзғалди, кўп ўтмай, отларнинг тапур-тупур туёқ овозларини эшитган Гулбаҳор ҳам уйғониб кетди ва жойида ўтирган кўйи рўмолини бошига ташлаб, бир четга ўғирилиб олди.

Аскарлардан иккитаси малларанг, кўзлари шишадек кўм-кўк бўлиб, учинчисини қорачадан эканлиги, юз тузилишидан ўзбек ёки тожикка ўхшагани билан, бу атрофнинг одами эмасди.

Айнан ўшаниси дунёдаги барча йўллар учун жавобгар кимсадек, Малладан нима учун бу ерда ўтирганини сўради.

– Дам олаяпмиз, – деди Малла имкони борича хотиржамлик билан. – Шерободга... қайнотамникига кетаётгандик.

– Қаердансизлар?

– Лангардан.

Аскар Лангарнинг қаердалигини билмайди чоғи, бир оз ўйлаб тургач, яна сўради:

– Бу ердан олисми?

– Анча-мунча бор.

– Ҳаммаёк нотинч шу замонда йўлга чиқиб нима килардингиз? – деди аскар ҳамон орка қилиб турган Гулбаҳорга тез кўз ташлаб олгач. – Турли-туман одамлар санғиб юрибди, талончи-босмачилар пайдо бўлган.

Малла жилмайди:

– Тўйга айтилганмиз, бормасак бўлмайди.

Аскар яна ниманидир сўрамоқчи бўлиб турганда, ғўнғир-ғўнғир суҳбат уйғотиб юборди шекилли, дарахт тагида ухлаётган болалар бирин-кетин йиғи бошладилар.

У ерда нималардир борлигини аввалроқ пайқаган бўлса-да, аммо йўловчиларга тегишли латта-путта бўлса керак, деб таҳмин қилган аскар илжайганча Маллага юзланди:

– Қойил! – деди у шошилганча ўша томонга йўналган Гулбаҳорни кўрмасликка оларкан. – Қўлдаги икки бола билан чикдиларингми яна? Толиқтириб қўйишдан кўркмаганларингчи! Ўша бир товоқ ошни уйда есаларинг ҳам бўларди!

Малла ҳам илжайди: ёмон йигитга ўхшамайди, ҳазили ҳам ўринли. Балки у Хўжамурод сингари ноиложликдан уларнинг сафига киргандир.

– Ўзингиз қаердансиз? – дўстона сўради у.

– Бухородан, – жавоб берди аскар. Кадрдон, таниш номни эшитгач Малла (ахир, ўзи нега бирдан сеза қолмади – лаҳжасидан шундай кўриниб турганди-ку, қаердан эканлиги!) у ерда яшагани, ўқигани, яқиндагина эса ўша ёқдан қайтгани хақида энди сўз очмоқчи бўлиб турганди, давом этди. – Амир бир гала мулозимлари, катта карвони билан куни кеча бу йўлдан ўтиб кетган. Қувлаб келаётгандик, изини йўқотдик. Мана, энди ортга қайтаяпмиз.

Малла ўзи қатнашган тўқнашувдан сўнг қизил аскарлардан иборат қўшимча кучлар етиб келганини билмагани, билишга улгурмагани боис (Ахир, барчаси кирилиб битмаганмиди?!), унга хайрон бўлиб қаради:

– Нима... сиз тирик колувдингизми?!

– Тушунмадим? – деди аскар ростдан ҳам ҳеч нарсани тушунмай, Маллага бошдан оёқ кўз ташлаб оларкан. – Бу нима деганингиз?

– Миша! Иди сюда! – Товушни эшитган аскар бир зумга чалғиб, сал наридаги отлар атрофида айланаётган шериклари томон ўгирилди. – Сюда иди, сюда! – кичкирди шериклардан бири қўли билан тез-тез имлаб.

Сафдоши нима учун чакираётганини тушунмаган бўлса-да, аскар Маллага шубҳаланиб яна бир қараб олгач, отини ўша томон йўрттирди.

Юрак уриши кулоқларида акс бераётган Малла ҳеч нарсани тушунмаётган эди: оғзидан гап чиқиб кетгани-ку бир бўлди, лекин анавилар отларнинг атрофида нега ўралашяпти? Нима деяпти икки ўрис аскар буниси – бухоролик йигитга?

Оралари унчалик олис бўлмаганидан суҳбат баралла эшитилиб турар, лекин Малла ўзга тилда янграётган сўзларнинг биронтасини тушуна олмасди. Ўзбек аскар суҳбат орасида негадир у томонга тез қараб олди, яна бир неча вақт чуғурлашиб турганларидан сўнг эса...

Малланинг тепасига етиб келган аскарнинг кўз қарашлари энди жуда бошқача эди.

– Отни қаердан олгансиз? – ўкрайди у. – Ху анови тўриқни?

Сал қолди Малланинг юраги уришдан тўхтаб қолишига: нега сўраяпти?

– Ўзимники.

– Алдама! – ўшқирди аскар энди сансирашга ўтиб. – Шерикларим уни таниди! Бу от биздан олдинроқ келиб ҳалок бўлган аскарники эди!

Энг қийин паллаларда бўлгани каби Малланинг ақли айни шу маҳалда шитоб билан ишлаб кетди.

– Бунисидан хабарим йўқ, – деди у янада бамайлихотир. – Мен уни кеча... бир кишидан сотиб олгандим. Қаердан олганини сўраганим йўқ, аммо жуда арзонга берди.

Сал аввал шубҳага солиб қўйгани учун аскар Маллага ишонмади.

– Бўлди! Нарсаларингни йиғиштир! – деди у қўрслик билан. – Биз билан борасан. Қочишни хаёлингга келтирма – хотининг, бола-чақанг билан қаёққа ҳам кета олардинг! Лангар-

данман дегандингми? Бўпти, ўша ерга боргач, кимлигингни, отни қаердан олганингни аниқлаймиз.

Йиғлаётган икки бола кўлида Гулбаҳор унинг сўзларини эшитиб, сал қолди ҳушидан кетишига, Малла эса қанча уринмасин, танасига кирган титрокни тўхтата олмасди – бунчалик тез қўлга тушамиз, деб ўйламаганди. Энди биргина йўл қолгандек эди, аммо уни амалга оширишни эплармикин?

У олма тагида дир-дир калтираб турган Гулбаҳор томонга боришдан аввал отлар турган тарафга кўз ташлаб олди: икки аскар ҳануз-хамон тўриқнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кўришар, ўз тилларида алланимабалолар деб чуғурлашарди...

Малланинг дарахт танасига кураги билан қапишган кўйи узган ўқи киндигига келиб теккан (аслида, кўкрагини нишонга олганди) бухоролик йигит милтигини елкасидан олишга ҳам улгурмади, Гулбаҳор додлади, болалар чинкириб юборишди, отларнинг атрофидаги аскарлар эса...

Уларнинг ҳам бири шу заҳотиёқ ўқ еди. Малланинг учинчи аскарни мўлжаллаб отган биринчи ўқи хато кетган бўлсада, иккинчиси отнинг аллақаерига текканди, у аввал коптокдек осмонга сапчиб, сўнг бутун оғирлиги билан ерга қулади. Йиқилаётганида аскарга ҳеч нарса килмаган шекилли, мушукдек сапчиб ўрнидан турди ва сал нарида ётган милтиқни қўлларига олишга, қўндокни кўксига тирашга, ҳатто бармоғини тепкига қўйишга улгурди.

Лекин барибир кеч бўлганди.

Йигирма биринчи боб

Бўлиб ўтган ишлар туфайли шусиз ҳам эзилаётган Малла келгағига минг пушаймон еб, дунё кўзига тор кўриниб кетаётганди: кайнотасининг рўзғори таназулга юз тутиб, аввалларида бирон нимаси билан кишини жалб қила олмас ўтовлар аллақандай абгор, ташландик ҳолга келибди. Чол янада хокисорланиб, кампирнинг илгариги тик қадди букилибди ва энг ёмони – Йўлдош киндик қони тўкилган ота маконини тарк айлаб, қаёққадир кетибди.

Ота-она хўнграганча оёқлари тагига ташланган Гулбаҳор билан ўзларини қандай тутишни билмасдилар. Кампир кизидан ҳам кўра Маллани кўпроқ бағрига босиб, узоқ-узоқ йиғлади, умрида кўрмаган қудаларининг ҳол-аҳволини сўради, икки йил

илгари бирин-кетин вафот этганларини эшитгач эса йиғисини яна баландлатди, ҳудодан уларга раҳматлар тилади.

Кейин навбат болаларга келди.

Кампир невараларини навбатма-навбат қўлга олиб, пешаналаридан ўпар экан, жуссалари-ю оғирликлари бир хил эканлиги бир оз ажаблантирди, эгизак эканликларини эшитгач, ўтган уч йил орасида янада кўпроқ ажин қоплаган юзи бирдан ёришди:

– Вой! Шунақами? Илоё умрлари билан берган бўлсин! Биттаси... қиз бола шекилли? Қийнашмаяптими? – куёвига му-рожаат қилди у.

– Буни кизингиздан сўранг, – илжайди Малла.

Она афтидан қизини бирдан кечирмокчи эмасди: унга кўз остидан қараб, Малланинг кулгусини келтирганча яна унга юзланди:

– Йўлда роса чарчагандирсиз, айланай? Қорнингиз ҳам очгандир. Ҳозир бирон томоқ тайёрлайман.

– Ҳеч нарасага уринманг, хола. Ҳаммасини қизингиз қилади. Биз бу ерга меҳмон бўлиб келмаганмиз.

– У нима қаердалигини қайдан билсин... орадан шунча йил ўтди.

– Ҳечқиси йўқ, топади. Қатик борми? Қўй қатиғини жуда соғинганман, – қулди чол-кампирни ноқулай вазиятдан тезроқ чиқаришга уринаётган Малла имкони борича ўзини эркин тутишга ҳаракат қилиб.

Кампир ўнғайсизгина жилмайди.

– Соғиладиган совлиқлар қолмаган, айланай. Қани, ичкарига кириб, қайнотангиз билан гурунглашиб ўтиринг. Қатик бўлмаса, бошқа бирон тирикчилик қилармиз.

Малла гуноҳқорона (нега?), анча юпқалашиб қолган юзига худди бир нимадан уялаётгандек кизиллик югурганча (аслида у ва Гулбаҳор уялиши керак эмасми?) кулимсираб турган қайнотаси билан фотиҳадан сўнг қайта сўрашиб олгач баридан вокиф бўлди – сурувлар, бой, мусодара ва ниҳоят – Йўлдош...

– Қандай кун кўраяпсизлар? – юраги увишди унинг.

– Бандасини яратган эгам емиши кайғусини ҳам ер, – деди чол яна ўша гуноҳқорона табассум билан. – Уч-тўрт бош қўй-эчки, беш-ўнта товуқ қолган. – У бир оз сукут қилди. – Сиз томонларда аҳвол қандай? Бу ерда одамларнинг тўс-тўполондан боши чикмай қолди, босқинчи, ўғри кўпайди. Ҳувиллаган жойда чол-кампир юрак ҳовучлаб ўтирибмиз.

– Ҳозир каерда Йўлдош ака?

Қайнотаси кўзини доғ босган кигиз гулларига тикди:

– Билмасам, улим. Бир тўда жигитлар билан тоғу тошда юрган эмиш. Денов томонлардами-ей! Кўпдан бери келмайди. Келин уч-тўрт кун биз билан яшаб тургач, болаларини олиб уйига кетди.

Чол-кампирининг ғариб турмушини кўрган Малла учун Лангардаги “аҳвол” ҳам бу пайтда иккинчи даражага тушиб қолганди.

Йўлдош ака буларни бу аҳволга ташлаб қандай йигитлар ичида юрибди? Нима қилаяпти у ерда?

Хаёлига Ҳайитов тилга олган “босмачилар”, куни кеча ўз қўллари билан отиб ташлаган аскарнинг “йўлларда пайдо бўлган қароқчилар” ҳақидаги сўзлари келди: нахотки Йўлдош ҳам ўшаларнинг бирига айланган?

Малла “босмачилар” кимлигини билмас, йўлтўсар қароқчиларни эса умри бино бўлиб кўрмаганди – ҳайтовур, шу пайтгача унга бирон қароқчи дуч келмаган, бор-будини шилмаган. Бунақа гап-сўзлар шу яқин орада – шўро ҳокимияти ўрнатила бошлангандан кейингина пайдо бўлди. Не бўлганда ҳам, ҳеч ким яхши ҳаётдан босмачи ёки қароқчи бўлиб қолмаса керак. Қайнотаси кўринишидан ўзини бамайлихотир тутгани билан, ёлғиз ўғлини ўйлаб, ичини ит тирнаётгандир? Она-чи? Оналар ҳамма жойда бир – токи тирик эканлар, фақат фарзандлар дарди ва хаёли билан яшайди.

Чол-кампири Малланинг кўнглига тегадиган ҳеч нарса дейишмади, ҳатто “қандай шамол учиргани” билан ҳам кизиқишмаяпти – худди қачон бўлмасин шундай бўлиши керакдай.

Малла хўрсинди: балки, бошларига ташвиш тушган бунақа пайтда эмас, эртароқ келишлари керакмиди?

Бирок бу томондан уларни рағбатлантирувчи бирон белги, ишора бўлмади-ку! Қарияларни қўйиб турайлик, ҳатто Йўлдош йўқлаб бормади-ку! Ўша – бир марта дарвозадан қайтганини ҳисобга олмаса! Ўшанда – ортларидан от қўйиб, дашт ўртасида хайрлашаётганида, “бу ёғини менга қўйиб беринглар” демаганмиди? Қанақа “бу ёқ” ҳақида гапирди, агар ўрталаридаги узилиб қолган риштани боғлаш учун кўлини кўлига урмаган бўлса? Гулбаҳорнинг “ғирт етимча” эмаслиги олти ой, бир йил орасида очилиб қолганда ҳам осмон узилиб ерга тушмасди-ку!

Малла унинг учун қанча керак бўлса, шунча туриб бермасмиди! Бир сўзлилиқ яхши, лекин доимо – айниқса Гулбахорнинг ҳолатида! – ўзини оклайдими? Мана шу ўринсиз собитлик уларга қанчадан-қанча азоб келтирмади дейсиз!

Шу ўтган уч йил ичида гўёки ҳеч кими йўқлигига ҳаммани ишонтириш учун Гулбахор ҳам, у ҳам бор маҳоратларини ишга солишди. Не-не ёлғонларни ўйлаб топишмади, неча мар- талаб алдовлари фoш бўлишига бир баҳя қолди. Оғизларидан чиқиб кетган, баъзида эҳтиётсизлик билан айтилган ҳар битта сўзни деб тилларини минг мароталаб тишламадиларми! Ти- рик, соппа-соғ юрган ота-онаси, бошқа яқинларини ўлганга чиқаришда худодан кўрқишмадими!

Ҳа, бу жуда оғир бўлганди.

Никоҳ ўқилиб, тўйлари ўтгунча Гулбахор бир бало қилиб чидади, сўнг бошланди: онам - отам - акам!

Ўша ака бор гапни ота-онасига айтган бўлса-ю, буни эшит- ган хола ҳаммаларини юмма талаган бўлса-чи!

Айниқса онасидан жуда хавотирланди: акаси индамаган бўлса, қизим қаергадир бориб, ўзини бир бало қилиб кўйди, деб ўйлаб адо бўлаётгандир! Балки аллақачон аза очгандир!

Малла унинг куйиб-ёнаётганини уйидагилари сезиб колишидан ниҳоятда кўрқарди – ким билади, кўнгилларига нима гап келиши мумкин!

Шундай бўлди ҳам.

Онаси – нима бўлганда ҳам қайнона эмасми! – бир куни ундан нега келиннинг чиройи очилмаётганини сўради: “Кели- ша олмаяпсизларми? Сен ҳам бошқачадексан. Ёки... хотининг- дан кўнглинг тўлмадими?” – андиша билан уятнинг озгина- озгинадан аралашмаси пайдо бўлди унинг юзида.

Малла ўша куни (тўғрироғи, тунда) хотинига узил-кесил шарт кўйди: “Йиғиштир! Агар шундай қиладиган бўлсанг, ҳаммасини уларга очиқ айтишга тўғри келади. Аканг- ни қанчалик ҳурмат қилмайин, ундан бир умр миннатдор бўлмайин, кўйган талабига қараб ўтирмайман! Танла!”

“Танлов” Гулбахор учун қанчалар оғирлик қилганини ҳозир ҳам эслаш осон эмас: дардини ичига ютавериб бир хафта ичида чўпдай озиб, камгап бўлиб қолди, илгариги хуснидан асар ҳам қолмади, эрининг ҳали совимаган туйғуларига – асал оий эмасми! – эҳтиросли кучишларига, эркалашларига бефарқ қарайдиган бўлиб қолди. Шунча ҳаракат қилганига қарамай,

бир туни кўзида ёш яна ғилтиллай бошлаганида, Малла ҳазиллашишдан ўзини тўхтата олмади:

– Балки уйингдагиларни эмас, ўша эси паст бўлангни ўйлаётгандирсан? Ҳозир ҳам кеч эмас, олиб бориб қўйишим мумкин! Нима қипти – унга жувон ҳам бўлаверади!

Бу ҳазили учун кейин неча марта кечирим сўради – ҳозир эслай олмайди, аммо шундан сўнг Гулбаҳор уни уч кун ёнига яқинлаштирамагани аниқ ёдида.

Уни йўқлаб келган акаси уйга кирмай дарвоза тагидан қайтгачгина, келинчак узил-кесил ишонч ҳосил қилди – кўникиш керакка ўхшайди. Уни ҳеч ким мажбур қилган эмас, шу йўлни ўзи танлади!

* * *

Малла ердаги кигиз нақшларидан кўз узмай турган қайнотасини ҳамон кузатарди: чарчаб қолибди. Овсар бўла нима қилаётибди экан? Ҳар ҳолда унинг кўмагига ҳожат қолмаганга ўхшайди: сурув янги ҳукуматнинг мулкига айланбди, қолган уч-тўрттасини эса чолнинг ўзи эплай олади.

Йўқ, ўзлари бу аҳволда турган одамларнинг нонига шерик бўлмайди у! Демак, олдида фақат ўша йўл... қолаяптими?!

Амударё бу ердан қанча олисда бўлса? Аёли, икки бола-си билан ундан ўта оладими? Умуман, Гулбаҳор буни қандай қабул қилади? Балки... у ҳам қизлик уйининг ночор аҳволини кўриб қолишни истамас? Қолаверса, эр қаерда бўлса хотиннинг ҳам ўша ерда бўлиши бурч қилиб белгиланмаганми? То ажал ажратмагунча ҳаётнинг барча аччиқ-чучукларини бирга татиши никоҳ пайтида алоҳида таъкидлаб ўтилмайдими?

Йўлдошни кўришнинг иложи бормикин? Балки мас-лаҳатлашиб олиш керакдир? Мени тушунар? Ахир, ўшанда Гулбаҳорнинг кетишига хайрихоҳ бўлди, менга ишонди-ку! Бир-бирларини кўрмай, орадан оз эмас, кўп эмас уч йил ўтди. Шундай экан, қаерда юрганимизнинг унинг учун нима фарқи бор – бу ерми, Афғондами ёки ундан-да нарида!

Малла ўйлаб ўйига ета олмасди.

Ниҳоят, таомни келтиришди. Эски, лекин каттагина сопол лаганда (Малла уни дарров таниди: ҳали ҳам синмабди! Неча марталаб Йўлдош иккаласи бу лаганда “қўшқўл” бўлишмаган!) лахшак¹ буғланиб турарди. Лаганни хола, дастурхон, чойнак-

¹ Катикли хамир овкат.

ниёлаларни эса Гулбахор кўтариб олганди. Малла дарҳол унинг кайфиятига эътибор берди: ёмон-ку! Ҳали ҳам она-бола ўртасидаги муносабат созланмадими?

Қайнонанинг ҳам чехраси тунд эди.

Дастурхон ёзилиб, лаган ўртага қўйилгач, ўчоқ бошида овқатланишларини айтиб чикиб кетишгач, кайнота Маллани ундади.

– Тортинмай олаверинг. Сизлар томонда ҳам лахшак килишадими? – деди у кулиб. – Бизди кампирнинг билгани шу энди.

Чолнинг сўз оҳангида таомнинг камтарлиги, шу кеча-кундуздаги кечираётган турмушларининг ўта ночорлигига ишора бор эди.

Малла жилмайди:

– Албатта! Орамиз олис бўлгани билан, ҳаёт тарзимиз бир хил. Таомларимиз ҳам. Менга жуда ёқади, – деди уни хижолатдан чиқариш учун.

Кўп ўтмай қайнонаси янги дамланган жийда чой келтирди, чикиб кетиш олдидан эса куёвига бир неча сония ғамгин тикилиб тургач, билинар-билинемас уф тортди.

Бунинг ўзига яраша сабаби бор эди.

Гулбахор хамир қораётган пайтда меҳри товланиб кетган кампир беланчакда ётган Ҳасанни кўлига олгач таги ҳўл эканлигини билиб қолди ва болаларнинг нарсалари қаердалигини сўраганида, негадир ўзини йўқотиб қўйган Гулбахор хамир юқи қўлларига тикилганча, ҳеч нарса олмагани, ёдидан чикиб қолганини кизариб-бўзариб айтди.

Таажжубланган она аввал унга ишонмади.

– Икки болалик бўлибсан-у, ҳалиям болалигинг қолмабдида! – деди сўнг ўзини тутиб тура олмай. – Йўлда нима қилдиларинг? Шиптирини саситиб, бутларини бичитиб юравердиларингми? Ҳаҳ, эси йўқлар-а! Бирон бошка латга-путтанг борми? Эски-туски кийимингми?

Унақа кийимнинг ҳам йўқлигини эшитган кампирнинг ранги ўзгарди ва эндигина эътибор берди: вой худойим-эй! Эски кийим эмиш! Устидаги нима бўлмаса? Бу нима юриш! Уч йилда бир уйга келиб, кийиб юрган матаҳини! Кўрганлар, айникса холаси нима дейди! Фотиҳани бузиб олиб қочиб кетган суюкли эрининг кийдиргани шуми деб ўйламайдими?

У пастки лабини тишлади: қизидан ҳам, куёвидан ҳам ҳеч

нима тама қилмоқчи эмас! Шунча йиллик айриликдан сўнг йўқлаб келишибди – шунга ҳам шукр! Кўрмай ўлиб кетаманми, деб кўрқканди, лекин... лекин нега жуда бўлмаганда ўзлари учун ҳеч нарса олишмаган? На кийим-кечак, на егулик? Ҳеч бўлмаганда... тўртта нон?

Она хаёлини жамлади: ха, энди эслаяпти – ҳеч қанақа тугун кўрмади... хуржунлар ҳам... бўм-бўш эди. Ҳар қандай аёл бирон жойга бораётганда қурби етганча тугун қилади – биров зориқиб қолганидан эмас, урф-одат шундай! Бунинг эса эгнидаги чит кўйлақдан бошқа бирон нарсаси йўқ.

“Наҳотки кунлари ўтмай келишган бўлса?! У ёқда ҳам биздагидек тўс-тўполонми? Йўлдош ҳам кетаётганда айтмаганмиди, бутун юртда аҳвол шу эканлигини”.

Тўсатдан бошига келган ўйдан онанинг юраги музлаб кетаётган бўлса-да, туйғуларини сиртга чиқармасликка ҳаракат қилиб – зора гапдан-гап очилиб қолса! – кизидан сўради:

– Тинч-тоғувгина яшаяпсизларми? Онангман ахир, ҳамма нарсани билишим керак.

Гулбахор Малланинг берган йўриқларини ҳали ёдидан чиқармаганди:

– Куёвингиз жуда яхши одам, – деди у тоғорадан кўз узмай. – Ҳалигача бирон марта хафа қилмади. Болаларни ҳам яхши кўради.

Онани бу жавоб унчалик қониқтирмади.

– Уч-тўрт кун турсаларинг керак? – синовчан тикилди у.

Қизи бутунлай довдираб қолди.

– Билмайман, эна. Буни... буни куёвингиз ҳал қилади!

Мусулмон аёлининг оилада эрига бўйсунгани яхши, лекин гап оҳанги... Ҳатто онасининг юзига қарашга журъат қилмаяпти-ку!

Онага энди кўп нарса аён бўлган эди. Ҳамон кўлида типирчилаётган қип-яланғоч Ҳасанни бағрига босиб, тикилиб келган кўз ёшини ичига ютиш учун кўринар-кўринмас киприқларини пирпиратди.

* * *

Қайнонасининг ўзига зимдан разм солаётгани Малланинг кўнглига хавотир солди: бир нимани сезганга ўхшайди. Ёки Гулбахор...

– Акангизнинг ўтови бўш, – деди бир пайт қайнонаси кў-

идаги сопол пиёлага нигоҳини тикиб. – Бундан буён ўша ерда яшайверасизлар. Гулбаҳорга айтдим, супуриб-сидириб кўяди. – У ялт этиб ўзига караган Малланинг кўз қарашига этибор қилмай, энди чолига юзланди. – Йўлдош, кеч бўлмасдан ола товукни саранжомланг – эмизикли аёлга курук хамир овкат ўрнига ўтадим.

Гулбаҳор онаси ва ўзи ўртасида бўлиб ўтган гапларни Маллага айтиб бергач, ўртада узок сукунат чўкди.

– Бу ерда уларга ортиқча ташвиш бўладиганга ўхшаймиз, – деди Малла. – Ўтган ишларни ҳам эсладиларми?

– Кетганимиздан кейин икки-уч ой ўтгачина холам билан борди-келдини тиклашибди. Аввал бутун гуноҳимизни бўйинларига олиб, индамай юришган экан, кейин аразлаб юрган холамни юпатиш учун “тўйгача барибир... ўзини бир бало қиларди, менга ўзи айтганди, баттар шарманда бўлганимиз коларди”, дебди.

– Ростдан ҳам... шундай деганмидинг?! – бошини ёстикдан узди Малла. – Менга... айтмовдинг-ку!

Гулбаҳор жавоб бермади.

Малла хаёлан яна ўша уч йил илгариги воқеаларга қайтди ва ушбу саволни беришдан барибир ўзини тўхтата олмади:

– Бўланг нима қиляпти эмиш?

Салдан сўнг берилган жавобдан Малланинг аъзойи бадани жимирлаб кетди:

– У... ўлибди.

“Нима?! Ўша воқеа туфайлими? Шунинг учун ўзини ўлдирибдими? Наҳотки... наҳотки ўшандай одамлар ҳам бунга... кодир?!”

– Қандай қилиб? Қачон?! – сўради у жон ҳолатда.

Гулбаҳор пикиллади:

– Ўша... биз билан бўлиб ўтган воқеадан сўнг ярим ой ўтгач, мол боқиб юрганда... даштда... қўлбар илон чақиб олибди. Қоронғу тушганда ҳам қайтиб келавермагач, кетган томонига бориб қарашса... кўм-кўк бўлиб, оғзидан кўпик келиб ётган экан. Кўтариб келаётганларида жони узилибди.

Малла кимир этмай ётарди: гарчи ўша йигит (ким биларди, у шўрлик кимнингдир гуноҳи эвазига мана шундай дунёга келгандир!) бахтсиз ходиса туфайли вафот этган бўлса-да, кўнглининг туб-тубигача айбдорлик ҳисси чулғаб олганди. Йигитнинг қай кўринишда бўлганини хаёлан тасаввур қилишга

қанча уринмасин, уддасидан чиқа олмади. Қайтанга, кўз ўнгидан эгасиз қолган уйи, опалари, поччалари, сон-саноксиз жиянлари, келин бўлганига бир хафта ўтмаган Ҳожар, дўсти Эшмамат ўтди.

Уйдаги китоблар нима бўлади? Наҳотки уларни ҳам “эскилик саркити” деб ёкиб юборишса? Ёки аллақачон шундай қилишдими? Нега аввалроқ уларни... ҳеч бўлмаганда Эшмаматга бериб қўймадим!

Шу ерда Малланинг юрагига оғрик кирди: унинг қаердалигини сўраб, ҳаммаларини кистовга олишаётган бўлсачи! Наҳотки энди уларни бошқа кўрмаса?!

– Энам шу ерда қолаверинглар деяпти, – деди бир пайт кимдир шундоқ ёнгинасидан.

Хаёли бўлинган Малла ёнбошига ағдарилиб, хотинининг кўлини кафтлари орасига олди:

– Ўзинг аҳволни кўриб турибсан.

– Бу нима деганингиз? – ёстикқа ёнбошлади Гулбаҳор. – Шунинг учун келмаганмидик? Ана, акам ҳам қаергадир кетиб, ота-онам бутунлай ёлғиз қолибди. Агар бу ерда қолмасак... қаерга борамиз? – сўради у бир оз ҳадик билан. – Уйга қайтамизми?

– Нималар бўлгани ёдингдан чикдими? – уф тортди Малла. – Мени орадан кўтариш учун шусиз ҳам пайт пойлаб юришганди. Бунинг устига, гарчи гувоҳлар бўлмаса-да, йўлда анови аскарларни отиб ташлаганим... Энди биз учун орқага йўл йўқ.

– Неча кун турамиз бу ерда? – онасининг саволини эслади Гулбаҳор.

– Билмадим. Туриш керак бўлса ҳам факат сен, мен эса... акангни топишим керак.

– Вой, қандай яхши! – хитоб қилди бир зумда барча қайғу-кулфатларини унутган Гулбаҳор шодлиги ичига сиғмай. – Олиб келасизми?

– Билмадим, олдин топайин-чи, – деди Малла бир оз ўйланиб тургач. – Лекин бу сен ўйлаётгандек осон бўлмаса керак.

– Қачон кетасиз? – сўради хаёли энди факат акаси билан банд Гулбаҳор.

– Эртага.

Унчаям юмшоқ, жудаям тоза бўлмаса-да, машаққатли сафардан сўнг қакшаган танларга ором берувчи тўшакда бир-

бирининг қўлини тутганча уйкуга кетишди. Чўл хавоси ёқдими ёки от устида силкиनावериб тинкалари қуриганми, Ҳасан ва Зухра ҳам тонг отгунча бирон марта уйғонишмади.

Йигирма иккинчи боб

Малла сафар олдидан ўйлашиб қолганди: бешотарни ўзи билан олсинми ёки қолдириб кетгани маъқул?

Бизга маълум ходиса рўй бергандан кейин ҳам қаршисида айнан шу муаммо пайдо бўлганди: сўнгги аскарни отиб ташлагач, унинг биринчи қилган иши қўлидаги бешотарни отиб юбориш бўлди ва у анча олисга бориб тушган жойдан кўз уза олмай қолди: “Балки яна керак бўлар? Йўлда бошқа аскарлар ҳам келаётган бўлса-чи! Балки ўқ товушини эшитиб, аллақачон от қўйишгандир?! Милтиксиз улардан қандай химояланаман?”

Ўйлаб ўтиришга вақт қани – Малла бешотар тушган жойга югурди.

– Ўтирма! – деди у хотини ёнига қайтиб келгач. – Шошилишимиз керак! Болаларни ол! – Аммо Гулбаҳор уни эшитмаётгандек эди: бошини чангаллаб олганча (ёки ўқларнинг қар қилувчи овозини бошқа эшитмаслик учун қулоғини беркитибми?), жойидан қимирламас, бор овозда йиғлаётган болаларини ҳам эшитмасди гўё. Малла уни қарахт ахволдан чиқариш учун елкасидан тутиб, қаттиқ силкалади. – Тур деяпман!!! – кичқирди у. Бу ҳам қор қилмагач, қўлтиғидан даст қўтарди. – Бу нима қилганинг? Шундай тураверсак, қолганлари ҳам етиб келади! – Пўписа дарҳол таъсир этиб, ҳозиргина кўз ўнгида содир бўлган даҳшатдан қалт-қалт этаётган Гулбаҳор ўрnidан сапчиб турди. – Тезда отларга! Йўқ! У энди бизга керакмас, меникига мингашасан! Қани у!

У тушовланганига қарамай, олатасир отишмадан қўрқибми анча нарига бориб, олайган кўзларини эгасидан узмай турарди. Аскарларнинг отлари ҳамда таниб қолинган тўрикнинг кишнагани қайлардандир эшитилди.

Отни етаклаб келишга ҳам вақт кетишини билган Малла гўдақларни кўкрагига босганча ўша томонга югурди.

Қўрқувдан ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаётган жониворни бир илож қилиб тушовдан бўшатиб, айилини тортган Малланинг юраги кинидан чиккудек урар, хаёлида бошқа аскарлар ана-мана етиб келадигандек эди.

Йўл бўйлаб кетишдан энди маъни қолмагани, кутилмаганда келиб чиққан вазият имкони борича ундан, янада муҳимроғи, отиб ташланган аскарларнинг таналари ётган жойдан олисроқда бўлишни талаб қиларди.

Малла изни яшириш учун атай бир чақиримча ортга кайтди ва ҳеч ким қувмаётганига ишонч ҳосил қилгач, от бошини таваккал қилиб ўнг томонга – адирга бурди.

У эҳтимол қилаётган аскарларнинг етиб келиши хавфи бўлганда ҳам отни югуртиришнинг асло иложи йўқ эди: ўзининг бир қўлида жилов, иккинчисида камчи бўлгани боис икки бола ҳам Гулбаҳорда бўлиб, ҳар қандай ортикча ҳаракат ва тезлик уни – қўшимчасига, болаларни ҳам – отнинг устидан иткитиб юборарди.

Гулбаҳор тинимсиз йиғлаётган гўдақларни ҳеч овуға олмаётгани. Айниқса Ҳасаннинг овози жуда баланд чиқиб, Малланинг кулоқларини тешиб юборай дерди. Лекин у хотинига ҳеч нима демади: ўзи болаларга қўшилиб йиғламаяптими, шунга шукр қилиш керак!

– Қўлинг толмадими?

– Толди! Милтиқ ҳам тегиб кетаяпти!

Малла бешотарни елкасидан олиб, хуржуннинг кўзига тикди. Лекин бу кўринишда (бешотарнинг ярми хуржундан чиқиб турарди) мабодо кимгадир, аниқроғи, яна аскарларга дуч келиб қолса, натижаси яхши бўлмасди. Яхшиямки, ҳозирча хавотирга ўрин йўқдек – у от солган томонда нафақат аскарлар, умуман тирик жоннинг бўлиши даргумон эди, ўтиб бўлган ёзнинг жазирамаси туфайли қорайиб кетган қандайдир тепаликлар сафланиб турар, улардан нарида нима борлиги эса номаълум эди.

Йўлдан қанча узоқлашмасинлар, кейинроқ яна чиқиб олиш учун унинг қаердалигини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Шеробод қай тарафдалиги-ку маълум, лекин бу нотаниш жойларни оралаб, қачон етиб боришади? Ўзи-ку ҳар қандай қийинчиликка чидар, аммо хотини ва йиғидан томоғи хириллаб қолган гўдақлар-чи!

Малланинг чанг босган киприклари намланди: керакмиди уларга шу азоб? Балки у ҳам одамлар қатори яшаб юрганида...

Бу хаёлни у тезда ҳайдади: асло! Қийналишар, балки соғлиқларини йўқотишар, аммо ўша ювуқсизларнинг юзини кўрмаслик, дину иймонни саклаш йўлида бу нима бўлибди!

Агар борадиган манзилларида ҳам шу ҳолат бўлса... яна олға босади! То шўронинг ўлим келтирувчи, мусулмонни кофирга айлантирувчи қадами етмаган маконни топмагунича тўхтамайди!

Гўдакларнинг эса овози ўчай демасди.

– Ҳозир иккови ҳам бўғилиб қолади! – кичкирди Малла от жиловини тортиб. – Қани, бирини менга бер! Сут билан оғзини ҳўлла!

– Олмаяпти! – деди биғиллаётган Ҳасанга кўкрак тутаётган Гулбаҳор бир оздан сўнг йиғламсираб.

– Нега олмайди?!

– Билмадим, сира бундай қилмасди, – пикиллади Гулбаҳор. – Чикариб ташлаяпти... сут келмаётгандир.

Малланинг юраги шув этиб кетди: “Ҳа-я! Қаердан ҳам сут келсин – кечадан буён деярли туз тотмади-ку! Йўлга олинган иккитагина нонга мен ҳам шерик бўлдим-ку!” – изтироб ичида ўйлади у Қапчиғай тепасида турганидаги ўша икки-уч кун орасида ҳам Гулбаҳорнинг томоғидан ушок ўтмаганини мутлако унутиб.

Мана, энди бу нарсалар ўзини билдираяпти – йиғидан нафакат томоғи, очликдан вужуди қуриб бораётган гўдакларни эмизишга энди кўкракда сут ҳам йўқ!

Малла кўлидаги Зухра билан отдан тушиб, уни ерга ётқизди, сўнг қўлларини Ҳасанни бағрига босиб турган Гулбаҳор томон чўзди...

Атрофда жон зоти кўринмас, ҳаммалари учун ҳаёт худди шу ерда тугагандек туюлар, туни билан юрилган йўл, аскарлар билан бўлган тўқнашувдан сўнгги кўрқинчли, ҳаяжонли ҳолат ва унинг асоратлари, оч болалар – гўё ҳаммаси шу яқунни башорат қилмоқда эди. Болаларнинг ҳам энди овози чикмас, қайтадан отга минишнинг маъноси қолмаганди.

Қанча ўтиришганини билмайди, бир пайт отининг турган жойида айланганча безовталанаётганини кўрган Малла унинг қаерларгадир тикилиб турганига эътибор қилди ва ўзи ҳам ўша томонга беихтиёр ўгирилди: анча олисда турган бир отлик кўзига офтоб тушмаслик учун ўнг кафтини пешанасига айвон қилиб, уларни кузатарди.

– Кимдир бизни пайқаган шекилли, – деди у хотинига.

Гулбаҳор чўчиб тушди:

– Ким?! Аскарларми?!

– Билмадим. Лекин икки кўзи бизда. Фақат сен кўркма...

Гулбахор тезда ўрнидан турди, Малла эса бешотарни қўлига олиб, на химояга тайёрланишни, на уни кўздан нари улоктиришни биларди.

Номаълум отлик олисда бўлишига қарамай ўтирганлардан бири аёл киши эканини пайкаб (Гулбахорнинг этакларига кашта тикилган кенг, алвонранг кўйлаги шамолда хилпирарди), отини шу томонга ниқтади.

– Келаяпти! – шивирлади Гулбахор. – Қочамизми?!

– Қани, яқинроқ келсин-чи, – деди Малла, сўнг, отни тинчитаётган киши бўлиб, жиловни тутди, иккинчи бир ҳаракат билан эғнидаги чопонини ечиб, эгар оша милтиқ устига ташлади.

Етиб келган номаълум отлик бошига қоракўл телпак кийган, басавлат, қоп-қора соқолли ўрта ёшли киши экан. У отини беш-олти кадамча нарида тўхтатгач, нигоҳи аввал Малла, сўнгра Гулбахор ва гўдақлар узра сирғалиб ўтди.

– Нима килиб ўтирибсизлар бу овлоқ ерда? – сўради у кирғий қараш килиб. Малла бир неча муддат қизил аскарга берган жавобини такрорлагач, ажабланди. – Шерободга олиб борадиган йўл нарёқда-ку!

– Тунда йўлга чиккандик, адашиб қолдик. Энди нима қилишни билмай ўтирибмиз, – деди Малла истар-истамай (Нега ҳамма бизга ёпишиб қолди ўзи!).

Номаълум шахснинг оти байтал бўлгани учунми, жиловидан каттик тортиб турилганига қарамай, Малланинг оти у томонга талпина бошлади, бурун катаклари керишиб, каттик пишқирди.

– Нега тунда йўлга чиқасизлар? – баттар ажабланди отлик. – Қаердан келаяпсизлар?

Бошланди!

Малла аниқ манзилини айтгиси келмади:

– Оқдаханадан. Бу ердан анча олис, эшитмаган бўлсангиз керак.

– Нега эшитмайин? – деди отлик бир пайт кулимсираб. – Лангаротадан кейин-да! Ўртада яна бир-иккита майда-чуйда овул бор, дарё бўйида... шундайми? Яшанг! Биз савдо ишлари билан Шахрисабзга боришда доимо уни ёкалаб ўтардик. Бир марта кишлоқларингизда тўхтаганмиз ҳам. Ёдимда йўқ кимникида эканлиги. – Синовчан тикилаётган чавандозни энди

каршисида турганларнинг кўриниши таажжубга солаётганди: “Ҳорғин, озиб-тўзиб кетишган, эгнилари ҳам бир ҳолда. Жуда камбағал бўлишса керак, акс ҳолда бу кўринишда тўйга бориб бўладими! Яна иккита бола кўтариб олишибди. Ҳа, камбағални худо факат бола билан сийлайди!” Унинг йўловчиларга раҳми келди. – Кўриб турибман, кийналганга ўхшайсиз. Яхшиси, бундай қиламиз: ҳозир меникига бориб, дам олиб, коринларни яхшилаб тўклаб олгач (йўловчиларнинг очликдан силласи қуригани кўриниб тургани учун буни ҳеч бир хижолат чекмай айтди), яна йўлга тушасиз. Келишдикми? – Малла жавоб беришга ҳам улгурмади. – Қани, отга минамиз унда.

Малланинг юраги қувончдан ҳаприкиб кетаётганди: худонинг марҳамати эмасми бу! Йўлларида Хизр учрагани эмасми!

Ҳа, номаълум кишини бошқа ҳеч ким билан таққослаб бўлмасди!

Анча-бунча йўл босилиб, куп-курук тепаликлар ортда қолгандан сўнг денгиздек ястаниб ётган янтоқзор бошланди, кейин эса...

Малла бирон овулга бораёпмиз дея хаёл қилганди, лекин дашт ўртасидаги ғарибгина ўтовга етиб келишгач, уларни ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги хушбичим ўспирин ҳамда бир жуфт бўрибосар кутиб олди. Ўспирин бегоналарга ташланиш учун шай, бор овозида вовуллаётган итларни бир бало қилиб тинчлантиргач, кўлини кўксига қўйиб салом берди.

– Меҳмоннинг отини боғлаб, арпа сол, кейин ўтовда жой қил, – йўл-йўлакай топширик бера бошлади мезбон. – Аканг... йўқми? Майли, келиб қолар. Сут... яхши-яхши, унда қасрдалигини мана бу опангга кўрсат. Кечаги ош... э, еб қўйгандикми?! Ҳаммасини-я? Унда тез ўчоқни ёк-да...

Оқдаханада қачонлардир жуда яхши меҳмон қилишган шеклли, шунинг хиссасини чиқариш учун бўлса керак, яна кўп нарсани буюриб ташлади.

– Шундай гаплар, – деди мезбон тўйиб ейилган мазали овқатдан сўнг чойни қайтарар экан. – Агар шу ерда сақламасам, олдиларига солиб, ҳаммасини ҳайдаб кетишади ярамаслар. Умримда бунақа очкўз одамларни кўрмагандим – кишлоқда мол қолмади ҳисоб! Товуқларга ҳам кўз олайтиришайпти. Индамасанг, ҳалигингни ҳам кесиб олишдан тойишмайди. Яна гала-гала бўлиб юришади де, итга ўхшаб! Билмадим, қанча вақт бундай яшириниб юраман. – У ўтов ичига

аланглади. – Қара, шу ҳам ҳаётми: ит юриш, мирза туриш! Мабодо каердалигимни бирортаси бориб чакса-чи! – У Малланинг кизариб кетганини кўриб, илжайди. – Йўқ, йўқ, ўзингга олма. Қишлоқдошларимиз, биронта мени биладиган дейманда! Ҳасад килувчилар камми! Ҳатто ўзингникилар ичида топилади бунақалар. – У Маллага зимдан назар солди. – Камбағал болага ўхшайсан, шунинг учун бунча нарсадан бирданига ажралиб қолиш нималиги сенга қоронғу. Ма, чой ич! – мурувват кўрсатди у. – Исмнинг нима эди? Малла? Яхши, меники Холмурод. – У бир оз сукут саклади. – Савдо ҳам ўлди, ўз молингни ўғирликни яширгандек яшириб кун кўрасан. Ҳаммаёкни тиланчи-ю дайди босди.

Маълум бўлишича, жонларига аро кирган бу одамнинг тўрт сурув қўйи бўлиб, ўзи кабиларнинг мулки, чорваси мусодара қилина бошлагач, кўздан пана шу жойда уларни яширибди, тўрт нафар ўғли навбатма-навбат хабар олиб туришаркан. Орзуси ҳаж зиёратини амалга ошириш бўлиб, отаси ҳам ўзига насиб қилмаган мусулмончиликнинг шу муҳим амалини вафоти олдидан ўғлига васият қилган экан, аммо вазият тўсатдан ўзгариб, буларнинг бари савол остида қолибди.

У болишга ёнбошлаган қўйи жойидан сурилиб, хумдек бошини кутилмаганда Маллага яқинлаштирди:

– Бир нимага тушунмай турибман... фақирлигинг-ку кўриниб турибди... лекин гап-сўзинг, ўзингни тутишингдан... хат-саводли йигитга ўхшайсан-ку!

Бегона, синалмаган одам бўлишига карамай, Малла умрининг ўша ёрқин даврларини яшириб ўтирмади.

– Бухорода ҳам ўкидингми ҳали? – сўради хайратга тушган Холмурод хижолатланганча қулиб турган меҳмонидан. – Нега унда бу аҳволга тушиб қолдинг? Ёки сени ҳам хонавайрон қилишдими бу мўр-малахлар? Бола-чақанг билан кўчада қолдингми? Шунинг учун қайнотангникига кетаяпсанми?

– Шундай деса ҳам бўлади, – деди Малла ушбу олижаноб инсоннинг тахмини ўзига ҳам маъқул тушганидан.

Холмурод нима ҳақдадир ўйлаб қолгандан сўнг галати илжайди:

– Биласанми... Маллабой... нима қиласан ўша... қайнотангникида? Шу ерда... мен билан қолмайсанми? Сенга ўхшаган одам менга жуда зарур! – Малла беихтиёр бирон ҳаракат қилди чамаси, у ўнг қўлини тепага қўтарди. –

Шошма! Аввал эшит! Ҳар қанча яқининг бўлмасин бирон қариндошиникига бориб яшаш эркак киши учун номуносиб, авваламбор! Бир ўзинг бўлсанг ҳам майли, тагин бола-чақанг билан! Тушун, буни сенга ҳаёт тажрибаси бор одам гапираяпти!

Малла унга ҳайрат билан тикилиб турарди: унга нима заруратим бор? Нима қиламан бу ерда?

– Раҳмат, Холмурод ака, умрингизда биринчи марта кўриб турган одамга шунча илтифотингиз учун. Лекин... тушунмаяпман... қандай қилиб...

Холмурод уни кўп гапиргани қўймади:

– Мен бир нимани билмай айтмайман! У ерда қиладиган ишинг йўқ, мажбуран кетаяпсан! Мен эса ўз муаммоларим ҳақида ҳозиргина сўйладим. Келгуси режам... агар шу ахвол давом этадиган бўлса, бу ерлардан кетиш! Бутунлай! Ана бўлмаса! Билдингми!

Малланинг юраги тез-тез ура бошлади.

– Қаёққа?!

– Ҳозир кўпчилик мол-мулк, хотин-бола-чақасини олиб... хорижга кетаяпти.

Малланинг юраги баттар дуқурлади, бир оз вақт нима дейишини билмай турди.

– Сиз ҳам кетасизми? – сўради сўнг.

– Айтдим-ку, бошқа иложи қолмаса, деб!

– Ҳўп, ундай бўлса... мен бу ерда қолиб нима қиламан?

– Ё тавба, нимаси тушунарсиз экан! – қулди Холмурод. – Бунда ҳам, унда ҳам ёнимда бўласан! Мана гап қаерда! Қўрқма, хизматқор қилиб олмоқчи эмасман. Сендек билимли йигит айниқса ўша томонларда жуда асқатади. Мен хат-саводсиз одамман, лекин пул санашни яхши биламан... Нима қиласан кофирларга қўшқўллаб топшириб қўйилган бу юртини? Борингни-ку, шилишибди, энди иймонингдан ҳам ажралмоқчимисан? Ёки мана бундай бошпанасиз, оч-юпун юриш учун қоласанми? Кейин бутун оиланг бирон кимсасиз даштда, бир тўдага ғуж бўлиб олиб жон таслим қилиши учунми? Худди кўзи очилмаган кучукболалардек! Тагин, миннат қиляпти деб ўйламагин-у, мен келиб қолмасам нима қилардиларинг? Бўлари гапни айтаяпман-да! Ота-онанг... – Малла бош чайқади. – Албатта! Акс ҳолда бундай хор қилиб қўйишармиди сени! Ҳали айтди дейсан – туғишган ака-укалардек бўлиб кетамиз.

Холмурод яна кўп нарсаларни айтиб ташлади, Малла эса ноқулай аҳволда қолганди: яна кўз ўнгидан бир-икки соат илгариги ночор аҳволи, бу одамнинг мўъжиза сингари пайдо бўлиши ва нимасини яширади! – тирик қолганлари ўтди. Унга рад жавобини бериш кўрнамаклик эмасми? Олдинда нима кутаётганини (ҳали қайнона-қайнотаси қандай қабул қилади!) билмай туриб, болаларинг оч-юпун бўлиб турганда, узатилган қўлни силтаб ташлаш ақлданми? Яна бундай имконият бўладими-йўқми!

Тўғри, бу одам айтаётган таклифнинг баъзи бир жойлари унинг режаларида йўқ. Тўхта-чи... умуман, қандай режам бор ўзи? Айни пайтда? Сухбатдоши айтаётганидек (очлик, ночорлик туфайли эмас, янги ҳукумат вакиллари билан бўлган тўқнашувдан сўнг қочиб келаётганини ҳисобга олмаганда, таҳминлари ҳар сафар тўғри чиқмоқда), иложсизликдан кетаяптику қайнотасиникига!

У нигоҳини кўтарди:

– Холмурод ака... майлими бир ўйлаб кўрсам? Нима бўлганда ҳам Шерободга бориб келишимиз керак. Келинингиз уч йилдан буён ота-онасини кўрмади. Кейин... мабодо мен сизникига келганимда ҳам, у ўша ерда қолади. Кўриб турибсиз, болаларимиз ҳали жуда ёш.

Холмурод бу сўзларни деярли ризолик деб қабул қилди, лекин...

– Хотинингни у ёқда қолдириб нима қиласан? – энсаси қотди унинг. – У энди сенинг хасминг! Ота-онаси “аҳволинг ночор бўлиб қолса, келтириб ташлайсан” деб беришмагандир? – у оғир кафти билан Малланинг елкасига урди. – Шу ерда яшай-верасанлар! Эгниларинг бут, коринларинг тўқ бўлади. Энг асосийси, кейинги режалар ҳақида унутма – кетадиган бўлиб қолсак, улар ҳам сен билан кетади. Билиб қўй, хотининг, болаларингни қолдириб кетсанг, Оллоҳ олдида гуноҳга ботасан! Бунга ҳақкинг йўқ!

Малла унга хаёлчан кўз ташлади:

– Сиз ҳам олиб кетасизми?

– Кимга қолдираман бўлмаса? – деди баттар энсаси қотган Холмурод. – Бошқача бўлиши мумкинми! – У ўрнидан турди. – Бўпти, бу мавзуну кейин давом эттираман, ҳозир эса ўғлим иккаламиз сурувлардан хабар олиб келишимиз керак. Биз кетгач, болаларингни шу ерга олиб кир, дам олишсин. – У яна нима

ҳақдадир ўйлаб олди. – Ҳа, йўлимиз бир оз олис, шунинг учун кечроқ қайтишимиз мумкин. Қишлоқдош бир йигит сурув бошида... карашиб турибди. Камбағал, ҳеч кими йўк. Айтганча, мабодо кетадиган бўлсак, уни ҳам бу ерда қолдирмайман.

Холмурод ва унинг ўғлидан шу кетганча окшом тушганда ҳам дарак бўлмади, демак, чала қолган сафарни давом эттириш ҳақида ўйлашнинг ўзи ортикча эди. Малла хўрсинди: балки бу ҳам яхшиликкадир – болалар ҳамон ўзига келгани йўк. Мана, салкингина ўтовда, худди тўйган кўзичоклардек оналари кўйнида маза килиб ором олишмоқда.

Атрофни зим-зиё қоронғулик босгандагина қайтиб келган Холмурод отдан тушибок, сўради:

– Милтиғинг бор эканми? – Бехосдан берилган саволдан Малла ўзини йўқотиб қўйганини кўриб, кулди. – Ҳайрон бўлма! Ўғлим отингни эгар-жабдуқдан бўшатаётганда кўзи тушган экан. Йўлда, анча юрганимиздан кейин айтди. Кўрсатчи! – Малла ўтов ичига кириб, бир зумда қайтиб чикди. Милтиқни қўлига олган Холмурод, қувончидан ҳайкириб юборди. – Зўри-ку! Роса иш берадиган бўлди-да! Қаердан олгансан бунақасини?

Малла энди ҳеч нарсани яшириб ўтирмади: қандай уйлангани, шу пайтгача кечириб келган турмуши, Бухорода кўрганлари, Ҳайитовнинг қилмишлари, Қапчиғайдаги ходиса, ҳатто ўзи отиб ташлаган учта аскар ҳақида ҳам. Нима қилади яшириб? Қолаверса, Холмурод унга кўнглидаги борини айтиб ташлаган бир пайтда бундай қилиш бачканалик эмасми? Унга нисбатан ҳурматсизлик эмасми?

Холмурод қулоқларига ишонмасди:

– Қара-я, – деди у худди Маллани ҳозир кўриб тургандек бошдан-оёк кўз ташлаб. – Демак, нима бўлганини билиш учун чикқанимда... сен отган экансан-да! Боплабсан лекин! Юрагингга қойил! – Холмурод индамай ўзига қараб турган Маллани бағрига босди. – Нафақат ўқимишли, марди майдон ҳам экансан-ку! Сени худонинг ўзи етказди! Энди ҳеч қаёққа кетмайсан! Бу энди... сен учун ҳатто хавfli! Йиғиштир қайнота-пайнота, қайнона-майнона деган гапларни!

– Фақат бориб келаман, холос, – жилмайди Малла. – Ҳеч бўлмаганда, неваралари борлигини билишсин. Сиз ҳам ҳали бир тўхтамга келмагансиз, тўғрими? Демак, бемалол улгураман.

Рўпарасида дунё кўрган, ўз ишини билиб қиладиган йигит турганини энди билган Холмурод бу сафар ўзиникини ўтказишга уриниб ётмади ва тонг отар-отмас йўлга чиқиб олишгач, Маллани яна бир марта бағрига босди:

– Тезроқ қайт, – деди у. – Фақат эҳтиёт бўл. Тўхта... балки милтиғингни ташлаб кетарсан? Йўлда яна ўшанаканги палакатларга дуч келиб қолсанг нима бўлади? – Малла иккиланиб қолди, лекин бу пайтда Холмурод фикрини ўзгартиришга улгурганди. – Йўқ, олиб кетавер! Сендек йигитнинг ҳар қандай вазиятдан чиқиб кетишига ишонса бўлади, лекин эҳтиёткорликни унутма!

Йўлда кетар эканлар, ҳали эрта деб ҳисоблаган Малла таклифни хотинига айтмаса ҳам, қулоғига сал-пал чалинган эканми, ўзи гап бошлаб қолди:

– Дунёда қандай яхши одамлар бор-а! Агар шу амаки бўлмаганида тирик қолишимиз даргумон эди. Айтганча, сизга... тезроқ қайт дедими? Бу нима дегани? Қаёққа қайтамыз? Уйгами?

Малла жавоб ўрнида отига енгилгина камчи урди.

* * *

Эрталаб қизидан нега, қаёққа кетаётганини эшитгач, типирчилаб қолган қайнона Маллани бу кўринишда юборишни истамай, яна ўша хаёлга борди: кўрган одам нима дейди! Йўлдош-чи!

– Мана, – деди йиғисини тўхтата олмаётган кампир ўғлининг эгасиз хувиллаб қолган ўтовидан янги чопон ва яктак олиб чиқаркан. – Кўпқаридан тушган. Бир мартаям киймовди. Бўйи ҳам, эни ҳам сизга лоппа-лойик. Айланай, нима қилиб бўлса ҳам келишга кўндиринг, хотини онасиникига кетиб қолганини айтинг! Юрмасин, бундай қилиб... бизнинг аҳволимизни тушунтиринг. – У нафас ростлади. – Ҳозир кетаман деб турибсизми? Вой! Тўхтанг, йўлга бирон нима пишириб берай!

Эртароқ йўлга чиқишни мўлжаллаб турганига қарамай, Малла унинг истагига қарши бора олмади.

– Унга ҳам, – пиқиллади қайнона анча пайтдан сўнг оғиргина тугунни узатаркан. – Худо билади, нима еб, нима ичиб юрибди.

Тугундан димоққа хуш ёқувчи ҳид тараларди – демак, яна

бир-иккита товукнинг боши кетибди-да! Эҳ, оналар, оналар! Ўзи эмай, қаёқларга кетиб ҳали бир марта йўқламаган капкатта боласининг ғамини ёйди!

Бирдан унинг юраги орзиқиб кетди: “Агар менинг онам тирик бўлганда нима киларди килиб юрган бу ишларимни кўриб?”

Шу пайтгача бир четда турган қайнота ниҳоят унинг ёнига келди.

– Улим (у Маллани ҳеч “куёв” деб атай олмаётганди), – деди у нигоҳини ерга қадаб. – Ҳамма гапни энаси айтгандек етказинг. – У қўллари келишмайгина дуога қўл очди. – Омин! Ой бориб, омон қайтинг!

Аслида Малла икки-уч кун нафас ростлаб, танасидаги чарчокни чиқаргач отланса ҳам бўларди, аммо шу уч кунни бунда қандай ўтказади. Рўзгор ишларига араллашиб кетсинми? Ким буни ундан сўраяпти? Ёки меҳмонга келган одамдек ухлаб, еб-ичиб вақтини ўтказсинми? Қолаверса, Холмурод тезроқ қайтишни тайинламаганми? Унинг ёнига қайтиш эса узил-кесил қарорга келиш дегани – кейин орқага йўл бўлмайди.

У ҳали-ҳамон иккиланарди: оиласини олиб кетсинми ёки йўк!

Ўзига қолса-ку, колдирмоқчи эмас, лекин олис ва хавфли сафарга бардош бера олишадими? Айниқса болалар. Ахир, уйдан чиққанларига бир кун ўтмай – йўлнинг ярмига етмай! – сал колди-ку ажралиб қолишларига!

Эҳ, қани эди суяклари сал котган бўлганида! Қайси аҳмоқ қўлдаги болалари билан кутурган (уни кўрганлар ҳам, у ҳақда эшитганлар ҳам фақат шуни таъкидлайди) Амударёдан кечиб ўтади! Ўзларининг ўша ирмоқдайингина Лангардарёсидан – айниқса эрта баҳор пайти, сел келганда – нариги қирғоққа кечиб ўтаман деб қанча мол, қанча одам оккан!

Лекин болаларнинг катта бўлишини ҳам кутиб ўтира олмайди. Қачон келади бу давр? Бир йил... икки йил... ўн йилдан кейинми? Унгача нима килади бу ерда? Агар тинчгина, “ҳамма катори” тирикчилик қиладиган бўлса, мол бокса, ер ҳайдаса, Хўжамуродлар сингари шўронинг “қора” бўлмаган бирон хизматига кирса – Лангарда қилмасмиди шуни? Истамади-ку! Кўнгли исён кўтарди-ку! Энди ўша “тирикчиликни” бунда – қайнотасиникида бошқатдан бошлашдан не наф?

Мана, Йўлдош ҳам хотини, бола-чақасини ташлаб (тил айланмайди бундай дейишга, лекин ҳақиқат!), Денов томонларда юрган эмиш-ку! Холмурод ака-чи! Шунча мол-мулки бўла туриб, кип-қизил сахро ўртасида ватани, уйи йўқ кўчманчидек, ўзи айтганидек “ит ётиш, мирза туриш” килиб яшамайтими! Ҳар дақиқада фош бўлишидан кўркиб! Яна қанчадан-қанча одам – ким энди бунга шубҳа қилади! – шу қўйга тушиб юргандир?

Шўро ҳукуматининг тезда барҳам топишига эса кундан-кун ишонч камайиб кетаяпти – кадамингда милтик кўтарган аскар. Бунча тез кўпайишаяпти? Нима бало, ҳамма кетмону дастгоҳлари, гулдек ҳунарини йиғиштириб, аскарликка ёзилаяптими, дейман? Ким билан урушмоқчи ҳукумат бунча аскарни йиғиб? Ўзи “фаровон ҳаёт” ваъда қилаётган оддий, меҳнатқаш халқ билан эмасми мабодо? Наҳотки, бир ҳовуч “бой-муштумзўрларни” тугатиш учун шунча катта қўшин керак бўлса? Бунча аскарни нима билан боқишади, кимнинг ҳисобига...

Йўқ, у ўлимдан кўркмайди. Оғалиқ одамлари сафига қўшилиб жанг қилган пайтида ўқ еб, ҳалок бўлиши мумкин эди. Ҳеч ким уни қайта кўрмасди – на Гулбаҳор, на бошқалар. Болалари уни танишга улгурмай, етим қолган бўлишарди, ундан кейин кўрадиган кунлари эса...

Буни ҳатто ўйлаш ҳам оғир: бошқа йўли қолмаган Гулбаҳор (ким қарайди уларга? Ким ўзидан ортади!) иста-истамаса – ҳеч бўлмаганда гўдақларини ўйлаб – ота уйига қайтарди. Қуни кеча бошидан ўтган азобларнинг ўн баробарини кўриб!

Қўлдаги болалар билан узокка кетиб бўлмаслигини аллақачон тушуниб, сўнгги умиди қайнота-қайнонасида бўлган Малла фақат ўзи қайтиб келиши мумкинлигини Холмуродга шунчаки айтмаганди, лекин келиб кўрдик, бунинг ҳам имкони қолмабди.

У ҳали қандай натижа билан якун топиши номаълум сафарга барибир ҳам бешотарини олмай, тахмондаги кўрпалар орасига яширди.

Отини эркин қўйиб, ўйга ботганча бораётган Малла мабодо Йўлдошни кўрганида ҳам айтар гапи йўқ эди. Тирикчилик манбасидан ажралиб қолган қарияларнинг қай аҳволдалиги ўзига маълум эмасми?

Ёки, мана биз келдик, шунака-шунака гаплар бўлди, деб...

Бирок Йўлдошни бу кизиктирадимми? Менинг ҳаётимга ара-лашма, ўзинг пиширган ошни ўзинг е, деса нима бўлади? Ота-она, оиласини ташлаб қаерларда юрган одам учун фотиҳани бузиб қочган сингил ва куёвнинг қандай кадри бўлиши мумкин?

* * *

Факат энг баландларининг учуда қор қолган қорамтир тоғ чўккилари узоқ-узоқлардан кўзга ташланарди.

Малла тўхтаган хонадон шундоқ тоғ этагида эди. Пас-таккина, каталакдек уйда – ён-атрофдаги бошқа уйлар ҳам ундан фарқ қилмасди – ёш эр-хотин бири-биридан кичик уч нафар фарзанди билан яшар экан. Оиланинг ночор эканлиги бир қарашдаёқ кўзга ташланарди. Болаларнинг барчаси, ҳатто икки-уч ёшлардаги, сочлари пакки билан кириб олинган қизалоқ ҳам деярли яланғоч. Ёши йигирма бирлар чама-си жувон уни кўрибқоқ ўзини ичкарига олди, хонадон сохиби бўлмиш дароз йигит эса (Малла қорувли бўлгани билан бўй жиҳатдан унинг елкасидан келарди) салом-алиқ тугаб, мақсад аниқлашга, бир пас унга синовчан тикилиб турди.

– Дарёга оз қолди-ку! – қулди сўнг у. – Ҳу анови қоянинг ортидан оқиб ўтади. Шовқинини эшитмаяпсизми?

Нафасини тутиб, бир оз қулоқ солиб турган Малла хижо-латли жилмайди ва қамчини от сағриси узра кўтарди:

– Раҳмат сизга. Яхши қолинг.

– Тўхтанг, – унга яқинлашди дароз. – Бир коса сув гап бўлибдими? Шу ергача келиб ҳам билмаганингизга ҳайрон қолдим, атай сўрамаяптими, деб ўйладим, – яна қулди у. – Бу ерларда биринчи марта бўлишингизми дейман? – Жавобни эшитган дароз қаердан келаётгани, қаёққа бораётганини сўрамай (тоғликлар одати бўйича бу нарса одобсизлик) ортига ўгирилди. – Буваларингга сув келтиринглар! Тез! – узоқдан кузатиб турган болаларига қичқирди у, сўнг яна Маллага юзланди. – Тушиб, нафас ростлаб олинг. Унғача отингизни ҳам суғоришади. Аслида биз ҳам сувни ташиб келамиз, лекин дарё яқин бўлгани учун қийин эмас, асло хижолатланманг.

У отдан тушар-тушмас, болалардан бири заранг ко-сада муздек сув келтирди. Умуман, ҳали йўлдаёқ, бу ерга яқинлашган сари аъзойи бадани ёқимли бир салқинликни ҳис

килаётганди. “Сўлим жойлар, – хаёлидан ўтди унинг. – Тўрт томони тоғ. Нимаси биландир кишлоғимизни эслатаркан”.

Аста-секин окшом тушаётган эди. Демак, Йўлдошни бугуннинг ўзида топиш нияти амалга ошмайди. Аслида-ку, егулик пишириб беришларини кутмай эртарок йўлга чикса бўларкан, аммо қўймади, туриб олди кайнона тушмагур.

Қониб сув ичиб олган оти “кани, йўлга тушамизми, хўжайин?” дегандек унга савол назари билан қараб турарди.

Ҳа, туриш керак. Агар мана бу одам мархамат қилганда-ку...

– Кеч бўлмадимикин? – деди дароз Малланинг ташаккур айтиб, ўрнидан тураётганини кўриб. – Бошқа борар жойингиз бўлмаса – бош устига! Бир кеча минг кечами! Қайтанга, дунёда бўлаётган бу ажойиб ва ғаройиб воқеотлар ҳақида сиз билан суҳбатлашиш зарар қилмасди. Йўлда юрган одам экансиз, бизнинг умримиз эса шу гадейтопмас жойда ўтаяпти...

* * *

Чой устида унинг ўзи гап очиб қолгани меҳмонининг ким эканлиги билан қизиқаётган дароз учун айни муддао бўлди.

– Лангаротадан? – деди у ҳайратини яширмай. – Болалигимда... тахминан... беш ёшларда эдим, мени ҳам зиёратга олиб боришганди. Бир гуруҳ кишлокдошларимиз билан. Биз болакайлар ҳам хонақоҳ ичидаги қабрларни тавоф қилиб, қандайдир тошларни ўпгандик, қурбонликка қўй сўйилганди, – жилмайганча болалик хотираларига берилиб кетди у, – кейин... катгаларнинг хай-хайлашига қарамасдан роса писта териб егандик! Ҳозир ҳам шундай ободми зиёратгоҳ? Кўк каптарлар ҳали ҳам борми? Хонақоҳ гумбази устидаги яримойни... соф тилладан дейишадими?

– Дейишади, – кулди Малла. – Лекин, ҳозир хонақоҳни ҳам, масжидни ҳам ёпиб ташлашган.

Дароз анча пайт унга сўзсиз тикилиб турди.

– Қаерда яшашимизни ўзингиз кўриб турибсиз, – деди у бир пайт. – Теварак-атрофда бўлиб турадиган шу каби гап-сўзлар бизга етиб келса ҳам, анча кеч, бунинг устига, узук-юлуқ, на ишониш, на ишонмасликни биласан. Бу ҳам янги ҳукуматнинг ишими? – Малла индамай бош силкиди. – Уларнинг кимга зиёни тегди экан? Халқдан-ку, майли, кўрқишмас, лекин худодан-чи?

– Биз ҳам шунга хайронмиз. Ким билади, уларнинг ҳеч қанака худоси йўқдир.

– Мана нима учун ҳар томондан йиғилиб, биз томонларни ўзларига макон қилишаётган экан, – ҳўрсинди Дароз. – Дастлаб ишонмагандим, аллақандай дордан қочганлар бўлса керак, деб ўйлагандим.

Малланинг юраги дукурлаб уриб кетди:

– Ким ҳақида гапираяпсиз?

Болалардан биронтаси йўқмикин дегандек, дароз ортига қараб олди.

– Балки эшитгандирсиз, бизнинг тоғларда аллақандай “ислом” лашкарлари пайдо бўлган, – деди у овозини паслатиб. – Шўрога қарши куч тўплашаётган эмиш. Ҳатто мени ҳам сафларига жалб қилмоқчи бўлишди.

Малланинг бутун вужуди қулоққа айланганди:

– Кўрдингизми уларни?

– Нега кўрмас эканман! Шох-бутоғи йўқ, ҳаммамиз қатори одамлар, ёшлари ҳам турли-туман. Баъзан-баъзан қишлоқларни айланишади.

– Талончилик... қилиш учунми?

Дароз яна ўйланиб қолди:

– Нима десам бўлади... – чайналди у, – дейлик, менга ўхшаганларнинг қўйнига қўл солиб кўришади, ҳали айтганимдек, сафларига қўшиб олиш учун. Ўзларини мўмин-муслмон қилиб кўрсатишади ва... – Дароз илжайди. – Лекин, ўзингиз айтинг, камбағалдан нимани ундириш мумкин? Мана, мени олсак – бир сигир бузоғи билан ва уч-тўрт бош майда мол. Тирикчилигимиз сут-қатиқ ва томорқа билан. Ҳар йили баҳорга аранг чиқиб оламиз. Агар шулар бўлмаса, билмадим, болачакани ёнга олиб, гадолик қилишга тўғри келармиди. Бир марта уйимда қўноқ бўлганларида шуни юзимга солишди, сафларига қўшилсам, бу оғир турмушдан қутулишимни айтишди. – Дароз тин олди ва Малланинг тўғридан-тўғри берилган саволига қайтди. – Ҳа, нима ҳам дердим – олишади! Биров кўрққанидан беради, биров хайрихоҳ бўлганидан. Айниқса, дину иймон, юрт озодлиги ҳақида гап кетганда, ким уларни ёлғончига чиқара оларди! Қизил аскарлар эса уларни қувгани-қувган. “Ошимизга шерик бўлаяпсанлар, бизга кам қолаяпти” деб ғашлари келса керак-да! – хиринглади дароз. – Баъзан эса уларингиз аскарларни қувлаб қолади, ўрталарида тез-тез отиш-малар бўлиб туради. Шунақа гаплар, меҳмон.

Малла Йўлдош ҳақида тезроқ сўрамокчи бўлар, аммо мезбон қандай қабул қилишини билмасди: бирдан муносабати ўзгариб қолса-я! Лекин бу ерга келишдан мақсади-чи! Ўтирса ўтираверади-да, мехмонга келгандек бўлиб. Балки унга дуч бўлганимнинг ўзи бир омаддир?

– Бугун ҳам келиб қолишса-я! – зўрма-зўраки кулди у кўнглида кечаётган туйғуларини сездирмаслик учун.

– Келишса келаверишмайдами, сиз нимадан кўрқасиз! – деди дароз уни ўзича тушуниб. – Улар, авваламбор, тўғри келганга тирғалаверадиган одамлардан эмас. Аксинча, кизил аскарлардан кўркинг – ҳамма уларнинг кўзига босмачи бўлиб кўринаверади. Уйинга бирон бегона одам келса, хабар қиласан, деб менга ҳам айтиб қўйишган. – У жилмайди. – Лекин мен ахмоқ эмасман, чақимчилик одатим ҳам йўқ. Гапнинг индаллосига келсак, ана ўшанака “босмачилар” пайдо бўлишига шўро ҳукуматининг ўзи сабаб – халкни бу даражада ҳар томонлама кисмаслик, қақшатмаслик керак эди! Мана, ўзингиз айтиб турибсиз, Лангаротадек мўътабар жойни ёпиб ўтиришибди! – Дароз анча вақт сукут сақлаб турди, сўнг ғалати илжайди. – Шошманг, шошманг, – деди у Малланинг сипогина эғни-бошига бир қур кўз ташлаб олиб. – Ўзингиз ҳам шуларнинг сафига қўшилгани келган бўлманг тагин? Баъзи бирлари ҳақида аллақандай бой-бадавлат одамларнинг болалари, деган гаплар юради. Тағларида сизники сингари чакмоқдек отлар, бармоқларида ёкут кўзли тилла узуклар...

* * *

– Қачон келдинг?! – хайкирди Йўлдош коворғалари кисирлаб кетган Маллани бағридан бўшатаркан.

Бу учрашув оқшомга яқин бўлиб ўтаётганди. Икки кун мобайнида дароз айтган одамлардан дарак бўлмади. Сабри тугаётган, ҳатто, Йўлдош буларнинг орасида йўқдир, бошқа жойдадир, деган хавотирда ўзи қароргоҳга бориб, аниқлаш нияти борлигини айтган Маллани ҳар гал дароз тўхтатарди: “Қаллани ишлатинг! – дерди ўтган вақт оралиғида анча яқин бўлиб қолганлари боис хафа бўлади ҳам демай. Малла унинг тили бурролиги, ҳазил-мутойибага ўч одам эканлигини ҳам билиб олганди. – Агар сизга ҳам бир нима бўлса... А, бу ёғини айтмасам ҳам бўлар?! Қанақа мактаб-мадраса кўрган одамсиз, шу оддий нарсага ақлингиз етмаса!”

Учинчи кун кишлок айланган “ислом лашкарлари” орасида Йўлдош йўқ эди. Дароз келганларга қандай қилиб у ҳақда етказди – бундан Малланинг хабари йўқ (унга уйдан ҳеч қаёқка чикмай ўтириш тайинланган бўлиб, оти ҳам бегона кўзлар тушмас жойга танғилганди), аммо окшомга яқин у икки нафар сафдоши ҳамроҳлигида етиб келди.

Йўлдош семириб, салобатли бўлиб кетибди, каттагина қорин ҳам қўйганди. Малла дастлаб уни кўрганда, танимай қолди: наҳотки ўша чайир, қадди-комати самбитдек Йўлдош шу бўлса? Қачон бундай бўлишга улгура қолди? Ановилар сафига қўшилибми ёки олдинроқ? Шоп мўйлов қўйибди, сочи тақир олинган... Ҳа, орадан оз эмас кўп эмас – уч йил ўтди. Балки ўзи ҳам бу орада анча ўзгаргандир.

– Уч кун бўлди, – кўзларида ёш билан жилмайди Малла.

– Бу ерга қачон келганингни сенсиз ҳам эшитдим. Бизни-кига деяпман! Ахир, ўша ёқдан келаётгандирсан?

– Беш кун.

– Гулбахорни ҳам олиб келдингми?

– Бўлмасам-чи. Нафақат уни.

– Тушунмадим?! – одати бўйича қошларини бир жойга тугди Йўлдош. – Яна кимлар бор?

– Аллақачон тоға бўлгансиз, Йўлдош ака.

Малла унинг улкан бағрида яна йўқ бўлиб кетди.

– Ўғилми? – сўради у негадир кизариб.

– Иккаласи ҳам. Эгизакларимиз бор – Ҳасан ва Зухра.

– Ўху?! Умрлари билан берган бўлсин! Меникилар-чи? Кўрдингми?

Орадан ўн дақиқалар ўтиб, ундаги дастлабки кўришганлари пайтидаги қувончдан асар ҳам қолмаганди.

– Хўш, ўзинг энди нима қилмоқчисан? – деди Йўлдош у ёқ-бу ёққа тинмай юраркан хотини, бола-чақаси, ота-онаси ҳақида ўйламаётгандек. Малланинг узук-юлуқ жавобини эшитгандан сўнг эса портлаб кетди. – Нима?! Эсинг жойидами?! Нима қиласан мусофир юртда?! Кимнинг сенга кўзи учиб турибди?! Саноч-саноч тилланг бормидики, кетсанг! Мана, жуда қўлинг қичиб турган бўлса, бизга келиб қўшил – юрт учун шу ерда кураш!

– Юрт қўлдан кетди, Йўлдош ака. Ҳар тарафда аскарлар, кадамингда шўронинг тартиблари! Акс ҳолда, сиз шу тоғу тошда юрарминдигиз? Акс ҳолда, улар ҳамма жойда бемалол-у,

биз куёндек писиб қолармидик? Шу ҳам ҳаёт бўлдимиз? Ким ўз юртида шундай яшайди!

Йўлдош қўлларини силкалади:

– Бўларди яхши ҳаёт, агар сен кабилар ҳар томонга суваклардек қочмаганда! Аммо тез кунда бизга ёрдам келади. Фақат сабр қилиш керак. Халқ тўлалигича биз томонда!

Малла улар ҳақида миш-мишларни айтмоқчи эмасди, лекин...

Йўлдош мийиғида кулди:

– Шундай де? Бу ҳаммаси халқни биздан бездириш учун шўро ҳукумати таркатган бўхтону иғволар! Талаётган, ўлдираётган ўша одамларинг, аслида, фуқароча кийиниб олган кизил аскарлар! Аёллар, қизларнинг номусини топтаётганлар ҳам ўшалар! Атайин, икки-уч кунда, ҳар-ҳар жойда бизнинг номимиздан мана шунақа “махсус” босқин ташкил этиб туришади! Ҳатто бир-бирларини бизнинг исмлар билан аташиб, атай, одамларга эшиттириб: “бойвачча”, “бек”, “сардор”, “кўрбоши” деб мурожаат қилишади ўзаро! Нега оғзингни очасан! Буни сендан бошқа ҳамма билади! Мана, қай даражада разил бу шўро деганларинг! – У нафасини ростлаб, мижжаларини артди. – Мени сўраб, аллақачон уйимизга боришгандир?

– Хабарим йўқ. Шу ерларда юрганингизни айтишди, холос.

Йўлдош унинг елкаларидан чангаллаб, ҳатто оғритиб тутди:

– Тезроқ уйга қайт, соғ-саломат юрганам, ҳеч канақа... “босмачи” эмаслигимни етказ. Хавотир олишмасин. Болачақаларимдан хабар олиб туришсин. Қайнотамнинг уйи кўп олисдамас. Агар менга бир нарса бўлса, на илож – бир бошга бир ўлим! Ким дунёга устун бўлибди. Сен эса ҳеч қаёққа кетма! – деярли буюрарди у. – Кўрасан, шўро узокка бормайди. Кейин, ҳаёт яна изига тушгач, уйингга бемалол қайтасан. Мен ҳам. Насиб бўлса, ҳаммамиз сеникига меҳмон бўлиб борамиз. Ёдингдами, энам бир мартагина бўлса ҳам Лангаротани кўриш, авлиёлар қабрини зиёрат қилиш орзусида юрганини айтганди? Бу ниятлар ҳаммаси амалга ошади, бўлиб ўтаётган ишлар унут бўлади. Фақат сабр керак, сабр!

Йўлдош билан бўлиб ўтган учрашув мана шундай самарасиз тугади, яна бир кеча тунаб қолишга қанчалик кистамасин, Малла дароз билан кучоклашиб видолашди.

Йигирма учинчи боб

Келганига хурсанд бўлишмаётганини кўриб, дастлабки дақиқаларда бир оз хайрон қолди, назарида уни кўргач, хатто... кўркиб кетишгандек эди!

Нима гап? Балки Йўлдош билан бошлашиб келмагани учундир? Ахир, жуда умид қилишаётганди-да! Ёки болалардан биронтаси...

Малла юраги дук-дук урганча қайнонасига юзланди:

– Тинчликми, хола? – деди у томоғи курукшаб.

Кампир енгини кўзига босди:

– Уни ахтариб келишди...

– Кимни? – чўчиб сўради Малла Йўлдошнинг худди билгандек айтган сўзларини бирдан эслай олмай. – Ким кимни ахтариб келди?

– Акангизни. Беш-олти киши... ораларида аскарча кийинганлари ҳам бор. Қаердалигини сўраб, ҳаммамизни роса забтига олишди. Хабаримиз йўқлигини айтганимни биламан... ўғлинг фалончи-писмадончи, босмачи... ҳаммангнинг тилинг бир, деб биттаси менга ўшқира кетди. Кейин... эринг қаерда деб, Гулбахорга тирғалди...

Эндигина нима бўлганини тушуна бошлаган Малланинг юраги шув этиб кетди:

– Менинг шу ердалигимни... эшитишибдими?

Кампир бош чайқади.

– Гулбахорни... келинимиз, деб ўйлашди... чоғимда. Шунча худонинг зорини қиламан, бу Йўлдошнинг синглиси, меҳмон бўлиб келган, келиним эса уйига, отасиникига кетиб қолган, деб. Қани ишонса! – йиғларди кампир. – Ҳаммаёқни титиб ташлашди, уруғингга кирғин келгурлар. Бир пайт аллақаердан милтиқ топиб олишди. – Кампир енгини кўзидан олиб, ранги оқариб кетган Маллага мунғайиб қаради. – Сизникимиди, айланай? Нега ўзингиз билан олиб кета қолмагандингиз? Эҳ, энди уларни кўрсангиз! Кимники деб, роса қонимизни ичишди. Яна ҳаммаси Гулбахорга ёпишди, эринг қаерда, деб. Исмингизни сўрашди. Энди сизни ҳам босмачи деб гумон қилишаётибди! – ўзини тўхата олмай, хўнграб юборди кампир. – Яна келишар экан, ер юткурлар... то сизни ва Йўлдошни топмагунларича кўйишмасмиш... шундай дейишди. Нега бунча ҳаяллагингиз, айланай? Кўрдингизми... акангизни?

Соч-соколи ўсиб, эгнидаги яктаги кирдан ялтираб кетган Холмурод уни кўрган заҳоти ўрнидан сакраб турди:

– Қайтиб келмайсанми, деб кўркқандим! – деди у Маллани кучоғига оларкан. – Баракалла! Қийналмадингми бу сафар?

Малла ўтовни топа олмай, неча марта адашганини айтиб ўтирмади.

– Қачон кетамиз, Холмурод ака? – сўради у факат. – Қарорингиз ўзгармадимми?

– Қанийди ўзгарган бўлса! – куйиниб, юрак тўла армон билан сўз бошлади Холмурод. – Ҳаммаси, мақолда айтилганидек “Эски ҳаммом – эски тос”! Йўқ, ҳатто аксинча – аҳвол кундан-кун ёмонлашиб бормоқда! Вазият шу даражадаки, сал ортга сурсак кеч бўлиши мумкин. Ўша томонларга ўтиб, хабар олиб келиш қолди, холос. Биласанми, бу нима учун керак? Яхши, унда диққат билан эшит: ўзимиз-ку, бир иложини қилармиз, лекин бир неча юз кўйдан иборат катта сурувни олиб ўтиш осон бўлмас экан. Баъзи бир ишончли кишилар айтишди. Қўйларни сотиб, нақд пул қилиб олсаммикин, деб ҳам хаёл қилдим шундан сўнг, лекин бу нотинч замонда шунча молни ким сотиб оларди! Қани пул? Бунинг устига, эртагаёқ уларни мусодара қилмасликларини харидорга ким қафолатлайди? Улгуржи нарҳда сув текинга бериб кетишни эса хоҳламайман: ахир, у ёқда ҳам кун кўриш керак-ку! – Холмурод Малланинг хорғин юзига тикилди. – Сени ҳам ўзим билан олиб кетардим-у, лекин бу ерда йўқлигимни билдирмай турадиган одам керак. Эҳтиёт бўласизлар, хўпми... Айтгандек, милтиғинг кўринмайдими? Хуржунингда турибдими?

Жавобни эшитган Холмурод шумшайиб қолди.

– Бўпти, куйинишдан энди наф йўқ, – деди у Малладан ҳам кўра ўзини юпатишга уриниб. – Бир илож қилиб, бошқасини топармиз. – У ўсал бўлиб турган йигитнинг елкасига муштлади. – Яқинроқ бўлганда-ку, ўша... “босмачи” қайноғанг ёнига яна бир марта бориб келсанг бўларди. Нима дединг? Милтиқлари кўпдир? Кўрдингми? – Малла бош чайқагач, энди Йўлдошга ачиниб кетди. – Бу ебтўймас ғайридинларни деб одамлар ўз уйида ҳам ёта олмайдиган бўлишди. Бундай олиб қараганда, менинг, сенинг, қайноғангнинг истакларимиз бир – бу ювуксизларга бош эгмаслик! Шундайми? Майли, ҳаммасини худо кўриб турибди – бошқа суюнадиганимиз

колмади. Демак, – кўллари бир-бирига ишкади у, – мен эрта ё индин жўнайман, ҳозир эса янганга баъзи бир гапларни тайинлаш учун уйга кетишим керак. Ўғлим ўзига ташқарида жой қилиб олади, сен эса болаларинг билан ўтовда жойлашавер.

Узоклардан чигирткаларнинг чириллаши, шундок яқинларидан эса ором олаётган болаларнинг пишиллаб нафас олаётгани эшитиларди.

– У ерда кимлар яшайди? – деди эшитган янғилигидан жунжикиб эрининг пинжигга тикилган Гулбаҳор. – Ўзбеклар борми?

– Бор, албатта. Ўзимизда ҳам турли хил одамлар яшайди-ку!

– Бизни сиғдирмай ётишса-я.

– Ҳозир ҳамма ўша ёққа кетаяпти.

– Кейин қайтамизми?

– Албатта, – деди Малла бир оз ўйлаб олгач.

– У ёқда қаерда яшаймиз?

Малланинг токати ток бўлиб борарди:

– Аввал бориб олайлик, дедим-ку! – овозини кўтарди у. – Холмурод акадан ажралмаймиз. Кўркма, бу ердагидан баттар бўлмайди. Бегона юртлиги тўғри, лекин ўзимизда нималар бўлаётгани ҳам ёдингдан чикмасин.

Ўртада жимлик чўкиб, кўз ўнгиларидан шу бир ҳафта ичида ўтган воқеалар, бошларига кетма-кет ёғилган кулфатлар, барча азиз ва таниш чехралар, ҳувиллаб қолган уйлари яна бир-бир ўтди.

Энди уларни ўзга бир юрт кутиб турибди... Йўқ, у кутмаяпти, ўзлари боришаяпти! Чақирилмаган меҳмон бўлиб! Бош уриб! Нажот излаб!

“Хўроз ҳамма жойда бир хил кичкиради, деганларидек бўлиб чикмасмикин, – юрагида оғриқ билан ўйларди Малла. – Лекин Афғондан бошпана излаётганлар оз эмас экан-ку! Амир ўша ёққа кетди, Холмурод ака ҳозирланаяпти, Йўлдош ака “қайдандир” нажот кутмоқда. Ўша “қаердандир” шўро қадами етмаган ҳамма жойми ёки фақат Афғонми? Нега унда ҳамма шўродан норозилар фақат Афғонга интиляпти? Нега бошқа юртга эмас? Яқин бўлгани учунми?”

Малла мактаб ва мадраса кўргани билан ўз замонаси одами эди. Бухорода бўлганида ҳам бу шаҳарга кам етиб келадиган ва ўқиш ман этилган Туркистон, Туркия, Қирим, Татарис-

тонда чоп қилинган газета-журналларни деярли кўрмаганди, илмий-ижодий фаолияти эндигина бошланган бухоролик улуг маърифатпарвар аллома Абдурауф Фитратнинг илк асарлари фақат олис хорижда нашр этилгани боис, унинг номини ҳам эшитмаганди. Албатта, дунёнинг қай бир чеккасида, тўғрироғи – қибла томонда Макка, Мадина сингари ҳар бир муслим учун муқаддас шаҳарлар борлигини билар, фаранг мамлакатлари ҳақида эшитган, шоир ва шоҳ Мирзо Бобурнинг узок Ҳиндистонда яшаб ўтгани, у ҳам худди Бухоронинг сўнгги амири каби олис сафарига Лангар йўлидан ўтганидан хабардор эди, ҳозирда унинг номи билан аталувчи, Лангардан бор-йўғи тўрт фарсанг наридаги гўшада манзил тутганини эса билмаслиги мумкин эмас: ўзи бир неча марта бўлган – болалигида ҳам, ўсмирлик чоғларида ҳам. Шаҳрисабз ёки Бухорога қилинган сафарлар пайтида у ерда тўхтаб, хордик чиқарган.

Ғазалларини севиб ўқийдиган буюк Навоийнинг Хурсондаги Ҳирот, Астробод шаҳарларида нафақат яшагани, балки ҳоким бўлгани, ижодининг энг гуллаган даврлари ушбу шаҳарларда ўтганидан эса ҳар гал хайрон қоларди: нега? Бизнинг ўлка ва у юрт илгари битта бўлганми?

Ўзига замондош бўлган юртдошларининг кўпчилиги сингари бу саволларга унда ҳам жавоб йўқ эди...

Кунлар кетидан кунлар ўтиб борар, Холмуроднинг ўғиллари галма-галдан келиб, ҳам улардан, ҳам сурувлардан хабар олиб туришарди ва афсуски уларнинг хабарлари ичида биронта кўнгилни кўтарадигани йўқ эди: кимнингдир боласи қизамиқдан ўлибди, бошқа бировнинг эса тунда уйини талаб, қаршилик кўрсатган эгасини пичоқлаб кетишибди. Талончилар ҳақида қишлоқда ҳеч ким ҳеч нарса билмаганидан, “босмачилар бўлса керак” деган хулосага келишибди, қай бир куни аскарлар келиб, Холмуроднинг икки сигиридан биттасини бузоғи билан етаклаб кетибди...

* * *

Бўрибосарларнинг қувнок вовуллаши уйғотиб юборган Малла апил-тапил кийиниб, ташқарига отилди – барчалари интиқлик билан кутган Холмурод ниҳоят қайтиб келганди.

– Яхши ўтирибсизларми? – сўрашди Холмурод отдан сакраб тушиб, югани унга тутқазаркан. Бир оздан сўнг хол-аҳвол ҳақида батафсил маълумот олгач, елкасига оталар-

ча уриб қўйди. – Баракалла! Сендек йигит бор жойда, ишқал бўлармиди! Ўзимми? Кўриб турибсан, бало ҳам ургани йўқ. – Малла унинг товушида хурсандчилик аломатларини пайқади: ҳаммаси жойидага ўхшайди. – Лекин жуда чарчаганман. Бир-икки оғиз суҳбатлашамиз-у, кейин уйку!

– Мен кўрпа-тўшак олиб чиқаман, – деди нима бўлганини жуда билгиси келаётган Малла ўтовга қайтиб киришни истамай. – Иккимизга ҳам.

Ёстик йўқлиги учун қўлларини бошлари тагига қўйиб, тубсиз осмон, уни тўлдириб турган сон-саноксиз юлдузларга боқиб ёнма-ён ётишаркан, Малланинг димоғига ундан таралаётган аччиқ тер хиди урилди.

– Биласанми, дарёдан ўтиб олишимизга ким ёрдам беради? – кулди бир пайт Холмурод ўзи айтганидек бир-икки оғиз сўз билан тугаб қолмаган суҳбатни давом эттираркан. – Айтсам ишонмайсан: чегарачиларнинг ўзи! Ўша мен ва сенинг душманинг бўлган кизил аскарлар!

Малла ҳамма нарсани кутган бўлиши мумкин эди, лекин бунга эмас: ҳазиллашмаяптими?! Ахир, ҳеч кимни хорижга чиқариб юбормаслик учун чегараларни тақа-тақ ёпаётганлари, унга яқинлашганларни эса жойида отиб ташлаётганларини ҳамма жойда айтишаётганди-ку! Бу қанакаси?!

– Нима, – шошиб қолганидан фикрини жамлашга кийналарди у, – танишларингиз бор эканми... ораларида?!

Холмурод хомуза тортди:

– Қайда! Итларим-да улар билан танишгани ор қилар! Ҳақ эвазига.

– Ҳақ?!

– Ҳа... яъни, пора берсанг! Лекин, жуда кўп сўрашди муртадлар, айниқса, қўйлар сонини билгач. Бошлиқларининг ҳам оғзини мойлаш керак эмиш. Хуллас, ўттизта қўйга келишдик. Ўзлари кутиб олиб, ўзлари ўтказиб қўйишади. Гапнинг очиғи, ишнинг бунчалик осон кечишини кутмовдим. Дарёдан ўтказиб қўйиб, шу билан тирикчилик қиладиган одамларнинг бири билан гаплашсам – уларни гупсарчилар деб аташаркан – шунақа-шунақа деб қолса бўладими! Сен каби менинг ҳам ишоним қийин бўлди. Кейин бориб учрашсам – ҳаммаси айтганидек! Бирон ғирромлик йўқми, дея мен ҳам очиқчасига сўрадим, “сиз биринчи ва охиригиси ҳам эмассиз” деб устимдан қулишди, холос. – Холмурод бу сафар узокрок хомуза тортди.

– Шу билан мўмай даромад қилишга ўрганиб қолишган экан, палидлар. Факат қўйларнинг кўплиги уларни сал ўйлантирди, “бирданига эмас, бўлиб-бўлиб, бир неча кун ичида қилсак бўлмайдами” деб сўрашди. Гапларида жон бордек эди, шунинг учун кўнишдан бошқа чорам колмади. Бунинг устига, ўзинг биласан, қўй деган нарса хуркак махлук. Айниқса меникилар унақа катта сувни умрларида кўришмаган. Ўзларини сувга отмасликлари учун оёқларини боғлаб ўша... супага ўхшаб кетувчи қайикка қатор ётқизиб чиқиш керак экан. Ёмон ўйланмаган, шундайми?

Эгниларида саллотлик либоси, сўзлари-ю ёқа йиртгудек бўлиб савдолашганларини эшитсанг... Нариги қирғоқдаги кутиб олувчилар билан алоқалари бор эмиш. Лекин улар билан алоҳида ҳисоб-китоб қилишимга тўғри келаркан. Билмадим, бу менга яна қанчага тушади... Кўрдингми, кунимиз кимларга қолиб ўтирибди? Бирок бошқа илож йўқ. Хуллас, эрта-индин йиғиштириниб, йўлга тушамиз.

Роса йўл юриб ҳолдан тойгани боис сўнгги сўзларини эснаб айтган Холмурод ота-боболаридан мерос юртини тарк этаётган бўлишига қарамай – балки бир умрга! – иши битганидан ниҳоятда хурсанд эди.

* * *

Холмуроднинг бирин-кетин вояга етиб қолган тўрт нафар ўғли ва аёли эртаси куни кечкурун етиб келишди. Йигитчаларнинг тагида ўйноқлаб турган тулпорлар, аёл эса хўтиги эргашган кулранг эшакда.

Менглихолнинг юз-кўзи йиғидан шишиб кетганди. Ҳеч қаёкка кетмасликларига то сўнгги кунгача умид қилиб юрган аёл етиб келибок, анча йил аввал йўқотиб бугун топган эгачисини кўргандек Гулбаҳор билан ачомлашиб, хўнграганча кўришди, ўзининг бошига тушган кулфат озлик қилгандек, унинг ночор ахволдан куйинди, болалари неча ёшдалиги билан қизиқди, хали қўлдаги гўдақлар эканлигини билгач эса уни қойиб берди, эрини эса енгилтакликда айблади (Холмурод аёл кишига бундай нозик гапларни ишониб бўлмайди, деб ҳисоблаганидан Малланинг ҳаётида қандай воқеалар рўй берганини унга айтишни лозим топмаганди).

Товушини баланд қўйиб, азага келгандек айтиб йиғлаётган Менглихолнинг ҳамма гапларини англаб бўлмас, аммо “бегона

юрт, мусофирлик, ота-буваларимнинг мозори” каби сўзлардан туғилган юртини тарк этишни истамаётгани, эрининг қарорини ноилож қабул қилганини англаш қийин эмасди. Уни юпатишга уринаётган Гулбахор ҳам охир-оқибат чидаб тура олмади, аёлларнинг бу ҳолатини кўриб, йигитчаларнинг-да кўзларида ёш айланди.

Бу пайтда Холмурод сурув бошида бўлиб, Ашур иккиси бугун қўйларни ҳайдаб келишлари, эртага эса тонг отмасдан йўлга тушиш режалаштирилганди.

Тонга яқин – икки гўдакни ҳисобга олмаганда ухлаш ҳеч кимнинг ёдига келмади – энг сўнгги тайёргарликлар ҳам ниҳоясига етганди.

Бир пайтлар бу томонларда қўй сурувлари, қорамоллардан иборат пода кетидан юриш кўпчиликнинг турмуш тарзига айлангани, улар орасида аёллар, ҳатто бўй қизларнинг бўлиши ҳам ҳеч кимни ажаблантирмаганидан кўриниш оддий чўпон оиласининг (чорва ўзига тегишлими ёки бировларга – фарқи йўқ) кундалик ҳаёти бўлиб кўзга ташланиши мумкин эди. Лекин у замонлар аллақачон қайтиб келмас бўлиб кетган, энди бундай катта сурувлар билан узоқ, бунинг устига, нотаниш томонларга юриш нафақат машаққатли, ҳатто хавфли бўлиб қолганди. Осмону фалакка кўтарилаётган чанг, қўйларнинг тинмай маърашигина эмас, балки улар кетаётган томон ҳам баъзи бирларнинг эътиборини ўзига жалб қилиши мумкинлиги ҳисобга олиниб, манзилга етиб бориш учун энг чекка, шу билан бирга, энг қийин йўл танланди. Агар мўлжалланган икки маротабалик дам олишни ҳам кўшганда – йўлда бирон ҳодиса рўй бермаса, албатта! – чегарага уч кундан сўнг етиб боришарди.

Малла шунча кундан буён Холмуроднинг ўтовида яшаб юрганига карамай, чўпон йигит Ашурни йўл олдидагина кўрди. Даштнинг шафқатсиз шамоли, ҳар қандай тирик жонни куйдириб ташлашга кодир куёши унга аямай ўз муҳрини босган, лаблари, ёноқлари тарс-тарс ёрилиб, пўст ташлаган қулоқлари шишиб кетган, кўпдан буён олдирилмаган сочлари худди девоналарникидек патила-патила бўлиб, тартибсиз равишда елкаларига тушиб турарди.

Дастлабки соатларда Малланинг эътиборини тортган яна бир нарса унинг жуда камгаплиги бўлди. Лекин Холмуроднинг оғзидан чиққан ҳар бир кўрсатмани бошини итоаткорона сил-

киганча тинглар ва охиригача айтмасдан бажаришга киришиб кетарди.

– Ҳеч кими йўқ бечоранинг, – деди Холмурод. – Насиб бўлса, ишларимиз ўнгидан келса... у ёқда, дейман... уни ўзим одам қиламан... уйлантираман. Имкони бўлса, хатли-саводли ҳам қиламан... ўғилларим қатори. Балки ўзинг шу нарсаларни зиммангга оларсан? Қўлингдан келади-ку, тўғрими?

Малла жилмайиб бош силкиди.

* * *

Машаққатли сафарнинг охири кўриниб дарёга етишга озгина қолганда Холмурод ҳамроҳларига деди:

– Етиб келдик. Шу ерда тўхтаймиз. Аёлларга аравадан тушишга кўмаклашинглар.

Менглихол, Гулбаҳор, Ҳасан ва Зухра жойлашиб олган арава айнан мана шу сафар учун ясалган бўлиб, фақат энг керакли буюмларни олишга қанчалик уринишмасин, майда-чуйдалар билан тўлиб-тошганди барибир.

Сурувнинг у бошидан бу бошига от солиб юрган Малла ва Ашурдан тортинибми, ҳаво шунчалик иссиқ бўлишига қарамай Менглихол йўл бўйи паранжи ва чачвонини бошидан олмади ҳисоб (қайнонаси тириклигида бир-икки марта уникини ёпиниб тўй-маъракаларга борганини айтмаганда, Гулбаҳорда эса улар ҳеч қачон бўлмаган, эгизаклар туғилгач эса бунга умуман эҳтиёж қолмади: бу рўдаполарни эпласинми ёки икки болани!), Малла ўзига укадек бўлиб қолгани, Ашур эса ўғлидек эканлиги, шунинг учун улардан беркиниш шарт эмаслиги ҳақидаги Холмуроднинг бир неча бор қилган дашномлари ҳам ерда қолди. Фақат тунлари чачвонни бир оз кўтариб, ўзини обдан елпиркан, куннинг иссиқлиги, кўтарилаётган чанг, бошларига тушган кўргуликлардан нолир эди.

Гулбаҳор унинг шунча болани туғиб катта қилганига қарамай, ҳали ёш, хушрўйгина эканлигига эътибор берди – бирин-кетин эр етиб келаётган тўрт ўғилнинг онасига сира ўхшамасди. Йўлга чикқанларидан бери (ундан анча олдин ҳам!) ёши тинмади, аёлларнинг пешанаси доимо шўр бўлиб келганини гапиргани-гапирган бўлди. У Гулбаҳордан ҳам кўра эмизикли гўдакларга ачинар, паранжи-чачвонига ўралиб олганига қарамай, уларни дам-бадам қўлига олиб эркалатар, тағларини алмаштириб, йиғлаганларида Гулбаҳорга кўмаклашар,

катта ўғли бошқараётган арава ўнқир-чўнқир йўл тўғри келиб қолган пайтлари қаттиқ тебранса ёки бир томонга оғиб кетса, хозир ағдарилиб тушадигандек, энг аввало гўдақлардан бирини қўлига олар ва баланд овозда Гулбаҳордан ҳам шундай қилишни талаб қиларди.

Шу муштипар аёл бўлмаганида ҳоли не кечишини Гулбаҳор ҳатто тасаввур қила олмасди. У ва барчаларининг тақдирини қўлига олган хўжайини бўлмаганида, умуман, етиб бора олишармиди ўша ордона қолгур Афғонга!

– Ашур! Бу ёққа кел! – ёнига чақирди Холмурод бошдан-оёқ чанга ботган, бўрибосарлар ва ўғиллари ёрдамида сурувни бир жойда жам қилиб турган кишлоқдошини. – Ҳаммаси бутми? Оёғи синган, ҳолдан кетиб қолганлари йўқми?

– Сафарга чиккан кунимиз жарга кулаб тушган икки қўчқордан бошка йўлда ҳеч нарса йўқотмадик, – бу сафар сўз бойлигини яққол намойиш қилди камгап Ашур.

– Буни ўзим ҳам биламан, – эътироф этди Холмурод. – Хўш-ш... бунга кеча тушда сўйилган кўзини қўшсак... кейин, чегарачиларга бериладиган ўттизта қўйни... Йўқ, унчалик ҳам зарар қилмаяпмиз! Йўқотишлар кам, сафаримиз мен ўйлагандан ҳам кўра омадлироқ чиқди. Бошланиши шундайми, демак, давоми ҳам бахайр! Бунда, албатта, сенинг хизматинг катта. Ҳа... Малла аканг ҳам қўл қовуштириб ўтирмади! Барака топинглар! Дарёдан ўтиб олайлик, иккалангни ҳам кераклича тақдирлайман. Демак, энди фақат аскарларни кутишимиз қолди...

Йигирма тўртинчи боб

Худди шу пайтда, шундоқ дарё бўйида вақтинчалик жойлашган чегарачилар штабида ҳам ўзига яраша “ҳисоб-китоб” борар, Тошкентдан шошилинч ташриф буюрган фавқулодда комиссар турли лавозимларда хизмат қилаётган чегарачи-командирларни бир жойга йиққанди.

– Ўртоқлар! – давом эттирди у штабдан бўлган телефон кўнғироғи туфайли узилиб қолган сўзини. – Шу кечакундузда вазият ниҳоятда оғир. Курашни бой берганини англаган аксилинқилобий унсур борки, мол-мулкани олиб, Афғонистонга қочмоқда. Майли, бола-чақаси ўзига буюрсин – итдан бўлган қурбонликка ярамас! Лекин бу бойликлар ўзимизга керак бўлмайми? Жудаям керак бўлади-да!

Шўролар ҳукуматини ўрнатиш йўлида етим қолган минглаб, миллионлаб болалар-чи! Ким уларни боқади? Бундан ташқари, ички душманларимиз камлик қилаётгандек, ташқилари ҳам хавф солмоқда. Биздан олиб кетилаётган кимматбаҳо буюмлар, олтин, кумуш, осори-атиқалар, сурув-сурув чорва ўшаларни қўллаб-қувватлашга йўлланмайди, сарфланмайди, деб ким кафолат беради? – У йиғилганларнинг барчасига савол назари билан қаради. – Ҳеч ким! Биласизлар, тахтдан ағдарилган Бухоро амири бир тўда уруғ-аймоғи ҳамда аламзада шериклари билан карвон-карвон хазинани ортиб, яқиндагина шу дарёдан ўтиб кетди. Бизга етиб келган маълумотларга караганда, у олиб кетган олтину кумуш ўртача битта мамлакатни бир йил боқишга етар экан! Кўраяписизми, биргина тўданинг кетиши билан қанча бойликдан ажралиб қолаяпмиз? Ишончим комил, бу каби ҳодисалар эндиликда тез-тез такрорланиб туради, зеро, инқилоб душманларининг топган-тутганини олиб чет элга қочишдан бошқа йўли қолмади! Бунга қатъиян чек қўйиш керак! Ким бўлишидан қатъи назар, чегарага яқинлашдимиз – огоҳлантириб ўтирилмай жойида отиб ташлансин! – Комиссар стакан деб ўтирмай, графиннинг ҳалқумидан сув ичди. – Лекин минг таассуф билан шуни айтиб ўтишим керакки, сизларга ишониб топширилган давлат микёсидаги ушбу стратегик жихатдан ўта муҳим чегарада бунинг акси бўлиб турибди. Мана бу ҳужжатда, – комиссар қўлидаги аллақандай қоғозни баланд кўтариб, йиғилганларга кўрсатди, – баъзи бир постларда чегарани кесиб ўтаётганларга... нима десам бўлади... ёрдам берилаётгани, ҳатто ҳомийлик қилаётгани ёзилган! Ишонса бўладиган далиллар билан! Албатта, қурук “рахмат” эвазига эмас! Айниқса, – комиссар қоғоздаги баъзи бир сўз ва ибораларни диққат билан ўқиди, – айниқса... тўртинчи постда бу тарздаги хуфиёна ишлар авжига чиққан! Адашмаётган бўлсам, амир ҳам айнан шу жойдан ўтиб кетган эди. Шундайми? Ўшандан сўнг пост командири, навбатда турган аскарлар яхшигина жазоланди, уч-тўрт кундан гаупвахтада ётиб чиқишди, аммо, минг афсуски, ўрганган кўнгил ўртанса қўймас деганларидек... – Комиссар штаб бошлиғига мурожаат қилди. – Менга тезлик билан ўша постда хизмат қилувчилар рўйхатини беринг. Илгари нима иш билан шуғуллангани, ким хизматга тавсия қилгани ҳам албатта кўрсатилсин.

Рангида ранг қолмаган штаб бошлиғи машинкада қў-

чирилган рўйхатни шошилиш равишида бошқатдан тузиб чиқаркан, комиссар Тошкент, Самарканд, Бухоро ва Туркистоннинг бошқа йирик шаҳарларида нималар бўлаётганига тўхталди. Сўнг яна бир бор чегарада шу кеча-кундуз ҳукм сураётган вазиятни таҳлил қилишга киришаркан, шахсий таркибни тубдан ислоҳот қилиш пайти келгани, бир пайтлар имкон йўқлиги ва кадрлар тақчиллиги туфайли хизматга кириб қолган чегарачи аскарлар ва кичик командирларни – агар хизматга лойиқ топилса – сафда қолдириш, кейинчалик махсус билим юртларида ўқитиш, хизмат пайтида ножўя хатти-ҳаракатлар қилган, ички интизомни бузган, хизмат мансабларини суистеъмол қилганларини эса – дейлик, тўртинчи постдаги сингариларни! – дарҳол хизматдан четлатиш лозимлигини таъкидлади.

* * *

Аскарлардан ҳамон дарак йўқ эди. Тўғри, биринчи кун ишчилик интиқлик билан кутишмади – юзлаб қўйлар туёғидан кўтарилган ғубор барчаларининг кўринишини абгор аҳволга солиб қўйгани боис, эғни-бошни ювиш, соч-соколни тартибга келтириш (Холмуроднинг ўзи Ашурнинг ўсиб елкасига тушган сочини пакки билан кириб ташлагач, ювинганидан сўнг бинойидек йигит эканлиги кўринди-қолди), кечув олдидан кераклича дам олиш зарар қилмасди. Ўзи ҳали кўзга кўринмасда, тунлари шовуллаши эшитилиб турувчи дарёга яқин жойда дам олмоқда эдиларки, бу ҳам кўнгиллар тўридан жой олган ғуссани – киндик қони тўқилган ватанни тарк этиш осонми! – бир оз ювгандек бўлди.

Бирок эртаси кун безовталана бошлаган Холмурод бир неча марта атрофни айлангани чиқди ва ҳар сафар тушқун кайфиятда қайтиб келарди.

– Холмурод ака! – деди Малла бир гал унга эргашиб. – Қачон келишлари керак эди ўзи? Аник кун, аник вақтини келишиб олмагандиларингизми?

– Биласанми, – хижолатлангандек бўлди Холмурод. – Шу ерда... нима десам экан... ишни салгина... хом қилганга ўхшайман. Лекин нима қилай, ўзим ҳам аник билмасдим-да, қачон етиб келишимизни. Хабарлашиб тураимиз, дейишганди. Хавфсизлик мақсадида худди шу ерда ҳаммамизни икки нафар чегарачи кутиб олиши, сўнг, мўлжалланган кечув жойига ку-

затиб бориши керак эди. Аталган ўттизта қўйни ҳам мана шу ерда саралаб олишларига келишгандик.

– Чегара томондан келишлари керакмиди?

– Яна қаердан бўлиши мумкин, – тунд жавоб берди кайфияти йўқ Холмурод.

– Унда ўзимиз ўша ёққа бориб, келганимиз ҳақида хабар берайлик. Айтиб бўладими – бошка ишлар билан банд бўлиб қолишгандир.

– Бу хавфли, – деди Холмурод бир оз ўйланиб тургач. – Айниқса, кундузи. Келаверишмаса, балки шундоқ ҳам қилармиз, лекин – факат қоронғу тушганда! Жуда бўлмаса, бизни таништириб қўйган ўша қайиқчининг хузурига борамиз – ҳаммасининг тили бир, нега келмаётганини билар, жудаям бўлмаса, бошка йўлини излаб кўради.

Малла ўзини қийнаётган фикрни айтишга аввал истиҳола қилиб турди, сўнг...

Юз-хотир, сиз-биз қилиб ўтиришнинг пайтими ҳозир!

– Холмурод ака, – бошлади у, – тагин билмадим-у, аммо ўша чегарачиларингиз... айниб қолган бўлишса-чи?

– Нега?! – ўзига ёқмайдиган гапларни эшитганида ҳар гал бўлганидек, бу сафар ҳам Холмуроднинг энсаси қотди. – Ўттизта қўй қимни тешиб чиқибди? Тагин сараланганлари!

– Лекин келганимиздан буён бир култум сув ичишгани йўқ. Яна озрок қолсак, бу туришда...

Холмурод аввал чапаничасига сўкиниб олди.

– Мени ўйлантираётгани ҳам шу бўлаяпти-да! – деди у тутақиб. – Бу камлик қилаётгандай, куннинг иссиғини айтмайсанми! Ҳечам қуз ҳавосига ўхшамайди-я, даюс! Шу аҳволда яна бир кун қолиб кетсак, чеккан машаққатларимиз беҳудага кетиб, умидларимиз қўққа соврилади.

Сурув турган жойдан қўпам олисга кетишмаган Холмурод ва Маллага қўйларнинг бор овозда маъраётгани баралла эшитилиб турарди.

Нима қилиб бўлса ҳам сув топиш керак. Ҳеч бўлмаса – қудук. Падарига лаънат! Шундай овоз етадиган жойда дунёни оламан деб турган дарё оқиб ётса-ю, бир томчи сувга зор бўлиб ўтирсанг! Қандай кунларга қолишди-я! Бунақада ўзлари ҳам нобуд бўлиб кетиши ҳеч гапмас!

Бирок сув йўқ, қўйларнинг маъраши эса тобора авжига чиқмоқда эди. Ўйлаб ўйига ета олмаётган Малла йўлда учраган

кичикрок дарёга қайтиб боришни таклиф қилди ва шу ондаёқ катъий рад жавобини олди:

– Нималар деяпсан?! Бориб-келишнинг ўзига бир кун кетади-ку! Чегарачилар ҳар дақиқада келиб қолиши мумкин! Унда нима бўлади? Сўкиб-сўкиб, қайтиб кетишадими? У кунимиз бу кунимиздан баттар бўлмайдами?

Унинг асабийлашаётганини кўрган Малла бошка гапириб ўтирмади. Юраклари сиқилиб, хамроҳлари турган жойга етиб келишганда, ранги-қути ўчган Саттор уларга яқинлашди:

– Ота, қўйлар сувсизликдан...

– Қўпми?! – унинг сўзларини бўлди Холмурод.

– Беш-олтита бўлиб қолди. Қолганлари ҳам чидамай, ўзларини ҳар томонга уришмоқда. Аранг қайтариб турибмиз. Айникса, Ашур акага қийин бўлаяпти. Кейин... ўзимизга ҳам ичишга сув қолмади ҳисоб. Чойга қўзадаги энг сўнгги сувни қўйдик.

Холмуроднинг дами ичига тушиб кетди: “Дарёга оз қолди, деганимизни эшитиб, бу нодон аёллар сувни орқа-олдиларига қарамай роса сарфлашганми, дейман! – ичидан қиринди ўтиб ўйлади у. – Лекин анави падарлаънати чегарачилар бундай қилади деб, ким ўйлабди! Қани хабарлашиб турганлари! Ҳаҳ, сенларга ишонганнинг онасини...”

Энди қоронғу тушишини қутишга ҳам имкон қолмаган, тезроқ бу муаммони ҳал қилишмаса, аҳвол ҳалокатли тус олиши муқаррар эди.

У хотини ва болалари ёнида турган Маллани ёнига чақирди.

– Йўлга тушамиз! Гупсарчини кўрмасак бўлмайди. Айтганингдек, ўша окпадарлар айниб қолишган ёки биздан-да кўпроқ ҳақ берадиган мижозларни топишган! Ёки унутишган – ҳар бало бўлиши мумкин! Ўз муаммомизни ўзимиз ечамиз шекилли. Аслида сени шу ерда қолдирсам тузук бўларди, лекин бир кишига қараганда икки киши яхши-да! Эҳтимол, тилимизни билмайдиган чегарачилар билан келишишга тўғри келар. Сен ўрис тилини... – Холмурод ўринсиз савол бераётганини билса-да, умид билан унинг кўзларига тикилиб турарди. Малла бош чайқади. – Бўпти, унақалар билан олди-бердини тил-забонсиз, ҳатто соқов бўлсанг ҳам амалга ошириш мумкин! Ҳаҳ, падарларига лаънат, ким ўйлабди шундай бўлиб чиқишини!

Малла Гулбахорнинг ёнига қайтди.

– Биз чегарага бориб келмасак бўлмайди.

– Тезда қайтасизми?

– Албатта! Бизга керак одамлар келишмади, тушунаёпсанми?

Гулбахорнинг кўзларида беҳосдан умид учкунлади:

– Балки шундай бўлгани тузукдир? Балки уйимизга...

– Жим бўл! – жаҳли чикди Малланинг. – Сенга неча марта айтдим, энди бизга орқага йўл йўқ деб!

– Унда, ўрнингизга бошқа бири... Ашур ёки Саттор борса бўлмайдими? Ҳасаннинг иссиғи чикиб турибди.

– Иссиғи?! Кўрсат-чи!

Холмурад жон талвасасида маъраётган қўйларни тинчлантиришда Ашурга кўмак бераётган хотини, ўғилларига чегарага кетиш олдидан тегишли топшириқлар бериб, нималар қилиш кераклигини тайинлаётган бир пайтда Малла ўғлини сўнгги бор кучоғига олиб турарди.

– Ҳа, озгина бор, – деди у гўдакнинг пешанасига кафтини қўйиб. – Лекин шундай пайтда Холмурад аканинг ёнида турмасам... билмадим, нима деган одам бўламиз! Янгам балки нима қилишни айтар? Бундай ишларга тажрибаси бор. Ана, чинордек-чинордек тўрттасини катта қилиб қўйибди!

Унинг сўзларини беҳосдан йиғлаб юборган Зухра бузди. Малла ўғлини хотинига тутқазиб, энди қизалоқнинг устига энгашди ва юзидан ўпди:

– Ҳа, кизим? Нима бўлди сизга? Нега йиғлаяпсиз? Яхши эмас! То оталаринг қайтиб келгунча жимгина ўтиринглар, хўпми!

– Малла! Бўл тез! – Холмураднинг товуши келди наридан. – Аҳвол мен ўйлагандан ҳам ёмонроқ! Кетдик, мин отингга!

Малла қизалоғини яна бир марта ўпди-да, Гулбахорнинг кулоғига шивирлашга улгурди:

– Асло хавотир олма! Ҳасанни албатта янгамга кўрсат! Биз ишни битириб оқортга қайтамыз! Нима бўлганда ҳам болаларни эҳтиёт қил!

* * *

– Э! Бу сизми?! – Холмурадни зўрға таниди гупсарчи. – Ҳали кетмадиларингизми? – У суҳбатдошининг лаби-лабига тегмай гапирётган сўзларини аранг тушунаётганди. – Аттанг,

жуда чаток бўлибди. Нима бўлганидан бизнинг ҳам хабаримиз йўғ-а! Лекин Тошкентдан қандайдир бошлик келибди, деб эшитгандай бўлувдим. – Гупсарчи бир оз ўйланиб колди. – Балки ўшанинг касофатигадир? Бунака хабарларнинг тафсилоти ташқарига чиқармиди бирдан! Факат бир неча кун ёки хафтадан сўнг етиб келиши мумкин. – Гупсарчи нималарнидир ўзича чамалади. – Сиз ҳозир ҳам вақтни йўқотмай, тўғри тўртинчи пост томонга ўтинг! Ёдингизда-я, қаердалиги? Йўк, йўк... нимлар деяпсиз, олиб бора олмайман, чунки бу тун ўзимда ҳам озрок... тирикчилик бор, беш-олтита мижозни ўтказиб кўйишим керак... Э, кўйинг бу гапларни! Қанча берсангиз ҳам иложи йўк! Бунча кўп кўйни ўтказиб кўйишга менда имкон қани?! Тўғри тушунинг – гупсарим факат одамларни олиб ўтишга мосланган, шунда ҳам саноклигина бўлса! Биродар! Мен билан баҳслашишингиз бефойда! Балки ёдларидан кўтарилган. Ахир, сизлардек мижозлари тикилиб ётибди! Қай бирингизни эслаб қолишсин! То қор ёғиб, совук тушмагунча бир кун ҳам тиним билишмайди! Бугундан сув камайган, уч кун шундай давом этади. Худо мушкулингизни осон қилган кўринади – йўқотган бир-икки кунингизга ачинманг асло!

Унинг “унутиб кўйишгандир” деган сўзлари Холмуродга қанот боғлаганди, қулоғи шундан бошқа нарсани эшитмай кўйганди энди.

– Холмурод ака! – кичкирди Малла ундан ортда колмасликка ҳаракат қиларкан. – Тўғри кириб бораверамизми, ўша... пост деган жойларига? Хавфли эмасми? Ҳаммаёк қоронғу-ку! Тагин сизни танимай...

– Ҳеч нарса қилмайди! Аввал ҳам тўппа-тўғри бораверган эдик! Ҳеч бўлмаса, яқин колганда овоз бераман!

– Бугун бошқалари бўлса-чи? Ахир, келаётганимизда, алмашилиб туришади, дегандингиз-ку!

– Фарқи йўк! Ҳаммаси бир-бирларига шерик, бир-бирининг сир-асрорини билади! Сен хавотир олма – ўзим жавоб бераман! Қолаверса, тахмин-у таҳлил қилиб ўтиришга фурсат йўк! Омадимиз келиб, эртадан кечувни бошлаганимизда ҳам, бунгача чорванинг яна қанчаси нобуд бўлади! Ҳах, падарига лаънат-а...

– Стой! Кто идёт!

Зулмат қаъридан янграган бегона тилдаги буйрук ҳар икки отликни такка тўхташга мажбур қилди, аммо биринчи учрашув

пайтидаги суҳбат хулосасидан сўнг Холмуроднинг назарида ўша чегарачиларга такаллуф қилиб ўтириш бутунлай ортиқча эди – бунга арзимайдилар!

– Холмуродман! – кичқирди у. – Сизлар билан учрашишим керак эди! Нега айтилган жойга келмадингиз?

Бундай жавобни кутмаганлар шекилли, бир неча сониялик жимлик чўкди, сўнг уларни тўхтатган ўша товуш бу сафар ўзбекчалаб деди:

– Жойингиздан кимирламанг! Ёнларингизда қурол борми?

– Йўқ! – яна қичқирди Холмурод.

– Бораяпмиз! Лекин алдаётган бўлсангиз, ўзингиздан кўринг. Неча кишисизлар?

– Иккита! Мен Холмуродман! Келгандим-ку... бир юмуш билан. Наҳотки танимаяпсизлар?

– Энди танишамиз. Жойингиздан жилмай тулинг.

Бу галати мулоқотни хавотир билан тинглаб турган Малла овозини пастлатганча деди:

– Биронтасининг исмини билмайсизми? Айтиб чақирсангиз, балки...

– Сўраганимда айтишмаганди. Умуман, ҳеч кимга айтишмасам керак.

Милтиклари улар томон ўқталган тўрт нафар аскар қоронғулик ичидан чиқиб келганини кўриб Холмурод ва Малланинг отлари хуркиб, жойларида айланганча типирчилай бошладилар.

– Ким керак сизларга? – сўради қурол кўтарганлардан бири, энг олдинда тургани овозини кўтариб. – Нега рухсат сўрамай, давлат чегарасига яқинлашдиларинг? Қани, тезда отдан тушинглар-чи! – Келганлар буйруғини бажармаётганидан жаҳли чиқди шекилли, энди қаттиқроқ қичқирди. – Неча марта такрорлаш керак?! Ёки пешаналарингдан ўқ егиларинг келаяптими? – Иложсиз қолган, юракларига шубҳа-гумон оралаган Холмурод ва Малла отларидан тушишди. – Қани, иккаланг ҳам кўлингни кўтар! – Малла ҳам, Холмурод ҳам талаб қилинаётган тарзда қўл кўтаришни умрлари бино бўлиб кўрмагандилар. – Бу нимаси?! Майнавозчилик қилаяпсанларми?! – уларнинг беўхшов қилиғидан тутатди аскар. – Ҳа, шундай... яна баландроқ! Яна деяпман! Тинтув қилиб кўринглар! – энди шерикларига буюрди у.

Атроф қоп-қоронғу бўлганидан милтик ўқталиб турганлар-

дан биронтасининг юзини аниқ кўриб бўлмасди. Аскарларнинг хатти-ҳаракатлардан аъзойи баданига титрок кирган бўлишига қарамай, биронтаси таниш чиқиб қолар деган умидда, Холмурод юрак ютиб сўради:

– Бу... тўртинчи постми, ўзи?

– Йигирма тўртинчи! – масҳара қилди уни ўша аскар. – Барча постларни ўрганиб чиққансанми, дейман? Ким керак эди? Биронтаси нариги томонга ўтказиб қўйишга ваъда берганмиди? Ким? Қачон?

Қилинаётган ўта кўпол муомала, илмоқли саволлар фалокат рўй берганидан дарак бериб турар, аммо Холмуроднинг бунга ишонгиси келмас, бутун фикри-ёди амалга ошмоғи сўрок остида қолган кечувда эди.

– Исmlарини айтишмагани, – деди у талмовсираб. – Сизлар уларнинг ўрнидами? Бизни... сизлар ўтказиб қўясизларми?

– Бўлмаса, аммангми!

Аскар шу сўзларни айтаётиб Холмуроднинг биқинига шунақанги мушт туширдик, кўзидан ўт чиқиб кетди. Сўнг, кутилмаган зарб туфайли икки букилиб қолганидан фойдаланиб, юзига тизза қўйди ва шу ондаёқ олд тишларнинг қасирлаб сингани эшитилди, қолган уч нафар аскар эса кўз ўнгида бўлиб ўтаётган даҳшатдан эсанкираб қолган Маллага ташланди.

* * *

Тонг эндигина оқариб кела бошлаганда шу томонга от қўйиб келаётган чавандозларни Ашур биринчи бўлиб кўрди.

– Янга! Опа! Қаранглар! Келишаяпти! – кичқирди у турган жойидан.

– Худога минг катла шукр! Шу ерда ўлиб кетамизми, деб тургандим, – хўнграб юборди Менглихол ўрнидан ҳам туришга ҳоли бўлмай. – Ордона қолсин эди шу Афғони ҳам, бошқаси ҳам! Мен ҳеч қаяққа кетмайман! – У Гулбаҳорни кучоғига олди. – Сен ҳам кетмайман, деб айт! Истасалар, ўзлари кетаверишсин, мен болаларим билан шу ерда қоламан. Қарагин, адойи тамом бўлди-ку шўрликлар! Бир кунимиз бўлса, шу ерда ҳам ўтказамиз!

Дир-дир титраётган Гулбаҳор кўзларига ишонмас, тезда қайтишни ваъда қилиб, шу кетганларича дараклари бўлмагани боис Малла ва Холмурод энди қайтмаса керак, деб ўйлай бошлаган ва туни билан мижжа қокмай чиққанди. Боз устига,

Менглихол турли-туман дори-дармонлар билан хар қанча муолажа қилмасин, Ҳасаннинг иссиғи тушмаётганди.

Энди у ҳам ўзини ҳўнграшдан тута олмади:

– Опа! Опажон! Ҳаммаси ортда қолди! Йиғламанг, ана, келишаяпти-ку! Тезроқ йиғиштиринайлик! Бўлинг, кутиб қолишмасин...

У Менглихолнинг кучоғидан сирғалиб чиқиб, болалари ётган томон югурган бўлса, йигитчалар ҳамда Ашурнинг танига титроқ кирганди: от қўйиб келаётган суворийларнинг қўлида милтиқ найзалари ялтирар, улар орасида Холмурод ва Малла... кўринмасди.

Умрларида бу манзарани кўрмаган қўйлар бир зумга маърашни тўхтатиб, ўзларини бараварига бир томонга отишди, бир нечтаси, айниқса сувсизликдан мадорсизланиб, йикилай деб турганлари бундай шаштга тайёр эмасликларидан сурув оёқлари тагида қолди. Ҳеч қайсида қурол йўқлиги, биронтаси ҳам милтиқ отишни билмаслигини Холмуроддан эшитган аскарлар Ашур ва йигитчаларга эътибор бермай, кенг дала бўйлаб сочилиб кетишга шай турган сурувни ўраб ола бошладилар, нотаниш суворийларга ташланган бўрибосарлар биринкетин узилган ўқлардан ер тишлади.

– Ҳамманг бир жойга йиғил! Қани, тез бўл!

Кўркувдан ранги пахтадек бўлиб кетган Менглихол шу ондаёқ киска бир кичкирик билан ҳушдан кетди, Гулбаҳор турган жойида қотиб қолганди. Унинг ёдига бир неча кун илгариги – Лангардан келаётганларида бўлиб ўтган воқеа тушди: худди ўшандай кийинган аскарлар, қўлларида худди шундай милтиқлар, худди шундай важоҳатли кўзлар...

Лекин ҳозир, худди ўшанда бўлганидек уларни шартта-шартта отиб ташлайдиган мард одам йўқ!

Акли-хушини йўқотган Гулбаҳор биғиллалаётган болаларини бағрига маҳкам босганча, келган йўллари томон қоча бошлади. Югуриб кетаётганида қоқилиб, тиззалари билан чўккалаб қолди ва сал бўлмаса, икки болани ҳам қўлидан тушириб юборай деди.

– Онажо-о-о-он! – фарёд отилиб чиқди ўрнидан тура солиб, яна югура бошлаган жувоннинг бўғзидан.

Ашур ва йигитчалар билан овора бўлиб турган аскарлар овоз чиккан томонга ўгирилишди, улардан бири елкаси оша илиб қўйилган бешотарни олиб, энди нишонга олаётганида бошқаси қичқирди:

– Отилмасин! Тириклай ушлансин! Буйрук шундай! Бор, тутиб кел!

Милтиғини елкасига илиб, аёлнинг ортидан от солган ва зум ўтмай етиб олган аскар отини унга бақамти қилди.

– Тўхта, канжик! Қаёққа югураяпсан! Ўйнашинг олдигами!

– Онажо-о-он! – яна фарёд урди сочлари тўзиб, кўркувдан юзи бир томонга қийшайиб кетган жувон отни айланиб ўтишга ҳаракат қилиб. Аскар бунга йўл қўймай, елкаси аралаш юзига камчи солганда ҳам у болаларини қўлидан қўйиб юбормади.

– Тур ўрнингдан, манжалаки! – сўкинди отидан сакраб тушган аскар. – Бер бу ёққа болаларни!

Бир оз олишувдан сўнг гўдақларнинг чинкириғи аралаш эркак кишининг додлагани эшитилди: аклини йўқотган Гулбаҳор аскарнинг билагидан ғарчиллатиб тишлаб олганди.

Кутуриб кетган аскар чап билагини чангаллаганча қаддини ростлади-да, Гулбаҳорнинг юзига тепди.

– Урғочи бўри! – чалканчасига ағдарилганидан ҳар иккала гўдаги ерга учиб тушган Гулбаҳорга ҳамла қилди у. – Ҳозир ҳамма тишларингни синдириб оламан! Мана сенга! Мана! Ҳе, оғзингга...

Аскар оғзи-бурни қонга беланган жувонни аямай тепар, оғир зарбаларга қарамасдан, тупрокка беланганча сурғалиб, болалар томон интилаётган қўлларини пошналари билан эзғиларди.

Кўркувдан дир-дир титраётган ака-укалар, бўлиб ўтаётган ходисадан ўзини бутунлай йўқотиб қўйган Ашурдан энди хавотир олмай қўйган бошқа аскарлар ҳам етиб келишди ва бирин-кетин отдан тушиб, ҳамон тепкилашни тўхтатмаётган аскарни аёлдан нари итардилар.

Ака-укалар қанчалик кўрқишмасин, хушидан кетганча ерда ағанаб ётган оналари тепасига югуриб келишга ўзларида барибир амур жўрат ва ирода топа олгандилар, Ашур эса...

Узилган кетма-кет ўқларнинг биронтаси ҳам унга тегмади, сал ўтмай кўздан йўқолганда эса ортидан қувлаш учун отига сакраб минган аскарга бошқаси – ёши каттароғи кичкирди:

– Агар тирик тутиб кела олмасанг, онангни учкўрғондан кўрсатаман! – Бир неча сониядан сўнг аскар ҳам ясси тепалик ортида ғойиб бўлгач, у энди ўнгу сўлига буйрук бера бошлади. – Биттанг анови аёлнинг тепасига бор – унинг болалари ҳам хунар кўрсатиб ўтиришмасин! Отларнинг ҳаммасини бир жойга тўпланглар!

Гулбахорнинг нафас олаётгани сезилмас, ундан сал нарида тупрокка беланиб ётган болалардан бири чинкириб йиғлар, бошқаси...

Ёши каттарок аскар кепкаси соябонини тепага кўтарди ва чўнтагидан дастрўмол чиқариб, тер куйилаётган юзини артди.

– Энди буларни нима қиламиз? – афтини бужмайтирди у. – Аёл... ўлибдими, дейман? Боланинг ҳам биттаси... Баттар бўлсин! Шуларни деб қанча шерикларимиз жавобгарликка тортиладиган бўлди – энди ўлигини судраб юрамизми! Бўлди, қайтамиз, йигитлар. Анови тирик болани олинглар, аёлни ҳам турғизинглар, – деди у Менглихол томонга имо қилиб. – Ким билади, балки макрзанлик қилиб ётгандир.

Ҳаво қизигандан қизиб борар, бир жойда тўда бўлиб турганча, шу бир-икки кун ичида очлигу сувсизликдан кийналиб кетган юзлаб қўйларнинг маъраши еру кўкни босиб кетганди.

* * *

Туллаган чиябўрининг кўзлари ой нурида ялтираб, юнгла-ри хурпайди, тумшугини чўзиб ҳавони хидлади, аммо ўзидан беш-ўн кадам нарида дўппайиб ётган нарсанинг ёнига боришга журъати етмади.

У ҳар куни шу йўлдан ўтиб кайтарди, лекин аллақандай одамлар шу ерда қўним топгач, уч кундан буён бунинг имкони бўлмади. Устига-устак ёнларида бири-биридан йирик тўрт нафар ит! Яқинлашиб кўр-чи – нақ еб-ютиб кўядилар!

Лекин бугун ҳамма ёк жим-жит, каёққадир кетишган кўринади.

Туллак чиябўри дарё омон ғамгин қараб қўйди.

Эҳ, бир пайтлар ўша жойларни ўзига макон тутмаганмиди! Ундаги чеки-адоғи йўқ тўқайзорда ҳар қадамингда озуқа – истасанг куён, истасанг қирғовул! Ўрнидан қимирлашга улгурмай таппа босасан! Ўзингнинг-да қорнинг тўқ, болаларингнинг-да!

Лекин бу айшу ишрат узоққа чўзилмади – энди у ерларда ҳар қадамингда қўлида милтик тутган одамлар юрибди. Баъзиларининг ёнида бўриларни эслатувчи итлар.

Чиябўри жунжикиб кетди – бўрибосарларни ёмон кўрарди! Улар йўлбарсу коплонлардан ҳам хавфли! Бўйниларида занжир, ер исканиб, тўрт томонга югурганлари югурган. Бир гал унга етиб олишганда, аъзойи баданида ғажилмаган жойи қолмади! Жағларидан аранг кутулиб, мана шу томонларга қочиб қолмаганда...

Шундан буён дарёга яқинлашишга юрак йўқ.

Очлик ичак-чавоғини ўртаб кетаётган чиябўри дўппайиб турган нарса томон бир қадам қўйди, сўнг яна тўхтади. Ўша итлардан бири бўлса-я! Лекин, ит деганлари шу пайтгача унинг шарпасини сезмасмиди? Осмондан учиб ўтаётган кушни ҳам пайқашади-ку! Балки қўйлардан бири қолиб кетгандир? Қўзичоқ бўлса-ку, ундан-да яхши бўларди...

У қўрқа-писа яна бир қадам босди – ҳайтовур, қўзичоқ бу даражада катта бўлмаслигини у жуда яхши биларди. Таваккал! Жуда бўлмаса, қочиб қолади! Биринчи мартами!

Титраб-қақшаётган чиябўри ниҳоят юрак ютиб, ерда ётган нарсага тумшуғини теккизди ва шу заҳотиёк ортига чекинди: одам! Нима қилиб ётибди бу ерда? Нега кимир этмайди? Ўлганми?

Очлик кийнаб юбораётганди. Тўғри, умрида ҳали бирон марта ҳам одам емаган, лекин оч коринга нима фарқи бор! Тўхта, сал нарида яна бир нима бор-ку! Аллақандай овоз чиқараяпти-ку! Балки, буниси энди ростдан ҳам қўзичокдир!

Ўша томонга бир неча қадам ташлаган чиябўри аллақадердан келаётган туёқлар дупурини эшитиб, думини қисди, юнглари яна ҳурпайди, ой нурида кўзлари яна ялтираб кетди.

Ҳа, бу гал ҳам қуён бўлишга тўғри келадими дейман! Чўпонлар қайтиб келаяпти! Ёнларида ўша тўрт нафар ит билан!

* * *

– Янга! Опа! Мен келдим!

Бир қўлида Зухрани тутган Ашур унинг бош тарафида чўккалаб, елкасидан силкитарди.

– Опажон! Бу мен... Ашурман! Қайтиб келдим! – такрорлади у йиғламоқдан бери бўлиб. – Қўзингизни очинг! Мана, битта болангиз менинг қўлимда! У тирик! Янга!!!

Ашур қўллари титраб, аёлнинг юзига қўл юборди... Муздек! Сўнг бармоқларини ушлаб кўрди – жон дегандан асар ҳам қолмаган! Акашак бўлиб ётибди!

Йигит бировнинг хасми бўлмиш аёлнинг кўксига кулок қўйиб, юрак уришини эшитишдан ўзини тийди: шусиз ҳам барчаси маълум эди. Лекин нега бир ўзи? Қолганлар-чи!

Тиззалари қалт-қалт титраганча ўрнидан турган Ашур ён-атрофга қанча алангламасин ҳеч кимни кўрмади ва қўлига ол-

гандан буён кизалоқнинг илк марта кимирагани уни карахтликдан чиқарди: шу тарзда қакқайиб тураверса, бу ҳам ўлиб қолиши ҳеч гапмас!

Бироқ аёлни нима қилиш керак?! Шундай қолдириб кетиб бўлмайди-ку (Гулбаҳорнинг тепасига келаётиб, тезда йироклашган кулранг шарпанинг нима эканлигини тахмин қилганди)! Қаёққа олиб боради? Қишлоғидами? Кимга? Кими қолди у ерда?

У ночор теварак-атрофга кўз югуртирди: лоақал тошлар бўлганидаям, бир илож қилиб, танани йирткичлар кўзидан яширармиди.

Унинг чанг босган юзидан ёш думалади: номардлар-а, аёл кишини ҳам ўлдирасанларми! Сенларнинг онанг, опанг, сингилларинг йўқми!

Қизалоқ инграй бошлаганида Ашур ўйлаб ўтиришга вақти қолганини сезди: ўлган ўлди, энди тирикларнинг ғамини ейиш керак!

* * *

Чегарачилар комиссарнинг рўпарасида саф тортишди.

– Демак, битгаси қочиб кетдимиз? Шу арзимаган ишни ҳам эплай олмадиларингми? Лапашанглар! – ғижиниб ерга тупурди у. – Ўзи ҳаммангни бу ердан қуритиш керак! Ёғли жойни топиб олгансанлар, роса! Семириб, думба боғлаб кетгансанлар! Шошмай турунглар, ҳали ҳаммангга навбат келади! Мен ўзим шу ерда икки ой бўламан – биронта қинғир ишларингни пайқай-чи, қани, нима қилар эканман! Сенларга ҳамтовок бўлган ўша гупсарчиларга ҳам навбат келади! Ярамаслар! Хиёнаткорлар! – Комиссар уларни яна нима деб сўқишни ўйлаб, бир пас сукут саклагач, ҳафсаласизлик билан қўл силкиди. – Э, сенларга гапирдим нима-ю, деворга! Бугундан бошлаб барча назоратни ўз қўлимга оламан. Ҳозирча эса... Қўйларни нечта экан, дедиларинг? Ўҳ-ху! Бўпти, барчасини озик-овқат комиссияси ихтиёрига топширамыз – армияга гўшт етмай турувди ўзи. Ҳозирча шу. Агар саволлар бўлмаса...

– Рухсат этинг! Қўлга олинганларни нима қилайлик?

Комиссарнинг афти буришди:

– Шу ҳам савол бўлдики – ҳаммаси отиб ташлансин! Мурдаларини дарёга улоқтиринг, балиқларга ем бўлсин!

– Битта эмизикли бола ҳам бор, ўртоқ комиссар.

– Бу ҳам муаммо эмас – етимхонага топширинг! – деди комиссар бир оз ўйланиб тургач. – Уни шўро давлатига содик қилиб тарбиялашади. Яна нима?! – ўкрайди у навбатдаги саволга оғиз жуфтлаётган штаб бошлиғига.

– Бир аёл ҳам бор. Менимча... ақлдан озган. Алоҳида сақ-ляяпмиз.

– Ақлдан озган? – афти баттар бужмайди комиссарнинг. – Унақаларга ўқ ҳам ҳайф! Ҳайдаб юборинглар! Қорасини кўрмайин бу якин атрофда! Бўлдими?

– Худди шундай, ўрток комиссар!

– Бўпти, унда буйрукни ҳозирок ижро этинглар.

– Хўп бўлади!

Ярим соатлардан сўнг тўрт нафар аскар бир-бирини суяб аранг юраётган бир гала маҳбусни тўқай томон ҳайдаб кетди. Улар орасида тўртинчи постнинг собиқ чегарачилари ҳам бор эди.

Йигирма бешинчи боб

Ушбу хонадон дарвозасини хали ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик кеч тақиллатмаганди.

Ичкаридан анча пайтгача сас чикмади, лекин тақиллатаётган одам, афтидан, индамай қайтиб кетмоқчи эмасди. Ниҳоят, кимдир:

– Ким бемаҳалда келган? – товуш берди норозилигини яширмай.

– Бу менман, амаки.

– Мен деганингиз ким? Исмингиз нима?

– Мусофир...

– Мусофир?.. Биродар, биз кўпчилик яшаймиз, уйимиз эса тор. Яхшиси, бошка жойга бора қолинг. – Келган одамнинг тезроқ кетишини истабми, уй эгаси кескинрок гапиришга уринарди. – Уйда ўғлим, келиним, уларнинг беш-олтита боласи – хуллас, кўпчиликмиз. Яхши боринг!

Хонадон сохиби мусофирнинг кетганига тўлиқ ишонч ҳосил қилиш учун дарвозага қулоғини қанчалик яқинлаштириб турмасин, фойда бермади.

– Уйингизга кирмоқчи эмасман, – деди бир пайт мусофир. – Қўлимда ёш бола, эмизикли. У оч... Бир пиёлагина сут беринг, ўтинаман сиздан! Жони узилай-узилай деб турибди!

Оллоҳ номи билан айтаманки, бошқа ниятим йўқ! Ишонмасангиз, ўзингиз чикиб қаранг.

Бир неча сония жавоб бўлмагандан сўнг, иккиланган овоз келди:

– Эмизикли бола? Хотининг ёнингдами?

– Йўқ... Илтимос, девор устидан бўлса ҳам бир пиёла сут узатинг.

Қишлоқдаги барча ҳовлилар сингари бу ҳовлининг ҳам девори йўқ ҳисобида бўлиб, дарвоза эса яхшилаб бир тепса, ҳар томонга сочилиб кетадиган, номигагина эди.

Нихоят, ортидан хода тиралган “дарвоза” очилиб, бемаҳалги ташриф туфайли хавотирланган хонадон соҳибининг ўғли ва кампири унинг икки ёнидан жой олишди.

Мусофир ёшгина йигит экан. У бошқа нияти йўқлигини янада таъкидламокчи бўлдими, отдан тушмади.

– Амаки... хола... мана бола! – деди у кучоғига имлаб. – Қорни оч! Агар имкони бўлса, бир пиёлагина...

Йигитнинг туриши, товушидан шунчалик хокисорлик уфуриб турардики, чолнинг барча шубҳа-гумонлари бир зумда таркаб кетди.

* * *

Эрталаб чол ва кампир Ашурга хайрон бўлганча қараб туришар, қайғули, шу билан бирга даҳшатли ҳикояси уларни лол қолдирганди.

– Кеча алдаганим учун афв этингизлар... бошқа иложим қолмаганди, – деди Ашур бошини ҳам қилиб. – Мен ҳали уйланмаганман, бунинг имкони ҳам йўқ... ота-онамдан эрта етим қолганман. Бошпанам дуч келган жойда. Ҳозир ҳам қаёққа боришни билмай... олиб қолишларингизни илтимос қилаяпман. – У бир неча сония сукут сақлади. – Отасининг исми Малла, онасиники эса Гулбахор... эди, – киприкларида ёш айланди унинг. – Лангар деган жойдан. Малла ака тирикми-йўқми, билмайман... қолганларни ҳам.

Чол ва кампир бир-бирига кўз ташлаб олишди. Қаршиларидаги йигитнинг (унинг афти-ангори, уст-бошига қараб бўлмас, озиб-тўзиб кетган, яқтак-чолворининг тоғора кўрмаганига анча бўлгани шундоқ кўзга ташланиб турарди) сўзларига ишонмай бўлмасди, лекин қилаётган тақлифи...

Ҳозир бола асраб оладиган замонми! Қолаверса, олиб

қолишса ҳам, бокиш ташвиши уларнинг эмас, ўғил ва келиннинг зиммасига тушмайди! Ўзларида бир этак бола, сутқатикни эса бу йил сигирлари қисир қолгани туфайли ёнма-ён яшовчи амакисидан олиб туришибди.

Чол аниқ жавоб беришга шошилмади.

– Токи борадиган жойинг йўқ экан, боланг... яъни, бола ўзига келиб олгунча, бир-икки кун бизникида тур, – гап бошлади у. – Нима қилишингни кейин ўйлаб кўрармиз. Агар биз олиб қолмаганимизда ҳам, бошқа биронтаси чикиб қолар – тирноққа зорлар камми! Ҳозир кампирим бир аёлни чакириб келади... у узоқроқ хешимиз. Аслида кинначи, лекин табиблик ҳам кўлидан келади. Болани унга кўрсатиш керак, акс ҳолда... Қизалок эканми? Келинимиз шундай дегандек бўлувди. Исминини айтмадинг?

Ашур унга ҳайрон бўлиб қараб қолди.

– Исми?! – талмовсиради у. – Исмини билмайман. Менга айтишмаганди. – Шу ерда, Ашурнинг юзи бехосдан ёришди. – Улар эгизаклар эди! Буни аниқ биламан! Униси ўғил!

Уй эгалари яна бир марта кўз уриштириб олишди.

– Бўпти, исми муҳим эмас, олдин соғайтириб олайлик-чи. Ҳозир яхшими ўзи? – кампирига мурожаат қилди чол.

– Худо умрини берган бўлса, сақлаб қолармиз, – деди кампир Ашурдан синовчан кўзларини узмай.

– Барибир, Фотима келсин. Шунча азоб кўрибди, айтиб бўладими.

Кампир кетгандан сўнг, Ашур ҳам ўрнидан турди.

– Амаки... сиздан бир нимани илтимос қилсам бўладими?

– Нима экан?! – хушёр тортди чол.

– Белкуракми, кетмонми... бериб тура олмайсизми?

– Нима қиласан уларни?! – ҳайрон қолди чол.

– Аёлни... яъни, кизчанинг онасини кўмиш... дафн этиш керак. У ҳали ҳам ўша ерда ётибди.

Йигитнинг бутунлай бегона аёлни деб бунчалар қайғураётганидан тўлқинланиб кетган чол унга узоқ вақт тикилиб тургач (ҳали ҳам шунақа одамлар бор экан-да!), ичкарига кириб кетди.

– Барака топ, ўғлим! – деди у кўп ўтмай кўлида бир ўрам бўз билан чиқаркан. – Ушла! Мусулмон бандани кафансиз кўмиб бўларканми! Ўзимга атаб олгандим. Фотиҳа ўқишни биласан-а?

– Йўк, амаки, ҳеч ким ўргатмаган, – мўлтиради Ашур.

Чол бир зум ўйланиб қолгач, ерга чўнқайди.

– Сен ҳам ўтир... шундай... энди кафтингни оч... мендан кейин сўзма-сўз қайтар. Бисмиллоҳир раҳмонир-роҳим-м-м...

– Қайтиб келасан-а? – безовталанганча сўради чол қискагина ўқилган фотиҳадан сўнг унга кетмонни узатаркан.

– Албатта! – жавоб берди қип-қизариб кетган Ашур.

* * *

Дарвозани тақиллатиш учун узатилган кўлини пастга туширган қандайдир бир шарпа озгина ўйланиб тургач, кетмонни унинг остонасига товушсиз ётқизди-да, узок йўл юриб хориган, индамайгина уни кузатиб турган отига сакраб минди.

– Кечиринг мени, амаки, – шивирлади унинг тарс-тарс ёрилиб кетган лаблари. – Бошқа иложим йўк эди.

Атроф жим-жит эди, буларнинг ҳаммасини кўриб турган маъюс ой хирагина нур сочиб турарди.

* * *

Кўм-кўк майса устида ёнбошлаб ётган Йўлдош сафларига қуни кеча қўшилган йигитни гапга солиш учун бетакаллуфгина ёнига чорлади.

– Нега миқ этмайсан? – деди у қулиб. – Бу феъл-атворинг билан яккаланиб қолишинг, йигитларнинг кўнглига шубҳа оралаши мумкин. “Индамасдан кўрк” деган мақолни эшитгандирсан? Кел, мана бу ерга ўтир. Биз фақат исминг нима эканлигини биламиз, бошқасидан фақат сардоримиз хабардор бўлиши мумкин. Қаерликсан ўзи? Нима?! Йўк, эшитмаган эканман. Кичикрок кишлоқдир-да! Ота-онанг... Э, шунақа де! Милтиқ отишни биларсан?

– Энди ўрганаяпман.

Йўлдош бешотарини кўлига олиб, кўндоғини меҳр билан силади.

– Ўзимни жудаям ўтқир мерган деб ҳисобламайман-у, лекин истасанг ёрдам беришим мумкин. Қишлоғингдан ҳеч қасқа чикмаган одамга ўхшайсан кўринишингдан. Нима иш билан шуғуллангансан бу ерга келгунча? Дехконмисан?

Йигит бир оз ўйланиб турди.

– Қўй бокқанман, – деди сўнг у.

– Э, чўпонмидинг! Отакасб эканмиз-ку! Отам қўйларини

боккан ўша одам бой эди. – Йўлдош кулди. – Энди ўзи ҳам, сурувлари ҳам йўқ. Сен кишлокнинг кўйларини боққан бўлсанг керак?

– Йўқ, мен ҳам бир одамнинг.

– Ҳозир у ҳам ҳеч вақосиз қолгандир? – Йўлдош шундай бўлганини аниқ билгандек, жавоб кутиб ўтирмади. – Бизга кўшилганинг яхши бўлибди, ҳали онасини кўрсатамиз бу кофирларнинг. – У атрофга хаёлчан кўз югуртирди. – Бу ерлар салқин. Тоғ ҳавоси-да. Яқин орада ёгингарчилик бошланади. Падарига лаънат шўро деганларининг! Қачон унинг дастидан кутулиб, одамлардек яшар эканмиз, – оғир уф тортди Йўлдош. – Уй томонга ўтиб келиш керак эди, чолу кампир, бола-чақадан хабар олгани. Агар куёвимиз қолган бўлса-ку яхши, бўлмаса... Ажойиб, мард йигит. Бу ерга ҳам келган эди мендан хабар олгани... ҳатто уйга олиб кетгани! – кулди у. – Лангарота деган жойдан ўзи. Биласанми ўша ёқларни? Эшитганмисан?

Шу пайтгача унинг сўзларини сабр-тоқат билан эшитиб, тезроқ туриб кетишнинг иложини қилолмай турган йигит бошини кескин кўтарди.

– Нима?! Лангарота... дедингизми?! Исми нима эди куёвингизнинг?!

* * *

Кўзидан тинмай ёш оқаётган Йўлдош ниҳоят жиловни тортиб, Ашур томон ўгирилди:

– Энди қаёққа юрамиз? – сўради у мижжаларини енги билан артаркан.

Ашур бир аланглаб олгач, синик товушда деди:

– У ёқдан қайтаётганимда тун эди. Отим қаёққа юрса, ўша ёққа кетавердим. Ҳеч нарсага эътибор бермагандим. Чолнинг исми, кишлок номини ҳам сўрамаган эканман. Менинг ўша пайтдаги аҳволимни тушунинг, илтимос! – деди у типирчилаётган отини тинчлантиришга уринаркан, сўнг Йўлдошга мунғайиб кўз ташлади. – Балки, керак эмасдир? Сизга чол ва кампирнинг қандай одамлигини айтдим... қизалокни хор қилиб қўйишмайди! Уни қайтариб олиб нима қиламиз? Ўзимизнинг юришимиз... бу бўлса.

– Онамга олиб бориб бераман... кизидан ёдгорлик, – йиғидан бўғилиб чиқди Йўлдошнинг товуши. – Биз, қолаверса, Малланинг уруғлари турганда, нега энди бегона одамлар

қўлида қолиши керак? Илтимос, мени қайтаришга уринма – ҳеч бўлмаганда ўшаларга етказамиз! Йўлни биламан... бир марта борганман. – У Ашурга илтижоли термулди. – Укажон, ўйла, хотирангни бир жойга жам қил! Қанча вақт кетса-кетсин, неча кун ёки ҳафта сарсон бўлсак-бўлайлик, лекин уни топишимиз керак!

Икки кундан сўнг кичкинагина овулга кираверишда – бу каби кишлоғу овулларнинг нечасида бўлишмади! – сочлари тўзиган, оёқяланг, йиртилиб жандага айланган кўйлаги остидан кўкраги, ҳатто аврати кўриниб турган телба аёлга дуч келишди. Унинг афт-башарасига қараб бўлмасди: моматалок, худди қорақуя суртиб қўйилгандек.

Икки навкирон йигит бу нохуш манзарадан уялиб, нигоҳларини олиб қочдилар, телба аёл эса милтиқ кўтарган одамларни кўргач, ваҳший ҳайвонлардек товуш бериб, ўзини куриб қолган жийдазорга урди, сўнг ўша томондан унинг қаҳ-қаҳ отиб кулгани, сўнг эса кимнидир уришаётгани, қарғаётгани эшитилди:

– Тегма менга, жувонмарг! Ол қўлингни! Менинг тўртта болам бор! Ха-ха-ха! Қани менинг болаларим! Қаёқка кетишди улар! Мусулмонлар! Қани менинг болаларим! Ёрдам беринглар, ёрдам!

Жийдазордан анча узоклашгандагина Ашурга бу товуш аллақандай таниш кўринди ва оти жиловини беихтиёр тортиб, қулоғини динг қилди.

– Нега туриб қолдинг? – деди ортига ўгирилган Йўлдош. – Телбаларни кўрмаганмисан? Ҳозир бунақангилар ҳар қадамнингда. Бўл, укажон... мана шу кишлоқ одамларидан ҳам бир-бир сўраб кўрайлик. Майли, шу энг охиргиси бўла қолсин! Тушунаяпсанми – энг охиргиси!

* * *

Йўлдош чопонига яхшилаб ўраб олинган Зухрани бағрига босганча эгарда маҳкам ўтирарди.

– Ашур, – деди у. – Сен йигитларнинг ёнига қайт... қийинчиликларга чидамай қочиб кетишди деб ўйламасинлар! Нима бўлганини сардорга айт ва албатта келади, де! Ҳа, мен албатта қайтаман ва сўнгги томчи коним қолгунча қурашаман! Борақол.

– Қачон қайтасиз?

– Аниғини билмайман, – деди иккиланиб қолган Йўлдош. – Қизалокни Лангар-Отага етказгач, Термиз томонга ўтаман. Қолганларнинг тақдири нима кечганини билиш керак-ку!

Кетишга шай турган Ашур бирдан от жиловини тортди:

– Йўлдош ака! – деди у ҳаяжонланиб. – Борманг! Хавфли! Улардан шафқат кутманг! Ахир, ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим! Омон қолган бўлишса, сиз бормасангиз ҳам уйларига қайтишади!

– Ичим ёниб кетаяпти, – бош чайқади Йўлдош. – Малла, кейин... мана бу қизалокнинг эгизагига нима бўлганини билишим керак. Ашур, укажон, вақтни йўқотма, айтганини қил! Хўжайининг... исми Холмурод эдими? Бўпти, уни ҳам суриштираман.

Холмурод ҳақида гап очилганда, Ашурнинг кўз ўнгида негадир йўлларида учраган ҳалиги телба аёл гавдаланиб, сўзлари яна бир марта қулоқлари тагида янграгандек бўлди, юраги шув этиб кетди: наҳотки?! Лекин у аёл очиқ-сочиқ-ку! Холмурод аканинг хотини бўлса ҳар доим паранжи-чачвонда эди! Ҳа, юзини бирон марта кўрмагани рост, лекин товушини...

– Ашур! Яна нималарни ўйлаб қолдинг?

Йўлдошнинг саволидан хаёли бўлинган Ашур бош чайқади:

– Бир ўзингизни юбора олмайман... айниқса чегарага! Йигитларнинг ёнига ҳам бирга қайтамиз. Нима бўлганини айтсак, тушунишади.

Зухранинг безовта бўлиб йиғи бошлагани уларнинг бундан кейин ҳам баҳс-мунозара қилиб ўтиришларига ҳалал берди.

* * *

Лангар томон кетаётганларига ярим соат ўтмай – ёмғир эндигина шивалай бошлаганди – Ашур кўрсатган тарафга тезгина кўз ташлаган Йўлдош шу ёкка от суриб келаётган бир тўда аскарларни кўрди.

– Энди ҳаммаси сенга боғлиқ бўлиб қолди! – кичкирди Йўлдош отига камчи ураркан. – Мен қўлимда бола билан милтик ота олмайман!

У билан баб-баравар елиб кетаётган Ашур ҳам салдан сўнг бор овозда қичқирди:

– Мен эса от чоптираётиб сира ўк узмаганман! Теккизишим кийин! Қизалокни менга беринг! Беринг деяпман бу ёкка!

Зухрани бағрига босганча елиб кетаётган Йўлдош Ашурга алам ва надомат билан кўз ташлади. Умрида бирон марта улок чопмаган Ашур бу борада ҳам тажрибасизлигиданми, отлар бир-бирига қанча қапишмасин, узатилаётган Зухрани ҳеч ололмасди. Қўрқувдан йиғини ҳам унутиб қўйган шекилли, қизалок товуш чикармас, Ашур укувсизлик билан ҳар сафар қўл узатганда унга мунчоқдек кўзларини тикарди, холос.

Нихоят – бир қақиримга яқин масофани босиб ўтишгач! – отларнинг туёклари тагига тушириб юборишига сал қолиб, Зухрани юлқиб олаётганда шу пайтгача жим келган қизалок чинқириб юборди ва худди шу маҳал унинг товушига ҳамоҳанг равишда биринчи ўқ овози янгради.

Иккала чавандознинг отлари аста-секинлик билан ажрала бошлади.

– Ашур! Тўхтама! – кичкирди Йўлдош ўзи тезликни камайтираркан. – Мен йўлларини тўсишга уриниб кўраман! Ўтинаман – нима қилиб бўлса ҳам қизалоқни сақлаб қол ва етказ!

Ортдан елиб келаётган аскарлар энди бири олиб-бири қўйиб хуштак чалишар, тинмай қийқиришар, ўртадаги масофа эса тобора қисқариб борарди. Пойга кўп давом этмади – Йўлдошнинг ортга ўгирилиб, нишонга олаётганини кўрган аскарларнинг бир нечтаси бараварига ўт очишди ва ўқлардан бири отнинг қаеригадир тегиб, уни кулатди. От йикилаётиб қаттиқ кишнаб юборди. Ногаҳонда янграган бу товушни эшитиб ортига ўгирилган Ашур Йўлдошни бир неча аскар ўртага олгани, худди ёввойилардек қийқирганча боши тепасида қилич ўйнатаётгани, улардан тўрт нафари эса... ўзининг ортидан қувиб келаётганини кўрди.

Қўлда бола билан узоққа кетиб бўлмасди, ортдан келаётганларга қарата ўқ узишдан ҳам наф йўқ эди. У энди отни қамчилашни-да бас қилди, тезлик анча пасайганда эса елкасидаги милтиқни ечиб улоқтирди-да, жиловни қаттиқ тортиди.

Аскарлар етиб келгач ва уни ҳам худди Йўлдош каби ўртага олишганда у Зухрани кучоғида тутганча ёмғирдан пилчпилч лойга айланган ерга тез чўкди.

– Биродарлар! – унинг юзидан оқиб тушаётган ёшми ёки ёмғир томчиларими, билиб бўлмасди. – Акалар! Майли, мени ўлдиришлар, лекин бола омон қолсин! Ҳеч бўлмаса унга шафқат қилишлар – норасида, ахир!

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Йигирма олтинчи боб

Ниҳоят Ҳожар ўзига келди.

– Илгари айтганимдек орқа мияси лат еган кўринади, шунинг учун гапира олмаяпти, – деди Махсум Давлановга ўгирилиб. – Аслида, бундай ҳолларда хотира ҳам йўқолиши керак. Билмадим, яна. Ҳозирча унинг учун энг муҳими осойишталик. Одамларнинг ҳам камроқ бўлгани яхши. Иложи бори-ча суҳбатга тортилмасин – беморга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

– У эшитаяптими бизни? – сўради Давланов ховлига чиқишаётиб.

– Билмадим. Менга қолса-ку, унинг ҳозирча ҳеч кимдан ҳеч нимани эшитмай тургани маъқул. Айниқса... меҳмонлардан, – деди Махсум Нодира томон сермаъно, аллақандай истехзоли жилмайиш билан қараб қўяркан.

Очикдан-очик шамадан хижолатланган Давланов дувва кизариб, нигоҳини четга олди.

* * *

– Кеча ҳикоянгиз пайтида кўшни бўлганимизни айтгандингиз, лекин сизники билан ёнма-ён ховлини кўрмаяпман, – деди Яшар атрофга алангларкан, – нима... ўшандан сўнг уйимизни... бузиб ташладиларми?

– Нега бузишади тап-тайёр уйни? Аввал уни... ҳеч ким турмай, бўшаб қолгандан сўнг дейман... вактинчалик мактаб қилишгач... бунга ҳам ўша Ҳайитов бош-кош бўлганди... кишлоқнинг катта-кичик болалари ўқийдиган бўлишди. Ҳаммасидан эмас-у, бобонгдан, отангдан қолган китобларнинг баъзи бирларидан дарслик сифатида ҳам фойдаландик. – Давланов ночор табассум қилди. – Яъни... демокчиманки... мен ҳам бир оз вақт... ховлиларингда, уйлариңда ўша болаларга дарс бериб юрдим. Кейин эса... балки билмассан, бу ерларда тез-тез кўчки бўлиб туради, айниқса, эрта баҳор пайти. Хуллас, икки йилдан сўнг худди шу фалокат рўй бериб, кўп уйлар, шу жумладан, сизларники ҳам кўчки тагида қолди. Ҳозир ҳатто ўрни ҳам билинмай кетган. Қайтиб келишларингизга умид боғлаб, аммаларинг, умуман барча қариндош-уруғлар ҳеч

нарсаларингга тегмай, энг арзимас латта-путтагача кичикрок бир хонага тахлаб, эшигини михлаб ташлашганди. Албатта, уларни ҳам саклаб қолишнинг имкони бўлмади. Афсус... акс ҳолда, ҳозир ҳеч бўлмаганда ётган бешиklarингни кўрган бўлармидиларинг.

Ўзининг энди дунёга келган пайтларидаги ўтмишидан мутлако беҳабар Яшар қандайдир оилада туғилгани, қандайдир уйда яшаганини – қанча муддатлигидан қатъи назар! – кўп марта тасаввур қилишга уринган, аммо бирон марта ҳам охирига етказа олмаганди: уни бешик ёки беланчакка солишганми? Онаси, отаси қанақа кўринишда бўлганлар? Боболари ва момолари, амма-ю хола, тоға-ю амакилари қандай одамлар? Ака-ука, опа-сингиллари-чи? Умуман, мавжудми улар? Ўзи туғилган уй ҳар жойда кўриб юрганларидекми ёки бошқача? Шаҳарда яшашганми ёки қишлоқда? Қўшнилар бўлганми?

Шу бир-икки кун ичида у ўзи ва Нодирага тааллуқли кўп нарсаларни билишга улгурди. Айниқса, “ижтимоий келиб чиқишлари” борасида. Лекин булар ҳали кам эди.

Диққат билан эътибор берилса, янги жойга келтирилган ҳар қандай уй ҳайвони ёки ёввойи йиртқич ҳамма ҳисларни – ҳатто кўркинчани! – бир четга йиғиштириб, энг аввал ўша жойни ўрганишга киришади: ҳар бир қарич ер, ҳар бир бута, думалаб ётган ҳар бир тош ёки осмонга бўй чўзган дарахт... Умуман, унинг назаридан ҳеч нарса четда қолмайди.

Яшарда ҳам айнан ўша инстинкт – одамизод ҳам аслида Оллоҳ яратган сон-саноксиз махлуқлардан бири эмасми! – ногаҳонда уйғониб қолганди, аммо Давлановнинг жавоби уни довдиратиб қўйди: наҳотки! Одамнинг ҳам жисми, ҳам руҳиятига илиқлик югуртирувчи энг муҳим, энг қимматли кадрийатларни кўриш, уларни ҳис этиш барибир ҳам унга насиб этмайдимиз? Бу қанақаси: ота-онасига нима бўлганини билмайди, у туғилган уй эса...

Ногоҳонда бошига бир ўй келди.

– Айтганча... фотосуратлари йўқми? – умид билан тикилди у Давлановга юраги дук-дук ураркан.

– Бўлганида кўрсатмасмидим? – маъюс жилмайди Давланов.

– Нега? Ахир, фотоаппарат, ҳатто киноаппаратлар у даврдан анча аввал ихтиро қилинганди-ку!

Давланов бир зум ўйга толди.

– Биласанми... менимча... кишлоғимизга биринчи фото-аппаратни ҳам дўхтуримиз... ўша Махсум олиб келганди. Бу ерда пайдо бўлганидан сўнг икки-уч йил ўтиб. Унгача фақат эшитиб юрардик... Айнан ўшандан сўнг бизда ҳам баъзи бир оилавий, портрет шаклидаги фотосуратлар пайдо бўлди. Мактаб болалари гуруҳ-гуруҳ бўлиб туша бошладилар. Зериккан пайтларинг альбомимизни варақлаб кўришинг мумкин – унда Махсум ишлаган бир неча сурат ҳам бор. Кейин... қайси бир мурвати ишдан чикди шекилли, йиғиштирди. – Давланов унга тикилиб тураркан, яна жилмайди. – Отангинг суратини нима қиласан? Малла билан сенинг ҳеч қандай фарқинг йўқ-ку! Ҳожар шўрлик сени кўргандаёқ бекорга ҳушини йўқотмади. Онанг эса... кулча юзли... бугдойранг жувон эди.

– Барибир ҳам кўрмокчи эдим, – деди бир оздан сўнг Яшар ота-онасининг жилла курса фотосурати колмагани боис хафа бўлаётганини сездирмаслик учун ўзида куч топиб. – Майли, ўрни бўлса ҳам. Қайси томондалигини кўрсатиб кўйсангиз бўлди. Олис эмасми?

– Бир оз шошилмай турсанг, бирга чиқардик... синглингни ҳам олиб. Уларинг қаерда бўлгани нафақат сен, унга ҳам қизиқ бўлса керак, албатта.

– Зухрани, аммам олиб боради. Соғайиб, оёкка тургач!

Унинг туйғуларини яхши тушуниб турган Давланов ортиқча қаршилиқ кўрсатиб ўтирмади: майли, уйда сиқилиб ўтирмай, кишлоқни айлансин, кўрсин. У тугул мен безор бўлиб кетдим-ку бу машмашалардан!

* * *

Айтилган жой масжиднинг яқингинасида бўлганидан Яшар йўл танлаб ўтирмай, тўғри уни кўзлаб борарди.

Туни билан ухламагани, шунча ғавғо бошидан кечганига қарамай, вужудида толиқиш сезмас, юраги илгари ҳеч ҳис этмаган ҳаяжон билан тўлиб бораётганди: ҳозир болалиги ўтган, илк нафас олган, илк бор йиғиси, кулгуси янграган жойни ўз кўзи билан кўради!

Буни қанчалар орзу қилмаганди! Ушалмагандек туюларди бу орзулар. Тўғри, унинг амалга ошиши ўзи ҳеч қутмаган воқеалар билан эш келди, қариндошлари, жигарлари, ҳамкишлоқларини топди – бошқача бўлиши мумкинмиди! – ўтмиши ва бугунги кунининг фожиасидан воқиф бўлди. Бу

орзунинг ушалиши уларнинг доғида куйиб, багри кон бўлган аёлнинг мажруҳ бўлишига йўлдош келди яна...

Давланов кўчки ўрнида пайдо бўлган жар хозир ҳам кўзга ташланиб туради, деганди. Қизғиш тупрокли жой. Қаерда экан?

У хонақоҳнинг ўнг томонида турарди. Ҳамма томонда уйлар, баъзан четан, баъзан тош деворлар билан ўраб олинган сердарахт боғлар, қаёққа олиб кетиши номаълум илонизи кўчалар.

Яшар атрофга аланглади: барибир кимдандир сўрамаса бўлмайдиганга ўхшайди.

Унга дуч келган биринчи одам – оқ хангисига сув тўла иккита каттакон кўза ортиб келаётган ўспирин қўлини кўксига кўйиб салом берди.

– Мен сизни танийман! – илжайди у. – Янги муаллимсиз! Синглингиз ҳам келган. Онам ва отам кеча сизларни кўргани борганди. Давланов домла бизга узок қариндош бўлади, – билганини айтиб ташлади у.

“Ҳа, ҳаммага томоша бўлдик!”

– Ўзинг ўқийсанми? – деди Яшар ўспириннинг кулиб турган кўзларига қараб.

– Бу йил еттинчи синфга бораман. Бизга ҳам дарсга кирасизми?

– Кирсам керак. Исминг нима? А-ҳа! Ботир! Менинг кимлигимни-ку билибсан, бу яхши, бизнинг уйни-чи? Яъни... биз бир пайтлар яшаган уйни? Анча йиллар илгари кўчки босиб кетган экан. Шу атрофда дейишганди.

– Бу ерларда кўчки босган жой кўп, – деди Ботир бир зум ўйланиб қолгач. – Отамдан сўраб чиксам майлими? Кетиб қолманг, хўпми!

Пайтдан фойдаланган Яшар масжидни томоша қила бошлади. Нақадар маҳобатли! Лекин (узокдан билинмаганди) анча таъмирталаб бўлиб қолибди, айрим жойларида сувоклари кўчиб тушган. Э, бу қанақа қушлар? Каптарга ўхшайди-ю, лекин ранги... Қизик, шунақа каптарлар ҳам бўларкан-да?

Осмонга парвоз қилган бир гала кўк каптар гўзаллигини янги пайдо бўлиб қолган одамга намойиш қилишни истагандек, масжид тепаси узра бир марта айланиб учгач, яна ўша – парвозга кўтарилган жойига қайтиб қўнди.

Яшарнинг хотирасига бирдан ўзи ўсган етимхона туш-

ди: унинг шифер билан ёпилган томини ҳам каптарлар макон қилганди. Тунда, ухлашга ётганинда ғуғулаётганлари баралла эшитилиб турар, катта ёшдаги болалар – кейинчалик ўзи ҳам! – тарбиячиларнинг кўзларини шамғалат қилиб, уларни тутгани чиқишарди...

Яшар қандайдир отнинг пишкирганини эшитиб ўғирилди: унинг устида чекка сочлари оқарган, озгин, бурни қирра, кизил юз, будённийчасига мўйлов қўйган, сарик-қизғиш соколлари ўсик, уст-бошини чанг босган бир киши михлангандек ўтирарди.

– Меҳмонмисиз дейман? – деди милиция формасидаги ушбу отлик Яшарнинг саломига алик олгач. – Ёки зиёратчиларданмисиз?

– Меҳмонман, – жавоб берди Яшар унинг ким эканлигини аллақачон англаб: “Хўжамурод деганлари мана шу одам! Лекин нега мени танимаяпти? Ҳаммага овоза бўлдиқ-ку! Анови Ботир ҳам бир кўришда ким эканлигимни билди. Бу одам қандай қилиб эшитмай қолди экан? Э... бунча шубҳаланиб тикилмаса!”

– Шунақа денг. Хуш кўрдик. Кимникига келдингиз?

– Давлановникига, – деди Яшар юрак уриши тезлашиб: “Ҳозир ёдига тушади, отамнинг исмини айтади!”

– Кими бўласиз Давлановнинг? – деди бир пайт Хўжамурод унинг тахминларини чиппакка чиқариб. – Илгари ҳам келарминдингиз?

– Мен шу ерда туғилганман.

Ҳайрон қолган Хўжамурод хаёлини жамлай олмасидан туриб, яна кимдир уларга яқинлашди ва салом берди. Ёши элликлар атрофида, бир оёғи сал оксок киши Яшарнинг қўлини қаттиқ қисиб кўришди.

– Келинг, малим. Мен Ботирнинг отаси бўламан, – деди у Яшарнинг қўлини қўйиб юбормай туриб, сўнг от устида турган Хўжамуродга юзланди. – Бу йигитни танияпсизми, начайлик?

Хўжамурод Яшардан кўз узмасди.

– Танишим керакмиди? – деди “начайлик” кўзларини хиёл қисиб. – Тушунмай турибман – бир Давлановникига меҳмонга келдим деса, бир шу ерда туғилганман дейди. Қачон туғилган экан бу ерда? Ким бу?

– Яхшилаб қаранг-чи!

– Танимадим, – деди Хўжамурод ўша ҳолатда Яшарга анча

пайт тикилиб тургач. – Ўзингиз айтаверинг-да, Очил ака, одамни ўйнамай!

– Қўйинг-э! – астойдил ажабланди Очил. – Наҳотки танимаётган бўлсангиз? Малланинг ўғли-ку! Кўрмаяпсизми, қуйиб қўйгандек! Ёдингиздадир... Малла?

– Қайси Малла? – сўради Яшардан кўз узмай турган Хўжамурод бу номдаги таниш одамларни ёдига туширишга уриниб. Бир пайт унинг юпқа лаблари ярим очилди ва беихтиёр юганни тортди. – Ёпирай! Тушимми-ўнгимми! – У отдан сакраб тушиб, Яшарни бағрига босди. – Омонмисан? Омонмисизлар? Қаерда юргандинглар?! Қачон келдиларинг? Отанг ҳам келдими?!

– Э! Ҳали хабарингиз йўқмиди? – хайрон қолди Очил. – Икки кун бўлди-ку!

– Қаердан хабарим бўлсин – бир ҳафтадан буён овулма-овул юрибман! Биласиз-ку, участкам дунёнинг ярми! Умрнинг ҳаммаси от устида ўтаяпти. Энди уйга қайтаётгандим, карасам, турибди. Шошманг-чи, Очил тоға, “келганларига” дедингизми? Ҳаммалари келишганми? Ҳаммаларинг келдиларингми? – энди Яшардан сўради у.

* * *

– Мана шу ер. Ёнларингда Давлановники эди. У пайт-да бунчалик чуқур эмасди, йиллар мобайнида ювилавериб, шунақа бўлиб қолди. Кўча ҳам ўзгариб кетди – энди у бошқа томонга олиб боради.

– Даламиз қаерда?

– Даламиз... Ҳозир у ерларнинг ҳаммаси колхозники.

Яшар собиқ уйларининг ўрни бунчалик ёввойи ҳолга келиб қолган деб сира ўйламаганди. Ҳаммаёк юлғун, ҳеч бўлмаса, бирон дарахт йўғ-а!

Бу сайҳонликка келишидан олдин Яшарнинг юраги ўзи туғилган уйнинг ўрнини бўлса-да кўриш иштиёқи билан уриб турган бўлса, Хўжамуродни учратгач, бутунлай бошқа нарса қизиктириб қолди: ҳозир бу одамнинг отасига муносабати қандай бўлса? Ўзи ва Нодирага-чи?

Очил кўярда-қўймай бир пиёла чой ичиб кетишга иккисини кўндириб, уйига олиб кетганда ҳам ундан кўзини узмаганди.

– Ўшандан сўнг сизни Ҳайитов жазоламидими? Бизга ёрдам берганингиз учун дейман.

– Сен буни қаердан биласан? – ҳайратланди Хўжамурод.

– У шунақа... ёмон одам эдими?

– Аблах эди! Ҳозир шу қилганларининг жазосини тортиб ётибди.

Таажжубланиш навбати энди Яшарга етганди:

– Бу нима деганингиз? У... ўлмаганими?!

– Ким айтди уни ўлди деб? Ҳа-а-а, тушунарли! – кулди Хўжамурод. – Домла билади, нимани айтиш кераг-у, нимани эса – йўқ. Ҳали тирик! Унақаларнинг жони қаттиқ бўлади. – У ўйланиб қолди. – Тўхта-чи... балки овулларни айланиб юрган-нимда ўлгандир? Ахир, бир ҳафта бўлди, чиқиб кетганимга! Қанийди шундай бўлиб чикса! Майли, ундан нарига! – қўл силтади у бир пайт. – Битта ёмон камайса – камайибди-да! Кўриб бўлдингми? Демак, ҳозир бундай қиламиз – Очил тоғаникида-ку меҳмон бўлдинг, энди навбат бизга! Шу тарзда кишлокдошларинг билан яқиндан танишиб олаверасан. Қор тушгач эса, иккимиз овга чиқамиз! Айтганча, милтик отишни биласанми?

* * *

Узилиб қолган суҳбат энди Хўжамуродникида давом этарди.

– Ўшандан сўнг Ҳайитов... мени камаб қўйди... уч кунга. Ҳар хил бўлмағур сўзлар билан ҳақоратлади, сен ҳам Малла каби ватан хоини деб атади. Ишдан ҳайдайман, қаматаман, деб дўк-пўписа қилди. – Хўжамурод тагида озгина ароқ қолган шишага бирпас қараб тургач, нигоҳини яна Яшарга тикди. – Отанг яхши иш қилмади, лекин. Ўзинг айт, янги ҳукуматнинг нимаси ёмон эди? Тўғри, уни ўрнатиш учун баъзи бир кескин, кимгадир ёқмайдиган тадбирлар қўлланилгандир. Лекин натижа ёмон бўлмади-ку! Оғир кечган бир неча йил, кулоклаштириш, яна... уч-гўрт йил бурунги қама-қамаларни ҳисобга олмаганда... Ҳозир ҳамма жойда тўқлик. Болалар ёппасига саводхон – бошланғич ва ўрта таълим мажбурий қилинганлигини сенга айтиб ўтирмай, мазанг қочса дўхтурлар хизматингда, дўқонларда ҳамма нарса бор. Тўғри, тоғдаги аҳолини ҳам колхозлар ариқларини тозалаш, далада иш қизиганда эса бошқа ишларга мажбуран ҳайдаб боришади. Айниқса терим пайти шундай кисти-бастига олишадики, баъзиларга амирлик тузуми ҳам ҳолва бўлиб кўриниши мумкин. Дангасалик қилсанг,

жиноятчи унсур сифатида Сибирга бадарға қилишлари ҳеч гап эмас. Бирок элу юрт ободлиги пахта туфайли бўлгач, бошқа қандай йўл тутиш мумкин? Дину иймонми? Уларинг қўнгилда бўлса, шунинг ўзи етади! Мана мен бир умр намоз ўқимадим, масжидга қатнамадим, лекин кофир бўлиб қолганим йўқ-ку! Мана бундан ҳам олиб тураман. – Хўжамурод тин олди. – Амирлик даврида Лангарда ҳаёт қанақалигини сен билмасанг, мана, мен биламан! Ўша пайтларда бизда ҳатто қул ва қулдорлар бўларди. Ҳа, нега анграясан? Ишонмасанг, ана бошқалардан сўраб кўр – мана шу ҳукумат келгачгина барҳам топди бу шармандали ҳолат! Менинг ўзим ҳам бировларнинг эшигида қарол бўлганман, қарол деганининг эса.. қулдан ҳеч фарқи йўқ. Кўриб турибсан, ҳозир қимқи шўро мафқурасини тан олса эркин – ва ўзига ўзи хўжайин. Айт-чи, бунақа ҳаётни қаердан топасан? Ўша Афғондами? Биламан, отанг ўша ёқларга кетган, акс ҳолда дараги чиққан бўларди. – Хўжамурод яна тин олди. – Унчалик ҳам дунёбеҳабар, тўпори эмасмиз, Афғоннинг қанақалигини эшитиб юрибмиз – бойлар маза қилиб яшайди, камбағалга эса кун йўқ. Бизда амирлик тугатилгунга қадар қандай бўлса, шундай! Балки ундан-да баттар. Қўшиласанми гапларимга? – У ичилган ароқ таъсириданми, ғалати илжайди. – Агар шўро ҳукумати нимаси биландир ёмон бўлганда ҳам, пешанага шу битилган экан, қочиб қаерга борардик! Отанг истагани “юрт озодлиги”ми? – беҳафсала қўл силкиди Хўжамурод. – Билмадим, бу юрт ўзи қачон озод ва яхлит бир мамлакат бўлган! Темур давридами? Ўша Темур ҳам Самарқандда ўтириб тинчгина подшолик қилолмаган-ку! Оксоқ бўлишига қарамай, ўз давлати мустақиллиги ва қудратини таъминлаш учун бир умр отдан тушмай жаҳоннинг тўрт тарафига юришлар қилган. Ҳозирги Россия ва Американи Темур давлатига қиёсласа бўлар балким. Бирок Мадаминбек ва Иброҳимбек каби кўрбошилар Темур бўлишолмади. Бирлашиш ўрнига ҳар бири ўзича қурашганларнинг оқибати олдиндан маълум. Агар ўрис босиб олмаганда, Туркистонни инглиз ёки бошқаси қўлга оларди. Қучли давлатларнинг барига теккан касал бу. Хўш, бугунги кун-чи? Германия деганлари бутун Европани босиб ўтирибди! Қолбуки, у ернинг одамлари бизникилардек “ҳаммаси худодан” деб қўл қовуштириб ўтирадиганлар хилидан эмас! Бунга нима дейсан? Ўзингдан қучлига қарши туриш жуда-жуда қийин. – Хўжамурод яна тин

олди. – Худо кўрсатмасин, эрта-индин бизга ҳам уруш очса, нима бўлади? Бугун Европани олиб ўтирганларга қарши туриб бўладими? Ўшанда ўриснинг кўлидан қутулиб, немиснинг кўлига ўтамизми? Ок ит, қора ит – барибир эмасми?

– Биз билан уруш бўлмайди, дейишаяпти-ку? Ўртада ўзаро шартнома ҳам бор. Шундай бўлгач... – унга иккиланиб қаради Яшар.

Хўжамурод кўл силкиди:

– Шуни билиб қўй – энг расво, энг ёлғончи, энг тайини йўқ одамлар – бу сиёсатдонлар! Бугун уни айтишади, эртага буни. Ҳар икки сўзининг бирида халқ номидан гапиришади, аммо бирон муҳим, дейлик, айнан халққа тегишли муаммо ҳал қилинаётганида, ундан сўраб-негиб ўтиришмайди. Ҳамма жойда шу! Гитлер кўшинларини ғарбий чегараларимиз яқинига жойлаштираётгани ҳақида марказий газеталар ёзаяпти. Сен шартнома-партнома деб ўтирибсан. Шартномани биладими унакалар! Германиянинг бизни босиб олишига... ишонмайман-у, лекин қанчадан-қанча одамнинг қони тўкилиши аниқ!

Яшар умрида биринчи бор кўриб турган одамнинг уйида шунча вақт қолиб кетаман деб сира ўйламаганди. Гаплашмаган нарсалари қолмади ҳисоб. Кетар пайтида эса Хўжамурод унинг кўлига юпкагина, сарғайиб кетган жилд тутқазди.

– Мана бунинг ичида Лангар, унга яқин ҳудудлар, хонақоҳ ва масжид, уларнинг тарихи ҳақида баъзи бир... нима десам экан... маълумотлар бор. Қайси бир журналда рус тилида чиққан экан, йўқолиб кетмасин деган мақсадда қирқиб олиб қўйгандим. Ўқиб кўрсанг, жуда қизиқ, ҳатто... ғалати маълумотлар учрайди. Мен баъзи бир сўз ва ибораларни тушунмадим, лекин сен олий маълумотлисан-ку. Тишинг ўтар! Рус тилини яхши биласанми? – Тасдиқ ишорасини олган Хўжамурод ҳиммат қилди. – Истасанг ўзингга олиб қўй, улар мендан ҳам кўпроқ сенга керак бўлади. Дарвоқе, Лангар шайхларининг аждодлари ҳақида бундан беш юз йил бурун Алишер Навоий авлиёлар ҳақидаги катта бир китобида¹ ёзиб қолдирганини қишлоғимизга экспедицияга келиб-кетган илмли одамлардан эшитган эдим. Уларнинг қабри Ингичка яқинидаги Остона ота мазориди, у ерда ҳатто Лангардагидан ҳам қадимийроқ

¹ Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асари назарда тутилмоқда.

мақбаралар бор дейишади. Зиёратга ўтишга менда ҳеч вақт бўлмади. Ҳозирда Навоийнинг шеър ва ҳикматлари мактабларда ҳам ўқитиляпти. Замонга мослари, албатта. Авлиёлар ҳақидаги китобини адабиёт ўқитувчиларидан сўрасам, Навоий текинхўр ва риёкор шайхларни аёвсиз танқид қилган дейишади. Билганлари шу. Эски китобларнинг аксарини эса янги ҳукумат сиёсатидан кўрқув туфайли ё Лангарсойга оқизишди, ё қабристонга элтиб кўмишди. Лекин Самарқанд, Тошкент каби катта шаҳарларда бундай китоблар махсус кутубхоналарда сақланиб, ишончли одамларнинг варақлаб кўришига руҳсат этилар экан. Сен университетни битиргансан, демакки давлатнинг ишончли одамисан. Ўша китоблардан ҳам ўқиб илмингни оширдингми? – Яшар қизаринкиради. – Демак, ўзинг қизиқмабсан. Ҳолбуки, бизнинг тарих Самарқанду Бухородагина эмас, мана шу тоғу тошлар орасида ҳам жуда қизғин кечган. Милиционер сифатида бутун Қамаши туманини кезиб чиққанимда мен бунга иқрор бўлдим. Бироқ шу тарихни ўрганай, деган бир мардни ҳалигача кўрганим йўқ.

Йигирма еттинчи боб

Яшар кўксини лўлаболишга бериб, варақларнинг дастлабкиларига эринчоқлик билан кўз ташлади, сўнг эса...

Сўнг бу қоғозларни то умрининг охиригача асраб-авайлаб юрди.

* * *

“...Лангар атрофида аҳолиси ўзбек ва тожиклардан иборат қишлоқчалар талайгина. Йўл-йўлакай қаршингиздан довон ва даралар, ёрқин қизил ва кулранг қоялар чиқади. Узоқ-узоқлардан қорамтир арчалар ва чўққисидagi қори ёзда ҳам эримас тоғлар кўзга ташланади. Лекин ушбу хушхаво жойларга бориш учун йилда тўрт ойгина йўл очиқ бўларкан.

Халқ уй-жой қуриш меъморчилиги бу томонларда жуда қизиқ: ҳамма ўз уйини ўзи қуриб, томини ёпади, деворини уради, ҳатто дераза-эшикларни ҳам ўзи ясайди. Уй қурилиши жуда оддий, иқлимга мос, қурилиш ашёлари ҳам шунга яраша. Қишлоқма-қишлоқ ўтар экансиз, тунпроқнинг рангига қараб уйлар ранги ҳам ўзгариб бораверади: бир жойда тўқ қизил рангда сувалган бўлса, бошқаси кулрангда. Пойдевор учун дарёдан

олинган ёки бошқа харсангтошлардан фойдаланилади. Уй деворлари қалинлиги етмиш-саксон сантиметрдан оймайдиган пахса. Томларни ёпишда, асосан, арча ёғочлари қўлланилади, ёпилган том лой билан сувалган ясси кўринишда. Ҳар бир уйнинг энг камида уч устунли айвони бор. Устунларга имкон борича безак берилади.

Уйлар катта эмас. Асосан, икки хонали, нари борса – уч. Барча хоналарнинг эшиги алоҳида бўлганига қарамай бир жойга – айвонга олиб чиқади ва айвон шу тарзда бутун уйни ўзида жам қилиб туради.

Қизиқ бир ҳолат – Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида уйлар ва ҳовлилар ичкараси бегона кўзлар учун тақа-тақ ёпиқ ҳолда қурилса (ҳатто кўча томонга дераза ўрнатилмайди), бу тоғли қишлоқ уйлари беткай тарафи билан асосий кўча томонга қаратиб солинади.

Яна бир қизиқ томони – бу тоғли қишлоқлар меъморий услуби текис ҳудудларда қурилувчи уйлар билан бир хил, холбуки, тош кўплиги боис бу ерда ҳам кавказликлар сингари ушбу қурилиш ашёсидан фойдаланиб, уйни мустаҳкам қуриш имкони бор. Бироқ негадир бундай қилишмайди. Боз устига, серёгин бу ҳудудда уй томларини тик қилиб ёпиш мақсадга мувофиқ бўлишига қарамай, томни албатта ясси ёпадилар.

Кавказда бўлгани каби, бу ердаги ясси ёпилган томлар тепароқда қурилган уйлар учун майдонча вазифасини ўтайди. Айни мана шу – бир-бирига мингашиб кетувчи уйлар кетмакетлиги Лангар кўринишига ўзгача зеб багишлайди.

Маҳаллий аҳоли вакилларининг сўзига кўра, Лангар ортида – ундан 80 километрча масофа нарида уйларининг ниҳоятда гўзаллиги билан ажралиб турувчи қишлоқ бор. Номи – Тошқўрғон. Аммо унга боришининг иложини топа олмадик: июнь ойи бўлишига қарамай у томонларга ҳали ҳеч қандай улов юрмас экан.

(XIX аср охири ва XX аср бошларига оид манбалардан)

...Лангар-Ота водийсининг юқори қисми ва унга туташ жойлар қадимдан аҳоли яшаш манзиллари бўлган. Лангарсойнинг ўнг қирғоғи – сувга яқин жойда теурийлардан бўлмиш Заҳириддин Муҳаммад Бобур қачонлардир бошпана топган ва яшаган қадимий шаҳарча қолдиқлари бор. Аҳоли уни Бобуртепа деб атайди. Ҳудуди тахминан 2,3 гектар, тўғри

тўртбурчак шаклида. Жануб томонида дарвоза ўрни, нураб тушган деворлар қаторида соқчи минораларининг ўндан ортиқ изи сақланган. Шимолий ва ғарбий томонлари жарлик. Бобур-тепа ўша пайтлари Лангарсой бўйидаги бирдан-бир шаҳарча ҳисобланган.

Катта-Лангарга асос солиниши ҳақида энг кўп маълумотларни у ердаги Лангар-Ота мазори (аслида уни “Катта-Лангар шайхларининг даҳмаси” деб атаса тўғри бўларди) номи билан машҳур мақбара орқали билиб олиш мумкин.

Қишлоққа Қамаш томонидан келар экансиз, тоғ тизмалари орқали энг сўнги довондан ошганингиздан сўнг Лангар-Ота хонақоҳи бирдан кўзга ташланади, масжид эса – кейинроқ.

Қабристонга тик кетган иккита йўл бор. Қабрларнинг кўпчилиги мазорни ўраб турган тош деворнинг ташқарисида – тепаликларнинг энг қўйи қисмида. Зиёратчилар ғарибгина қурилган икки нафар иморат орасидан ўтиб, ёнларига ниста дарахтлари экилган бурама йўлга тушиб оладилар. Уларнинг шох-бутоқларига зиёратчилар, айниқса, табаррук қабрлар олдида тиз чўкканча турли бало-қазолардан сақлаш, фарзанд ато қилишни илтижо қилувчи аёллар томонидан турли рангдаги латта парчалари – амаллар осиб ташланган. Бу ерда мўл-кўл уюлиб ётувчи патир-қулчалар (биздаги “калач” сўзи ҳам шундан олинган) ҳам улар томонидан келтирилади.

Йўлакнинг ҳар икки ёни бўйлаб қийшайган, анча қисми ерга чўккан қабртошлар сафи, сўнггида эса унча катта бўлмаган даҳма эшиги кўзга ташланади.

Иншоот тўғритўртбурчак шаклида, баландлиги ўн уч, эни ўн метр. Мураббаъ шаклидаги пишган гиштдан тикланган. Баъзи бир жойларида арча шаклида зеб берилган ҳошияли гиштлар ишлатилган. Биттагина кириш эшиги бор мақбаранинг ичкараси хоч шаклида. Киришдан чап томонда – томга олиб чиқувчи зинапоя. Гумбаз бир-бирини кесиб ўтган синчлар тепасига ўрнатилган.

“Лангар” сўзининг ўнлаб маъноси мавжуд. Асосийлари: “кема лангари” ёки дорбозлар мувозанатини сақловчи “лангарчўп”. Мажозий маънода эса – сўфийларнинг истиқомат жойи.

Илк бор XIX асрнинг етмишинчи йилларида рус харита тузувчилари Шаҳрисабз ва Китоб бекликларини ўз ичига олувчи

Бухоро хонлигининг Кеш вилояти ҳудудида лангарликларга дуч келишган. Ушбу ҳудудда бўлган чоғлари улар ўз хариталари ва тушунтириш ёзувлари битилган саҳифаларда учта “Лангар” ҳақида айтиб, белги қўйганлар. Биринчиси – “Кўҳна-Лангар”. У Китобга тегишли бўлиб, шимолроқда, Оқтов тоғида, Чироқчи яқинидаги кўприкдан (Қашқадарё устида қурилган) қирқ уч километр шимолда. Иккинчиси – Шаҳрисабздан ўттиз километр жануброқда оқиб ўтувчи Танхоздарё бўйида. Учинчиси эса – Катта-Лангар. Томчитоғ тизмаси орқали Яккабоғга олиб борувчи Оқдовон дарасида, шу ном билан аталувчи дарё (Лангар) бўйида.

Ушбу Лангар ҳақидаги маълумотлар (зиёратчилар томонидан гоҳтада эъзозланиши, улкан вақф ери; мутавалли томонидан меросий тарзда бошқарилиши, унинг масжидга бақамти қурилган уйи, катта меҳмонхонаси) бу ерга илмий-текишириш ишларини олиб бориш учун икки марта келган (1889 й.) полковник Белявский томонидан батафсил баён этилган.

Яна бир шахс – Лангар-Ота мажмуаси ҳақида одамлардан эшитиб юрган ҳарбий инженер Б.Касталский янги қурилаётган Термизни сув билан таъминлаш учун Сурхон канали очилаётган даврда атайин Лангарга келиб, унинг тарихий аҳамиятини эътироф этади. Ушанда мажмуанинг ушбу шахс томонидан суратга олинган турли кўриниши у ҳақда эшитмаган ва кўрмаган одамларнинг эътиборини ўзига тортган эди.

Ушбу ёдгорликлар ҳақидаги илк маълумотлар “Туркестанские ведомости” газетасининг 1910 йил 104-сонида уни кўрган яна бир шахс – офицер-рассом Б.Литвинов томонидан эълон қилинган.

Катта-Лангар араб географи Ибн Ҳавқал томонидан “Сиём” дея аталувчи дара ичида жойлашган бўлиб, унда VIII асрнинг учинчи чорагида арабларга қарши турган кўзғолончилар раҳнамоси – исёнкор Муқанна ҳам паноҳ топган. Ун олти йил давом этиб, бутун халифаликни зир титратган ушбу кўзғолон халифанинг вакили Мусайёб ибн Зухайр томонидан 783 йили шафқатсизларча бостирилгач, кўзғолончилар бориш қийин бўлган ўша Сиём тоғларида юз йиллар мобайнида ўзларига бошпана топадилар.

Катта-Лангар ҳудудидаги шу каби жойлардан бири – ўз вақтида анча йирик бўлган, Галабулоққа яқин (Яккабоғ йўлида) Бобо Шоди қишлоғидир (ўша ерда дафн этилган шайх Бобо

Шоди номидан олинган). Илгарилари Галабулоқда хонақоҳ бўлган. Баъзи маълумотларга кўра, Бобо Шоди маҳаллий шайх Муҳаммад Содиқнинг халфаси, Катта-Лангар масжиди мутаваллисининг сўзларига кўра эса – нақшбандия тариқати асосчиси Бухоро шайхи Баҳоуддиннинг шогирди. Унинг вафотидан сўнг (ёзма маълумотларга кўра – 1389 йил), Бобо Шоди устозининг таълимотини тарғиб қилиш учун Бухорони тарк этади ва Лангар ҳудудига келиб, тоғ бағридаги Отаиди (Отадир) деб аталувчи қишлоққа жойлашади.

XV ва XVI асрларда Ишқия тариқати шайхлари бизга номаълум сабабларга кўра Остона-Отани тарк этиб, ундан 150 км жануброқда жойлашган, кейинчалик Катта-Лангар номи олган ҳудудда ўрнашадилар.

Бу ерда барпо этилган хонақоҳда беш нафар қабр мавжуд. Улардан учтаси Ишқия шайхларига тегишли: Абулҳасан Калон ал-Ишқий – Илёс ал-Ишқийнинг ўғли ва вориси (1419–1492), унинг ўғли Муҳаммад Содиқ Лангарий (1460–1545) ва бобоси Абулҳасан исмида бўлган невара (вафот этган йили – 1560).

Ушбу кўчишни таърифловчи афсоналарнинг барчаси воқеа ҳамда бу ерда барпо этилган масжид ва хонақоҳни бир овоздан Муҳаммад Содиқ номи билан боғлайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, кўчиб ўтиш ташаббуси ростдан ҳам Муҳаммад Содиққа тегишли бўлиши мумкин, зеро унинг Остона-Отада (ёки бошқа жойда) вафот этган отаси Абулҳасаннинг жасади Катта-Лангарда кейинчалик тайёр қилинган мозорга қўйилган (ўша даврларда маййитларнинг танасини жуда олис жойларга олиб бориб, бошқатдан дафн этиш кенг тарқалганди. Қабртош устидаги ёзувда ҳам – ўғли ва неварасидан фарқли ўлароқ – Абулҳасаннинг фақатгина вафот этган йили кўрсатилган. Агарда у Катта-Лангарда вафот этганида эди, йилидан ташқари, кун ҳам аниқ кўрсатилган бўларди).

Янги жой нимаси билан Ишқия шайхларини жалб этди ва улар нима учун Остона-Отани тарк этганлар?

Ўша даврда Мовароуннаҳр кундан-кунга заифлашиб бораётган Темурийлар ҳукмронлиги остида эди. Улар билан эса ўз даврининг энг бадавлат ва йирик тасаввуф шайхи, қудратли Хожжа Аҳрор (1404–1490) яқин алоқада бўлган. Ўта фаол ва маълум бир мақсадга қаратилган Нақшбандия тариқатининг

сиёсий ва иқтисодий фаолияти ушбу шахс номи билан узвий боғланган, у нафақат Мовароуннаҳр, балки унинг ташқарисида ҳам маълум ва машҳур эди.

Худди шу пайтларда Муҳаммад Шайбонийхон (вафоти 1510 йилда) ниҳоятда кучайган бўлиб, Мовароуннаҳрни эгаллашга ҳозирлик кўраётганди. У 1500 йилда Самарқандни забт этганда Хожса Аҳрорнинг катта бойлигини қўлга киритиб, бир ўглини қатл этишига қарамай, Шайбонийхонга Хожса Аҳрор каби иттифоқдош жуда зарур эди. Шу даврда ўлка бўйлаб Ишқия тариқати ва унинг шайхлари таъсири кескин кўтарилди бошлади. Мазкур тариқат муридлари орасида турк аслзодалари вакиллари жуда кўп бўлган. Бу ҳақда уларнинг Катта-Лангар мазори яқинидаги кўндан-кўп қабрлари далолат беради. Айнан шу пайтда қурилиши жуда қимматга тушадиган Катта-Лангар (1519/20 ёки 1515/16) ва Остона-Ота хонақоҳлари бунёд этила бошлаган. Кейинчалик – шайбонийлар сулоласи инқирози билан бир пайтда – Катта-Лангар шайхларининг таъсири ҳам инқирозга юз тутди...

(Ўша манбалардан)

... Лангар-Ота мажмуаси бизни офтобда қовжираб ётган Қарши даштлари ва чўлидан оромбахш, майсазорлар билан қопланган, тоғлар бағридаги серсув Шаҳрисабзнинг жануб томонига чорлайди. Қамашидан шарққа қараб бир неча довлар оша йигирма беш километр юрсангиз, дамба-дам ўзгариб турувчи мафтункор манзаралар кўз ўнгингизда намоён бўлади. Баланд тепаликда, ёйилиб кетган пистазорлар орасида, худди рус черковлари сингари осмонга бўй чўзган Лангар-Ота мақбараси. Унинг қордек оппоқ гумбази ва тик деворлари дарҳол диққатни ўзига тартади. Етиб борганимизда эса ёнма-ён тепаликдаги бошқа бир иншоот – кўркамлик бобида ундан ҳеч бир жиҳатдан кам эмас, аммо йўлдан бирданга кўзга ташланмас кўҳна масжидни кўрсатишди. Ҳар иккиси ҳам – синчков, кенг қамровли нигоҳ билан қаралса, албатта – бир хил текислик ва баландликда жойлашган.

Лангар-Ота мақбараси тўртбурчак шаклидаги кенг саҳли қўш хона ва бешта баланд ёғоч устун кўтариб турган шоҳона айвондан иборат. Унинг умумий шакли (бу ҳам бирданга кўзга ташланади) тўғри чизиқларнинг ўзаро муштараклиги билан ажралиб туради. Ҳовлисининг юзи пишиқ гишт билан

қопланган, олд томонида – бир неча юз йил аввал экилган да-
рахтлар оғушида – булоқ суви билан тўлиб турувчи ҳовуз.

Масжид айвонининг сувоқлари кўчиб тушган бўлса-да,
ҳали-ҳамон кўрк-тароватини йўқотмаган. У асосий хона-
нинг кириш томонида. Ичкарида – қўли гул усталар бир хил
нақиларни айнан такрорлаб зеб берган устунлар. Бошқа бе-
закларни учратмайсиз. Шифт ва том ёғоч безаклар билан яса-
тилган, девор оппоқ ва текис.

Юқори ёзувнинг бел қисми оқ бўёқларда, “сулс” услубида,
тўқ кўк фонда икки қатор қилиб битилган, тепасидан сариқ
рангдаги “қуфий” услуби туширилган. Меҳробли даҳлизни
кенг энли йўл – ҳошия ва тўғрибурчак кесиб ўтади (ушбу
услуб Баландмасжидда ҳам қўлланилгани диққатга сазовор,
меҳроб эса Бухорода XV аср сўнгги ва XVI асрнинг бошларида
қурилган Калон масжидиники сингари). Меҳроб ичи қизил ва
сариқ япроқли гуллар билан безатилган. Сариқ новдалар, барг-
ларга тилла суви юритилган ва улар жуда яхши сақлангани
билан ажралиб туради. Сурат улкан маҳорат-ла ишланган,
чизиклар қалинлиги беш сантиметрдан кам эмас (нафис иш-
ланган бошқа суратлар қаршисида балки шу туфайли кўполроқ
кўринар). Меҳробдаги тўғритўртбурчакда яшил ва сариқ ранг-
лар кўп ишлатилган, аммо бу нарса унинг мафтункорлигини
камайтирмайди.

Масжиднинг юза қисмини театр саҳналаридаги каби ин-
гичка ром ўраб туради. Унинг ён томонларига олиб ўтувчи
йўлақларга эса силлиқ гишт ётқизилган. Ётқизиш услуби XVI
аср Бухоро усталариникига жуда ўхшаш.

Безаклар ёрқинлиги ва деталлар кўплигига қарамай, мас-
жид меъморий жиҳатдан оддий, шунинг баробарида улугвор.
Унда, айниқса, кенг-мўллик, тантанаворликка катта эътибор
берилган. Аслида, Лангар-Ота мақбараси гумбазсиз иморат-
лар тоифасига киради, аммо меъморий гоя жиҳатидан жуда
маҳобатли ва айнан шу нарса замонавий меъморларда ўзига
хос қизиқиш уйғотади.

Маълумотларга кўра, Лангар-Ота мақбараси масжид
қурилишидан сўнг бунёд этилган. Унда ҳам силлиқ гишт иш-
латилган, ўзаро ўхшашликлари ҳам шунда (ҳар иккала обидага
ҳам бир киши – Лангар-Отанинг номи берилгани ҳисобга олин-
маса, албатта).

невараси бўлмиш Эски-Лангар шайхи ал-Зоҳиднинг қизи учун тайёрланган.

(Ўша манбалардан)

“Ал-ишқия” сўзи севги, ишқида ёниш, эҳтирос, қурбон бўлиш даражасида ўзини бировга баҳи этиш маъноларини англатиб, барчаси Оллоҳга нисбатандир. Ушбу сўз билан ҳар қандай сўфийнинг Оллоҳга бўлган доимий ишқи ифодаланган. Ишқия тариқати дарвишлар мансуб бўлган қодирия, кейинчалик ундан ажралиб чиққан кубравийлик каби Ўрта Осиёда унчалик кўп тарқалмаган бўлиб, унинг вакиллари Бухоро амирлигининг шарқий қисмида кўпроқ истиқомат қилган. Шунга қарамай, назаримизда, ишқия шайхлари ва уларнинг маънавий меросхўрлари ҳисобланмиш хожалар Кеш вилоятида маҳаллий аҳоли онгига расмий мусулмон руҳонийларига кўра кўпроқ таъсир кўрсатганлар.

Илк Эски-Лангар шайхларидан фақат ҳазрат Мирим шайхнинг номигина маҳаллий аҳоли хотирасида қолган. Унинг биринчи истиқомат жойи Қалқама яқинидаги пишиқ гиштдан қурилган уйнинг вайроналари бўлиб, кейинчалик овулга кўчиб ўтган. Ривоятларга кўра, Катта-Лангар шайхларининг аждодларидан бири Худойқули унинг муриди. Баъзи бир манбаларга кўра, Мирим шайхнинг жасади энг катта мақбарага қўйилган.

Бошқа манбаларда, Эски-Лангарнинг энг машҳур шайхи сифатида ҳазрат Абулҳасан Ишқий тилга олинади (кейинчалик Катта-Лангарнинг шайхи мақомига эришган Муҳаммад Содиқ ёшлигида унга мурид тушган).

Эски-Лангарнинг бошқа лангарлардан қадимийроқ эканлигига қишлоқдан бир километр нарида топилган қоя суратлари (жами йигирмата ва барчасида эчкилар тасвири) гувоҳ бўла олади.

Шунга қарамай, улугворлик, эътибор жиҳатдан Катта-Лангар биринчи ўринда, ўша ерда фаолият кўрсатган (XV–XVI асрлар) обрўли шайхларнинг мавқе ва унвонларига кўра у “Ҳазрат Лангар” деб ҳам аталади.

Бир пайтлар Яккабоғ лангари ҳақида вақфнома, насабнома, шайхлар шажараси ва ҳоказолар ҳақида қўлёзма кўринишидаги ҳужжатлар мавжуд бўлганлиги, кимнингдир қўлида сақланганига шубҳамиз йўқ, бўлмайди ҳам. Уларнинг

ҳозирги пайтда айнан қаерда сақланаётганини билиш имкони бўлмаганидан, диққатимизни аввал шу даврга қадар етиб келган маданият белгилари, бу ерда қачонлардир фаолият кўрсатган шахсларнинг обидалари, кейин эса аҳоли ўртасида кенг қамровли суриштирув ўтказишига қаратдик ва афсуслар билан шунга амин бўлдикки, аҳоли хотирасида ҳудуднинг ўша даври ҳақидаги арзимаган воқеалар қолган бўлиб, улар ҳам афсона кўринишида.

(Ўша манбалардан)

... Хирқанинг Катта-Лангарда пайдо бўлишини кўпчилик Муҳаммад Содик билан боғлаб, гўёки унинг хирқани аввал Ши-молий Лангар, кейинчалик эса тушига кирган пайгамбарнинг “энди бу ер сенинг жойинг эмас” деганидан сўнг Бобо-Шоди қишлоғи, ундан сўнг эса Катта-Лангарга келтиргани ҳақидаги ривоятни келтиради. Кўпчилик эса мусулмонлар наздидаги муборак бу либосни шайхлар раҳнамоси Абулҳасаннинг шахсан ўзи Муҳаммад Содикқа топширганига ишонади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, бир ривоятга кўра, Муҳаммад Содик ёшлигида Эски-Лангар шайхи ҳазрат Абулҳасаннинг муриди бўлиб, унинг юмушлари сирасига пири учун таҳоратга сув илтиб бериш ҳам кирган.

Мўмин-қобил Муҳаммад Содик унинг сўзига кириб, ўз лангарини топиш учун ўлка бўйлаб узоқ вақт кезади. Бир жойда (бизга айтишларича, бу Эски-Лангар бўлган) туяси ҳориб йиқилади ва бир кунгина ётгач, ўрнидан туради. Бошқа жойда (Яккабоғнинг Бобо Шоди қишлоғи яқинида) туя икки кун ётади. Фақат Катта-Лангар ҳудудига кириб йиқилгандагина жонивор уч кун ўрнидан тура олмайди ва пайгамбар хирқасини ўзи билан олиб келаётган Муҳаммад Содик то умрининг сўнгигача шу ерда қолади.

Катта-Лангарни барпо этиб, уни доимо муҳофаза қилгани, маҳаллий шайхлар ичида энг ҳурматли ва биринчи шахс бўлгани учун маҳаллий аҳоли томонидан айнан Муҳаммад Содикқа “Лангарий-ота” номи (лақаби) берилган.

Вақф ерларига келсак, шу ерлик хожалар тасарруфларига кирмиш бу ерларни 500 йил илгари Амир Темурнинг ўзи таъсис этган деб ҳисоблайдилар. 1889 йил вақф ери мутаваллисининг полковник Белявскийга айтган сўзларига қараганда эса ўша даврда Катта-Лангар шайхларининг раҳбари бўлган

Муҳаммад Содиқ шайх Шаҳарнинг (Шаҳрисабз) бош руҳонийси бўлган, Амир Темур эса ҳокимият тепасига келган пайтдан бошлаб уни мунтазам равишда қўллаб-қувватлаб турган, кейинчалик – бутун Мовароуннаҳрни эгаллаб, улкан салтанат яратгач, қилган дуолари учун миннатдорчилик тариқасида Муҳаммад Содиқ ва унинг авлодлари фойдасига Лангардаги йирик вақф ерини таъсис этиб, қўшимчасига – энди сиёсий мақсадларни ҳам кўзлаб! – унга қизи Бекасибегимни¹ хотинликка берган.

Катта-Лангардаги барча ёдгорликлар қурилишини Муҳаммад Содиқнинг номи, ҳаёти ва фаолияти билан боғловчи маҳаллий аҳоли зиёратчилар ҳамда азиз меҳмонларни қабул қилишга мўлжалланган улкан ишоот энг аввал қурилганини бир овоздан таъкидлайди.

Меҳмондорчилик шайхлар ҳисобидан қилиниб, катта зиёфатлар уюштирилган, балки шунинг учун ҳам ушбу обида масжид, хонақоҳ ёки ҳеч бўлмаганда меҳмонхона деб эмас... “ошхона” деб аталган.

Қарияларнинг алоҳида ва ифтихор билан таъкидлашича, обидалар давлат газнаси ҳисобига эмас, балки халқ томонидан – бир бадавлат чорвадорнинг маблағига барпо этилган. Уларнинг сўзларига кўра, меъморлар атайин Мисрдан олиб келинган бўлса, фойдаланилган гиштлар Мунчоқтепада пиширилган ва масофа олис бўлишига қарамасдан... қўлма-қўл тарзда қурилиш майдонига етказилган. Ишчи кучини бармоқлар деб аталмиш қўнғирот уругидан бўлган ўзбеклар етказиб берган.

Масжид ва мазор мулозимлари дастлабки пайтлари ўзбекларнинг дўрмон уругидан танлаб олинган.

Кўпчиликнинг таъкидлашича, аввал мақбара, сўнг эса масжид қурилган. Баъзи бирлар эса масжид аввалроқ – Амир Темур ҳукмронлик қилган даврларда қурилганини айтадилар.

(Ўша манбалардан)

Катта-Лангардаги масжиднинг барпо этилиши ҳақидаги ривоятларда жамоавий қурилганлиги доимо таъкидлаб келинган. Яқин атрофда истиқомат қилувчи барча қабилалар қурилишининг маълум бир қисми ва таъминоти учун жавоб бе-

¹ Бекасибегим аслида Амир Темурнинг невараси, яъни унинг ўғли Мироншоҳнинг кизи бўлиб, соҳибкироннинг бошка невараси амирзода Искандар ибн Умаршайх Мирзога узатилган. Ривоятларда бундай чалкашликлар кўп учрайди.

ришган. Масжид қурилишида ҳеч ким этник асосда камситилмаган (янги кўчиб келганлар ҳам бундан истисно эмас) ва бу нарса мусулмонларнинг яқдиллигидан далолат беради.

XVI асрнинг сўнгига келиб, умумий сиёсий вазият ва Ишқия тариқати шайхлари орасида Мухаммад Содиқ ва унинг ўгли каби таниқли арбобларнинг бўлмагани Катта-Лангарнинг маънавий-диний марказ сифатида аста-секин инқирозга юз тутишига олиб келди. XVI асрнинг олтиншинчи йилларидан сўнг – шайх Абулҳасан вафотидан кейин – мозордаги қабр-тошларнинг сони бундан аввалги пайтларга қараганда кескин камайиб кетгани бунга далолат.

Сиёсий беқарорлик, яқин-атрофдаги шаҳарларга ҳарбий ҳужумлар Катта-Лангарни ҳам четлаб ўтмади. Тинмай давом этган ўзаро нифоқлар 1723 йилда хонлик тахтига даъвогарлардан бири томонидан қозоқларнинг – ўзига тарафдорлар сифатида – олиб келинишига замин яратди. Аммо кўп ўтмай уларнинг ҳеч кимга бўйсунмай қўйгани фалокатга олиб келди – улар томонидан қилинган босқинлар оқибатида ҳатто Самарқанд, Шаҳрисабз каби шаҳарлар тез орада ҳувиллаб қолганди. Катта-Лангарни эгаллашгач, масжид ва мазорни чорва учун қўрага айлантиришди. Ортларига қайтиш маҳали эса қўлга илинган бор бойликни олиб кетишди. Муқаддас буюмларни ўзи билан олиб тоғга беркинган маҳаллий аҳоли анча пайтгача талон-тароғ қилинган уйларига қайтишига журъат қилмай юрди.

Афгон манбаларининг гувоҳлик беришича эса, гўёким илгари Катта-Лангарда сақланган хирқаи муборак Афғонистоннинг қудратли ҳукмдори Аҳмадшоҳ томонидан олиб кетилган ва вафотидан сўнг у дафн этилган Қандаҳордаги мазорда сақланмоқда.

XVIII асрнинг сўнггида ўзларини шайхларнинг авлоди деб эълон қилган бухоролик хожалар Катта-Лангарда пайдо бўлиб, вайрон бўлган обидалар, шу билан бир қаторда, тариқат обрўсини тиклашга киришдилар. Ушбу фаолият тез орада мевасини берди – илгари фақат қишлоқ ҳудудини эгаллаган вақф ери тезда кенгайиб, XIX асрнинг сўнггида то Ёртепагача ёйилди ва кейинроқ янада йирикроқ тус олди.

XIX асрнинг учинчи чорагида бу ерда бўлган рус офицерлари Катта-Лангарни ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам диний-

маърифий томондан гуллаб-яшнаётган марказ деб эътироф этгандилар...”

(Ўша манбалардан)

* * *

Эртаси куни эрталаб такиллаётган дарвозани очган Яшар от устида турган Хўжамуродни кўрди.

– Йўк, кириб ўтирмайман. Йўлга чиқаётиб, бир хабарлашайин, Ҳожарнинг ахволини сўрайин дегандим. Кўзини очдимми? Яхши! Худонинг ўзи шифо берсин. – Майли, соат ўн иккида Қамашада бўлишим керак, ойлик ҳисоботга чакиришган. – Хўжамурод кўкрак чўнтагидан занжирли соат чиқариб, кўз ташлади. – Саккиз... бешта кам. Тўғри юраётибдимикин? Ўзиям минг йиллик соат – дам тўхтаб, дам олдинга кетиб қолаверади. Ярамас, яна тўхтаган шекилли! Ана холос! Ол-чи, синмадимикин? Ҳаҳ, эганг ўлгур-а! – деди у соатни кулоғига тутиб, каттик силкиётганида ерга тушиб кетгач.

Унинг қўлидаги соатни кўрганидаёқ Яшарнинг юрагида қандайдир ғулғула пайдо бўлганди, энгашиб ердан кўтаргач эса...

Нахотки?! Шунчалар ҳам ўхшаш бўладими! Занжири, копкоғига туширилган накшлар ҳам. Мурватларининг ёкимли чикиллаб туриши-чи! Буни ёдидан чиқариб бўладими! Қўлида атиги бир кунгина бўлганига қарамай, кулоқларига тутиб, бу оҳангдан олам-олам завқ олмаган, мурғаккина юраги шавққа тўлмаганмиди!

– Нега қараб қолдинг? Юраептими?

– Ҳа, – деди ўзига келган Яшар соатни Хўжамуродга узатаркан, лекин барибир сўрашдан ўзини тия олмади. – Уни... каердан олгансиз?

– Қаршидан, бир савдогардан, – жавоб берди Хўжамурод унга бир зум қараб тургач. – Нима, сенга... танишми?

– Кўргандекман, – ўнғайсиз жилмайди Яшар. – Етимхонадаги бир тарбиячининг қўлида. Билмадим, бошқа бўлиши ҳам мумкин – ахир бундай соатлар битта чиқарилмайди-ку!

– Алдамаяпсанми? – унга синовчан тикилди Хўжамурод. – Ўқиган пайтларинг қийналиб... сотгандирсан балки? Агар ростдан шундай бўлса...

Унинг нима демоқчилигини англаб қолган Яшар қўрқиб кетди.

– Йўк, йўк! У ҳеч қачон менга тегишли бўлмаган!

Хўжамурод соатига тезгина кўз ташлаб олди:

– Бўпти, ишондик, – деди у Яшарга зимдан қараркан. – Агар шошиб турмаганимда, бу ҳақда... батафсилроқ гаплашар-мидик... Бўпти, улгурармиз... яхши қол, ҳаммаларига салом айт. Ҳа, мен эртага қайтаман, уйга ўтишинг мумкин.

Яшарнинг хаёллари узоқлашиб кетаётган Хўжамуроднинг ортидан эргашди: ўшамикин? Ёки бошқами? Ахир, бор-йўғи бир кунгина ёнида олиб юрганди-да! Кейин ўша муаллимасига берди, кейин...

Кейин нима бўлганди?

Йигирма саккизинчи боб

Орадан бир ҳафтача вақт ўтиб, барча болалар мактаб ҳовлисига ўйнагани чиқиб кетган катта танаффус пайти эди.

– Йиғлама, – тутила-тутила гап бошлади у йиғлаётган кизалоқнинг тепасида турганча, оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташларкан. – Мана, мен йиғламаяпман-ку... У... ёмон муаллима!

Нодира илқис бош кўтарди.

– Ишинг бўлмасин! – ҳикиллади у. – Ўзинг ёмонсан! Бундан кейин мен билан гаплашма! Ўзинг айтувдинг, ёмон кўришингни! Мен ҳам сени ёмон кўраман! Билдингми? Билдингми?

Яшар хаёлини жамлашга киришди: энди нима дейиш керак?

– Мен алдовдим... мен сени... яхши кўраман, – эшик томон бир қараб қўйиб минғирлади у. – Бўлдими? Энди йиғламайсанми?

Энди қўрқиб кетган Нодира эшик томон қараб олди: жинними! Болалар эшитиб қолса нима бўлади!

Куни-кечагина биринчи синфга борганига қарамай, Нодира Яшарнинг болаларча, фақат юпатиш учунгина айтган жўн сўзларини шу тарзда қабул қилди. Нега энди қўркмасин! Ана, катта ёшдаги ўғил, киз болалар ҳақида доимо айтишади-ку, “анови бола манови киз билан юраяпти”, деб! Буни эшитган тарбиячилар ўғил болаларнинг қулоқларидан чўзишса, қизларни ҳамманинг олдида изза қилишади...

– Тентак! – кичкирди у. – Йўкол! Муаллимга айтиб берман!

Кутилмаган пўписадан кўркиб ўзини эшикка урган Яшар мактаб ҳовлисида ўйнаётган болалар орасига тушиб колгачгина ортига ўгирилди: “Нима дедим унга?! – хайрон коларди у. – Нимани муаллимга айтади? Нима фарки бор – илгари ёмон кўраман деб айтган бўлсам, энди...”

Ўзи тентак! Гаплашмасам-гаплашмабман-да! Олдинлари ҳам кўзим учиб турмасди! Раҳмим келиб шундай десам, у жинни хурсанд бўлиш ўрнига... чақимчилик қилмоқчи!”

Яшар уни бу аҳволда ҳеч қачон кўрмагани ва иккисини ўхшатишлари боис кейинги пайтларда ўзини олиб қочиб юрганига карамай, кўнглида шафқат туйғуси уйғонгани. Энди шуни деб янги муаллимдан гап эшитмасайди! Йўк! Унинг кизларга, айниқса, Нодирага ҳеч қачон раҳми келмайди энди! Яхшиям ҳам кўрмайди!

Кўнғироқ чалиниб, Саодатнинг ўрнига тайинланган эркак ўқитувчи синфга кирганда, юраги пўкиллаб ура бошлади: хозир айтиб беради!

Нодира ҳеч нарса демади, лекин ўша кундан бошлаб йиғини ҳам бас қилди. Ҳар хил овутишлару юпатишлар жонига тегиб кетгани, энди бўлса уларнинг сафига манови мишиқи кўшилиб ўтирибди: яхши кўрармиш! Олдин бурнини артса-чи!

Бошлангич синфдагина ўқитган ўша муаллим фақат бир нарса билан Яшар ва Нодиранинг хотирасида муҳрланиб қолди: унғача ҳамма ака-сингил дея қабул қилган бўлса, у иккисини опа-укага чиқариб қўйгани.

Ёшгина бу муаллимнинг фикрида мантиқ ҳам бордек эди: хотини икки ойча илгари эгиз туккан бўлиб, кизи ўғлидан сал илгари дунёга келганини эшитгани ва эгизакларнинг туғилиши доимо шу тарзда кечади, деб ўйларди. Ҳа-да, киз болалар эрта етилади, демак, бу қизча ҳам онасининг корнидаёқ илгарилаб кетиб, бир неча дақиқага бўлса-да, манови боладан...

Йиллар ўтиб, еттинчи синфни битираётганларида (бу пайтда Яшарнинг йиллаб қилган орзуси ниҳоят рўёбга чиқиб, иккиси энди бир партада ўтиришмасди, бўйи чўзилиб қолган болаларга энди ўқитувчилар ҳам тирғалавермас, ким билан ва қаерда ўтиришни ўзларига қўйиб бергандилар) унинг “назария”си маълум маънода ўзини оқлади: ўн тўртга кириб,

оки-ок, кизили-кизилга ажрала бошлаган кечаги кизалок ети-либ, дуркун кизга айланган, озгингина Яшар эса – мўйлови сабза уриб, товуши “сина” бошлаганига карамай – унинг олдида камида икки ёшга кичик кўринарди.

Шу йилдан бошлаб Нодира ўғил болалар назарига туша бошлади, айникса, юкори синф ўқувчиларининг. Лекин унинг хаёли фақат бир нарса билан банд эди – мактабни аъло битириб, ўқишга кириш. Танлов ҳам аллақачон қилинганди – ўқитувчи бўлади! Она-тили ва адабиёт ўқитувчиси!

У шеърлар ҳам машқ қилар, ёзганлари мактаб деворий газеталарида тез-тез кўзга кўриниб, назмдан бохабар ўқитувчиларнинг мактовига сазовор бўларди. Бир куни (ўшанда саккизинчи синфга ўтганди) махсус дарсхонада навбатдаги машқни қоралай бошлаганида синфдоши Барно ёнига келди. Қош-кўзлари попуқдек бу кизнинг юзи хаяжондан кизариб кетганди.

– Сенга, – деди у ортидан эшикни маҳкам ёпгач, Нодирага бир неча марта букланган қоғоз узатаркан.

– Нима бу? – бошини кўтарди Нодира.

– Хат! Бериб қўйишимни буюриш... илтимос қилишди!

– Мен бунақа хатларнинг кўпини олдим ва уларни нима қилганимни билсанг керак, – деди Нодира унга истехзоли кўз ташлаб. – Бандлигимни кўриб турибсан, шунинг учун, мени овора қилмай, ўзинг йиртиб ташла ёки ёқиб юбор. Бўлдими? Бўпти, бўшсан, боравер.

Нодира бу ёшга келиб тенгдошларидан жисмонан кескин ажралиб туришига кўра (залворли мушти зарбини татиб кўрган ўғил болалар ҳам ундан хайикишарди) барча етимхоналарда мавжуд ҳукмрон “табақа”нинг энг юкорисига дадил кадам ташлаётган эди. Битирувчи синфларга тегишли “оксуяклар”нинг ўрнигача ҳали анча борлигига карамай, тенгдошлари, шу жумладан, синфдош қизлар орасида ўзига хос “онабоши” бўлишга улгурганди, шу ёшдаги қизлар ўртасидаги деярли барча муаммолар унинг иштирокисиз ҳал қилинмасди. Атрофида парвона, якин дугонаси бўлишни истаган ўша қизларнинг кўпчилигига бу насиб этмади. Уларга истаган нарсасини буюра оладиган Нодира шу тобда ҳақиқий “онабошиларга” хос викор билан буйруғи ижросини кутмоқда эди.

Аммо ўрнидан жилмаган Барно ўзини дам у, дам бу оёғига солиб тураверди.

– Ҳали ҳам шу ердамисан? – сўради Нодира ёзувидан бош кўтармай. – Нима деганимни тушунмадингми?

– Бериб қўй, дейишганди-да, – йиғламсиради Барно.

– Ўл юрагинг ёрилмай! – Нодира хат муаллифининг ким эканлигини тахмин қилаётган бўлса-да (лақаби “араб” бўлган Шавкат исмли етимхона жўжахўрозларидан бирининг бошқа ўғил болаларга “Нодира меники, биронтанг кўз олайтира кўрма” деганини эшитганди), барибир сўради. – Ким ўзи у? – Ростдан ҳам ўша экан. – Ўша қора таппими? Нечта қизга хат ёзади? Энди навбат менга келибдими? Ким деб ўйлаяпти ўзини? – Нодира ўрнидан тез туриб, кизнинг қўлидан қоғозни шартга юлкиб олгач, майда-майда қилиб йиртиб ташлади. – Ма! Олиб бориб бер!

Барнонинг ранги ўчди:

– Уришади-да!

– Ўлмайсан, – деди қайтиб жойига ўтирган Нодира. – Сенга ким айтди почтачилик қил деб.

– Нима деб айтай бўлмаса?

Ўзига садокат ила хизмат қилиб юрувчи қизга нисбатан Нодиранинг кўнглида илиқлик югурди:

– Нима дердинг... етказдим, жавобини айтади, де. Қолганини менга қўйиб бер ва нима қилишим билан ишинг бўлмасин. Агар шунда ҳам сенга қўл теккизса...

Юраги жойига тушган Барно унга ҳавас билан термулди:

– Сендан ҳамма кўрқади. Бунинг устига... аканг бор.

– Шу сакични чайнашни қачон бас қиласанлар?! – бежирим бурнини жийирди Нодира. – Нега ҳаммаларинг шу гапга ёпишиб олгансанлар? У ҳеч қачон акам бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Мен уни... ёмон кўраман! Билдингми? Билдингми?

Беш-олти йил илгари бўлиб ўтган воқеадан бери ҳар иккисида бир-бирларига нисбатан душманлик кайфияти сақланиб қолганди.

– Нега ундай дейсан? – деди нима бўлганидан ҳамма катори беҳабар Барно. – У жуда яхши, одобли, аълочи бола. Шундай аканг бўлса ёмонми? У менга... ёқади. Бошқа қизларга ҳам, – шошилганча қўшиб қўйди у.

Нодира бир зум қошлари тагидан қараб турди-да, қулиб юборди:

– Ўша-я! Ҳамманггами? Унда сен ҳам хат ёзиб бера қол! Етказиб, қарзимни узаман!

– У барибир менга карамайди, – бемаъни хиринглади Барно.

– Нега қарамас экан? – деди Нодира энсаси қотиб. – Ким бўпти ўшанг? Шохи борми?

– Қарамайди-да! Сенга ўхшаб, нукул дарс қилгани қилган, кизлар билан иши йўқ.

Нодира жилмайди:

– Мана шуниси... менга ҳам ёқади. Рашк қилмаяпсанми, ишқилиб?

– Нима ёзаяпсан? – деди Барно саволни эшитиб яна бир марта хиринглаб олгач. – Шеърми?

– Сенларга ўхшаб ишқий мактублар ёзайми бўлмаса?

– Илтимо -о -о -с, ўқиб бе-е-ер, – ялинди Барно.

– Тайёр бўлганда! Понятно! – рус тили муаллимасига таклид қилди Нодира. – Бор, ундан кўра дарсларингни тайёрла. Қачонгача мендан кўчирасанлар! Тозаям чўриларингни топиб олдиларинг!

Барно дарҳол “чўри”нинг кўнглини олишга киришди.

– Озгина кир ювмоқчи эдим... ички кийимларимни. Бирон нарсанг бўлса бер... юқори синф кизлариники ҳам бор.

– Ўшалар ҳам қизми! Сиғирдек бўлмай ўлишсин! – ижирғанди Нодира. – Боравер, мен бундай ишларни ўзим қилишга ўрганганман. – Барно бир оз ўйланиб, қўлидаги қоғоз парчаларини столга қўйиб чиқиб кетгач уларга тикилиб қолган Нодиранинг кўзига узук-юлук сўзлар ташланди. – Виждонсиз! Икки сўзда тўрт хато! – У ўрнидан туриб, хона деразасини ланг очди ва олислаб кетаётган Барнонинг ортидан кичқирди. – Бу ёққа кара! Ушла матаҳингни! Чиқиндихонага ташла!

Шундай қилиб, “навбатдаги” севги изхори ҳам хазонрезги каби чир учиб, пастда турган Барнонинг оёқлари тагига тўшалди.

* * *

Нодира ва Яшарнинг (у ҳам энди анча кўркамлашиб, кўзга яқин бўлиб қолганди ва қиз унинг олдида икки-уч йил илгаригидек салобатли кўринмасди) муносабатлари мактабни битиришаётган кунигина тикланди.

Имтиҳонлари пайтида уларга алоҳида эътибор қаратилиб, ўқув ишлари бўйича директор муовинидан тортиб, фан ўқитувчиларигача ҳар икки гапнинг бирида “мактабимиз фах-

рисизлар, ўқишни факат аъло баҳоларда битиришларингиз, аттестатда биронта тўрт бўлмаслиги керак” дейишдан толмадилар. Шусиз ҳам барча фанларни аъло даражада ўзлаштирган иккиси учун бу каби “йўриқнома”лар ортикча эди. Натижа ҳам шунга яраша бўлди ва бир куни мактаб директори (Саодатдан сўнг тўртта директор алмашди, энди ўша фожиани камдан-кам киши эсларди) уларни ҳузурига чорлади.

– Гап бундай. Бу йил мактабимизни иккита ўқувчи аъло баҳолар билан битираяпти, уларнинг кимлигини эса айтишим шарт эмас, – шодон илжайди у Яшар ва Нодиранинг уялиб ерга қараб туришларини кузатар экан. – Раҳмат сизларга! Намунали хулқ-атворларинг учун ҳам! Доимо шундай бўлсин. Сизларга – мавжуд конун-қоидаларга биноан – истаган олий ўқув юртига имтиҳонларсиз қабул имтиёзи берилади. Йўлланма тариқасида. Буни биласизлар-а? Баракалла! Менимча, танловни ҳам аллақачон қилгансизлар. Шундайми? Қани, эшитайлик, бўлмаса.

Қаерга ўқишга кирмоқчи бўлаётганини биринчи бўлиб Нодира айтганда Яшарнинг юраги шув этиб кетди: “Наҳотки?! У ҳам ўша ергами?!”

То ваҳима-ю ўйларидан қутулгунча, директор унга юзланди.

– Қизимизникини эшитдик. Хўп, сен-чи?

Яшар довдираб қолди:

– Менми? Мен... мен тарих факультетига кирмоқчи... эдим, – деди у аранг. – Билмадим, яна.

– Бу нима деганинг? – ажабланди директор. – Ёки бошқа касб ҳам кўнглингда борми? Айт унда! – Яшар энди ўзини мутлако йўқотиб қўйди. Ахир бошқа мутахассислик бўйича ўқишни умуман режалаштирмаган бўлса, нима қилсин! – Ғалати бола экансан-ку! – кулди директор. – Бу туришингда ҳаммамизни шарманда қиласан-ку! Ўқитувчилар сени мактаганда тилларидан бол томарди – зукко, ҳозиржавоб... Нега индамайсан? – Яшар ботинкалари учига тикилди. – Демак, танлаб бўлгансан, шундайми? Ҳайронман, нега унда иккиланаяпсан! Қайтанга яхши-ку! Бир жойда ўқиб, бир жойда яшайсизлар, демак, хабарлашиб турасизлар! Тўғрими? Факультетлар бошқа-бошқа бўлишининг аҳамияти йўқ. – У бир оз ўйланиб турди. – Балки, битириб, ўзимизнинг мактабга

кайтарсиз! Собик муаллимларингизга ҳамкасб бўлиб! Ёмонми? Насиб бўлса, битиргунларингча ишлаб турсам, бўшатиб юборишмаса ёки худо кўрсатмасин, ўлиб қолмасам (директорнинг нафақага чиқишига ҳали беш-олти йил бўлса-да, икки марта юрак хуружини бошидан ўтказганди), ёрдам бераман ва умид қиламанки, кўлимдан келади. Келишдиг-а? Бўпти, йўлланмаларни айнан сиз истаган факультетларга тайёрлашларини халқ таълими бўлимига етказаман.

Яшар директорнинг хонасидан қандай чиққанини билмайди: “Ана холос! Нима бало, ростдан ҳам киндигимиз бирми? Бир жойда тарбияландик, бир мактабда ўқидик, ҳатто бир партада ўтирдик. Энди эса университетда...”

Ўн йил илгари бўлиб ўтган ўша воқеадан сўнг Нодира синфдаги бошқа болалар ва қизлар билан истаганча бақириб-чақиришиб, ўрни келганда хохолашгани билан, унга қолганда бошқача эди. Турли вазиятлар тақозосига кўра, дарслар ва етимхонада бўлиб ўтадиган камдан-кам “мажбурий” мулоқот ҳам ўта совуқ, бир-икки сўздан ортмасди.

Бирок бутун борлик кўзига гўзал кўриниб, ҳамма билан дўстлашиш, ўзини ҳамма табриклашини истаётган Нодиранинг бугунги кайфияти аттестатидаги баҳоларидан ҳам аъло эди.

Бугун Яшар ҳам кўзига ўзгача кўринаётганди: қачонгача аразлашиб юриш мумкин? Болаликда нелар бўлмайди? Ўша... уришиб қолганларими? Лекин кимнинг айби билан? Аввал ёмон кўришини айтиб, кейин...

“Тўхта-чи, – худди шу ерда ўйлади Нодира, – балки биринчи қадамни мендан кутаётгандир? Ахир, у эмас, мен уни ҳайдаб солгандим-да! Ҳозир индамасам, балки бошқа бундай имконият бўлмас, ҳатто ўша ерда ҳам бир-биримизни кўрсак, терс ўгирилиб кетадиган бўламиз”.

Мактаб ҳовлисига чиқишгач у кулимсиради:

– Ана, олий ўқув юртида ҳам бирга ўқир эканмиз.

Яшар эса қовоғини уйиб, қизга тикилди: нима демоқчи? Нимага... шама қилаяпти?!

– Менга фарқи йўқ. Бирга бўлса, бирга-да! Бўпти, яхши қол.

– Мен эса хурсандман! Кел, ўтган гапларни унутайлик!

Ортига ўгирилиб, қизнинг дўстона кўз ташлаб турганини кўрган Яшарнинг лабига билинар-билинимас табассум югурди.

– Тушунмадим... ўртамизда... қандайдир гаплар бўлганмиди?

Нодиранинг чўзиб ўтиргиси келмади:

– Кечир мени, хўпми? Ўзингни анқовликка ҳам олма!

Яшар кип-қизариб кетди – у ҳам энди вазиятдан бошини баланд кўтариб чиқиб кетмаса уят бўларди.

– Сен ҳам, – ўнғайсиз жилмайди у.

– Мен? Қизик, нима учун? – киприкларини муғомбирона пирпиратди Нодира.

– Билмадим... ҳаммаси учун дединг-ку. Кимнинг қанча айби бор деб тош-тарози қилиб юрамизми энди!

Ҳазил ёкиб тушган қиз шарақлаб кулиб юборгач, қўлини узатди. Бу энди – “узил-кесил ярашув шартномаси” ва илк бор қўл тутишлари эди.

– Табриклайман!

– Раҳмат. Лекин тушунмадим... нима билан табрикляясан?

– Нима билан бўларди! Мактабни муваффақиятли битирганинг-чи! Ёки биратўла, ўқишга кирганинг, тўрт йилдан сўнг кўлингга диплом олишинг билан ҳам табриклашим керакмиди?

Яшар баттар кизарди:

– Унда... ўзингни ҳам! – деди у кизнинг қўлини қисаркан.

* * *

Гарчи талабалар сафига ўтиш имтиёзли бўлса-да, ўзига яраша ташвишлари кўп экан: тиббий кўрик, университет қошида ташкил этилган махсус комиссия суҳбатидан ўтиш, ижтимоий келиб чиқишлари ҳақида маълумотларни йиғиш, уларни тасдиқловчи бошқа қоғозлар...

Таквим бўйича 1937 йил эди. Бутун мамлакат бўйлаб совук бир сиёсий муҳит ҳукм суради, қама-қама авжига чиққан, кам деганда ойда бир марта матбуотда ҳар хил шов-шувли хабарлар чоп этилиб, мавжуд сиёсий тузумга қарши фаолият олиб борган гуруҳ ва кимсалар фош этилар, ҳар бир шахснинг ўтмиши, ҳозирги ҳаёти синчковлик билан ўрганиб чиқиларди.

Бу борада уларнинг иши анча силлиқ ўтди: ота-оналари, уруғ-аймоқларининг кимлиги номаълум, бир умр етимхонада катта бўлишган, жамоат ишларида фаол, комсомол аъзолари –

буларнинг бари қўлтиқларига қистирилган юпкагина “жилд”да батафсил акс этганди.

Яшар етимхона маъмурияти томонидан энг сўнгги пайт қўлига тутказилган ушбу папкадаги ўзига тегишли маълумотларни синчковлик билан ўрганар, уни айниқса, ота-онасининг кимлиги, қаерда туғилгани кизиктирарди. Бир гал йўли Нодира билан бирга бўлиб қолди.

– Танишиб чикдингми? – деди у ёнма-ён кетар эканлар, кизнинг қўлидаги папкага имо қилиб. – Мен ҳеч нарсани тушунмадим.

Нодирани ҳам афтидан шу нарса ўйлантираётганди.

– Мен эса фақат бир нимани тушундим – Сурхондарёдан эканман.

– Буни шу қоғозларсиз ҳам билардик – ахир, бу ерга Термиздан юборилганмиз-ку. Гапнинг очиғи, ортиқроғига умид қилгандим. Атайин кизикиб кўрдим – аксарият болаларда бошқача, жила курса, туғилган жойи ёзилган, бизникида эса... Нима дейсан, вақт топиб суриштириб кўрайинми? Ахир, бу ўзимиз учун керак-ку! Шу пайтгача кимки бизни кўрса... – У Нодирага синовчан, хижолат аралаш тикилди. – Агар шу тахминлар ўзини оқласа... фақат хурсанд бўлардим. Сен-чи?

– Суриштираман, дейсанми? – тўхтади Нодира. – Натижа чиқармикин? Борган жойларингда шулардан бошқа яна нима бўлиши мумкин? Кейин... бунга қандай вақт топасан?

Шубҳа-гумон аралаш шугина кизикиш ҳам Яшарнинг кўнглини тоғдек кўтариб юборди.

– Кел, аввал бир иш қилайлик. Папкангни бер. – Нодиранинг тушунмай турганини кўриб, изоҳ берди. – Бугунок ўша даврга тегишли барча ҳужжатларимиздан нусха кўчириб оламан. Нима учун? Буларни ҳозир топшириб юборсак, яна аллақаяқларга тикиб қўйишади – ялиниб-ёлворсанг ҳам кейин олиб бўпсан! Сўнг, ўшалар бўйича ҳаракатни бошлаيمان!

Берилиб суҳбатлашганча хиёбондан ўтиб боришаркан, қўлида узун дастали супурги тутган аёлнинг ўзларига кўзи тушгач, тезда ўгирилиб олгани, анчадан сўнг эса ортларидан термулиб қолганини пайкамадилар.

Айтганча, мана шу аёл бир-икки кун илгари ҳам уларни беҳосдан кўриб қолганида худди шундай қилганди.

Йигирма тўққизинчи боб

Улар университетнинг эскигина ётоқхонасида, ҳар бир факультет учун ажратилган алоҳида-алоҳида қаватларда жойлашдилар. Ҳар иккисининг-да хонаси тўрт кишилик бўлиб, Яшарга ҳамроҳ бўлмиш йигитларнинг барчаси Бухоро вилоятидан (икки нафари Қорақўл, бири Шофиркон туманидан), Нодиранинг “кўшнилари” эса турли вилоятларнинг қизлари эди.

Яшарнинг талабалик даври ўта фаоллик билан бошланди. Гуруҳларига куратор қилиб тайинланган домла – аслида немис тили бўйича мутахассис – ўзига “тобе” талабаларнинг кимлигини аввалдан билар экан шекилли, қискагина бўлиб ўтган танишувдан сўнг унинг номзодини гуруҳбошиликка кўрсатиб, мактабни қандай битиргани, кейин қай тарзда ўқишга қабул қилинганига урғу берди.

Икки кун ўтиб эса факультет комсомол кўмитасидан чақиришиб, курс комсомолларига сардорликка “сайламоқчи” бўлаётганларини билдиришди: “Биламиз, бу борада тажрибангиз бор – мактабингиздан берилган тавсифномани ўқидик. У ерда яна бошқа нарсалар ҳам баён этилган. Ишга ҳозирдан киришаверинг. Тез кунлар ичида курс талабалари иштирокида мажлис ўтказиб, расман тасдиқлаймиз. Ташкилий ишларни мана шу кабинетга келиб режалаштираверасиз. Юқори курсларда бу соҳада ишлар қандай кетаётгани билан танишиб, билмаганингизни ўрганасиз. Бошқа фаоллар билан ҳозирданок танишиб олсангиз ҳам зарар қилмайди”.

Яшар қувончдан ичига сиғмасди – гуруҳ сардори, курс комсомол кўмитаси етакчиси!

Бироқ бу қувонч тез орада хафагарчилик билан алмашди: костюм, пальто ҳақида-ку, гапирмай турайлик, эғнида тузукрок кўйлаги йўқ-ку! Оёғидаги кўпол ботинкаси уч-тўрт марта таъмирдан чикқан, чўнтагида эса шамол ўйнайди – дастлабки ёрдам тарикасида етимхонадан берилган арзимаган пулнинг сўнгги чақаларини тежаб-тергаб ишлатмоқда. Бу туришда биринчи стипендиягача етиб бора оладими-йўқми – номаълум. Ҳали хонадошларининг нонига шерик бўлиб қолмасайди...

Хонадошлар Яшарга бўлган ўзгача муносабатни кўрибми, ёки ўзлари шундай дилкаш йигитларми, дарров ўзларига яқин ола бошладилар. Мисол учун, ҳозиргина чой ичиб бўлганларига қарамай, Яшар кириб келганида дарров қайтадан

дастурхон ёзишарди. Гарчи бошка гуруҳларда ўқишса ҳам, Яшарнинг “ижтимоий келиб чиқишини” оркаворатдан эшитган бўлишса керак, у бор пайтлари кўнглига қараб, оила аъзолари, яқинлари ҳақида гап очишмасди. Дастлабки пайтларда соғинчдан ёки хонани бир оз бўлса-да безаш учунми, ўзларига тегишли тумба устига бирови отаси, бошқаси онасининг сурагини қўйган ёки қаравоти тепасига илган бўлса, бирон ҳафта ўтиб, улар ҳам қайтадан жомадонларга тикилди, бу ўринларни энди турли жойларда ва турли фотографлар томонидан ишланганига қарамай, на қоғоз, на ҳажми жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи, бутун синф ва ўқитувчилар алоҳида-алоҳида акс этган, французчасига чиройли қилиб “виньет” деб аталмиш оммавий суратлар эгаллади.

Орадан ҳафта ўтмай, ўртада йиғилган пулга харид қилинган егуликлар билан коринларини “алдашар” экан, хонадошларидан бири – сочлари жингалак, бор-йўғи ўн саккизга кирганига қарамай қаттиқ, қуюқ соқолини ҳар тонг киртишловчи Юсуф – ташки кўриниши ҳам номига жуда мутаносиб эди – Яшарга қараб илжайди:

– Жўра, бу... гуруҳингда дейман... қизлар масаласи қалай? Борми? Бизда уруғга ҳам йўқ экан. Ана омадсизлиг-у мана омадсизлик!

Унга биратўла ҳамхоналар ҳам бўлмиш иккала гуруҳдоши тасдиқ маъносида ҳиринглаб қўйганларидан сўнг, Яшар жавоб берди:

– Бор... тўртта... шекилли.

– Яқинроқ танишиб олдингми биронтаси билан? – қопқора, серкиприк кўзларини унга тикди Юсуф.

– Йўқ. Исmlарини ҳам тўлиқ билмайман, – жилмайди Яшар. – Қўл тегмаяпти.

Юсуф стакандаги чойдан яна бир марта оғзини тўлдириб ҳўплади.

– Айтгандек, – барчаларига қув назар ташлаб олди у, – кўзларинг тушдими-йўқми, билмадим, тил-адабиёт факультетида битта зўри бор экан! Кўринишидан, кийинишидан шаҳарликларга ўхшайди.

– Бизнинг курсданми? – кизиқди Шофиркондан бўлмиш Фозил.

Юсуф бош ирғади.

– Лекин билмадим, биз қишлоқиларга қарармикин, – кулди

у. – Уни тез орада бирон шахарлик олифта ўзиники қилиб олади, ёки биронта ёшроқ домла! Эшитганмиз, бундай имкониятни қўлдан чиқазишмайди. Кўп ҳолларда, қизларнинг ўзи ошиқ бўлиб қолади унақаларга!

– Қаерда кўрдинг? – кизиқди Юсуфнинг тумандоши Норбой. – Шу, ўзимизнинг ётоқда яшар эканми?

– Ҳа. Фойеда тургандим, бир тўда қизлар билан кириб кетаётган экан. Юракни жизиллатиб юборди лекин!

– Сен ўзи нега келгансан бу ерга? – кулди Фозил. – Ўқиш учунми ёки қизларни пойлашга? Отанг эшитиб қолса, кулоғингдан чўзганча қайтариб олиб кетмасин!

– Отамга қолса-ку, умуман ўқитмоқчи эмасди! – илжайди Юсуф оппоқ, бақувват тишларини ярқиратиб. – Мактабимиз директори, синф раҳбаримиз қўйишмади. Шундай болани... – у тўхтаб, суҳбатдошларига хижолатомуз кўз ташлаб олди, – яъни, мактабни яхши битирганимни назарда тутишиб, дейман... ўқитмасангиз, уволига қоласиз, дейишди.

– Нима, отанг сени чўпон қилмоқчи эдими? – сўз қотди гардишлари дум-думалок кўзойнагини нечанчи марта жойига ўрнатаётган Норбой.

– Уйлантирмоқчи эди! Ҳатто қиз ҳам топиб қўйганди! Лекин у қиз менга ёкмайди! Шунинг учун... яна ўша... директори-миз ва синф раҳбаримизнинг гапи баҳона бўлиб, бу ёққа қочиб келавердим! Омадим бор экан, ана, сизлар билан ўқиб юрибман! Қабулдан сўнг уйга борганимда, ҳаммалари табриклаб, “бўпти, кейинроқ уйлантирамыз” дейишди.

– Ўша, – деди Норбой қолганларга кўз қисиб қўяркан, – ёқтирмайдиган кизинггами?

– Э, ўлсам ҳам унга уйланмасман! – деди Юсуф гурра кўтарилган кулгу тўхтагач. – Қолаверса, ўқишни битирганимча эрга тегиб, уч-тўртта болали бўлади у. Ўзинг биласан-ку, бизда йигитларни апил-тапил уйлантирганлари каби қизларни ҳам узоқ олиб ўтирмайдилар. – Барча хонадошлар, шу жумладан, Яшар ҳам унинг сўзларини берилиб тинглашарди. Юсуф стулда чалқайганча давом этди. – Бизда ҳалигача ўқиган қизларни ёқтиришмайди. Келаётганимда онам “биронтасига илашиб қолма, ўлдираман!” деб пўписа қилди ҳатто. Лекин мен, – илжайиб хонадошларига кўз ташлаб чиқди у, – севиб уйланмоқчиман! Ўқишда бўладими, бошқа жойдами, фарқи йўқ. – У энди орзуларга берилди. – Эҳ, қани эди у ҳам мени яхши кўриб қолса! Зўр бўларди лекин!

– “У ҳам”, дедингми? – хихилади Фозил. – Нима, уни ростдан яхши кўриб қолдингми? Бир кўришда-я! Майли, бу мумкин ҳам дейлик, лекин... бекорга хомтама бўлаётгандирсан? Ўша киз сен айтаётгандек бўлса, йигити бордир? Балки унаштирилгани? Ёш домлаларинг, олифта “акаларинг”, шу жумладан, сен ҳам оғизларингдан сув окқанча қолиб кетарсанлар?

Болаларча феъл-атвори ҳали тарк этмаган (унинг оилада эркатой бўлганлиги шундоқ кўриниб турарди) Юсуфнинг бирдан кайфияти бузилди:

– Йўғ-э! – деди у киприкларини пирпиратиб. – Сира ўхшамайди-ку!

– Қанақа қилиб ўхшасин? Пешанасига ёзиб олмайди-ку, йигитим ёки қайлиғим бор деб! Бу хумдек каллани бир оз ишлатсанг-чи, жўра!

Энди хонадошларнинг барчаси унинг тушқун аҳволи, ростдан ҳам болалардек тумшайиб олганини кўриб, қотиб-қотиб қулишарди.

– Аниқлаймиз! – деди у бир пайт ўрнидан туриб, куракдек қўлларини бир-бирига ишқаркан. – Шу бир-икки кун ичида!

– Аниқла, армонинг колмасин! Кейин, мистер Шерлок Холмс, агар ҳаммаси рисоладагидек бўлганида ҳам, унинг шахарлик эканини бир қарашда пайқаганинг ҳам ёддан чиқмасин! – деди Норбой силкиниб кулганидан оёқлари тагига тушиб кетган кўзойнагини кўтараркан.

Кулгу, ҳазил-ҳазул билан стол усидаги дастурхон йиғиштирилиб, унинг ўрнини энди китоблар, қалин конспект дафтарлар эгаллади, аммо фақат Яшар ва Фозил дарс қилгани ўтирдилар. Устки кийимлари билан ўзини қаработга ташлаган Юсуф қўлларини боши остига қўйиб, шифтга қараганча, хаёлга берилиб кетган бўлса, Норбой шишаси ўрнидан чиқиб кетган кўзойнагини суробга келтиришга киришди.

– Ўзингнинг калланг ишламайди! – деди у томонга бошини бурган Юсуф ҳеч ким кутмаганда. – Билдингми, тўрткўз? – Барчалари Юсуфга ялт этиб қарашди, Норбой эса ойнаксиз деяри кўрмайдиган кичкина кўзларини унга тикди: нима бўлди яна? Юсуф оғир гавдасини тўшак узра буриб, ёнбошлаб олди-да, давом этди. – Ўзингнинг калланг ишламайди! – қайтарди у. – Қаерда кўргансан унаштирилган кизни ўқишга қўйганларини?

Бу сафар ҳам ҳеч ким кулгудан ўзини тўхтата олмади: тоза юрагидан урганга ўхшайди-ку!

Умумий кулгу тугагач, рўпарасида очик турган китоб сатрларига кўз югуртираётиб, хаёлидан нимадир ўтган Яшар бир нуктага тикилганча колди: “Қизик... кизни қайси факультетдан, деб айтди? Тил-адабиётдан... дедими?”

У нигоҳини кўтариб, Юсуф ётган каравотга қаради: “Бўлмаган гап! У факультетнинг тенг ярми кизлар, “бир кўрганда юрак жизиллайдиганлар” ҳам ораларида сон мингта! Қолаверса, Нодира шу даражада... одамни ўзига мафтун қиладиган қизми? Бўлса бордир, – билинар-билинемас кизарди у шу оннинг ўзидаёқ, – ахир, биз бир-биримизга эътибор қиладиган одамлар эдикми? Ит-мушукдан фарқимиз йўқ эдику!”

Ётоқхонага жойлашганларидан кейин ҳам у Нодирани камдан-кам кўрар, хонасига боришга ийманарди: турли хаёлга бориб ўтиришмасин тагин! Бу хаёллардан энг ёмони (“бошқалари” ҳам албатта бўлади – кизлар бунингсиз яшай оладими!) яна ўша – уни Нодиранинг кимидир деб қабул қилишлари! Яна пичир-пичир, яна сўроқлар. Албатта, болаликдаги ўша уялиш, аччиқланишлар бўлмайди энди, лекин барибир ноқулай...

Кунлар шу тарзда ўтаверди. Тез орада эгаллаши кутилаётган “лавозим”ига тааллуқли баъзи бир ишларни ҳам қилишига тўғри келгани боис Яшар анча пайтга қадар факультетда ушлашиб қолар ва ҳар сафар хонасига қайтганида Фозил ҳамда Норбойнинг Юсуфни калака қилаётганлари устидан чиқарди.

Аммо бу гал хонада унинг бир ўзини кўрди – Фозил ва Норбой дўконга чиқиб кетишган экан.

– Ошна! – деди оғзи қулоғида Юсуф Яшарни ўнғайсизгина бағрига босаркан. – Баъзи бир маълумотлар бор!

Ўз ташвишлари билан хаёли банд Яшар бирданига тушунмади.

– Қандай маълумотлар экан?

– Қандай бўларди – ўша киз ҳақида!

– Нима... унаштирилган эканми? – ҳазиллашди Яшар.

– Оббо, қанақа одамсанлар ўзи! Сенларга минг марта айтилди-ку, унаштирилган кизлар ўқишга келмайди, деб! Исмини билиб олдим!

– Ў-ҳу! Бу ҳам катта ғалаба. Қани, эшитайлик-чи.

– Нодира! Исми-жисмига мослигини айтмайсанми – шеърлар ёзаркан! Худди ўша машхур шоира каби. Зўр-а?

Юраги шиғиллаб кетган Яшар бир зум нима дейишини билмай колди, сўнг Юсуфнинг бағридан сирғалиб чикди:

– Ўзидан сўрадингми буларни?

– Қайда! – улкан гавдасини каравотга қайта ташлади Юсуф. – Гаплашиб бўлармиди – лўлиларга ўхшаб, доимо тўда-тўда бўлиб юришади! Фойеда ўтирадиган навбатчи аёлдан аниқладим. Худди ўша галдагидек яна бир гала бўлиб келишгач, уни сездирмай кўрсатиб: “Шу кизнинг исмини билиб беринг-чи, мабодо биз томондан келмаганми, сўраш ўзимга нокулай бўлаяпти” дедим.

Яшар ундан кўз узмасди:

– Хўш... каерлик экан?

– Буниси билан кизикмабди, – шундай дея Юсуф унга ғалати бир жилмайиш билан караб турди, сўнг кулиб юборди. – Биласанми, Яшар! Ошна! У сенга – бунақа юзни каерда кўрганман, деб ўйлагандим хатто! – жуда ўхшайди! Қани, – у келди-да, Яшарнинг елкасидан тутиб, куч билан ўзига ён томонлама қилиб кўйди, – озрок мана бу ёкка бурил-чи! Яна... Ёпирай! – хитоб килди у бир пайт. – Худди ўзинг! Ишонмайсанми? Унда... бирон кун олисдан кўрсатаман!

Яшар нима дейишни билмас, лекин кизнинг ким эканлиги-га энди шубҳа қолмаганди.

– Нима қиламан кўриб? – зўрма-зўраки кулди у. – Бир-бирига ўхшаш одамлар камми?

Юсуф қайта каравотига ўтириб, кийимларини алмаштиришга тутинган Яшарни ўша илжайиш билан томоша қила бошлади, сўнг яна кулиб юборди.

– Ўлай агар, мабодо ўғил бола бўлганида уканг деб ўйлардим! Яшар! Сен барибир уни бир кўришинг керак!

Яшар жавон эшигини қарсиллатиб ёпди:

– Албатта! Менинг бундан бошка ишим йўк-ку! Ҳозир олиб борасанми? Мендан сўнг Фозил ва Норбойга ҳам кўрсат. Яхши томоша топдинг – хатто чипта сотиб, фойда кўришинг мумкин. Мен биринчи маротаба учратишим... яхши кўрган кизини кўргазмага қўйганларини!

Ўзи истамаган ҳолда Яшарнинг сўзлари совуқ, тиканли чикмоқда эди. Юсуф унга ҳайрат билан караб колди.

– Нега жаҳл қилаяпсан? – ниҳоят тилга кирди у. – Наҳотки сени хафа қиладиган бирон нима дедим? Ахир... ахир... агар уни бир кўр, деган бўлсам... сабабини айтдим-ку! Наҳотки, шу

оддий нарсани айтишга истихола қилиб ўтиришим керак! – У ўрнидан туриб, Яшарнинг ёнига келди. – Яшар! Ошна! Нима бўлди сенга?

Юсуф унинг рўпарасида шундай хокисор, аянчли бўлиб турардики, Яшар гапни бурди:

– Ҳеч нарса. Фақат... элдан аввал овоза қилмасанг яхши бўларди. Ҳали у кизнинг ёнига ҳам бора олганинг йўқ, нима деб жавоб беришини-да билмайсан. Қиз боланинг номига доғ тушиб қолишидан осони борми.

Унинг ёшига ярашмас насихати Юсуфни лол қолдирганди.

– Шунгами? – деди у анчадан сўнг. – Ҳали мен унинг номига доғ туширар эканманми? Қаердан олдинг буни? Мен унинг ортидан шунчаки эрмак учун югураётганим йўқ. Билмадим, сен биронтасини севганмисан, бунинг нималигини биласанми-йўқми, лекин мен у кизни... Рост, ҳозирча ҳеч нарсадан хабари йўқ, лекин... мабодо унга ёкмасам, ёки бошқа... дейлик, – у Норбойнинг каравотига ишора қилди, – манови айтганидек, кимидир бўлса... тирғалмайман! Севмаганга суйкалма, деганлар! Қўркма, мен кадрина биладиган одамман.

Яшар бу каби оташинликни ҳеч қутмаганди: бунча! Бундай сўзларни юзаки айтиб бўладими ҳеч замонда? Лекин огоҳлантириб қўйиш ортиқчалик қилмайди.

– Нега қўрқар эканман? – илжайди у. – Ана, бор, пайтини топиб, кўнглингни ёр! Омадинг келса, хўп-хўп, бўлмаса... – У бир пас ўйланиб қолди. – Лекин илтимос, уни хафа қилма.

Сўнгги сўзлардан Юсуфнинг оғзи очилиб қолди, аммо бирон нима дейишга улгурмай, қўлларида иккита булка нон, тўрхалта тўла сабзи-пиёз кўтарган Фозил ва Норбой кириб келишди.

* * *

Эртаси куни ўқишдан қайтар экан, ётоқхона йўлагида Нодира билан бирга бўлиб қолган Яшар муғомбирона илжайди.

– Ўқишлар яхшими? Бугун бир ўзингмисан дейман?

– Яна ким билан келишим керак эди? – ажабланди Нодира. Яшар кулиб қўйди:

– Менга келиб тушган баъзи бир маълумотларга кўра... доимо бир тўда қизлар билан қайтар экансан. Қани бугун ўша “тансоқчиларинг”?

– Нима, ортимдан одам қўйганмисан? Биров ўғирлаб ке-

тади, деб кўрқаяпсанми? Кимгаям керагим бор! – У Яшарга кув назар ташлади. – Ҳа, гуруҳдош дугоналарим бугун эртарок қайтишди, мен эса кутубхонада баъзи бир нарсаларни мутолаа қилдим, конспект ёздим. Рости, ётоқхонада тўлақонли дарс тайёрлашнинг имкони йўқ. Биласан-ку, кизларнинг бари сергап бўлишади, бир зум оғизлари тинмайди. Айтгандек, – у одади бўйича кафти билан оғзини ёпиб кулди. – Менда ҳам баъзи бир “ўта муҳим” маълумотлар бор: сенга бир-иккитасининг... кўзи тушибди. Аканг эмасми, деб сўрашди. Яхшиям эшитмадинг, деб ўйладим. Бўлмаса... хув ўша директоримиз хонасида бўлганидек яна... мазанг қочиб колармиди!

– Сен нима дединг? – кизариб кетди Яшар.

– Йўқ, дедим. Тўғри қилибманми?

– Билмадим. Мендан ҳам яқин орада сўраб қолишлари мумкин. Лекин мен “ҳа” дейишни мўлжаллаб турибман.

– Жуда топишмокли гапирадиган бўлиб қолибсанми? – кизиксинди Нодира.

– Нима қилай, иккаламизнинг бўлиш-туришимиз топишмоқ бўлса!

– Нега хонамизга ҳеч келмайсан? – маъноли жилмайди Нодира бир оздан сўнг. – Директоримиз бир-бирингни йўқлаб тур, демаганмиди? Майли, жуда тортинаётган бўлсанг, ўзим хабарлашиб туришим мумкин.

– Йўқ, йўқ! – кўрқиб кетди Яшар бирданига Юсуфни кўз олдига келтириб. – Мана, кўришиб турибмиз-ку!

– Вой-бўй! Жудаям кўзим учиб тургани йўқ! – кулди Нодира, сўнг унга бир кур кўз ташлади. – Айтганча... кирларинг бўлса, менга чиқаравер.

– Қўйсанг-чи! Ёнингдагилар нима деб ўйлайди!

– Ишинг бўлмасин. Ўшанда... сен ҳақингда сўраганларида дейман... тоза ижикилашавергач, етимхонада бирга катта бўлганимиз, акамдек бўлиб колганингни айтдим. Нима, яширишим керакмиди! Ўзинг айтмаганмидинг, агар шундай бўлиб чикса, фақат хурсанд бўлардим, деб?

– Айтгандим, лекин, ўзинг ҳам биласан, латта-путтам кўп эмас, битта шим билан кўйлакни ўзим ювиб олавераман.

Нодира билан фойега кирганларидагина хайрлашган Яшар бу сафар хонада Фозил ва Норбой ўтирганини кўрди.

– Билмадим каердалигини, – жавоб берди Норбой унинг Юсуф ҳақидаги саволига. – Балки, яна ўша кизнинг йўлини

пойлаб юргандир. – У Фозил билан кўз уриштириб олди. – Ҳа, айтганча, сендан бир нимани сўрамоқчи бўлиб турувдик. Кеча... уришиб қолмадиларингми ўзи? Биз дўкондан қайтиб келганимизда ўрталарингдан гап қочгандек бўлиб турувди. Шундан бери кайфияти йўқ, дарсларда ҳам хаёл суришдан нари ўтмади.

– Нега уришамиз? – кулди Яшар. – Сизларга шундай туюлгандир. Ошиқлар ўзи ғалати бўлишади. Қайсни эшитмаганмисизлар? Лайлининг ишқида аклидан айрилиб, Мажнун лақабини олган. Лекин бизнинг дўстимиз – Юсуф! Унга Зулайхоларнинг ўзлари ошиқ бўлади! Қани, сўроқ тугадими? Энди чой ичамизми? Чойгум қаерда? Ўзим кўйиб келаман.

Норбой ва Фозил унинг хотиржам сўзлари ва ғайратидан мамнун илжайишиб, ўринларидан туришди.

Кеч соат еттиларда, барчалари мукка тушганча дарс қилиб турганларида хонага кириб келган Юсуфни таниб бўлмасди. У қандайдир шалвираб, кичрайиб қолгандек эди. Яшарга кўзи тушганда эса ортига қайтиб кетмоқчи бўлгандек туюлди ҳатто.

– Чой ичмайсанми? – деди Норбой ҳеч бирига карамай, ҳеч нарса демай каравотига оғир чўккан Юсуфга.

У жавоб ўрнига бош чайқаб, каравотига чўзилди ва уларни кўришни истамагандек, девор томон бурилиб олди. Бутун ётоқхона бўйлаб бу окшом илк марта уларнинг хонасидаги чирок бошқаларникига кўра эртароқ ўчди, эрталаб уйғонганларида эса жойи бўш турганини кўришди.

Иккинчи жуфтсоат тугаб – бу дарс бутун курс билан, дарсхонадан ҳам кўра катта зални эслатувчи махсус хонада ўтиларди – барча талабалар чикиб кетгач, бир оз ушланиб қолган Яшарнинг тепасида Юсуф пайдо бўлди.

– Кеча ҳаммасини кўрдим, – деди у дабдурустан. – Сен ўша қиз... яъни... Нодира билан... танишмисан?

Шунингсиз ҳам барчаси равшан бўлганидан – чиндан ҳам йўлини пойлаган кўринади! – қаерда нимани кўрганини суриштириб ўтирмаган Яшар Юсуфнинг жундор билагидаги тилла соатга кўз ташлади:

– Қара-чи, неча бўлибди? Демак, вақтимиз бор.

... Яшарни бутун вужуди кулоққа айланиб тинглаган Юсуф терлаб кетганди:

– Нега... яширгандинг?! – деди у аранг.

– Ким яширди? Айтдим-ку, уни хафа қилма, деб! Яна нима дейишим керак эди?

Юсуф ахмокона илжайди:

– Мен бошқа нарсага йўйган эканман... айниқса, кеча сизларни бирга кўргач! Жуда хурсанд қилдинг, оғайни! Кел, бир бағримга босай!

– Хурсанд бўлишга сабаб кўрмаяпман, – жойидан кўзгалмади Яшар.

– Нега?! – Юсуфнинг юзи яна хавотирли тус олди. – Ахир... ахир... hozirгина ўзинг...

– Нима мен? – кулди Яшар. – Қанақа одамсан ўзи? Бу иш мен эмас, у билан битишини нега ўйламайсан? Ҳозирги гапларни эса биз ҳақимизда... дейлик... ҳалигидақа фикрга бормаслигинг учун айтдим Яна нима дейишим керак эди? Тоза жонга тегдинг-ку!

Юсуф бу сафар ҳам беўхшов илжайишдан нарига ўтолмади.

Ўттизинчи боб

Бутун университет бўйлаб саросимали мухит ҳукм сурарди.

Икки кундан сўнг курс талабалари иштирокида мажлис ўтказилди. Бундай мажлислар сал олдин – бир-икки кун орасида – бошқа факультетларда, бошқа курсларда ҳам шошилиш тарзда ўтказилганди.

Дарс ўртасида кураторларнинг тазйики ва қаттиқ назорати остида залга ҳайдаб киритилган талабалар мажлисда нима ҳақида гап кетишини яхши билишар ва барчалари университет раҳбариятининг безатилган сахнага чикиб келишини сабрсизлик билан кутишмоқда эди.

Ҳа, айтгандек, сахна гуллар ёки театр кўринишлари билан ҳам безатилмаганди. Узун алвон матоларга битилган “Халқ душманларига ўлим!”, “Империализм малайларига орамизда ўрин йўк!”, “Пантуркчилар – фашистлар!” деган катта-катта ёзувлар ҳамманинг нигоҳини ўзига торгарди.

Факультет декани, парткоми ва бир неча юкори мартабали домлалар куршовида (улар орасида унвони кўпчилик учун номаълум бўлган ҳарбий ҳам бор эди) чикиб келган ректорни ўринларидан баравар турганча, гулдурос қарсақлар билан кутиб олишди. Ташриф буюрганларнинг юз ифодалари тунд, ковоқлари солинган эди. Қарсақ улар мажлис аҳлига билинар-

билинмас бош ирғаб, қатор терилган ўриндиклардан жой олишгандан сўнггина тинди.

Факультет парткоми тепакал бошини ректор томонга эгиб, унга нимадир дегач, ўрнидан турди:

– Талаба ўртоқлар! – деди у қилт этган товуш бермаётган залга мурожаат қилиб, – ҳозир сўзни барчамиз учун ҳурматли инсон, устозимиз, тарих фанлари доктори, профессор...

Ректорнинг кўпдан-кўп хусусиятлари ва унвонлари бирма-бир эслаб ўтилгач, унга сўз берилди ва залда яна гулдурос қарсақлар янгради. Нотик викор билан ўрнидан туриб, сув тўла графин ва стакан қўйилган минбарга ўтди, бировни ахтараётгандек, талабалар сафига синчков назар ташлади.

– Болаларим! – бошлади у йўтал ёрдамида томоғини яна бир марта тозалаб олгач. – Мана, бахтиёр болалик, мактаб ортда қолиб, шундай бир олий даргоҳнинг талабалари бўлдингиз. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайди! Хўш, сизларнинг шу даражага етишингизга ким сабаб? Буни ҳаммамиз биламиз – жонажон партиямиз, ҳукуватимиз раҳбари, буюк раҳнамомиз, бутун халқлар дохийси ўртоқ Сталин! – Нутқини қарсақлар билан узиб қўйганларидан у заррача хафа бўлмади, аксинча, ўзи ҳам бошқалардан қаттиқроқ, узоқроқ чапак чалди, мажлис аҳлига миннатдорона нигоҳ ташлади. – Хўш, бундай фаровон ҳаёт, барча учун бундай тенг имконият яна қайси мамлакатда бор? Сизлар тарихчи, билишларингиз керак – дунё яралгандан буён бу каби инсонпарвар тузум ҳеч қайда бўлган эмас! Подшолар, хонлар, беклар, амирлар фақатгина ўз манфаатини ўйлашган, бойлик тўплашган, ўзга мамлакатларни босиб олиб, фуқаросини кул қилишган. Бизнинг коммунистик партия раҳнамолигида ҳукуватимиз, шахсан ўртоқ Сталин улардан фарқли ўлароқ, буюк Россияга ўз ихтиёрлари билан қўшилган бошқа халқлар ғами билан яшайди, эрта-ю кеч меҳнаткаш халқ манфаатини ўйлайди! Бутун дунё буни эътироф этиб турибди.

Ректор графиндаги сувдан стаканга қуйиб, томоғини хўллаб олди.

– Лекин, минг афсуски, бизни кўролмай, фаровон ҳаётимизга ҳасад қилувчилар ҳам бор. Нафакат чириб битаётган, сарик иблис кули бўлмиш баъзи ғарб мамлакатлари, ҳатто ўзимизда ҳам. Улар ғаразли мақсадларини амалга ошириш учун ҳеч нарсадан қайтмаяпти, миллатчилик руҳидаги турли сиёсий уюшмалар тузишмаяпти, меҳнаткаш халқ онгини

захарлаш, уларни партиямиз кўрсатиб берган тўғри йўлдан чалғитишга уринишмоқда. Энг ачинарлиси ва халқнинг хакконий ғазабига сазовор бўлгани – бундай унсурлар ичида шу пайтгача ўзларини маърифатпарвар қилиб кўрсатиб келган бир гуруҳ қаламкашларнинг борлигидир! – У мажлис катнашчилари орасида ҳам шунақалар ўтирган бўлиши мумкиндек, зуғум билан кўз ташлади. – Гап ким ҳақида кетаётганини яхши тушуниб турибсизлар. Ҳар сатридан ҳақиқат ёғилиб турувчи газеталаримиз бу ҳақда кетма-кет мақолалар, чиқишлар қилиб турибди. Ўша ғаламисларнинг аслида кимлиги ҳушёр органларимиз томонидан фош этилиб, жиноий иш кўзгатилди...

Қўллаб-қувватловчи хайкириқлар, тез-тез янграб турувчи қарсақлар остида ўтган мажлис бир соатлар чамаси давом этиб, тугаши олдидан ректор ва ҳамроҳлари барча талабаларни ҳушёрликка чақириб, тилга олинган шахсларнинг китоб ва рисоалари антишўровий тарғибот қуроли дея эълон қилинди. Энг сўнгида эса мажлис қарори (у аввалдан тайёрланганди) тагига имзо чекишга даъват этилдики, режа бўйича бу имзолар халқ душманларига берилган жазо адолатли эканлигининг эътирофи бўлиши керак эди.

Ҳеч ким бу сиёсий тadbирдан четда қолмади. Факультет ва курснинг энг фаол талабаларидан бири ҳисобланмиш Яшар залнинг олд қаторида ўтиргани боис, биринчилардан бўлиб имзо чекди, нима ёзилганини ўқиб ҳам ўтирмади, қолаверса, бунга вақт ҳам бўлмаганди: партком кўлидаги қоғоз билан ҳар бир катнашчи рўпарасида бир неча сониягагина тўхтар, кейин илдамлик билан наригисининг ёнига ўтар, имзо қўювчи ручкани ушлаш, сиёҳдонга ботириш ва уни қайта жойига қўйишга улгурарди, холос.

* * *

Бу сафар Нодиранинг аллақандай хаёллар ичида хомуш келаётганини кўриб, Яшарнинг кўнглида ташвиш туғилди: тинчликми? Ёки “ошиқи беқарор” пайт пойлаб, йўлини тўсдимикин?

– Нима бўлди, кайфиятинг йўқдек, – сўрашди у киз билан. – Яна кутубхонадан келаяпсанми? Кўп ўқиб, бошингга оғриқ киргандир.

– Бугун ҳеч нарса ўқий олганим йўқ, – унга ўйчан кўз ташлади Нодира. – Айтгандек, сизларда ҳам мажлис бўлдимми?

– Албатта! – деди гап бошқа ёқдалигидан хурсанд бўлиб кетган Яшар. – Ростини айтсам, бунақасини илгари кўрмагандим. Етимхонада бўлиб турадиганлари бунинг олдида холва экан. Ёдингдами, баъзи-баъзида шунақа мавзуларда мажлис ўтказиб туришарди? Биз эса бир тўп бўлиб, ҳиринг-ҳиринг қилишдан нарига ўтмасдик, воизлар нима деётгани билан ишимиз бўлмасди. Нега сўраяпсан? Нега энди барча факультет, курсларда бўлиб ўтаётган мажлис бизда ўтмаслиги керак экан? – кулди у. – Ёки тарихчилар иккинчи даражали одамларми?

– Наҳотки, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон... халқ душманлари бўлишса? “Пантуркчилар” дейишдими? У нима дегани? Мен илгари ҳеч эшитмаган эканман.

– Давлатимиз, шўро ҳокимиятига қарши одамлар-да! Мақсадлари эса – туркий халқлардан иборат ягона давлат тузиш, яъни... ажралиб чиқиш! Миллатчиликка асосланган ғоя. Бир пайтлар Кўкон мухторияти деган олчок ҳукумат ва босмачи унсурлар ҳам шундай қилмокчи бўлишган. Булар ўшаларнинг қолдиқлари-да!

– Ажралиб чиқса нима бўлади? – деди Нодира бир зум ўйланиб тургач. – Нима фарқи бор? Ҳаёт шу билан тўхтаб қоладими? Ер юзида ҳудуди Туркистондан анча кичик мамлакатлар ҳам ўз ҳолича яшаб юрибди. Уларни бўри еб кетмаяпти-ку!

Яшар унга танимагандек тикилди:

– Ўйлаб гапиряпсанми, Нодира?! Бўри эмиш... Ундан баттаррок йирткич – халқаро империализмнинг чангалига тушиб қоламиз! Кўз очиб-юмгунингча босиб олишади! Наҳотки шу оддий нарсага тушунмайсан? – кутилмаганда кизишди у. – Эшитмадингми мажлисда нималар дейишганини?

– Эшитдим, – хўрсинди Нодира. – Энди уларни нима қилишади?

– Нима қилишарди – халқ душманлари, айирмачилар сифатида отиб ташлашади! Биринчи марта бўлаётгани йўқ-ку!

Нодира юришдан тўхтаб, Яшарга ҳадиксираб кўз ташлади:

– Отиб ташлашади?! – кўзлари катта-катта очилди унинг. – Болалари-чи! Кейин қандай кун кечиришади? Ким боқади уларни?

– Бола-чакани ўйлайдиганлар бу ишга қўл урмасди, – деди бир зумгина ўзини йўқотиб қўйган Яшар. – Эл орасида обрў-эътиборли кишилар эди, китобларини бош кўтармасдан ўқирдик.

Нодира унга маъюсланганча бокиб турарди:

– Энди ўқий олмаймиз. Ҳали кутубхонага борганимда... бошқалар ҳам бор эди... киритишмади. Вақтинчалик ёпишибди. Кейин билсак, мажлисларда тилга олинаётган барча адибларнинг асарлари олиб кўйилаётган экан... ҳозирча ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган жойларга. Кейинроқ, балки умуман йўқ қилиб юборишар. Мен, айниқса, Чўлпоннинг шеъриятини яхши кўрадим, унга таклидан тўртликлар ҳам ёзгандим. – У ерга тикилганча ўйланиб турди. – Энди уларнинг ҳоли не кечади?

– Нодира, уларга ачинишнинг кераги йўқ.

– Мен болаларини айтаяпман! – Қизнинг кўзларида ёш айланди. – Улар ҳам биздек етим ўсадими? Балки бизнинг... менинг ота-онамни ҳам худди шундай отиб ташлашгандир?

Шундай бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтира олмаган Яшарнинг аъзойи бадани жимираб кетди. “Наҳотки?! – ўйлади у. – Ахир, биз катта бўлган, яна бошқа етимхоналарда юзлаб, минглаб болалар бор-ку! Барчасининг ота-онаси халқ душмани бўлмагандир?”

– Қўй бу хаёлларингни... ҳамма етимларнинг тақдири айни шундай бўлган, деб ўйлаш... хато.

– Биласанми, – деди Нодира ух тортиб, – мен билан бир хонада турган, бирга ўқиётган кизларни кўриб, хавасим келади. Ўзинг биласан, аксарият ота-оналар кизларини ўқишга юборишни исташмайди, айниқса узоқ шаҳарларга. Ҳали бу нарса урф бўлмаган. Демокчиманки, кўпчилиги не-не машаққатлар билан, не-не қаршиликларни енгиб ўқишга кирганлар, бироқ келганларига ҳеч қанча бўлмай, фикру ёди уйларида: бири онасини соғинганини айтса, бошқаси “укам-синглим-акам-опам” дегани деган. Кунора уйларига хат битишади, баъзан кўз ёши қилишади. – Нодиранинг намли киприклари пирпиради. – Мен бечора эса бир чеккада мунғайиб ўтираман – на соғинадиган одамим, на мактуб ёзадиган яқиним бор. Семестр тугашига ярим йил бор, аммо кун санашни қанда қилишмайди – қани эди азизларининг қошига тезроқ қанот қоқишса! Интиқиб кутилган кунлар келиб, ҳаммалари уйларига кетишгач эса... бойўғлига ўхшаб, хонамда бир ўзим қоламан. Ўзинг айт, бунга қандай чидаса бўлади? Ўқишни битиргандан сўнг-чи! Қаерга бораман? Барнога ўхшаб, бирон ишчилар ётоқхонасигами? Ароқхўру безорилар орасига?

Нодира ортиқ ўзини тута олмай, хўнграганча югуриб кетди, карахт бўлиб қолган Яшарнинг баданида эса сал аввал пайдо бўлган жимирлаш яна қайталанди: мана энди нима ўйлантира бошлабди уни! Қизик, нега бу ҳақда ўзи бош котирмади шу дамгача...

Йўқ, унчалик ҳам эмас, баъзан – айниқса гўдаклик пайтларида! – биров хафа қилса, кўча-кўйда ўзи катори болаларни ота-оналари етакловида кўрса, дарслик ёки бадий китобларда ширин ва ахил оилалар ҳақида ўқиса, кўнгли ўқсир, нега ўзи бунақа ҳолатга тушиб қолгани ҳақида ўйлар, қачон бўлмасин ота-онам мени топиб олармикин, деган орзуларга бериларди. Энди-чи?

– Нодира! – кичкирди у, сўнг кизнинг тўхтамаётганини кўриб, ортидан югура бошлади. – Тўхта! – Баъзи бир қизиқувчан йўловчилар (улар орасида дарслардан сўнг ётоқхонага қайтаётган турли курс ва факультетларнинг талабалари ҳам бор эди) кадамларини секинлаштириб ёки умуман тўхтаб, иккаласини кузата бошлагандилар. Ниҳоят Яшар уни қувиб етди ва билагидан тутди. – Тўхта! Эшит мени! Излашга ваъда бердим-ку! Ўзимникиларни ҳам, сеникиларни ҳам (“Балки, иккиси ҳам битта ишдир!” ўтди хаёлининг бир четидан). Ёдингдан чикдими дарров?

Нодира унга бир неча сония тикилиб турди:

– Қачон? – ҳикиллади у. – Қачон бунга вақтинг бўлади! – ўшандаги саволларини деярли такрорлади у. – Умуман, бундан наф чиқадими?

– Барибир умид қилиб яшаш керак! Ҳали кўп имкониятлар бўлади! Мени айтди, дерсан!

Лекин бу юпатувчи сўзлар таъсир кўрсатмади: қиз билагини унинг титраб турган кўлидан чиқариб, ётоқхона сари илдам юриб кетди.

* * *

Бу сафар хонада ҳеч ким йўқ эди.

Нодира билан бўлиб ўтган учрашув, унинг айтган сўзлари кийимларини ҳам ечмай қаравотига чўзилган Яшарнинг хаёлидан бир зумга бўлса-да, кетмаётганди. “Унга қандай ёрдам берса бўлади? Бу, кўлимдан келадиган ишми ўзи? Ҳа, у бекорга имкониятларимдан шубҳаланмаяпти...”

Нега ҳаёти, келажак тақдирига бунчалик тушкунлик билан

карайди? Нега ёлғиз бўлиб қоламан, деб кўрқаяпти? Шундай киз-а? Ахир... ахир, ҳаёт ҳали олдинда-ку! Дейлик, уни бирон-таси... севиб қолиши, ўзида ҳам ўша йигитга нисбатан худди шу туйғу пайдо бўлиши, сўнг оила қуриши мумкин-ку! Нега бу ҳақда ўйламайди? Ҳар ким ўз тақдирини ўзи яратмайди-ми? Севганинг, сен билан бир умр яшовчи одамдан – эҳ-хе, бу ҳақда қанчадан-қанча ажойиб китоблар ёзилган! – якинрок, азизрок кимса бўлиши мумкинми оламда? Яна нима керак унга?”

Бир пайт унинг кўз ўнгида бор бўй-басти билан Юсуф пайдо бўлди. “Ҳеч бўлмаганда мана шу очиккўнгил, тоғни урса талқон қиладиган йигит. Ўз оғзи билан айтмадими, севишини? Ҳар кун йўлини пойлаб юрмаяптими? Мендан ҳеч қанака “хавф” йўқлигини эшитиб, боши кўкларга етмадими? Ҳатто етимхонада ўсганига парво қилмади-ку! Балки унинг бахти айнан шу йигитдир? Нега Нодира у билан... Йўқ, нималар деяпман! Юсуф ҳақида туш кўрибдими!”

Эшикнинг ғижирлагани, сўнг кимдир кирганини эшитган Яшар ёнбошига ўғирилди: Юсуф! Ёки шуми “Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади” деганлари? Лекин... лекин яна нима бўлди “бўрига”? Қани ўша “баъзи бир аниқликлар” дан сўнг, осмону фалакларда парвоз қилиб юрган ошиқ?

– Сени тушунмай қолдим, – деди Юсуф курсилардан бирига оғир чўқаркан. – Қуни кеча ўзинг айтмаганмидинг... уни хафа қилма, деб? – Яшарнинг юраги шув этиб кетди: “Яна кўрибди! Яна кузатибди!”. – Нега ўзинг йиғлатаяпсан? Балки изохлаб берарсан? Балки, ўрталарингдаги муносабат... билмадим, у қай даражада... сенга шундай ҳуқуқ берар?

“Нима десин? Нодира билан ўрталарида не ўтганини қандай айтиб, қандай тушунтирсин? Бировга айтадиган гапми бу?”

Яшар чўзилиб ётишни бас қилиб, қаравотига ўтирди.

– Сени жуда яхши тушуниб турибман. Лекин айт, уни... – нафас ростлади у, – ростдан ҳам уни яхши кўрасанми?

– Олдин менинг саволимга жавоб бер! – тўнғиллади ўрнида кимирлаб олган Юсуф. – Ҳеч нарсани яширма! Ва илтимос, сичқон-мушук ўйнашни ҳам бас қил: бугун... йўқ, ҳозирнинг ўзида ҳаммасига нуқта қўйилиши керак!

Яшар оёқлари остига тикилди: “Унинг ўрнида ким бўлмасин, шуни талаб қилмасмиди? Индамаслик ёки нима

бўлганини яшириш, кўнглида пайдо бўлган шубҳа, гумон, хатто рашкнинг ўринсиз бўлмаганини тасдиқламайдими?”

– Яхши, унда эшит, – қаддини ростлади у. – Сенинг камтарин йигит эканлигинга ишонаман ва умид қиламанки, бу суҳбат ўртамизда қолади. Ёдингдадир, куни кеча “хаммаси Нодирага боғлик” дегандим? Лекин, қараб турсам... бу энди фақат сенга боғликка ўхшайди.

Бу қутилмаган сўзлардан Юсуфнинг бор вужуди кулоққа айланди.

Унинг талабига бўйсунган Яшар ростдан ҳам ҳеч нарсани яширмади: улар ҳақидаги шубҳа-гумону ҳазил-хузуллар, иккисининг бу борада ўзларини қандай тутганлари, хатто бир муаллиманинг фарзанд қилиб олмоқчи бўлгани, Нодиранинг хонадош кизлари ўзларини қандай тутаётганлари – билиб-билмай, албатта! – бундан кизнинг чекаётган азоблари, мавҳум келажак кайғуртираётгани...

– Мана шунақа гаплар, ўртоқ... Отелло, – жилмайди хикояси якунига етганда терлаб кетган Яшар. – Бу ёғига ўзинг хулоса чиқаравер.

Ундан кўз узмай ўтирган Юсуфнинг хулосаси жуда ажойиб чиқди:

– Сизлар ростдан ҳам ака-сингилсизлар! – хитоб қилди у шодон илжайганча, Яшар айтган бошқа гапларнинг умуман аҳамияти йўқдек. Сўнг мамнунликдан хонага сиғмаётгандек, ҳеч қутилмаганда деди. – Шаҳарни бир айланиб келмаймизми?

– Шаҳарни? Нимасини айланамиз? Кўрмай юрибмизми?

– Йўқ дема, илтимос! Бир дил кетди-да! Музқаймоқ олиб бера... яъни, – қизарди у, – иккаламиз музқаймоқ еб келамиз, демокчи эдим.

Яшар мийиғида қулди: миннатдорчилик билдириш бошландими дейман! Ҳали, ўртамизда воситачилик қил деб ёпишмасайди... Майли, борса борибди-да, шу баҳонада балки яна нималарнидир айтишга тўғри келар?

– Бўпти, – деди у ўрнидан тураётиб, сўнг бир нима ёдига тушди шекилли, қайтиб ўтирди. – Тўхта... бугун кир ювмоқчи эдим-ку! Кўйлак, шим, пайпоқларни дегандек. Шаҳарда тентираб юрсак, қачон улгураман? Ҳали қуришти керак, сўнг дазмол босиш. Музқаймоқни бошқа кунга қолдиришга тўғри келади. Ёки ўзинг боравер. Фақат хафа бўлма.

Юсуф ажабланди:

– Нима, бошқа кийиминг йўқми?

– Бунинг нима аҳамияти бор! Боравер дедим-ку.

Юсуф худди ўт кетгандек кийим жавони томон отилди, сал ўтмай у ердан илгичларнинг шарақ-шуруғи, қандайдир оғир кийимларнинг пастга тапиллаб тушаётгани эшитилди.

– Ушла.

Пайпоқларини (уларнинг ҳар иккиси ҳам илма-тешик бўлиб кетганди) ечаётган Яшар бошини кўтариб, тепасида Юсуф турганини кўрди: қўлида оҳори кетмаган оппоқ кўйлак, кора шим, бир жуфт кулранг пайпоқ.

– Эсинг жойидами?! – ўзини орқага олди у.

– Илтимос, йўқ дема! – лаблари титради Юсуфнинг.

– Ташаккур.... раҳминг келаётгани учун! Лекин мен бировларнинг кийимини киймайман.

– Қаршингда тиз чўкайинми? Шунда кечирасанми... ахмоқлигим, бефаросатлигим учун?

Қанчалик жаҳли чиқиб турган бўлмасин, Яшар кулиб юборишдан ўзини тўхтата олмади:

– Қизиқ одам экансан-ку! Бошқа кийимим бўлмаса, сен айбдорми?

Юсуф анча пайт нима дейишини билмай турди.

– Кўрқма, мохов ёки пес эмасман – юкиб қолмайди! – деди у бир пайт. – Агар шундай деб ўйлаётган бўлсанг қара – ҳали бир марта ҳам кийилмаган, яп-янги.

– Ростдан ҳам ахмоқ экансан! – кон тепди Яшарнинг юзига. – Ким шундай деб ўйлаяпти?!

– Нима десанг деявер, лекин буларни олишинг керак. Дўстлигимиз ҳурмати! Агар олмасанг, – бир оз сукут ва Юсуф давом этди, – ўртамиздаги барча муносабатлар... бугунок якун топади! Юзингга қарамайман!

Энди бу ёғи лўттибозлик эди – айтган сўзларидан ўзи кўрқиб турган Юсуфга қараб, Яшар бошини сарак-сарак қилди.

– Тўғри келмаса-чи? – деди у кулиб. – Буларинг девларга атаб тикилган-ку!

Йиғлаб юборишга шай турган Юсуф бирдан ўзгариб, кийимларни Яшарнинг каравоти устига ташлади:

– Сен ҳам мендан кам эмассан! Олдин кийиб кўр-чи! Бўлмаса, бошқасини оламин! Худди ўзингга атаб бичилгандек! –

бир оздан сўнг кичкирди у шим ва кўйлакнинг Яшарга лоппалойиклигини кўргач. – Энди кизларнинг ортингдан қандай чопишини томоша қилиш керак! Бююрсин!

Хижолат бўлиб турган Яшар энг сўнгги сўзга эътибор бермаган бўлса, Юсуф унинг ечиб ташланган кийимларини газетага ўрай бошлади.

– Нима қиляяпсан? – ажабланди Яшар. – Тезроқ қайтсак, ювишга улгурарман?

– Улгурмайсан, – ўрамни кўлтиғига кистирди Юсуф. – Буларни пастдаги эшикбон аёлга элтиб бераман. У аёл баъзи бир талабаларнинг кирларини ювиб бераркан. Арзимаган ҳақ эвазига. Мен ҳам унинг “мижози” бўлиб олдим. Айтганча, сенга ҳам шуни маслаҳат қилган бўлардим.

Яшар бошини яна сарак-сарак қилди: “Қачон ақл киради бунга? Кирчига бериш учун менда пул қани!”

Вожаб, айти шу пайтда Юсуфда қаердандир ақл пайдо бўлди – худди унинг фикрини ўқиб тургандек, илжайди:

– Биринчи сафар мен тўлайман, келишдикми? Қани, кетдик. – Лекин остонага етганларида пайдо бўлган янги бир муаммо уларни тўхтатди. – Шу шим, шу кўйлакка-я! – кичкириб юборди Юсуф унинг ботинкаларни кўриб. – Одамни шармандалар қиласан-ку, ошна! Еч! – У қатор турган туфлиларидан бир жуфтини оёғи билан тўғрилаб қўйди. – Мана буларни кийиб ол! Тез бўл!

Яшар нима қилишини билмасди: яна баҳслашсинми? Лекин биринчи баҳсда бўлгани каби, бунисида ҳам ютқазмайдими! Нима фарқи бор – кўйлаги, шими, пайпоғини кийди, туфлига қолганда ноз қилсинми?

Ҳа, тилингдан топ, деганлари тўғри экан – нега шунга кир ювишини айтди ўзи! Бир кун чидаб турса бўларди-ку...

Шу ерда Яшар ўйланиб қолди: йўқ, бўлмас экан! Эртага курс комсомол кўмитасининг очик мажлиси. Унақа жойга ёқаси кир кўйлак, ғижимланган шим, йиртиқ ботинка билан бориб бўладими!

* * *

Театр майдони ҳар доимгидек гавжум эди.

Унчалик ҳам баланд отилмаётган фаввора атрофидаги ўриндикларнинг биронтаси бўш эмас. Савдо ҳам авжида – бир жойда газ сув сотилаётган бўлса, бошқа жойда лимонад.

Писта ва хўрозканд сотувчилар ҳар кадамда. Вактинчалик ўрнатилган ихчамгина пештахталардаги турли хил ширинликлар ўтган-қайтган болакайларни ўзига чорлайди. Баланд чинор тепасига ўрнатилган радиокарнайдан эндигина танила бошлаган Маъмуржон Узоков хониш қилмоқда. Гарчи бу ердан кўзга ташланмаса-да, бутун шаҳарни кесиб ўтган марказий кўчадан енгил ва юк машиналар катнови қулоққа чалинади, гоҳи-гоҳида узун-киска сигналлар, трамвай кўнғироғининг жинглиши янграб қолади.

Фавворани бир оз томоша қилиб, музқаймоқхона томон юришди.

Сухбат ҳа деганда ёпишиб кетавермасди. Бориб-бориб гап Юсуфнинг оилавий аҳволи, қариндош-уруғлари ҳақида кетди. Отаси бир неча йилдан буён колхоз раиси экан. Иккита акаси уйланибди, синглиси ҳали мактаб ўқувчиси эмиш. Амаки, тоғалари ҳам анчагина даромадли лавозимларда. Имтиҳонлардан ўтиб уйига борганда, унинг ҳисобчи бўлишини жуда истаган бир тоғаси нега ўқишнинг шунақасини танламадинг (ўқитувчилик ишми!), пичоғинг мой устида бўларди, деб анча койибди.

Бир пайт у илжайди:

– Мен ҳам шеърлар машқ қилиб тураман.

“Мен ҳам”! Ҳозир Нодирага олиб бориб кўрсат, деб айтади! Ҳа-да, охори тўқилмаган кийимларини кийдинг, музқаймоғини еяпсан”

– Яхши-ку! Биронта газетага олиб бор, зора босиб чиқаришса.

– Ўзимда ҳам шунақа ният бор, лекин... аввал битта-яримтага кўрсатсамми, деб турибман.

“Бошланди!”

– Тил-адабиёт факультетига олиб бор – ҳаммаси шеърятни тушунади ва ўйлайманки... маслаҳатларини аяшмайди.

– Танишларим йўк-да у ерда, – кизарди Юсуф.

Яшар кулгусини аранг босиб турарди.

– Афсуски, менда ҳам йўк. Бўлмаса, кўриб бер, деб айтган бўлардим.

Яшар уялганидан ўриндикнинг тагига кириб кетгудек бўлган Юсуфдан кўз узмасди: “Йўк, дўстим, бу ёғи энди ўзингга ҳавола! Мен ҳеч қанақа Нодирани билмайман! Лекин кўнглини топиш қўлингдан келса, ҳаммадан олдин табрикловчи... ўзим бўламан!”

Ўттиз биринчи боб

Қайтишда одам унчалик гавжум бўлмаган хиёбон бўйлаб боришаркан, йўлакка тўкилган хазонларни супуриб юрган фаррош аёлга кўзи тушган Яшар кадамини секинлаштириб, сўнг тўхтади.

– Қизик, – деди у Юсуфга хаёлчан, – уни каердадир кўргандекман. Лекин... қачон, каерда?

Юсуф ҳам аёлга кўз ташлади:

– Шу ерда кўргандирсан. Менга ўхшаб кеча келдингми – неча йилдан буён Самарқандда яшайсан-ку!

– Мен бу хиёбондан ўтиб-қайтмайман ҳисоб.

– Бориб сўрай қол, – қулди Юсуф. – Шунда ёдингга тушади, ҳасратлашасизлар.

Қўлида узун дастали супурги, бошига эски, ранги қанақалиги номаълум рўмолни чандиб ўраган озғингина аёл атрофидан ўтиб-қайтаётганларга парво қилмасди.

– Саодат опа! – йўлакнинг олис томонидаги бошқа фаррош аёл товуш берди бир пайт. – Йиғиштиринг, уйга кетамиз! Вақт бўлди!

Яшар сергакланди: Саодат?! Исми ҳам... уни каердадир эшитган!

Супургисини дарахт танасига суяб, ечган рўмолини қайта ўрай бошлаган аёл ўзига тикилиб турган йигитларни эндигина пайкади ва уларнинг наздида, қалқиб кетгандек бўлди.

– У ҳам сен таниди, – шивирлади Юсуф Яшарнинг тирсагидан тутиб, – энди ёнига борсанг бўлади. Бор, сўра қимлигини!

Аммо ўзини қўлга олишга улгурган аёл пилдираганча ҳамкасби томон йўналди, бир пасдан сўнг иккиси ҳам дарахтлар орасида ғойиб бўлди.

“Бу ўша! Ўша... муаллима! – ўйлади жойидан жилмаган Яшар энг сўнгги дамда қимлигини эслаб. – Демак, шаҳарда экан-да! Нега бизни бир маротаба бўлса ҳам йўқлаб келмади? Нега мени таниб, ўзини бунчалик йўқотиб қўйди? Нега кўча супуриб юрибди... ахир, ўқитувчи эмасмиди!”

Юсуф аёллар ғойиб бўлган томондан кўз олмай турган Яшарга таажжубланиб қараб турарди.

– У аёл бирон... – керакли сўзни излади у, – ёмонлик қилганми?

– Нима?! – чўчиб тушди Яшар.

– Нега сендан кочади, деяпман?

– Билмадим, – деди Яшар юришда давом этаркан. – Ҳали... сенга бир аёл ҳақида гапиргандим, ёдингдами?.. Ҳа, ҳа ўша!

Йўл бўйи унинг оғзидан бошқа сўз чикмаган бўлса (бирок хаёли нима биландир каттик бандлиги кўриниб турарди), Юсуф ҳам бу ҳолатга қандай муносабат билдиришини билмагани боис сукут сақлашни лозим топди. Ётоқхонадаги барча талабалар озик-овқат харид қиладиган дўконга яқинлашганларида эса қандайдир бир киз билан чикиб келаётган Нодирага кўзи тушгач, қадамини секинлаштирди.

Қизлар тўғри улар томон келишарди.

Бир пайт ёнидаги киз Нодира томон энгашиб, кулоғига ниманидир шивирлаганди, иккисининг ҳам лабида табассум пайдо бўлди.

– Салом, – деди Нодира Юсуфга тез кўз ташлаб оларкан.

– Шаҳар айлангани борувдик, – кизарди эғнидаги янги кийимларга кизларнинг эътибор берганини пайкаган Яшар. – Энди қайтаяпмиз. Ҳа, танишинглар, бу – Юсуф, бир хонада тураимиз.

Иккала киз яна бир бор табассум қилиб қўйишди, терлаб кетаётган Юсуф чўнтагидан рўмолчасини чиқариб, юзини артди.

Саодат ҳақидаги ўйларини бир неча дақиқага унутиб, энди реал воқеликка қайтган Яшар унинг қай ҳолатда эканлигини жуда яхши тасаввур қилаётганди: “Ана, ўлмаган кул ҳаммасини кўради, деганларидек, танишиб ҳам олдинг! Лекин раҳмат айтишинг шарт эмас – бу ерда менинг ҳеч қанака “ай-бим” йўқ!

– Кетдикми? – деди Нодира бир пайт ҳаммаларига қарата. – Қизлар қозон оса олмай кутиб ўтиришгандир.

Ётоқхона томон бир неча кадам юришгач, Яшар кўлини Нодира кўтарган тўрхалталар сари узатди:

– Менга бер. Нима бало, – кулди у, – бутун дўконни кўтара савдо қилдиларингми!

Қизлар ҳам кулишди:

– Ҳа, баъзи нарсаларни ҳафталик қилиб олиб кўямиз, – деди Нодира. – Бугун айнан шунака харид қилди. Мана бунисини ола қол... енгилроқ.

– Йўқ, иккаласини ҳам бер. Юсуф! – ўгирилди Яшар

хамроҳига. – Нега турибсан? Рўмолчангни чўнтагинга солиб кўйсанг-чи! – кулди у. – Олмайсанми, синглизминг кўлидагиларни!

Нодирага ҳамроҳ киз кўпам таранг қилиб ўтирмай, у кўтарган тўрхалталар энди Юсуфнинг қўлига кўчиб ўтди.

– Қандай бўларкин? – иккиланди Яшар хона эшигидан ортига қайтмоқчи бўлганларида Нодира бир пиёла чойга таклиф қилгач. – Дугоналаринг хижолат бўлишмайдими?

– Аксинча, – кулди Нодира, – уларни бирон марта келмаётганинг кўпроқ хайрон қолдираяпти! Ишонмасанг, – ёнидаги кизга имлади у, – мана, Ойгулдан сўра! – Ўзбекдан кўра қорақалпоқ кизларини кўпроқ эслатиб юборувчи Ойгул Яшарга мулойим кўз ташлаб кўйди. – Қир, ҳеч бўлмаса қандай яшаётганимизни бил, – эшикни очди Нодира.

Ичкарида ўтирган бошқа икки киз кутилмаган меҳмонларни кўриб, шусиз ҳам саришта хонадаги гўёки “ортикча” буюмларни кўздан нарига йўқотишга киришдилар, стол устида батартиб турган китоб-дафтарлар ҳам тезда қайгадир гумдон бўлди.

Стол атрофида ўтирарканлар, Саодатни кўриб қолгани ҳақида айтмоқчи бўлган Яшар ўн йил илгариги ўша воқеа, партасида йиғлаб ўтирган муштдеккина Нодирани кўз ўнгига келтириб, тезда фикрини ўзгартирди: “Пайти эмас. Балки умуман айтмас – шусиз ҳам қонгалаш дил ярасини қайта тирнашнинг кераги йўқ!”

Чойдан сўнг Нодира уларни кузатгани чиқди.

– Раҳмат, ёрдамларинг учун, – кулди у, – бундан буён, яна қачон дўконга чиқишимизни кутиб ўтирмай, тез-тез келиб туринглар, хўпми, – деди бу сафар Юсуфга ҳам қарата.

Қаватларига кўтарилишар экан, Яшар Юсуфнинг гул-гул яшнаб кетаётганини кўриб кўрмасликка олди, хоналарига киргач эса ювишга берилган кийимларини қачон келтиришларини безовталиқ билан сўраганида, унга ғалати жавоб беришди:

– Холанинг ўзи айтди – фақат уч кундан кейин. Унгача вақти йўқ экан – мижозлари кўпайиб кетибди. Нега сўраяпсан? – деди Юсуф ечган кийимларини жавонга илар экан. – Эгнингдагилар бўлмайдими? Ёкмаса, нега сотиб олдинг? Билиб қўй – кийилган нарсани ҳеч ким қайтиб олмайди! Хуллас, ёксаёкмаса, то йиртилиб битгунча сеники улар.

Конспектлар устига мукка тушиб олишган Фозил ва Нор-

бой бу ғалати суҳбатни гўё эшитишмас, бирда жажли чикиб (халдидан ошиб кетмаяптими?!), бирда кулгуси келаётган Яшар каравотга ётган кўйи “берилиб” китоб ўқиётган Юсуфнинг нигоҳини тутишга қанча уринмасин, уйку олдидан чирок ўчирилгунга қадар ҳам бунинг имконини топмади.

* * *

Тўладан келган, кўркам, олифтанамо йигит – университет комсомол қўмитасининг котиби уни очик чехра билан кутиб олди.

– Кўринишинг зўр-ку! – деди у аввал бошдан-оёк кўз ташлаб, сўнг қўлини дўстона қисаркан. – Энди доимо шундай юр, хўпми? Ҳа, айтганча, ижтимоий келиб чиқишингни инобатга олиб, биз ҳам моддий томондан қўллаб-қувватлашга ҳаракат киламиз. Дейлик... бошланишига энг юкори степендия тайинланади. Ўқишинг аёло бўлишига шубҳамиз йўқ – мактабни шундай тугатган одам, бу ерда ҳам ўзини кўрсата олади. Шундай экан, кизил диплом чўнтакда, деявер! Балки ўзимизнинг кафедрада ишга қоларсан! – жилмайди у ярашиб турган биргина тилла тишини ялтиратиб. – Хў-ў-ўш, энди гап бундай: бюро мажлисидан сўнг кетишга шошилма. Бугун баъзи бир бўлғуси “ҳамкасбларинг” билан танишиб олишинг мумкин. Жуда ажойиб болалар. Ҳа айтгандай, қизлар ҳам бор! – кўзини сермаъно қисиб қўйди у.

Яшар ички бир ҳаяжон билан катнашган мажлисда университет комсомоллари ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳеч нарса дейилмай, аввал бутун дунё, сўнг мамлакат ичкарисидаги сиёсий аҳвол ҳақида сўз кетди, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат номлари халқ душманлари, миллатчилар сифатида яна бир бор тилга олингач, талабалар ўртасида тарбиявий-тарғибот ишларининг яхши йўлга қўйилиши давр талаби эканлиги таъкидланди.

Мажлисдан чикиб, факультетга қайтган Яшар котиб айтганидек “ҳамкасблари”, тўғрироғи, бўлғуси “жамоаси” билан танишди. Аслида, бу талабалар унчалик ҳам бегона бўлмай, икки ҳафтадан буён давом этаётган ўқув жараёни даврида баъзи бирларига кўзи тушганди. Ўзаро танишув ва суҳбатлардан шу нарса маълум бўлдики, улар ҳам мактаб давридаёқ – Яшар сингари – бу ишлар билан яхшигина таниш эканлар.

Ўқув ишлари бўйича бўлим мудирлигига мўлжалланаётган,

доимо кулиб турувчи Камола исмли киз бу борада айникса билимдон чикди. Шу сабабми, бутун тайёргарлик жараёнида Яшар унга маслаҳат юзасидан тез-тез мурожаат қилиб турди. Стол устида тартибсиз сочилиб ётган коғозлар устида куймаланишар экан, ўзлари билиб-билмаган ҳолда жуда яқин туриб қолишар, шундай дамларда Камоладан таралаётган нафис атир ҳиди Яшарнинг димоғига урилиб, бундан жуда... роҳатланарди. Қайси бир коғозни узатаётганда кизнинг бармоқларига ҳам эътибор берди – оппоқ, нозик.

Киз барчалари, жумладан, Яшар билан ҳам ўзини анчайин эркин тутарди. Бор-йўғи бир неча кун бирга бўлганларига қарамай, минг йиллик танишлардек бўлиб кетдилар ва иш шу даражага бориб етдики, ҳатто баъзи бир масалалар бўйича аччиқ-тизик баҳс қилишга ҳам улгурдилар.

Бинойидеккина кеч тушиб, энди кетишга ҳозирланаётганда, Яшар сўради:

– Сиз ҳам ётоқхонада турасизми? Кўзим тушмаган экан.

– Нима, шаҳарлик талабаларга ётоқхонадан жой бермасликларини билмайсизми? – кулди Камола. – Сиёб бозори томонда тураман. Бу ердан чиқиб, трамвайга ўтирсам, тўғри уйимизга олиб боради, – деди у ташқарига юрар экан. – Демак, ўзингиз ётоқда турар экансиз-да? Қаердан келгансиз? Қайси вилоятдан?

Яшар бир оз сукут сақлаб тургандан сўнг жилмайди:

– Ўзингиз топинг-чи.

Камола тўхтаб, аввал унинг юзига каради, сўнг эгнибошига.

– Менга колса... сизни шаҳарлик деган бўлардим... ҳатто лаҳжангиз ҳам бизникидек. Кулаяпсизми? Топа олмадимми? Унда ўзингиз айта қолинг.

– Самарқандликман.

– Қизик, – ажабланди Камола, сўнг юзи бирдан ёришди. – Ҳа-а-а, тушунарли! Қайси тумандан бўласиз? Жомбой? Дарғом? Ургут?

– Жуда узоклашиб кетманг – ҳамшаҳармиз.

– Ие! Шаҳарлик бўлсангиз... қандай қилиб ётоқхонада турасиз?

Иккиланиб қолган Яшар билинар-билинемас хўрсинди.

– Бунинг тарихи жуда узун. Шу даражада узунки, боши қаерда-ю адоғи қаерда ўзим ҳам билмайман. Афсус, шошилиб

– Ҳа, ўша пайтларда олий ўқув юртиларидан иқтидорли талабаларни танлаб, чет элга ўқишга юбориш тажрибаси бўлган экан. Отам аввал билим юртини битириб сўнг институтга киргач, иккинчи курсга ўтганида юборишган. Кўпчилик эканлар: педагогика, тиббиёт, кишлоқ хўжалиги соҳалари бўйича... Ўшанда мен беш ёшда бўлганман. Истасангиз, бирон кун ўша ёқда тушган суратларини олиб келиб кўрсатаман. Жуда гўзал шахарлар: Берлин, Мюнхен, Гамбург... Дадам у ёқдаги уйлارнинг муҳандислик-меъморий ечимига қойил қолади, кани эди бизда ҳам шунақа иншоотлар бўлса, деб орзу қилади. Билмадим, бунга имконият бўладими-йўқми, баъзида онам, мен, сингилларимга “сизларни ҳам олиб бораман, томоша қилиб келасизлар, турган жойим, юрган кўчаларимни кўрасизлар” дейди. – Камола жилмайди. – Ёмон бўлмасди, тўғрими? Мен фақат Москва, Ленинград, Киевни кўрганман, холос. Олтинчи синфни битириб, ёзги таътилга чикканимда дадамнинг иш жойидаги касаба уюшмаси томонидан шунақа оилавий йўлланма берилганди. – У билагадаги миттигина соатга қараб олгач, кулди. – Яна бекатгача кузатиб қўймоқчимисиз? Йўқ демасдим...

Юраги қувончдан ҳаприкиб кетаётган бўз йигит Камола унинг кўнглини кўтариш учун (унда яна нима бўлиши мумкин!) буларни айтдики ёки бошқа сабабданми – ҳозирча била олмади.

* * *

Германияда тушилган суратлар ростдан ҳам ажойиб эди. Кўплигини яна! Нима бало, Камоланинг отаси ўқиш ўрнига фақат суратга тушганми! Мана бу бино... черков шекилли? Ниҳоятда гўзал! Готик услуби деб шуни айтишардимиз? Баландлигини-и-и! Атрофида сайр этиб юрган одамлар гугурт чўпидек кўринади. Мана буниси Бранденбург дарвозаси – Париждаги Наполеон курдирган Ғалаба аркига нимаси биландир ўхшаб кетади. Бу эса... Рейхстаг. Бу ерда ҳозир Гитлер бошчилигидаги учинчи рейх ҳукумати фаолият олиб бормоқда ва шу кеча-кундузда бу ҳукумат ҳақида жуда ғалати гаплар айтилапти. Буниси Берлин опера театри, буниси Гёте уй-музеи...

Камоланинг отаси оламга машҳур ушбу тарихий обидалар ва иншоотларнинг барчаси фониди суратга тушганди: баъзан бир ўзи, баъзан гуруҳлар орасида, гоҳида туриб, гоҳида ўтириб. Ёзлик кийимларда тушган сурати кўпроқ экан, пальто,

кўнжи баланд этик ва телпақда эса бир нечтагина. Бир суратда у чиройлигина малласоч қиз билан... қўлтиқлашиб олганди.

Ҳар битта суратга қиска-қиска изоҳ бераётган Камола Яшарнинг ушбу суратга кўпроқ қараб қолганини кўриб, пикиллаб қолди:

– Бу қиз дадам ўқийдиган курсда таржимон бўлган. Исми Инна.

– Нима, у ўзбекчани биларканми?

– Қаерда! Русчани, – суратни қўлига олди Камола. – Онам кўп марта уни йиртиб ташламоқчи бўлди, лекин ҳар сафар дадам тўхтатиб, рашки бекорлиги, у аёл билан... шунчаки дўст бўлганини айтди. Кейинчалик ҳам дадамни туғилган куни ва турли байрамлар билан табриқлаб, бири биридан чиройли откриткалар юбориб турди. Энг кейинги хатида эса... турмушга чиқаётганини ёзибди. Мана, икки йилдан буён ҳеч қандай хабар йўқ.

Иккаласи ҳам негадир бир муддат ўйга чўмиб қолишди. Сукутни Камола бузиб, суҳбат мавзусини бошқа ёққа бурди.

– Немисларнинг меъморий ёдгорликларни асраб-авайлашига ҳавас қилса арзийди-я! Нега бизда уларнинг аксарияти қаровсиз ҳолда ётибди? Мана сиз... Самарқанддаги кўплаб тарихий биноларнинг бирин-кетин вайрон бўлаётганига қандай қарайсиз?

– Биласизми... улар ҳукмрон табақалар меҳнатқаш халқни аёвсиз эзишлари ҳисобига қурилган.

– Нима бўлганда ҳам халқнинг пешона тери ва қони билан бунёд этилган обидаларни асраб-авайлаш керак эмасми? Айниқса, мадрасаларни?

– Барибир. Уларда ҳам фақат хурофий нарсалар ўрғатилган.

– Қизик-ку... унда... Улуғбек каби олимлар қандоқ етишиб чиққан?

– Мирзо Улуғбекдек бир неча олимлар – истисно ҳолатлар. Унга ҳам ўз илмий фаолиятини тинч яқунлашга имкон беришмаган. Улуғбекни султонлиги, шоира Нодирани маликалигига қарамай қатл этишгач, оддий халқ орасидан чиққан олим ёки шоирнинг қанчалик ҳимоясиз бўлганини тасаввур қилаверинг.

– Дадам айтишларича, Самарқанд, Бухоро ва Хивадаги энг мухташам биноларнинг тарҳини қизиш ва қурувчи усталарни бошқариш қатта билим ва тажриба талаб этган. Йирик олим

ва меъморлар жамоаси уюшиб ишлагандагина бундай ажойиб обидаларни яратиш мумкин бўлган.

– Ким билсин, бизни шундай ўкитишяпти-да. Мен сизга имтиҳонда бериладиган жавобларни айтдим.

– Менимча, маълумотли одамнинг мустакил фикри ҳам бўлгани маъқул.

– Бошқарувчи синф ва халқ якдил бўлмаган жамиятларда бу маъқулдир, эҳтимол. Лекин бизнинг жамиятда, бахтимизга, партия ва халқни жипслаштирувчи ягона ва энг тўғри коммунистик мафкура мавжуд. Биз – оддий инсонлар ҳар қанча фикрлаганимиз билан марксизм-ленинизмни сув қилиб ичган партиямиз арбоблари даражасида мутафаккир бўлолмаймиз. Уларчалик узокни кўролмаймиз. Аксинча, мустакил фикрлайман деб, Криловнинг масалидаги оккуш, кискичбака ва чўртанбалиқдек самарасиз баҳсга киришиб, жамият жипслигига зиён етказиб қўйишимиз мумкин. Чор атрофи душманлар билан қуршалган социалистик мамлакатда бу жуда хавфли.

– Бунча ўжарсиз, Яшар ака, – қошлари чимирилди Камола-нинг. – Озгина ҳам ён беришни истамайсиз-а!

Яшар унинг астойдил хафа бўлганини кўриб, гўё узр сўрагандек, кизнинг кўзларига меҳр билан тикилди.

– Сизга ён берганим бўлсин! Бирон якшанба вақт топиб, биргаликда Улуғбек мадрасасини томоша қиламиз, расадхона қазилмаларида кезиб, бу мўътабар иншоот мутаассиблар тарафидан бузиб ташланмасдан бурун қай шаклда қад кўтариб турганини ҳар биримиз ўз хаёлимизда тиклаб, яна баҳслашамиз.

* * *

Бу сафар бекатда кўпроқ туриб қолишди – трамвай ҳа де-ганда келавермагач, Камола изларга бир пас қараб турди-да:

– Тезроқ тугасайди бу тайёргарлик ишлари, – деди хаёлчан. – Икки кун қолдими? Кеч қайтаяпсан деб, онам кеча уришди. Кейин... сиз ҳақингизда сўради.

– Мен ҳақимда? Онангиз мени қаердан билади?

– Айтишга тўғри келиб қолганди, – кулди Камола. – Қизим қандай одамлар билан бунчалик узок қолиб кетаяпти, деб хавотирланмасин дедим-да! Лекин кўркманг – сизни роса мактадим!

– Мактадингиз? – ажабланди Яшар. – Нега? Мактовга лойиқ бирон иш қилмадим шекилли?

– Қизиксиз-а! Ёмонлашим керакмиди! Ҳаммаларингизни мактадим... қизлар ҳам бор дедим. Акс ҳолда, йиғиштир, факат дарсингга бориб-келасан, вассалом деб, дарров шарт кўярди. Умуман, онам дарслардан сўнг қолишимдан норози. Аммо дадам бу фаолиятимни қувватлайди, – кулди Камола “фаолият” сўзига алоҳида урғу кўйиб. – У киши хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг тўлақонли аъзолари бўлишлари керак, деб ҳисоблайди. Германия, бошқа Европа мамлакатларида шундай экан.

– Бизда йўқ эканми? – эътироз билдиргиси келди Яшарнинг. – Мана, биттаси сиз. Ажаб эмас, келажакда катта сиёсий арбоб бўлиб етишсангиз. Коллонтайга¹ ўхшаб! Айтганча, сиз нега шу фанни танлагансиз?

Камола бир оз ўйланиб қолгач, деди:

– Қизикаман. Бу борада фалсафий қарашларим ва ҳатто баъзи бир танкидий мушоҳадаларим ҳам йўқ эмас. Ана, шунақа!

– Э-ҳа! Бир эшитсак бўлармиди.

– Унда диққат билан эшитинг! – кулди трамвай келар гомон бир қараб олган Камола. – Инсоният, умуман бутун борлик... тарихдан иборат, қолган нарсаларнинг барчаси унинг атрофида. Нима иш қилмайлик, нимани ўйламайлик, ҳаёт, табиатдаги ҳар қандай хатти-ҳаракат бошландими, ниҳоясига етмаёк, шу лаҳзанинг ўзида тарихга айланади. Мана, шу айтаётган нарсаларимнинг ўзи ҳам аллақачон унинг мулки бўлди. Тўғрими? Тарих деганда кўплар фақат бўлиб ўтган улкан воқеалар – юз ва минг йиллар давом этган даврлар, улкан ўзгаришлар, урушлар, подшоликлар ва сиёсий воқеаларни тушунади. Мен кўпинча ўйлаб қоламан – тарихни тўла ўрганиб бўлармикин, умуман? Ўрта мактабда ушбу фандан ўтган мавзуларимизни эсланг. Назаримда... ҳаммаси бир ёқлама. Қайси бир мамлакат, ҳодисаларга боб-боб ўрин ажратилади, бошқа жойлар, бошқа воқеаларнинг эса ҳатто номлари, бўлиб ўтган йиллари ҳам тилга олинмайди. Гўё улар шунга арзимайдигандек. Кимдир шуниси тўғри, деб ўйласа керак-да!

– Агар тарихни сиз айтаётган тарзда ўрганиш йўлга қўйилса, мактаблардаги қолган барча фанларни дастурдан

¹ Коллонтай Александра Михайловна (1872–1952) – “инкилобчи” ва шўро дипломати. 1923 йилдан бошлаб Норвегия, Мексика ва Швеция каби мамлакатларда дипломатик вазифаларда хизмат қилган.

олиб ташлаш керак бўлади, – кулди Яшар. – Билмадим, шунда ҳам имкони бўлармикин. Лекин бир фикрингизга қўшиламан: ҳеч кимга инсоният тарихини бутунлигича ўрганиш насиб қилмайди. Бунинг оддийгина сабаби – умр етмаслиги! Шундай экан, марҳамат қилиб, мавжуд ҳолатга кўниб юраверинг. Жуда очик айтмаган бўлмасангиз ҳам, тарихни қолган барча фанлардан устун қўяётганингиз менга ёқди. Аммо кўркаманки, бошқа факультетларнинг талабалари бу сўзларингизни эшитса, сизни омон қўйишмайди. Айтганча, бир подшоҳ ҳам сизга ўхшаб бутун тарихни ўрганмоқчи бўлган экан, шу ҳақда ғаройиб, латифанома ривоят бор, қаердадир ўқигандим. Эшитинг...

... Камола кулиб юборди:

– Демак, “фақат менга тегишли” фалсафий қарашларнинг баъзи бир жиҳатлари унчалик ҳам янги эмас экан-да! Афсус. Қаранг-а... қирк йил, қирк олим, қирк туя... ва сўнгида биргина китоб! Ўшани ҳам ўқишга умри етмабди. Лекин қиссадан-ҳисса менга ёқмади: наҳотки умр туғилиш, яшаш ва ўлимдан иборат бўлса? Наҳотки бошқа нарсаларга ўрин йўқ?

– Нега энди? Ўша сиз айтаётган “бошқа нарсалар”нинг ҳаммаси яшаш ва ҳаёт номли мўъжизанинг ичига кириб кетаверади-да! Худди барча нарсалар тарихнинг мулки бўлиб қолганидек... Нима десангиз денг-у, лекин ўлим ҳам... ҳаётнинг узвий бир қисми. Ўлимсиз ер юзида ҳаёт аллақачон тўхтаб қолган бўларди. Тўхтаг, кулманг! Ахир, ҳеч ким ва ҳеч нарса ўлмаса, ер юзида бўш жой қолармиди! Сув, озик-овқат муаммоси-чи!

Камола ўйланиб қолди:

– Мантиқан... ўринлидек. Бу сизнинг “фалсафий” қарашингизми? – илмоқли қилиб сўради у.

– Бу ҳаётнинг бир қарашда оддий, лекин мукамал фалсафаси. Ундан ортиғини яратиб бўлмайди. – Назарида баланд-парвоз гапларни айтаётгандек туюлган Яшар қўшиб қўйди. – Ким билади, балки бу фалсафа ҳам эмасдир. Бизнинг онгимиз етмайдиган нарсалар ҳали кўп.

Тарих ўз йўлига-ю, лекин омад бугун Яшарга жуда кулиб боқди: ўзига ҳеч боғлиқ бўлмаган “техник” ҳолат туфайли бугун у илк марта Камолани уйи, тўғрироғи, уйи жойлашган кўчанинг муюлишигача кузатиб қўйди. Турли фалсафаларга берилиб кетиб, бекатда ярим соатча туришгач, тўпланиб қолган йўловчилар орасида бошланган шивир-шивир, ниҳоят,

уларнинг ҳам кулоғига етиб келганди: кайси бир кўчадаги йўллар кесишган жойда трамвайлардан бири бузилиб қолибди, то ўшани тузатмагунларича ортида турган бошқаларининг юришига имкон йўқ эмиш...

Бекатда тўпланиб қолган бир тўда одамлар қатори улар ҳам ноилож пиёда йўлга тушдилар.

Ўттиз иккинчи боб

Чин маънодаги йўл пойлашлари беҳуда кетган Юсуф Нодирани мутлақо кутилмаган жойда учратди ва уларнинг яқинроқ танишиб олиши учун ўзи зимдан умид қилганидек Яшар эмас, балки “дунё масхарабози” деб ном олган ўша... Чарли Чаплин “воситачи” бўлди. Янги экранга чиққан фильмни биринчилар қатори томоша қилган Фозил ва Норбой Юсуфни дарсда ҳам, танаффус пайтида ҳам тинч қўйишмади: “Бекор бормадинг! Фильм ундай экан, фильм бундай экан! Баъзи бир сахналарида ичингни чангаллаб думалаб қолгунча куласан, яна бошқасида эзилиб кетганингдан истасанг-истамасанг кўзингдан ёш оқиб тушаверади! Актрисаларнинг зўрлигини айтмай қўя қолайлик! Сен ҳам бор, пулингни чангаллаб ётмай! Уйингга битта хат ёзсанг бўлди – бир қоп жўнатишади! Ҳа, айтганча... Яшарни ҳам олиб бор!”

Юсуфнинг кайфияти аъло эди, фильмни эса нафақат хонадошлари, бошқалар-да оғиз кўпиртириб макташаётганди. У дарров Яшарни ахтариб топди ва шу заҳотиёқ рад жавобини олди: “Кейин. Хабаринг бор, ташкилий ишлар билан бандман. Бир-икки кундан сўнг бўшайман, ўшанда... ўшанда балки ўйлаб кўрармиз”.

Одам деганлари минди-минди бўлиб кетган чиптахонанинг яқинига йўлаб бўлмасди. Кассани штурм билан “ишғол” қилаётганларнинг аксарияти ёш йигитлар ва ўсмирлар. Бакир-чақир, кий-чув авжида, тирсақлар ва тиззалар ишга солиниб, тугмалар узилган, пул чангаллаган қўллар ҳавода рақс тушади. Туйнуккача етиб, “бахтли чипта” сохибига айланганлар оломон орасидан ёриб чикиб кетиш учун яна шунча меҳнат қилмоқда. Энди уларнинг баланд кўтарилган қўлида пул эмас, ғижимланган бир парча кўкимтир қоғоз. Эр, ака, ука ёки “кавалер”лари билан келган хотин-қизлар бир чеккада ту-

риб, уларнинг нималарга қодир эканлигини жимгина томоша қилишяпти, ёлғиз келганлари эса...

Юсуфнинг эти жимирлаб кетди: “Наҳотки? Ёнидагилар... э, хонадошлари-ку! Уларни эслаб қолмай бўладими! Мен ано-висининг қўлидан сабзи-пиёз тўла сумкани олгандим... Яшар-нинг яхшигина танбеҳини эшитгач! Исми... исми... ха, Ойгул эди!

Оломондан кўз узишмаяпти. Ким билан келишган бўлса? “Биронтаси” биланми ё “уч-тўрттаси” билан?” Жуфт-жуфт бўлиб, дегандай!”

Лекин кизлар сира жуфт-жуфт бўлиб келганга ўхшамасди: юзларида ташвиш, умидсизлик. Уларни анча наридан кузатиб турган Юсуф бир пайт Ойгулнинг сумкадан пул чиқараётгани, кейин бошқалари ҳам шу ҳаракатга тушганларини кўрди...

Сочлари тўзиган, ёкавайрон, бошмоғи юзида кимнингдир оёқ излари қолиб, тепа бошидан қора тер ёғилаётган нотаниш йигитни рўпараларида кўрган кизлар шошиб қолишди.

– Мен хоналарингизга киргандим... Яшар билан! Мен мана бу... синглимизнинг тўрхалтасини кўтариб олгандим! Ёдингиз-дадир? – деди у Нодирага чангалида ёғим бўлиб кетган чипталарни текисларкан.

– Вой! – қулиб юборди Нодира унга бошдан-оёқ кўз ташлаб. – Исмингиз... Юсуфмиди? Узр, бирдан танимаганимиз учун. У ҳам келганми?

– Вақти бўлмади. Мана булар... сизларга.

Нодира аввал кизлар билан кўз уриштирди.

– Раҳмат, – деди у чипталарни қўлига олиб. – Билмадим, сиз бўлмаганингизда нима қилардик. Шундай йигитники бу аҳволга солиб ташлашибдими, – у Юсуфга кўз кири билан қараб, яна қулди, – биз у ердан умуман тирик чиқмасдик! Ойгул! Қизлар! Қани...

– Керак эмас! – қўлларини силкилади унинг нима демокчи бўлаётганини сезган Юсуф.

Худди уни эшитмаётгандек ҳамхоналари қўлидаги пулларни бамайлихотир йиғиштириб олган Нодира мулойим илжайганча, деди:

– Олинг, Юсуф ака. Ёрдам берганинингиз учун катта раҳмат. – Юсуфнинг иккиланиб турганини кўриб, ёлғондакам ковоқ уйди. – Агар мени хафа қилмайин, десангиз... Ана, бу энди бошқа гап! – давом этди чипталарни қайтариб бериш-

ларидан кўркан йигитнинг пулга калхатдек чанг солганини кўриб. – Энди бошланг, сиз бўлмасангиз, балки залга ҳам кира олмасмиз.

Дим, аччиқ тер хиди анкиб кетган, ҳар беш дақиқада гурра-гурра кулгу кўтарилаётган залда Юсуфнинг икки кўзи экранда бўлса ҳам ҳеч балони кўрмаётганди. У Нодира билан ёнма-ён бўлиб қолганди, улар жой олган ёғоч ўриндикли қаторда ортиқча томошабинлар ҳам бор шекилли (зал эшигида турганча чипталарни йиртаётган, йўғон ва сўкоғон, оғзидаги тамаки хиди яқинлашган одамнинг юзига урилувчи аёлнинг кўлига пул қистириб кириб кетаётган гуррас-гуррас одамларни ҳаммалари кўришганди), елкалари бир-бирига тегиб турарди.

Бир эпизод пайтида Нодира ҳам кулиб юборди, Юсуф эса...

У фильм ҳеч қачон тугамасин деб, худога илтижо қиларди, холос!

Лекин бўлмади – икки соатга яқин давом этган томоша тугаб, сигарета ва папирос тутунига тўлган залда бир неча чирок бараварига ёнгач, у ён-атрофига аланглади: “Нима бўлди? Ҳар доимгидек энг яхши жойида тасма узилиб кетдими? Кинони янги дейишмаганмиди?! Мана бу қиз қаёққа кетаяпти?! Яхшигина ўтиргандик-ку! Э, тугабди шекилли, бошқалар ҳам ўринларидан туриб...”.

Ташқарига чикқанларидан сўнг ҳам елпинишдан тўхтамаётган кизлар ўзаро шивирлаб олишгач, ётоқхонагача пиёда кетишга қарор қилишди: биринчидан, транспортга кетадиган беш-ўн тийин тежаллади; иккинчидан, дўзахни эслатовчи залдан чикқач, тоза ҳаводан нафас олмай бўлмасди; учинчидан, бу олийҳиммат, одобли (ва албатта келишган!) йигит билан бир оз сайр қилишса, нима қилибди? Бегона эмас-ку! Йўлда шилқиму безориларнинг тегажоғлик қилишидан ҳам кўркмаса бўлади – кўринишидан унакаларнинг ўнтасига бас келадиганга ўхшайди.

Улар бораётган йўлакни симёғочлардаги фонуслар сутдек ёритиб турар, худди атайин қилаётганларидек учала киз олдинда боришар, Нодира ва Юсуф эса сал орқада қолишаётганди.

– Аслида келмокчи эмасдим, кизлар қўйишмади. Лекин, пушаймон еяётганим йўқ, – деди ўзини кизларнинг пикиллашларини (ким билади, балки фильм воқеаларига қулишаётгандир?) эшитмаганга олаётган Нодира. – Ростдан ҳам яхши кино экан. Айниқса, менга... Тўғрими?

Фильмдаги кайси бир эпизод ҳақида гапириб бўлгандан сўнг, киз унинг фикрини сўраётганини Юсуф сал кечикиб тушунди:

– А? Ҳа-а-а! Гап йўк! Билмадим, бизда бундай фильмларни қачон олишади! Чарли Чаплиннинг қаҳрамони ўша ерда... ўлармиди?

Нодира қадамини секинлаштирди.

– Ўлади?! – ажабланди у. – Мени тушунмадингиз шекилли. Бу комедия-ку! Унда сиз айтган эпизод йўк. Кўрмадингизми? Экрандан кўз узмадингиз-ку!

Юсуфнинг юраги шув этиб кетди. “Экрандан кўз узмадингиз!” Наҳотки мени кузатган бўлса! Мен эса буни ҳатто сезмабман!

– Э, кечирасиз... мен бошқаси билан чалкаштириб юборибман, – ғўлдиради у. – Менга роса таъсир қилган экан ўша... фильм. Унда ҳам Чаплин қатнашади.

Нодира унга бир пас тикилиб тургач, кулди:

– Ғалати экансиз. Ўша куни... хонамизга келганингизда ҳам, худди... нима десам бўлади... ҳа, атрофингизда ҳеч нимани кўрмаётгандек туюлгандингиз. – У қизарди. – Майли, кулганимга хафа бўлманг. Айтганча, нега келмай қўйдиларинг? Яшарга айтинг... ҳа, хафа бўлаяпти экан, денг! Шундай демасангиз, кочиб юраверади. У яхши бола, тўғрими? Дўстлашиб кетгансизлар шекилли?

– Албатта, – деди Юсуф. Лекин унинг назарида, суҳбатни қўллаб туриш учун бошқа нарсалар ҳақида ҳам гапириш керак эди. У эса обдон ўйлаб олишга улгурмади. – Албатта, дўстмиз, вақти бўлганида кинога ҳам бирга келган бўлардик. Лекин бир жиҳатдан бугун келмагани ҳам яхши бўлди. – Юсуф беихтиёр оғзидан чиқиб кетган сўнгги гапини “текислашга” шошилди. – Одам кўплиги-ю залнинг димлигини кўрмайсизми! Унга жой ҳам етмаган бўлармиди!

Нодира ёнида кетаётган йигитнинг қандайдир туйғулар гирдобиди эканлигини энди элас-элас пайқай бошлади – жуда ўзини ғалати тутаяпти-ку, бу Юсуф деганлари! Айтаётган сўзлари ҳам...

Унинг ўйлари унчалик ҳам нотўғри эмаслиги йигитнинг кейин айтган сўзлари орқали тезда маълум бўлди:

– Кўпдан буён шеърларимни сизга кўрсатмоқчи бўлиб юрибман, – деди у бир пайт. – Қараб берасизми?

– Ҳали шеър ҳам ёзаман, денг? Яхши-ку. Айтганча, менинг шеър ёзишимни сизга... Яшар айтдим?

– Нималар деяпсиз?! – кўркиб кетди Юсуф. – Сиз ҳакингизда умуман Яшар билан гаплашмаймиз! Буни менга... ха, бир аёл айтди!

Қош кўяман деб, кўз чиқариб кўйганини сезиб қолган Юсуф тилини тишлади, аммо кеч бўлганди.

– Бир аёл? – яна тўхтади Нодира. – Мени танир эканми? Сиз у аёлни каердан биласиз? Тўхтанг-чи... мен уни танийманми?

Кетма-кет берилаётган саволлардан тинкаси қуриган Юсуфнинг ҳолига ачинмасдан қараб бўлмасди. У ўйлаб-ўйлаб:

– Йўқ, – дея олди, холос.

Олдинда кетаётган қизлар Нодиранинг кулиб юборганини эшитиб, яна ортларига ўгирилишди.

– Ўлай агар, сизни умуман тушунмаяпман – менга нотаниш аёл қандай қилиб шеър ёзишимни билиши мумкин? Ёки ҳазиллашаяпсизми?

Юсуф енгил нафас олди, чўнтагидан ўша – ҳар сафар кўлга олинганда чеккаларидаги пистончалари шалдираб турадиган рўмолчасини яна чиқарди:

– Ҳа! Мен ўзи шунақа ҳазил-ҳузулларни... ҳамсуҳбатларимни қулдиришни, ҳайрон қолдиришни ёқтираман. – Юсуф унга кўрка-писа қаради. – Ёки сиз ҳазилкашларни ёмон кўрасизми? Унда... майли... жиддийроқ бўлишга ҳаракат қиламан.

Нодира ўзини гўё катта йўл бўйлаб ўтиб кетган машина ортидан қараб қолгандек кўрсатаётган йигитдан кўз узмасди: “Нималар деяпти?! Қандай қилиб... дабдурустдан... бундай гапларни айтиш мумкин? Ёки... шунчакими? Қаёкка қараяпти ҳозир? Атай бурилиб олдим?”

Илгарилаб кетган қизларга бир ўзи етиб олишни ҳам ўйлаган Нодирани фақат бир нима тўхтатди: “Мана бу жуда ғалати (у яна қандай атаса бўлади!) йигит хафа бўлиши мумкин! Унингсиз... Э, тўхта-чи... унинг кинода пайдо бўлиб қолгани ҳам бежизга эмасдир? Бизнинг чипта ололмаётганимиздан фойдаланиб... Ахир, кўпгина китоб, фильмларда йигитлар ана шунақа нозик вазиятлардан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилишади-ку! Лекин... лекин бу дегани... бу дегани...”

Унинг юраги дуқуллаб уриб кетди: “Бўлиши мумкин эмас!

Мен унга ҳеч қанақа... Нима?! Ҳеч нима – бор-йўғи иккинчи марта кўриб турибман! Қўлидаги ғижим чипталар билан рўпарамизда пайдо бўлиб қолганида, бирданига танимадим-ку, ҳатто! Тўхта-чи... нега ҳамма нарсани ўзимга олаяпман? Биринчи марта Яшар иккисига дуч келганимда... Ойгул ҳам ёнимда эди-ку! Нега энди шундай бўлиши мумкин эмас? Ҳозир у билан бирга кетаётганимми? Нима қилибди – Яшарнинг таниши сифатида мен билан суҳбатлашиш унга осонроқ, хаёлида эса...”

– Ойгул! – қақирди у. – Нега бунча югураяпсизлар? Юсуф ака сўраяпти... мендан уялишаяптими деб!

Ростдан ҳам анча олислаб кетган қизларнинг бир-бирининг пинжига тикилганча кутиб тургани ҳеч нарсани ўзгартирмади барибир: жимгина, ҳар бири ўз хаёллари оғушида кетаётган Нодира ва Юсуф сал вақт ўтмай уларнинг бу сафар илгарилаб эмас, аксинча, секин-аста ортда қолаётганларини ҳатто пайкамадилар ҳам...

* * *

– Нима деди?! – сўради хонага киришлари билан уни кучоғига олган Ойгул кўзлари чакнаб. – Нима ҳақда гаплашдиларинг?

Худди шу кўринишдаги хонадош икки қиз ҳам Нодиранинг жавобини кутиб туришарди.

– Нима ҳақда? – қайта сўради у. – Кино ҳақида, Яшар ҳақида... Бошқа нимани ҳам гаплашардик?

– Алдама!

– Ёлғончи!

– Мўлтони!

Устма-уст ёғилаётган айблардан Нодира ўзини йўқотиб қўйди:

– Жиннимисанлар! Жуда қизикқан бўлсаларинг, биз билан бирга юришларинг керак эди, худди бир нимадан қуруқ қолгандек югургиламай!

– У сени яхши кўриб қолган! Ўлай агар! – деди чўзиб ўтиргиси келмаган Ойгул.

Чўғдек бўлиб кетган Нодира уни нари итарди:

– Э, ўчир! Қайси гўрдан олдинг бу гапни! Балки сенидир!

– Мени? – ҳайрон қолди Ойгул, сўнг бирдан ўзига келди. – Бўлмаган гап! Ишонмасанг, мана булардан сўра, – қизларга

ишора қилди у, – биз буни ўшанда... қўлингга чипталарни тутаётганда сезгандик. Тўғрими, қизлар? Ана, ҳаммалари шуни тасдиқляпти! Энди нима дейсан? Ҳа, – файласуфона давом этди Ойгул, – киши фақат яхши кўрган одамига шундай қараши мумкин! Бизни анойи деб ўйлама. Ҳазилкаш бола эканми? Бир-икки марта ҳиринглаб кулганингни ҳеч ким эшитмади, деб ўйлайсанми?

– Ҳиринглаб?! – кўзлари катта-катта очилди Нодиранинг.

– Хаҳолаб! – масҳара қилди уни Ойгул. – Нималар деганини яхшилиқча ўзинг айт, акс ҳолда... тағимизга босиб, айтишга мажбур қиламиз! Бўл деяпман! – У икки қўлини белига тиради. – Э-ҳа, ҳали шунақами! Индамасам қутулиб қоламан деб ўйлаяпсанми? Унда, учгача санайман: бир... икки... икки яри-и-и-м... – чўзди у, Нодира эса эшик томон тисланди. – Уч!!! Қани қизлар, ушланг бу маликаи айёрни! Энди ўзидан кўрсин! Кўрсатиб кўямиз яқин дугоналардан сир сақлаш қанака бўлишини!

Сал ўтмай хона ичи кий-чув, дупур-дупурга тўлиб, оёк остида қолган стулларнинг тарақлаб полга йиқилаётгани эшитилди.

* * *

Фозил ва Норбой аллақачон ухлаб қолишган, Яшар эса яна қандайдир ёзув-чизувларни қилиб ўтирарди.

– Шунчалар қизиқ эканми? – кутиб олди у оғзи қулоғида кириб келган Юсуфни. – Яна неча кун бўларкин?

– Қизикмабман, – деди бир оз ўйлаб тургач Юсуф.

– Балки нималар бўлганини айтиб берарсан?

– Нималар... бўлганини?! – негадир ҳадиксиради Юсуф.

– Ҳа-да. Ҳикоя қилишга устасан-ку!

Юсуф нимани айтишни билмасди. “Қайсиси қизикроқ? Қолаверса, фильмни кўрдими у!”

– Йўқ, фақат кўриш керак, – деди у ечиниб, жойига чўзиларкан.

– Ҳамманг бориб кўрибсан. Нима, энди бир ўзим бораманми?

– Нега бир ўзинг? Мисол учун, сен ҳам биронта киз билан бор.

Яшар унга кўзларини хиёл қисиб қаради:

– “Сен ҳам” дедингми?

– Ха -да! Юрасанми энди? Ён-атрофда, гурухингда шунча киз...

– Йўк, шошма, – унинг сўзларини бўлди Яшар. – Айтганингда келиб чиқадиган бўлсак... биронта киз билан бордингми?

Юсуф танасини каравотдан узиб, унга тикилди:

– Бу гапни қаердан олдинг?

– Айтаяпсан-ку, “сен ҳам” деб?

– Шунака... дедимми?! – киприкларини пирпиратди Юсуф.

Яшар кулиб кўйиб, рўпарасидаги қоғозларни йиғиштира бошлади:

– Шунака! Нега кўркиб кетдинг? Бунинг нимаси ёмон? Мақолда айтилганидек, “олисидаги куйрукдан, яқиндаги ўпка яхши”. Мен уни танийманми? – Кўзларини катта-катта очганча ўзига қараб қолган Юсуфнинг ҳолатини кўриб, яна кулди. – Майли, айтишинг шарт эмас, шунчаки кизикдим-кўйдимда. Кўркма, шахсий ишларингга аралашмоқчи эмасман. – У ўрнидан турди. – Чирокни ўчирайинми?

– Ўчир! Тўхта! – деди у Яшарнинг қаёқа бораётганини кўриб. – Чирокни тинч қўй – овозингни ўчир деяпман!

– Тушунмадим?! – жойида такқа тўхтади Яшар.

– Мақолинг ўзингга сийлов! Энди тушунгандирсан?

Унга бир оз вақт тикилиб турган Яшар бошини сарак-сарак килди:

– Сени тушунгунимча ҳинду ёки япон бўлиб кетсам керак, – деди у чирокни ўчиракан.

Уйкуси келмай, шифтга термулиб ётган Яшарнинг хаёлларини ўн беш дақиқалардан сўнг Юсуфнинг овози бузди:

– Яшар!

– Мен ухляяпман.

– Кечир мени... хўпми? – Яшарнинг ёлғондакам хуррак отаётгани эшитилди. – Бор гапни бирдан айтмаганим учун. Шундай бўлиб қолди.

– Менга ҳисобот бериш мажбуриятини олмагансан.

– Мен... биз... кинога... кинода... хуллас, Нодира билан бирга эдик. Эшитаяпсанми?

Яшар томонидан сас чиқмади, аммо Фозил ва Норбой каравотларини ғижирлатиб, бу гал ҳам бошқа ёнларига ағдарилиб олишди.

Ўттиз учинчи боб

Сўзамоллиги билан барча талабаларни мафтун этган, нафакат ўзбек адабиёти, айримларнинг таъкидлашича, бутун жаҳон адабиётини “сув қилиб ичиб юборган” домланинг маърузаси аввалгилари каби қизиқ эмас, бунинг устига, бутун ўтилиши керак бўлган мавзудан бутунлай ташқарида эди. Ушбу дарсида домла шу кеча-кундузда ҳамманинг хаёлини банд қилиб турган воқеаларни ўз билганича шарҳ қилар, асарлари билан кўпларнинг меҳрини қозонган адиблар ижодидан гўё миллатчилик акс этувчи иштибоҳлар келтириб, хаёлнинг кўчасидан ҳам ўтмаган хулосаларни чиқарарди: “Бу ерда Абдулла Қодирий мана бундай деган... Чўлпоннинг мана бу сатри аслида мана бу маънони англатади... Фитрат эса куйидаги сўзлари билан...”

У маъруза ўрталарига келиб, талабаларнинг барчасига ушбу адиблар асарларини мутлақо ўқимасликни тавсия қилиб, агар кимдadir уларнинг китоблари шу пайтгача сақланиб келётган бўлса, оқибати ёмон бўлишини айтди.

Нодиранинг қулоғи маърузада-ю, хаёли бутунлай бошқа ёқда эди.

У нимаси биландир миллий кураш, нимаси биландир ҳозир жуда оммалашган “самбо”ни эслатувчи олишувда бир бало қилиб енгиб чиққан бўлса-да, юраги сокинлигини йўқотганди: кизлар кикир-кикир қилганча ниҳоят уйқуга кетишгач, Юсуфнинг бир қарашда унчалик ҳам аҳамиятли туюлмайдиган сўзларини қайта-қайта эслади: “Агар сизга ҳазилкаш одамлар ёкмаса, ўзгаришга ҳаракат қиламан...” Бу сўзлар ўшандаёқ унга галати туюлганди, лекин... бирданига айтмагандими, ҳазиллашгандим, деб? Қолган гаплари-чи!

Нодира жилмайди: бироқ келишган йигит экан! Ҳа, кизлар ҳам бир овоздан шуни таъкидлашяпти! Ярамас Ойгул эса кечадан буён менинг номимни унутиб қўйди: унинг учун энди мен...

Йўқ, у аёл малика бўлишига карамай, ўша Юсуфнинг ордидан ўзи югурган, унга эришиш учун бор макрини ишга солган! Мен шундай қиламанми? Ҳеч қачон! Агар керак бўлса, унинг ўзи...

Нима?!

Нодира бошини партага қўйиб, қулиб юборишдан аранг

ўзини тийиб қолди: жинни! Хаёлингга келган гапни қара! Йўқ, яхшиси бу каби бўлмағур нарсаларни ўйламай, маърузани тинглаш керак! Қани, домла нима деяпти экан...

– Шундай, азиз талабалар. Бизнинг жамиятимизга ёт, душман кишиларнинг асарлари ҳам бизга ёт ва душмандир! Улар тузни еб, тузликқа тупурган нобакорлар...

Нодиранинг хаёлига яна ўша шоиру ёзувчиларнинг етим қолиши кутилаётган (балки, аллақачон шу қисматга дучор бўлишгандир!) фарзандлари келди ва хомуш тортди.

* * *

Шу пайтгача хаёлларни банд қилиб турган мажлис бугун ўтказилиб, факат ўқиб бериш ва номигагина қўл кўтариб тасдиқланиши қолган ташкилий ишлар ўз якунини топган, Яшар “бир овоздан” курс комсомол кўмитасининг котиби этиб “сайланган”, табриклар бўлиб, муваффақиятлар тиланган, ваъдалар берилиб, топшириқлар олинганди.

Ҳамма катори енгил нафас олган Яшарни энди бутунлай бошқа бир ўй хавотирга солмоқда эди: таклифи қабул қилинармикин?

Бошқа муаммолар ҳам йўқ эмасди: чипта қанча турса? Чўнтагидаги сўнгги – тишлари орасида сақлаб юрган тангалар етадимми? Бир илож қилиб етказганда ҳам, кейин уни уйигача кузатиб қўйиш керак ва бу дегани яна бир ортикча харажат: ахир, трамвай текинга юрмайди-да!

Худо кўрсатмасин-у, кинотеатр ёнида музқаймоқ сотаётган бўлишса-чи! Уларнинг ёнидан ҳеч нарса кўрмаётгандек ўтиб бўладими! Музқаймоқчи аёл (ёки эркак – нима фарқи бор!) юрак-бағри эзилиб, қурумсоқ йигит билан юрган қизга ачиниш билан қараб қўймайдими?

Ёки стипендияни кутсинми? Степендияни-ку, кутса бўлади, лекин фильм уни кутмай, хайр-хўшни насия қилиб, келган томонига жўнаб қолса-чи!

– Табриклайман! – кимдир кўнғирокдек овози билан унинг хаёлини бўлди. – Нималарни ўйлаб қолдингиз? Қандай қилиб янги, ҳеч кимнинг тешаси тегмаган ташаббуслар кўтариб чиқсам, комсомол ишида инқилоб яасам экан, дебми? – Камола бошини бир томонга қийшайтириб, ғалати илжайди. – Балки, эгалланган “улкан лавозимларимизни” ювармиз? – У Яшарни жавоб беришга ҳам қўймади. – Биласизми, ҳамма битта

фильм (йигитнинг юраги шув этиб кетди) хакида гапираяпти, балки ўзингиз ҳам эшитиб юргандирсиз (Яшар уни эшитмаётганди: кизнинг оғзига қараб қолган ва унинг қимирлаётганини кўрарди холос – худди овозсиз фильмлардагидек!). Чарли Чаплин иштирокида. Американики. Борамизми?

Фақат шу саволдан сўнг Яшарнинг кулоқлари очилди:

– Борамиз, – деди у ютиниб.

– Лекин бир шарт билан: пулини мен тўлайман... Йўқ, йўқ, сиз охиригача эшитинг! Доим ишда бўлган дадамнинг мен билан кинога боришга вақти йўқ, онам эса умуман ёқтирмайди. Биласизми, нима учун? Ўзим ҳам кейинроқ билдим: оталари, яъни менинг бобом кўчма киноускуна механиги бўлган экан. Аппаратнинг тириллаши ҳамон кулоғимда турибди, ҳатто уйга келтириб, кино қўйиб берарди, жонимга тегиб кетган, дейди. Хуллас, мен сизни таклиф қиламан. – Камола сермаъно қулди. – Бошқа ким билан борай? Қизлар биланми? Кўча тўла безорикчи! Ҳа, айтишларича, шанба ва якшанбада кундузги сеанслар ҳам йўлга қўйилган эмиш. Жуда яхши бўлибди, тўғрими? Илгари бунақа эмасди, демак, бу ҳам омадимиз. Бугун айни шанба. Кетдикми?

Шундай қилиб, аслида ўзи кизни қандай таклиф қилишни ўйлаб турган Яшар ҳеч бир эътирозга йўл қўйилмас тарзда фильмга судралди.

Бирок у Юсуф кўрсатган қахрамонликка қодир эмас экан – чипта олиш учун қилган бир нечта ҳаракатлари зое кетгач, зал эшигини бутун гавдаси билан тўсиб турган бизга таниш назоратчи аёл фильм энди бошланай деб қолганда жонига аро кирди (шу куни назоратчи аёл кўпларнинг жонига аро кирганди) ва ўтиришга жой бўлмаганидан, иккиси ҳам то фильм тугагунча оёқда тик туриб томоша қилдилар.

* * *

Барча қирларини ювиб бўлган Нодира хонани йиғиштиришда ҳам қизларга кўмак бергач, дераза рўпарасида турганча ўйланиб қолганди: бугун Барнони кўриши керак. Соғиниблар кетгандир шўрлик! Ўзининг бу ерга келиши ноқулай бўлса...

Ҳа – Яшар туфайли! Яшардан у ҳеч кўнгили узолмади. Ҳеч бир умид бўлмагани ҳолда тарих факультетига ўқишга киришга ҳаракат ҳам қилиб кўрди. Нодира Яшардан Барнога

кириш имтиҳонларига тайёргарлик кўришга ёрдам беришини сўраганида у, исмини тўғри ёзолмайдиган кимса университетни орзу қилибдими, биринчи имтиҳондаёқ кулаб тушади, деб бош тортди. Ҳа, унинг учун Барно шунчаки бир танишлигича қолди. Лекин шунча йил бир жойда тарбияланишиб, бир мактабда ўқишмаганми! Бирга борайлик деса, рад қилмас.

Уни қандай қилиб кўрса бўларкин? Ўзи хонасига борай деса, у ерда... Йўқ, бўлмайди! Ойгулни жўнатсамикин? Лекин у ярамас бирдан калака қилишга ўтади, нега ўзинг боришга кўрқаяпсан деб.

– Ҳа, Зулайҳо! – кулоклари тагида кимнингдир қичқирганидан чўчиб тушди у. – Дераза ёнида туриб, Юсуфингни ўйлаяпсанми? Ёки Жульетта дейинми? Лекин афсуски, деразамизда балкон йўқ, у ерга чиқиб, интизор Ромеонинг чорловини кутсанг.

– Бўғиб ўлдираман сени! – қулди Нодира.

– Бу энди Шекспирнинг бошка драмасидан. Бунинг устига, сен на ҳабаш, на эркаксан. – Ойгул ундан қулгу тўла кўзларини узмасди. – Ҳа-да, бўлмаса нима ҳақда бунча ўйланасан? Беш дақиқа ёнингда кузатиб турибман – сезмадинг.

Нодира уни кучоғига олди:

– Биласанми, дугонажон, мен... айтаётган одамингни эмас, Барнони ўйлаяпман. Ёдингдами, у ҳақда айтиб бергандим-ку? Дарслар бошлангандан буён кўрганим йўқ, хафа бўлади.

Ҳа, Яшарнинг башорати рост чиқиб, дугонасининг ёрдами фойда келтирмаган Барно тарих бўйича олинадиган имтиҳонгача ҳам етиб бормади, иншонинг ўзидаёқ “қулаган”, ўн йил ичида ўзлаштирилмаган билимни Нодира – қанчалик уринган бўлмасин! – қандайдир бир-икки ҳафта ичида бера олмаганди. Ўз она тилидаги иншо шу даражада саводсизларча ёзилгандики, хотин-қиз кадрларга талаб юқори бўлгани ҳам (хужжатларини топшираётганда қабул комиссияси аъзолари кизни бу “жасорати” учун макташганди) уни сақлаб қола билмади: бундай саёз билим билан қандай қилиб келажак авлодга таълим бера олади!

“Йиқилганидан” сўнг бир ҳафта ўтиб эса Барно ёшлар ёппасига таклиф қилинаётган чой қадоклаш фабрикасига ишга кириб, унинг шаҳар чеккасидаги ётоқхонасидан кўним топганди...

– Шу ҳам муаммо бўлдими! – деди Ойгул. – Бор, кўр,

шанба-якшанба кунлари бу ёкка таклиф қил. Биз ҳам дугонанг билан танишиб олсак ёмон бўлмасди.

– Мен у яшаётган ётоқхона қайдалигини билмайман, ҳатто.

Ойгул унинг кўнглидагини топди:

– Яшар билан бор. Барнога бегона эмас-ку! Юсуф ҳам жон-жон деб сен билан борарди, таклиф қилсанг! – кулганча қўшиб қўйди у.

– Ўша Юсуф тоза хаёлингни ўғирлабдими дейман! – муғомбирона илжайди Нодира.

– Нима?! – лабини бурди Ойгул. – Ўзингга буюрсин! Яшарни айтсанг... майли эди.

Нодира дугонасига ажабланганча қараб қолди:

– Ана холос! – кулиб юборди у. – Ёқтириб қолдингми?

– Нима, сендан кам жойим борми? Сизга бировларни ёқтириш мумкин-у, бизга мумкин эмасми?

– Алжима! – унинг елкасига муштлади Нодира. – Мен ҳеч кимни ёқтириб қолганим йўқ – бу ҳаммаси сенларнинг хомхаёлларинг!

– Қани эди шу гапингга ҳеч бўлмаса ўзинг ишонсанг.

Нодиранинг баҳслашиб ўтиргиси келмади – кўр тутгани, қар эшитганини қўймагандек, бу ҳам ўз билганидан қолмайдиганлар хилидан.

– Майли, нима деб ўйласанг, ўйлайвер, лекин битта... илтимосимни ерда қолдирмасанг бўлди.

– Қанақа экан?

– Яшарга Барнони кўриб келмоқчи бўлаётганимни етказиш керак. Ўзимга ноқулай бўлаяпти. – Ойгулнинг ўзига масхараомуз қараб турганини кўриб, кулиб юборди. – Жинни!

Ойгул қўлларини белига тиради:

– Қалай экан! Яна баҳслашиб ўтирибсан! Мен ер тагида илон кимирласа биламан! Балки Юсуфингга ҳам бирон нарса дейишим керакдир?

– Керак эмас! – деди Нодира Юсуфни ўзига тақабганларини бу сафар ҳеч бир малол олмай. – Сен Яшарни кўрсанг бўлди, деяпман-ку!

Ойгулнинг энсаси қотди.

– Ғамимни емай қўя қол.

– Бор, бор! Уялмасанг, кўнглингдагини ўзига ҳам айт!

– Бу ёғи энди сенинг муаммонг эмас.

“Яшарни Барно ҳам ёқтирарди, энди буниси чиқди, –

кызарганча ўйлади Нодира унинг ортидан. – Иккиси ҳам туйғуларини менга ошкор қилишди. Лекин нега у ҳеч ким билан... ”

* * *

Уларнинг бахтига ўша ёккача тўппа-тўғри олиб борувчи махсус автобус йўналиши кўйилган бўлиб (буни Яшар бир ўткинчидан билиб олди), асосийси, катнов анчайин тартибли экан. Тўғри, тикилинч автобусда улар учун жой бўлмади, лекин ёш йигит ва кизга бу нима бўлибди!

Нихоят, етиб келдилар. Якшанба куни бўлгани учунми, ётоқхона атрофида одам кўп эди, кириб-чикиб турувчилар эса ундан ҳам.

– Сен киравер, мен шу ерда... кутиб тураман, – деди Яшар бир пайт Нодирага ўгирилиб.

– Сен-чи?! – ҳайрон қолди Нодира кулоқларига ишонмай.

Ўнғайсизланган Яшар нигоҳини узоқларга тикди:

– Шу ерда кутаман, дедим-ку.

Нодиранинг юраги алланечук бўлиб кетди.

– Тушунмаяпман... келиб нима қилардинг бўлмаса?

– Ҳалиги дугонанг... исми нима эди? Ҳа, ўша. Нодирани олиб бориб келаркансиз, йўлни билмас экан, деди. Бор гап шу. Боравер, илтимос.

– Келганингни айтайинми? – деди Нодира бир оз жим тургач.

Яшар елка қисди:

– Ўзинг биласан. Лекин... шартмикин?

Яна бир неча сония умид билан қараб тургач, Нодира ётоқхонанинг икки табақали ойнаванд эшигидан ичкарига кириб кетди, эшикоғаси томонидан айтилган иккинчи қаватдаги рақамини излаб бораркан, киприқларида пайдо бўлган ёшни артиб, Яшар фикрини ўзгартирган-у, келиб қолиши мумкиндек ортига ўгирилди, аммо торгина, ярим қоронғу, поллари чириган, ёйилган кир ва фақирона таомларнинг чучмал бўйи анкиётган коридорда ўзидан бошқа тирик жонни кўрмади.

Хонасида бир ўзи ўтирган Барно Нодирани кўриб, эсини йўқотиб қўяёзди. Бундай онлар фақат энг яқин кишиларнинг бир-бирларини жуда соғиниб: агар ошиқлар бўлса, фироқнинг ҳар сонияси юракларни қон қилганда; агар дўсту ёронлар бўлса, дийдор ширинлиги қанчалик лаззатли эканлиги ҳис қилинувчи учрашувлардагина рўй беради.

– Бўлди, жоним, йиғлама, – уввос тортаётган қизни юпартди ўзи ҳам ёшини тия олмаётган Нодира. – Мана, келдим-ку!

Барно унинг юз-кўзидан ўпди:

– Айланай ўзимнинг меҳрибонимдан! Мен бахтиқаро етимчани сен ҳам унутиб қўйдингми, деб кўркқандим! Ўқишларинг қандай? Яшар...

Нодиранинг томоғига бир нима тикилди.

– Салом... айтди.

– Саломат бўлсин, – кизарди Барно. – Мен негадир... келсанг ҳам... фақат у билан келасан, деб ўйлаб юргандим. Майли... мана бу ерга ўтир.

Кўрсатилган жойга ўтирган Нодира дугонасига зимдан кўз ташлади: деярли ўзгармабди, ўшандек навнихолгина... Йўк, кўзлари алланечук киртайиб қолибди. Қошлари... қошлари шунча қалинмиди? Ё қалам урганми? Лабини ҳам бўяган, шекилли?

– Очилиб кетибсан.

Барно унинг нимага шама қилаётганини тушуниб, ҳали ёш қуримаган кўзларида қайғули қулғу ўйнади:

– Э, – ҳафсаласизлик билан қўл силкиди у (Нодира бу ҳам унинг янги одати эканлигига эътибор берди), – бу ерда ҳамма шундай қилади. Ёки ярашмабдими? Артиб ташлайинми?

– Сенга ҳамма нарса ярашади, – қулди Нодира. – Фақат менга ғалати кўринапти... кўникмаганим учунми.

– Балки ўқиётганларга бунга рухсат беришмас?

– Билмадим, кизиқиб кўрмабман. Майли, кўнглингга олма. Ўзингдан гапир, нима иш қиляпсан? Чой қадоклайсанми?

Навбатдаги қўл силкиш:

– Қайда! У цехда махсус таълим олганлар ишлайди. Мен ҳозирча ўрганувчиман, яъни... шогирд. Кейинчалик тузукрок иш беришни ваъда қилишмоқда. Бу ерга келганларнинг ҳаммаси дастлаб шогирд тушаркан.

Нодира беихтиёр атрофга кўз югуртирди: йўк, уларнинг хонаси бунга қараганда анча саришта. Анови... каравот устида ётган нима? Узун пайпокми? Ёнгинасида қизғиш-сарғимтир соч толалари ўралиб ётган тарок. Бу кимнинг тўшаги бўлса? Ҳар ҳолда Барноникига ўхшамайди. Бу ерда... аллақандай ёқимсиз ҳид бор, тўрт тарафдаги деворларга турли сурат ва плакатлар дидсиз равишда илиб ташланган.

– Маошинг яхшими? – ўтирилди у дугонасига.

Барно кулди:

– Ўзига яраша. Бир мартагина маош олдим ўзи. У ойдан бу ойга етказса бўлади. Вой, мен жиннини қара! – деди у бир пайт ўрнидан сакраб тураркан. – Чой кўйишни унутибман!

– Овора бўлма, – унинг кўлидан тутди Нодира. – Ҳозир кетаман. Эртароқ келганимда ҳам бошқа гап эди. Йўлнинг канчалик олис эканлигини ўзинг биласан-ку.

– Фақат чой! – деди унинг бунчалик тез кетишини ўйламаган Барно хафа бўлгандай.

– Бошқа пайт. Яхшиси кел, бир оз суҳбатлашиб ўтирайлик.

Аммо улар ҳеч қанча суҳбатлаша олмадилар – хона эшиги очилиб, турли ёшдаги учта қиз (Ёки аёлларми? Ҳар ҳолда уларнинг ёши Барнога қараганда сезиларли даражада катта эди) кириб келди ва шу заҳоти хонани арзон атир ва махорка хиди босди.

– О, Барношка, меҳмонинг борми дейман! – деди улардан бири, салқи юзига қалин мойупа уриб, кўзига сурма тортгани русчалаб. – Дўмбоккина экан! – Нодирага баҳоловчи назар ташлади у. – Дугонангми? Сен билан етимхонада ўсганми?

Барно қўрқа-писа Нодирага кўз ташлади:

– Ҳа... лекин ҳозир университетда ўқийди!

– Университетда? – ишонмагандек қайтарди аёл. – Зўр-ку! Бўпти, айт, тез-тез келиб турсин. Балки уни ҳам ўзимизга қўшиб олармиз. Хўш, – у каравотда ётган тароқни олди. – Кийинамиз бўлмаса! Барношка, бўла қол, кечикамиз. Йигитлар машина заказ қилишган. Айтганча, Алик сени жуда мақтади, – илжайди у қизга кўз қисиб қўяркан, – зўр экан, деди!

– Биз кинога бормокчи эдик, – деди уятдан кизариб кетган Барно Нодирага. – Балки бирга борарсан? Яхши кино дейишяпти. Американики...

Нодира бу ерга келаётганида дугонаси билан кўпроқ ўтириб, узоқроқ суҳбат қилишни мўлжаллаган, аммо Яшарнинг қилиғи ҳаммасини чиппақка чиқарганди. Бу камлик қилгандек, ундан ҳеч ийманмай кийиниб-ечинаётган аёлларнинг ўзига дам-бадам ташлаётган баҳоловчи нигоҳлари...

– Мен борай, – деди у ўрнидан тураркан. – Ётоқхонамизга ўт.

– Кузатиб қўяман.

– Йўк, йўк! – шошиб қолди Нодира. – Ўзим кетавераман! Шу ерда хайрлашганимиз маъкул.

– Яна қачон келасан? – кўзлари намланди Барнонинг.

– Келаман! Бўпти, яхши қол.

Барно уни қаттиқ бағрига босди:

– Дугоналарингга... Яшарга салом айт!

– Албатта!

Нодира эшикдан чиккан захоти аёл Барнонинг тепасида тўхтаб, истехзоли илжайди:

– Яшаринг ким? Илгариги... детдомдаги ухажёрингми?

– Соня опа! – деди аранг чидаб ўтирган Барно унга ғазаб тўла кўзларини тикиб. – Нега Алик ҳақида... Шуни сиздан биров сўраганмиди?!

Соня хахолади:

– Нимасини яширасан! Сен энди эркин, балоғат ёшидаги кизсан. Ёшлигингда бу бевафо дунёнинг бор лаззатидан баҳраманд бўлиб қолмайсанми, нодон киз! Кўз очиб-юмгунингча умр ўтади-кетади! Мана, бизга қара ва қандай яшаш кераклигини ўрган... Бўлди, – деди у норози оҳангда, гўё у Барнони эмас, Барно уни хафа қилгандек. – Сенга нотақия ўқиб ўтиришга вақт йўқ! Чиқиб, юз-кўзингни ювиб кел. Роса дийдиёлашгансанларми дейман, икки етимча! Бу туришда йигитларнинг хузурига қандай чиқасан? Бўл тез! Кутиб қолишмасин.

Барно чайинишга эмас, унинг фаҳш балқиб турган юзини кўрмаслик, юрагига ханжардек ботаётган сўзларини эшитмаслик учун ташқарига отилди.

У энди чиганокларга бой (улар ўнга яқин бўлиб, бутун қават учун мўлжалланганди) ювиниш хонасининг деразасига бош тираб, қандайдир ўзларига ярашмаган тезлик билан (Балки югурсалар бўлармиди?) узоклашаётган Нодира ва Яшарни кўзидан оқаётган қайноқ ёш билан кузатиб турарди: шунча жойдан келиб, ҳеч курса ҳол сўрашни ўзига эп кўрмабди. Номигагина бўлса-да! Қандай кечирилмас айбим (севганимми?!). бор эдики, ҳатто кўришни истамабди!

Яшар Нодиранинг нохуш кайфияти (у йиғламоқдан нарибери эди), Барнонинг хузуридан бунчалик тез чиққанини ўзича тушунмоқда эди: “Мендан хафа – балки... киришим керакмиди!”

Автобусда ортларига қайтишар экан, Нодира хаёлчан нигоҳини йўлдан узмади, Яшар билан бир оғиз гаплашмади, ҳатто ёнгинасида турганини сезмаётгандек ҳам эди.

“Ҳа, у аёлларнинг кимлиги аниқ! Беғубор севгиси жавобсиз қолган бахтиқаро Барно эса шулар орасида. Алик деганлари ким? – Нодира алам билан кўзларини юмди. – Ким бўларди, агарки ўша аёлларнинг таниши бўлса! Шўрлик киз. Ўқишга кирганида бу балоларга дуч келмасмиди. Энди нима бўлади? Бир умр шундай яшайдими?”

Қанчалик уринмасин, ётоқхонага яқинлашиб қолганларида барибир кўз ёшини тўхтата олмади, фойега кирганида эса Яшар билан ҳатто хайрлашмай, хонаси томон чопқиллаб кетди.

Яшар-чи?

У ҳар бир ошиқ қалб сингари маълум маънода худбин бўлишга улгургани, қачон бугунги кун тугаб, эрта бўлишини кутарди, кўз ўнгидан энди фақат биргина сиймо жой олгани – Камола!

Ўттиз тўртинчи боб

Орадан бир ҳафта ўтиб, Юсуф ётоқхона кироатхонасида китоб ўқиб ўтирган Нодирага (у энди кизнинг қаерда кўпроқ бўлишини яхшигина билиб олган, ўрталарида дўстона саломалик пайдо бўлган) яна бир яхши фильм келганини айтганда, у аввал кулди.

– Майли! – деди сўнг. – Қизларга айтиб кўраман.

– Қизларга?! – иккиланиб қолди Юсуф. – Лекин мен... иккитагина...

– Нега? – муғомбирона илжайди Нодира. – Ёки пулингиз етмадими?

– Пулим? – кизарди Юсуф. – Йўқ, пулим бор эди... ҳа-а-а, чипта бошқа қолмаган экан! Энг охиргисини олгандим!

– Нега ҳадеб ёлғон гапираверасиз? Билиб қўйинг, мен ҳазилкашларни эмас, ёлғончиларни ёмон кўраман.

Энди Юсуф дадиллашди – киз очикдан-очик унинг ўшанда айтган сўзларига ишора қилмоқда эди ва бу ишора...

– Унда ростини айтаверайинми? Ҳафа бўлмайсизми? – деди у Нодиранинг кўзига тик қараб.

Йигитнинг чехрасидаги илгари ҳеч қачон кўрмаган катъийлик ва жиддийликни кўриб, Нодиранинг юраги дукуллади.

– Нега ҳафа бўлайин?

– Унда эшитинг. Хуллас... мен... сизни...

Нодира тезда китобни ёпиб, ўрнидан турди:

– Бўлди, бошқа ҳеч нарса деманг! Чипталарингиз бугун-гами?

Юсуф негадир ўзини йўқотиб қўйди.

– Энди оламиз-да! – деди у бир пайт гуноҳкорона илжа-йиб. – Бошқа кизлар ҳам бирга боради, деганингиз учун... ёлғон гапиргандим. Ўтинаман! Фақат иккимиз борайлик!

Бир зум нима дейишини билмай қолган Нодира жойига қайтиб ўтирди ва китобни очди:

– Йўқолинг! – деди варақлардан кўз узмай. – Ёки бугун чипталарни олиб келасиз ёки сизни бошқа кўрмайин!

* * *

Фильмдан қайтар эканлар, Нодира унинг сўзларига на ишонини, на ишонмасликни биларди.

– Ёдингизда бўлса, кимларни ёмон кўришимни айтгандим сизга. Ҳазиллашмаяпсизми? Янада тўғрироғи – алдаяпсизми?

– Ўзим бир неча марта кўрдим, лекин бу... комсомол ишлари билан боғлиқ бўлса керак, деб ўйлагандим. Кейин баъзи гуруҳдошларимиз иккисини кинода ҳам кўришибди. Нега бунча хайрон қолаяпсиз? – кулди Юсуф. – Нима қилибди? Мана, масалан, иккимиз...

– Иккимизни тинч қўйинг, илтимос, – уф тортди Нодира, – ҳозир Яшар хақида гапираяпмиз! Мен, гапнинг очиғи... – Нодира бир оз тин олди. – Юсуф ака, сиз Ойгулни биласиз-а? Менинг хонадошим, дугонам?

– Жудаям чиройли киз.

– Яхши пайқабсиз! – кулди Нодира унга ғалати қараб. – Ўша... нима десам экан... Яшарни... уф! – жойида депсинди у. – Тушунаяпсизми-йўқми?

– Яхши кўрадимиз? Севиб қолганми?

– Оғзингизнинг бир чеккасидан чиқиб кетади-я! – пиклади Нодира. – Ҳа! Шуни айтмоқчи эдим! Бўлдими!

– Нима қилибди? – елкасини қисди Юсуф. – Шуни ҳам муаммо деб кўтариб юрибсизми? Бир куни ўзи билиб олгач, тинчийди-қўяди. Севмаганга суйкалма, деганлар.

Нодиранинг ёдига негадир Барно тушди.

– Буни... шунчалар осон деб ўйлайсизми?

– Билмадим яна. Чунки бундай нарса... яъни, жавобсиз севги бошимга ҳали тушмаган. Агар биронта қиз менга эътибор бермаётгани, кўнгли бошқада эканлигини билсам, ўлсам ҳам унга яқинлашмайман ва... бошқаларга ҳам шуни маслаҳат берган бўлардим.

Неғалигини ўзи билмайди (балки гап ўзи ҳақида кетаётгандек туюлгандир?), Нодиранинг бирдан ғайирлиги келди:

– Шунақа денг? Ўзингизга жуда ишониб юбормаяпсизми?

Жойида тўхтаган Юсуф Нодирани қўлидан илк бор туйиб ўзига қаратганда, қиз унинг қафтлари илиқ, бармоқлари каттик, кучли эканлигини сезиб, бадани жимирлаб кетди.

– Шунга умид қиламан. Бу ёғи энди... сизга боғлик.

Улар йўлнинг қолган қисмини бошқа ҳеч нарса демай, лекин қўлларини бир марта ҳам қўйиб юбормай босиб ўтдилар.

* * *

– Мен ҳаммасини биламан ва... табриклайман.

– Юсуф айтдимми? – кулиб юборди Яшар қиздан анча пайт кўз узмай тургач. – Умрим бино бўлиб унингдек оғзи бўш одамни кўрмаганман! Ҳа, нега илжайсан? Унда билиб қўй – мен-да ҳаммасини биламан! У ҳар бир қадамларинг ҳақида менга ҳисоб бераяпти. Лекин... билмадим, нима учун.

Нодира кўзларини сузди:

– Оғзи бўш дедингми? – сўради у худди ўзига тегишли ҳеч нарса дейилмагандек. – Яна қандай камчиликлари бор? Умуман... қандай одам ўзи? Ахир, доимо ёнидасан-ку!

Яшар ундан нима иташаётгани, энг нозик туйғулар сирини ўзига ишонилаётганини бирдан сезди. Бу ҳолат ҳам ҳаётда камдан-кам рўй бериб, фақат энг яқин – шунга муносиб бўлса, албатта! – кишига ошкор қилинади.

Ростини, фақат ростини айтиш керак. У қандай бўлса – шуни!

– Юсуфми? – деди Яшар бир оз тин олгач. – Ажойиб йигит. Энг яхши инсонларда бўлиши мумкин бўлган барча хислатлар унда мавжуд: виждонли, кўнгли очиқ (қўли ҳам – буни қандай қилиб эрдан чиқариб бўлади!), мард, раҳмдил... умуман, ўзини билган ҳар қандай қизни бахтли қилишга қодир. Оғзи бўш бўлса, нима қилибди? Бу, менимча, камчиликка кирмайди. Писмиклардан кўрқ, деганлар.

– Бошқа пайт десаларинг майли эди, лекин оилавий байрамда (эндигина урф бўлиб бораётган янги йил байрамини шунақа таърифлашаётгани етимхонадалигидаёқ кулоғига чалинганди) бегона одам нима қилади? – деди Яшар худди шундай баҳс эртаси куни хоналарида бўлиб ўтаётганда барча таклифларни рад қиларкан.

Ойгул каби Юсуф ҳам бўш келишни истамасди.

– Жуда билағон бўлиб кетмаяпсанми? – деди у. – Янги йил оилавий байрам эканми? Сендан эшитишим! – У бир оз ўйланиб қолди. – Бўлса бордир, аммо нима бўлгандаям кечикдинг – ўттиз биринчи декабрь куни бир дўстим билан келаман, деб ёзиб юборганман. Агар йўқ десанг, билиб қўй... мен ҳам қоламан!

У Яшарни “қўрқитиш” учунгина бу сўзларни айтаётган бўлиб, аслида, уйига ҳеч нарса ёзмаганди. Ҳафта сайин келиб турган хатларда соғинаётганларини – айниқса, онаси! – шу кунни интизорлик билан кутишаётганини ёзишар, унинг ўзи ҳам ҳар сонияда уйига талпиниб турарди. Қолаверса, Нодира ҳам Ойгулникига кетаётганини бугун маълум қилиб, бу ерда қолишнинг Юсуф учун энди кизик жойи қолмаганди.

Лекин у бошқа бир нима – Яшарнинг аллақачон бошқа ёққа таклиф қилинганини билмасди. Тўғри, бу ҳам оила бўлиб, дўстларига айтган гаплар мантиқан ўша хонадонга ҳам тааллуқли эди, лекин Камола худди билиб тургандек, бу эътирозни олдиндан бартараф қилганди.

– Ранжимайсизми, сизга бир нимани айтсам? – деганди у Яшарга икки кун илгари гапни узоқдан бошлаб.

– Наҳотки сиз бировни ранжита олсангиз? Ишонмайман.

Камола ўнг қўлини кўксига қўйиб, оҳиста таъзим қилди :

– Раҳмат комплемент учун! Хуллас, ваъда бердингиз-а?

– Кўп қўрқитманг-да одамни! – кулди Яшар.

– Гап шундаки, сиз Янги йилни... бизникида кутиб оласиз. Тўхтанг! – деди Камола Яшарнинг лаб жуфтлаётганини кўриб. – Илтимос, охиригача эшитинг. Берган ваъдангизга ишонган ҳолда, мен ҳозир ҳаммасини очиқ айтишим, сиз эса нима учун эканлигини билиб олишингиз керак: мен кеча онамга сиз ҳақингизда батафсилроқ... тўғрироғи, иккимизнинг муносабатимиз ҳақида... билмадим, тўғри қилдимми-йўқми... бор гапни айтгандим. Ҳа-да, қачонгача яшириб юраимиз!

Назаримда онам... қўрқиб кетгандек бўлди, қўлларини

ковуштирганча анча вақт кўзларимга тикилиб тургач, бир сўз демай мендан узоклашди. Кейинроқ, бир юмуш билан меҳмонхонага кириб колганимда, дадамга (мана, каерга кетган экан!) куйиб-пишиб нимадир деётгани устидан чикдим. Мени кўриб, хижолатга тушиб колганларидан гап нима ҳақда бораётганини тушуниш ҳеч кийин эмасди.

Нима деб жавоб беришларини билмай, юрагим сикилиб турганида – ётиш олдидан – онам мени ёнига чақирди ва кизарганча... Янги йилга сизни олиб келишимни сўради! Тўхтанг – энг асосийси турибди ҳали! Биласизми, дадам ҳам хизмат машинасида ишдан қайтаётганида... бир неча марта кўрган экан! Уйимга кузатиб қўйган пайтларингизда! Хуллас, у киши ҳам сизни кўрмоқчи. Шу! – жилмайди Камола. – Энди бемалол гапиришингиз мумкин – ҳар иккала қулоғим ҳам ихтиёрингизда!

Яшар воқеаларнинг бунчалик тез ривожланиши, орзулари йўлидаги тўсиклар бунчалик тез олиб ташланишини ҳали-вери кутмаганди. Камола билан яқин муносабатда бўла бошлаганидан сўнг юрагида қандайдир бир хижиллик ўрин олган, ўзини киз, тўғрироғи, унинг оиласи билан таққослар ва бу таққос ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Ҳа-да! Етимхонада тарбия олган ҳеч кими йўқ йигитни ким куёв киларди! Айниқса, Камоланики каби ўзига тўқ, обрўли оила. Отасининг ҳам болалигида етим колганими? Буни унинг номаълум, ҳатто сирли ўтмиши билан тенглаштириб бўладими!

Шундай пайтларда унинг юрагини алам ўртар, ким эканлигини тезроқ билиш истаги билан ёнар, тез орада бунга эришишга умид киларди. Кейинми? Кейин нима бўлиши номаълум, аммо шу оилага муносиб бўлгандан сўнггина уйланади. Камола уни маълум маънода шошириб қўйгани билан, айтганларида жон бор эмасми? Қизлари тақдирини ким билан боғламоқчи эканлиги қайси ота-онани кизиктирмасин? Таклифнинг кутилмагандалигими? Шукур қилиш керак эмасми? Кимлигини эшитгач (Камола онасига нимани “батафсил” гапириб бергани кундек равшан-ку!), бирданига орани узишни талаб қилганларида нима бўларди?

* * *

Ўтаётган йилнинг сўнгги куни.

Кўплар умид қилиб кутган, уч-тўрт кун олдин элаб ўтган киш рамзи эриб, фақат иморатлар сояси тушиб турар жойлар-

дагина колгани ҳисобга олинмаса, фаслнинг номини “окловчи” – юпка кийинганларнинг этини жунжиктирувчи изғирин бу ҳисобга кирмайди – ўша белги йўқ эди.

Яшар кош қорайгач, оиланинг узоқ-яқинлари байрам билан табриклаб, кизчаларни совға-саломлар билан сийлаб, хайр-хўш қилганларидан сўнг келди.

Ташқаридан караганда бошқа кўшниларикидан фарк қилмаса-да, ҳовли ичкараси унинг соҳиби ростдан қурувчи-муҳандис эканлигидан далолат берарди: ҳамма уй ва ёрдамчи иморатлар бир-бирига мутаносиб, ранглар ва қурилиш ашёлари ишнинг кўзини билиб танланган, ҳовли саҳни ҳажмига кўра яна ўша кўшниларикидан фарк қилмагани билан, кенгрок, шинамрок эди. Рўзғор буюмлари ҳам батартиб, ҳаммаси жой-жойида, лекин энди бу Камола ва онасининг уринишлари натижаси бўлса керак.

Яшар умри давомида биринчи марта бировнинг уйига совға-салом билан келди: ичига икки донадан олма, анор, нок, ёнғок, у номини билмайдиган конфет ва яна нималардир солинган ялтирок, шаффоф, ҳар текканигда шалдираб турадиган, сиртига “С новым годом!” деган ғажакдор ёзув ва ёноқлари кип-қизил, серсокол, кўлида қаландарлар тутадиган асо ушлаган қорбобо сурати туширилган “падарка” – қопчаларни (етимхонадалиги пайтида ҳар янги йил олдидан ўзига ҳам шу каби қопчалардан тегиб турарди, лекин ўзи Камоланинг сингилчаларига атаб олаётган қопчаларнинг ўшаларга караганда оғиррок эканлигига дўкондаёқ эътибор қилди) узатганда, раҳмат айтиб қабул қилган қизчаларнинг қизиқувчанлиги устун келди шеклли, ундан кўз узмай жойларида туришаверди.

– Меҳмонхона печига кўмир ташламасанг ўчиб қолади, – деди Камоланинг онаси Яшар билан саломлашгач қизига ўгирилиб. – Чой ҳам кўй.

Келганидан бери синовчан нигоҳини узмаётган аёл (ёши қирқлардаги оқ-сарикдан келган бу аёлнинг исми Ҳулқар эди) тўрт тарафидан шойи кўрпачалар солинган хонтахта тўрини кўрсатганида, меҳмондорчиликдан ҳам кўра кўпроқ “кўрикка” келганини яхши тушуниб турган Яшар индамай бориб, чордона қурди.

Очиғи, Яшар бунақа ўтиришга кўникмаганди ва умри давомида...

Йўқ, сира тўғри келмаган экан! Лоақал бир марта! Бу тарзда ўтириш ўзбек хонадонларида эркаклар учун энг биринчи

одоб белгиси эканлигини эшитган ва энди ҳамма нарсани унутиб, бардоши қанчага етиши ҳақида қайғурарди. Балки, стул тақлиф қилсалар яхши бўлармиди?

У хонага сездирмай кўз ташлади. Ана, устига попукли духоба ёпинғич ташланган стол атрофида суйанчиғи баланд-баланд, қизғиш ёғочдан ишланган юмшоқ стуллар қатор турибди-ку!

Сал қолди унинг хўрсиниб қўйишига, аммо уй бекаси қараб турган экан, бунинг имкони бўлмади.

– Хуш келибсиз. Ўқишлар, ишлар яхшими? – сўрашди аёл.

– Яхши. Барчаларингизни янги йил билан қутлайман, узок умр, бахт-саодат, ўқиш ва ишларингизда улкан муваффақиятлар тилайман!

“Директоримиз бизни шунақа табриклармиди? – қизарганча ўйлади Яшар етимхонада ҳар йили катта тантана билан ўтказилувчи янги йил байрамини, унинг қўлидан олинadиган “падарка”ларни эслаб. – Чучмал чиқмадимикин? Эҳ, индамайгина ўтирсам бўларкан...”

– Ўзингизни ҳам, – деди Хулқар сал бўлмаса қулиб юборай деб. – Сира тортинманг, хўпми. Бир оздан сўнг амакингиз ҳам келиб қолади. – У Яшарга яна бир марта баҳоловчи назар ташлади. – Камола имтиёзли равишда ўқишга қабул қилинганингизни айтади доим. Сизларда шу даражада кучли билим беришадими?

– Бу... одамнинг ўзига ҳам боғлиқ, – деган Яшарга сўзлари нокамтарона янграгандек туюлди ва тезда қўшиб қўйди. – Фақат мен эмас, яна битта қиз ҳам шундай битирганди...

– Ҳа, ўқийман деган одамга ҳеч нарса халақит беролмайди. У қиз ҳам биронта ўқишга киргандир? Вой, шунақами! Қандай яхши! – Хулқарнинг яна нималарнидир сўрагиси келар, аммо эндигина танишаётганлари учун, ўзини унчалик эркин сеза олмаётганди. – Ўтиришимни! – деди у бир пайт тезда ўрнидан туриб. – Ҳали қанча иш ётибди! Пиширик, бошқа нарсалар дегандек... Сиз бемалол ўтираверинг, хўпми!

Аёл қандайдир пиширик тайёрлашдан ҳам кўра уни хижолат қилмаслик учун чиқиб кетди дея ўйлаган Яшар шу заҳоти оёқларини хонтахта тагига узатиб, уюшиб қолган томирларини укалади – энди нафақат мана шунақа қилиб ўтириш, ҳатто стулларга қараб ҳам истаганингча хўрсиниб қўйса бўларди!

“Ҳа, мен... биз ўсиб-улғайган шароит барибир хонадон-

лардан фарк қилади, – ўйлади у. – Хатти-ҳаракатлар, айтаётган сўзлар, ўзимни тутишимда қандайдир... ўзгачалик бор. Бу Юсуф ва унинг ўртоқлари билан бир хонада жойлашган куним айникса сезилганди. Ҳеч бўлмаса, мана шу... ўтиришни олайлик! Махтумқулида қандай байт бор эди? “Биров билан ошно бўлай десангиз, маърақада ўтириб-туришин кўринг”... миди? Нахотки у мана шунақа ўтиришни назарда тутган бўлса? Ё гуркманлар бошқача ўтирадимми? Нима бўлганда ҳам бировни билиб олиш учун шунчалик муҳим нарса экан-да бу. Яна ким билади... балки шоир бутунлай бошқа нарсани назарда тутгандир”

Унинг хаёли энди Камола, унинг оила аъзоларига кетди.

Онаси-ку, сипогина аёл экан, лекин отаси қанақа бўлса? Катта мансабдаги одам эмасми, бирданига сўраб колса-я... ни-ятлар қандай, нега қизимга илакишиб қолдинг, деб?

Ўвлидан қизчаларнинг шодон кийкириклари янграб, сўнг эркак кишининг нималардир дегани эшитилди – афтидан у қизчаларини эркалаб, уларга совға улашаётганди.

Яшар хузур қилаётган оёқларини хонтахта тагидан тортиб олишга улгурмай, эшикни қия очган Ҳулқарнинг ойдек юзи кўринди:

– Меҳмонхонага ўта қолинг, – деди у ним табассум билан. – Амакингиз келдилар. Чойни ҳам ўша ёққа киритдик.

Яшар хонадон соҳибини ўзи кўрган суратлар бўйича умуман бошқача тасаввур қилганди: хипча, оёқ-қўллари узун-узун. Лекин ҳозир унга башанг кийинган, тиниқ юзли, пешанаси кенг, сочлари худди шу ерда сал сийраклашган, аммо бирон-тасига оқ тушмаган салобатли киши ўнғайсиз жилмайганча қараб турарди.

У салом берган Яшарга ҳар иккала қўлини узатди.

– Ваалайкум-ассалом! Қани, мана бу стулга... йўқ, йўқ, мана бунисига дедим. Яхши. Зерикмадингизми? Яшанг. Эртароқ келмоқчи эдим, лекин ҳеч иложи бўлмади... Хў-ў-ш, ҳа, мана чой, қайтаринг. Айтгандек, меҳмонхона совуқ эмасми? Э, қойил! Барча саволга “йўқ” жавобингиз тайёр экан-да! Нима десангиз денг-у, лекин бу йилги янги йил ўхшамади – болалар хурсанд бўлиши учун ҳеч бўлмаса кечга яқин озгина қор ташласа бўлармиди... Хў-ў-ш-ш... Исмингиз... Яшар эди-я? Меники Мардон, шаҳар қурилиш бошқармасида ишлайман. Ана, танишиб ҳам олдик. – Яшар унга чой қуйиб узат-

ди. – Энди ўзингизга ҳам... майли, озгина тўкилса ҳеч нарса килмайди, ана сочик, артиб олинг. Мен учун бу янги йилни кутиб олиш сал бошқачарок бўладиганга ўхшайди. Нима учунлигини биласизми? – илжайди Мардон. – Ҳа, каердан ҳам билардингиз. Гап шундаки, бу байрамни мен ҳар сафар хотинкизлар даврасида кутиб олардим... яъни, янгангиз ва кизларим билан. Бугун эркаклардан икки киши бўлдик. Ҳатто ким билан тўкиштириб ичишни ҳам билмасдим! Айтгандек... ичасизми? Яна йўқми?! Алдаётган бўлманг тагин? Аттанг. Майли, озгинадан шампан ичсак ҳеч нима килмас – байрам-ку! Мен ҳам ичишни Германияда ўрганганман, унгача оғзимга олмасдим. Уларнинг миллий ичимлиги бор, “шнапс” дейишади, русларнинг “водка”сидек. Пивони ҳам хуш кўришади, айниқса, баварияликлар... Э, тўхтаг! – кулди у. – Бу одам Германияда нима килиб юрибди, деб ҳайрон колмаяпсизми ўзи? Нега?! Биласизми?! Оббо, сиз-ей! Разведкангиз ёмон ишламаскан. Бўпти, бўпти, гапларим тагин оғир ботмасин, бир-биримизни мана шундай якинрок билиб олганимиз яхши. Бор икир-чикири билан. Қани, чойдан яна озрок... устига солаверинг, ҳеч нарса килмайди.

Агар уй бекаси ҳовури шифтга ўрлаб, хиди димокни китикловчи паловни олиб кирмаганида, у яна қанча гапирарди – ёлғиз Яратганга аён. Яшар унинг нега бундай қилаётгани ва бу каби бирёқламали “суҳбатга” алоҳида тайёргарлик кўрганини ҳам тушуниб турарди – ўртада ҳеч бўлмаса бир неча сонияга пайдо бўладиган жимликдан ўзи асрасин! Айниқса Яшар учун бу кони азоб бўларди.

Ноз-неъматлар билан тўлдириб ташланган столда лаган учун жой топиш анча қийин кечди, ҳеч бўлавермагач, Мардоннинг назарида “ортикча” бўлган баъзи пиширикларни ойнавандли буфетга олиб қўйишга тўғри келди.

– Нега иккита қошиқ? – гўё ҳайрон колди Мардон. – Ўзларинг келмайсизларми?

– Биз ошхонада ўтирадиган бўлдик, – ҳеч кимга қарамай жавоб берди Хулкар устма-уст қўйилган нақшин нонлардан бирини синдирар экан. – Қани, ўзингиз бошлаб беринг. Бирон нима керак бўлса, хабарлашиб турамиз. Ош бўлсин!

Бека чикиб кетгач, Мардон Яшарга қув назар солди:

– Майли, шунга қарор қилишибдими, биз бечоралар нима ҳам дердик. Қани, бисмиллоҳу раҳмону роҳиммм...

Яшар ошга қўл узатаркан, капкири у ёқдан-бу ёққа тебраниб, чиқ-чиқ юраётган соатга кўз кирини ташлади: энди тўққиз бўлибди, янги йил киришига ҳали уч соат бор.

Бир пайт хаёлига келган ўйдан ғалати бўлиб кетди: бугун шу ерда қоладими? Ярим тундан сўнг кетишига йўл қўйишмас? Ҳеч бўлмаганда, хавотир олишларини важ қилиб! Нокулай бўлмасмикин!

Бутун умри ётоқхоналарда ўтиб, ақлини танигандан буён шу кунга қадар ғам ва ташвишлари бир маромда кечувчи тўлақонли оила яшайдиган уйда бирон марта бўлса-да тунамаган, бунақа оилаларда ҳаёт аслида қанақа кечишини тасаввур ҳам қила олмайдиган Яшар учун бу ростдан ҳам ғалати, ҳатто ғайритабиий эди.

* * *

Биринчи курсни битириш арафасида ушбу хонадоннинг деярли тўлақонли аъзосига айланган Яшар Камоланинг ота-онаси ундан нима иштаётганларини ҳам билиб олди. Ўша янги йил окшомидан сўнг ўртада анча-бунча яқинлик пайдо бўлиб, суҳбатлар энди очикрок тус ола бошлагач, онаси бирикки марта ўғиллари йўқлиги, агар имкони бўлса, Камолани куёвдан ҳам кўра ўзларига... ўғил бўлиши мумкин бўлган йигитга бериш орзулари борлигини қистириб ўтди. Гарчи “ич-куёв” деган сўз бирон марта тилга олинмаган бўлса-да, Яшар ўзига бу оилада қандай ўрин ажратилаётганини пайқамаслиги мумкин эмасди.

Пайкаганда нима? Хафа бўлиши керакми? Нима учун? Камолага эришиши барибир ҳам шу инсонларга боғлиқ эмасми? Билмасмиди, кизлари ва унинг ўртасидаги муносабат бошқа ҳар қанақа ҳолатда уларни қониқтирмаслигини? Худога минг қатла шукр қилиши керак эмасми, унинг қимлигини – ёки, насл-насаби умуман номаълумлигини! – била туриб, қаршилиқ кўрсатмаётганларига? Қай бир жихати билан ёқибдики, кизларига муносиб кўришмаяпти, пайти келганда, мана, ниятларини ҳам яширишмаяпти, ён-атроф, қўни-қўшнилар орасида гап-сўз бўлишдан қўрқишмай, ҳар келганида очик чехра билан кутиб олиб, атрофида парвона бўлишмаяпти. Қизчалар ҳам – балки ҳали гўдак бўлганлари учун бегона ва бир оз тортинчок бу йигитнинг нима учун уйларига серкатнов бўлиб қолгани моҳиятининг тагига етмагандирлар – энди ундан тортинмай

қўйишган, Камоланинг айтишича, уч-тўрт кун кўринмай қолса, ҳатто сўрайдиган бўлишибди.

Айнан шу оила билан яқиндан танишув натижаси ўлароқ ўқишни сиртки ёки кечки бўлимга ўтказиш нияти ҳам ният-лигича қолиб кетди. Бир гал шу ҳақда айтганида, анча вақт унга тушунмай қараб турган Камола нега бундай қилмоқчи бўлаётганини сўнграқ англади шекилли, деди:

– Майлими, бу ҳақда... дадам билан гаплашиб кўрсам?

– Итимос Камола, ўртамиздаги ҳамма гапларни уларга етказиб ўтирманг! – кизариб кетди Яшар. – Нима фарқи бор? Бу билан муносабатларимиз ўзгариб қолмайди-ку!

– Лекин буни дадам билан бамаслаҳат ҳал қилмасангиз хафа бўлиши мумкин, – деди Камола. – У киши катта ҳаёт тажрибасига эга.

“Катта ҳаёт тажрибалари” билан ўртоқлашган Мардон гапни бирданига сиртки ва кечки ўқиш ҳеч қачон қундузги билан тенглаша олмаслигидан бошлади: “Ўртамиёна талаба бўлганда бошқа гап эди, лекин Камоланинг сўзларига ишонилса (шу ерда у қулиб қўйди), уни “буюк ишлар” кутиб турибди (Яшар шу ерда университет комсомол кўмитаси котибининг сўзларини эслади), факультет раҳбариятининг аллақачон эътиборига тушган. Ҳаётда одам доим юксак мақсадларни кўзлаши керак, Яшар эса бу нияти билан гўё... нима қилиб бўлсаям дипломни қўлга киритишни кўзлаётгандек. Ҳа-да, сиртки ёки кечкида ўқиётган талабада яна қандай истак бўлиши мумкин? Агар бошқа истаги бўлганида ҳам, ушбу бўлимлар керакли даражадаги билимни бера оладими? Киши ўз иқтидорини ҳурмат қилиши, эъзозлаши керак, уни бўлар-бўлмас икир-чикирлар йўлида қурбон қилмай...”

Ҳа, баъзи бир қийинчиликларга дуч келаётгандир, лекин уларни эндиликда ўзига... – Мардон сал кизариб, керакли сўз излаб қолди, – бегона бўлмай қолган одамлар билан бирга бар-тараф қилса, оқилона иш бўларди.

Мардоннинг дипломатларга хос тарзда қоғозга ўраб берилган маслаҳати, аслида, бажарилиши керак бўлган кўрсатма эди. Яшар бундан оғринмадимикин, дея хавотирланган Камола эртаси кун уни “юпатди”.

– Хаёлингизга бошқа ўй келмасин – яхши ўқишингизни иштаяпти, холос! Айтгандек, шу суҳбатларингиздан кейин

дадам сизни роса мактабди! Онамга! Мехнатдан қочмайдиган одамларни у киши жуда қадрлайди.

Яшарнинг иккинчи бир катта нияти – назарида у ҳамма нарсадан устун турарди – Нодирага берган ваъдасини амалга ошириш ҳам шу каби якун топди. Биринчи курсни битиргач ўзининг ўтмишини билиб олиш учун – имкон қадар, албатта! – сафарга отланмоқчи бўлганини айтганида, Мардон унинг дилини оғритмайдиган қилиб, бунинг нима учун кераклигини сўради.

Яшар мақсадини айтар экан, гап ўз-ўзидан Нодирага тақалди.

– Нима, – таажжубланди Мардон, – ўша қиз... синглингиз бўладими?

Эр-хотин кўз уриштириб олишди.

– У ҳам сиз билан ўқийдими? – ажабланаётганини яширмади суҳбатда иштирок этаётган Хулкар ҳам. – Шундай дедингиз, шекилли?

– Ана, сиз эса ҳеч кимим йўқ, деб ўйлаб юрибсиз! – кулди Мардон салдан сўнг Нодирага оид баъзи бир тафсилотларни эшитиб бўлгач. – Зўр-ку! Жуда ҳам бўлиши мумкин! Ҳатто ютуқларингиз ҳам бир хил экан!

Хулкарнинг эса кизиқиши ошгандан-ошиб борарди:

– Уни кўрсак бўладими?

– Бизни доим... ёнма-ён қўйиб томоша қилишарди, – жилмайди Яшар. – Иккимиз ҳам болаликда шундан кўрқардик... йўқ, уялардик! Билмадим, келармикин.

– Унга Камола ҳақида айтганмисиз?

– Биз бир-биримиздан ҳеч нимани яширмаймиз.

Бир озгина давом этган музокарадан сўнг Нодирани яқин орада улар билан таништириш ҳал бўлди, дея ҳисоблаётган Мардон Яшар кўзлаб турган сафарга яна қайтди:

– Жуда қийин, – деди у бош чайқаб. – Ҳаммага эгизаклар бўлиб туюлар экансиз-у, лекин ҳатто туғилган йилларингиз турлича! Исм-шарифларингиз ҳақида-ку, айтмай! Қўрқаманки (фақат хафа бўлманг!), бу уринишингиз ҳеч қандай натижа бермайди. Сиз ва ўша кизнинг истакларини тушуниб турибман, лекин воқеликка ақл кўзи билан қараш керак. – Мардон ўнғайсиз жилмайди. – Менинг муаммоларимга бу одам нега аралашаяпти, ҳатто йўлдан қайтармоқчи бўлаяпти, деб ўйламанг тагин. Марҳамат, бемалол йўлга тушишингиз мум-

кин! Бирок мантиқан ўйлаб кўрилса... сизларни топиб олган ёки топширган ўша одам ёки бир неча шахс... кимлигингизни билганида, бундай чалкашликка йўл қўйилмасди. Агар мўъжиза рўй бериб – энг биринчи манба сифатида, албатта! – айнан кимнинг қўлидан қабул қилингангиз аниқланса ҳам, уни топиш осон бўлмайди. Кексароқ бўлса, аллақачон вафот этиб кетгандир, ёшроқ бўлса... Биласизми, истаганча тахмин қилиш мумкин. Дейлик, ҳалигина айтиб ўтганимдек, ўша одам кимлигингизни умуман билмайди. Агар бошқа-бошқа жойда ва бутунлай бошқа одамлар томонидан топилган ва тегишли муассасага топширилган бўлсангиз, сизларнинг эгиз бўлганингиз ҳақида – гап аслида мана шу ҳақда бормоқда, тўғрими? – бирон хулоса чиқаришнинг ўзи қулгули. Чунки буни ҳар икки томон ҳам билмайди. – Мардон ўйланиб турди. – Ёдингизда бўлса... аввалги суҳбатимизда, бирон муаммо пайдо бўлиб қолса, дўст-ёронлардан кўмак сўраш айб эмас, дегандим. Тўғрими? Яшанг. Бу муаммо ҳам ўз кучингиз билангина ечиладиганга ўхшамайди. Шунинг учун, сабр қилишингизни сўраган бўлардим. – У кафтини стол устига тап этиб қўйди. – Эҳ, қани эди вақти бемалол одам бўлганимда! Керакли жойларга ўзим бошлаб бормасмидим! Лекин кўриб турибсиз, уйга фақат тушлик қилгани-ю, ухлагани келаман. Таътилни эса ҳар доим қишда беришади... қурилиш ишлари қамайганда. Яшар, ўғлим, келинг шу юмушларни бир китоб қахрамонининг сўзлари билан айтганда “яхши кунлар келгунга қадар” қолдирсак! Нима дедингиз? Вақтимиз бемалол, имкониятларимиз кўп бўлганида? Кўрмаган, билмаган жойларингизга сизни юбориб, – у нигоҳини четга олди, – биз қандай хотиржам ўтира оламиз? – Мардон бир оз ўйланиб тургач, давом этди. – Яна ўзингиз биласиз, мен фақат фикримни айтдим, холос. Якуний қарор қабул қилиш фақат сиздан.

Йиллик имтиҳонларни топшириш билан банд бўлгани, Юсуф билан яқиндан танишгач, муносабатлари кундан-кун илиқлашиб бораётгани, ҳаётга энди мутлақо бошқача кўз билан қарай бошлагани учунми, Яшар томонидан айтилган бу янгилик Нодирани унча хафа қилмади, қолаверса, Мардоннинг сўзлари унинг ўзида сақланаётган гумонларни (бирон натижа чиқишига у ҳамон ишонмасди) бир қадар тасдиқлаганди.

– Яхши одамларга дуч келибсан, – деди у хаёлчан, сўнг жилмайди. – Айтганча, у қиз билан мени қачон таништирасан?

Ўзи билан нафақат Камола, балки ота-онаси ҳам танишмоқчи эканлигини билганидан сўнг ўйланиб қолганини кўргач, буни ўзича тушунган Яшар далда беришга ошиқди.

– Истасанг Юсуфни ҳам таклиф қиламиз!

– Нима? – қулди Нодира. – Юсуфни нима қилишади? У мен билан сенга сираям ўхшамайди-ку!

* * *

Бу суҳбат қулоғига етиб келмаган бўлса-да, ўзида ҳам деярли шу каби фикр пайдо бўлган Юсуф ҳузур қилиб керишди-да, кийим жавони рўпарасида ечинаётган Яшарга ўгирилди:

– Биласанми, ёзги таътил бошлангач, Нодирани олиб кетмоқчиман. Қоракўлга! Бир ўзи нима қилади бу ерда? Сен ётоқхонамизга бегонадек бўлиб қолдинг, – илжайди у, – борингдан йўғинг кўп. Ўзим ёз бўйи шу ерда қолардим-у, лекин уйда нима деб ўйлашлари мумкин? Қолаверса, Нодирани кўргач, мени ўша қизга уйлантириш фикридан қайтишса керак... биласанми, ўтган сафар борганимда, яна шу ҳақда гап очилди. То ўқиш битмагунча уйланмаслигимни айтиб, аранг қутулдим. Сени ҳам олиб кетаман, – давом этди Юсуф бир оз сукут сақлагач. – Қайтанга яхши бўлади, дабдурустандан бир ўзини олиб боргандан кўра! Нима дединг? Яхши ўйлабманми? Гуруҳдошларимни меҳмонга олиб келдим, дейман! Кейинроқ, уч-тўрт кун ўтгач – агар вазият шуни тақозо қилса! – ҳаммасини тушунтираман.

– Мен бора олмасам керак, – деди шимини тахлаётган Яшар. – Умуман, уни олиб боришдан аввал уйингдагиларни огоҳлантириб қўйсанг, яхши бўларди. Айтиб бўладими, тагин хафа қилиб қўйишмасин. Онанг, ўқиган қизларга ўралашма, деган экан-ку.

Юсуф илжайди:

– Шу пайтгача истагимга қарши туришмаган ва умид қиламанки, бу сафар ҳам шундай бўлади. Қисқаси, бора олмасам керак, деган гапингни йиғиштир. Ҳеч бўлмаса бир ҳафтага! Шу вақт ичида тоза бир-бирларингни соғиниб, ички қолмассизлар! – Юсуф ётган жойида яна керишди. – Айтгандек, тўй қачон ўзи? Шу йилми ёки бир-икки йил қутасизларми? – Жавоб бўлмади. – Тушунарли, демак, ёз бўйи бўш бўлар экансан. Ёдингда бўлса, қишда – янги йил арафасида ваъда бергандинг, кейинроқ борарман деб. Ана шу “кейинроқ” энди келди!

Ўттиз бешинчи боб

Нодира батист рўмолчасини (ниҳоятда нафис пуштиранг бу рўмолча Юсуфнинг саккизинчи март баҳонасида қилган кўпдан-кўп совғалари орасида эди) кўзидан олди:

– Иложи йўқ, Юсуф ака, – деди у хиёбондаги ўриндикда ёнма-ён ўтиришаркан. – Буни кўпдан буён айтмоқчи бўлиб юргандим, лекин юрагим бетламаётганди. Мана, гап очилди, энди индамасликнинг иложи йўқ. Хуллас, ота-онангиз мени... қабул қилмасликлари мумкин. – У кизарган кўзини Юсуфга тикди. – Таништираётганда нима деб айтасиз? Етимхоналарда ўсган, ҳеч кими йўқ, ота-онаси кимлигини ҳам билмайди, дейсизми? Эшитганман, биламан – етимхонада ўсганларни аксарият одамлар шубҳа билан қарши олади... йигитми, қизми, фарқи йўқ. Шунинг учун, илтимос, мени тўғри тушунинг ва... хафа бўлмаңг.

Юсуф бу ҳақда умуман ўйламаганди, деб ҳисоблаш хато бўларди. Шунинг учун ҳам олдиндан айтиб, ота-онасининг кўнглига ғулғула солиш, гап-сўзни кўпайтиришни истамаган, яхшиси, ўзини олиб бораман ва ҳаммалари билан таништираман – қандай киз эканини ўзлари билишсин, кўришсин, деб режалаштираётганди. Ҳа-да, тоқайгача индамай юради? Нима учун? Агар оркаворатдан кимлардандир эшитишса (дейлик, Норбой билан деярли кўшнилари, фарзандлар бирга ўқишаётгани туфайли оилалар ўртасида яқинлик пайдо бўлган, илгари кўзга ташланмайдиган борди-келди айнан уларни деб анчайин тезлашганди), турли хил хаёлларга боришмай-дими?

Мабодо қаршилиқ кўрсатишадиган бўлса ҳам, бу борада қабул қилинган қатъий қарори бор эди – нима бўлмасин фақат Нодирага уйланади, арзимаган иқир-чиқирларни деб севган кишисидан воз кечмайди!

Юсуф қизнинг бармоқларини авайлаб тутди:

– Бу фақат иккимизга боғлиқ нарса эканлигини унутаяпсиз. Ўтинаман, олдиндан хулоса чиқарманг! Мақтанаяпти, деб ўйламанг-у, уйимдагилар ҳеч қачон истак-хоҳишимга қарши турмаган. Агар ҳамма айтганларига кўнаверганимда, аллақачон... – Отаси олиб бермоқчи бўлган кизни кўз олдига келтирган Юсуф беихтиёр жилмайди. – Майли, бунинг энди аҳамияти йўқ.

– Кейинрок борсак-чи? – деди Нодира йигитга миннатдорона кўз тикиб. – Икки-уч йил ўтиб, бир-биримизни обдон си-наганимиздан сўнг? Ким билади, балки унгача... унгача уйин-гиздагилар сизни йўқлаб келишар... ўшанда... таништиарсиз.– Хаёлига келган бу ўйдан Нодиранинг кўнгли бир оз таскин топди. – Ҳа, ўшанда менга ҳам бу қадар нокулай бўлмасди! Тушунинг, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, қиз боланинг йигит кишининг уйига бориши... нима десам экан... хуллас, шаънига ярашмайди. Қолаверса, агар... борганимда ҳам... – йўқ, давомини эшитинг! Бу – бораман, деганим эмас, шунчаки гап келганда айтаяпман! – мен бутун ёзни сизникида ўтказа олмайман. Буни ақлга сиғдириб бўлмайди. – Нодира ғамгин жилмайди. – Хат ёзишиб турамиз. Хавотир олманг, ёлғиз колмайман. Яшар шу ерда-ку!

Ўртага жимлик чўкди.

– Ҳеч канақа хат-пат ёзмайман, – деди узоқ вақт ўйланиб колган Юсуф ниҳоят. – Керак эмас.

– Нега?! – унга хавотирланиб тикилди Нодира. – Ёки келиб турасизми? – тахминлади у.

– Келмайман ҳам! Чунки... чунки келиш учун олдин кетиш керак.

Қиз унинг нима демоқчи бўлаётганини тезда тушуна олмади, сўнг...

– Юсуф ака! – ўрнидан туриб кетди у. – Нима деётганингизни биласизми! Ҳозирдан ҳаммаларининг кўзига мени ёмон кўрсатиб кўясиз! Ёки шуми ниятингиз?

Юсуф кизни қайта жойига ўтказди.

– Мен сизни ташлаб кета олмайман, – деди у энди Нодиранинг қўлларини кафтлари орасига оларкан. – Бу канақаси бўлади – сиз бу ерда, мен уйда? Хавотир олманг, бирон баҳона топарман.

– Ҳеч канақа баҳона топишнинг кераги йўқ. Барибир, қачон бўлмасин ҳаммаси аён бўлганда, гап сизга эмас, кўпроқ менга тегади. Сиздан ўтинаман – бу ниятингиздан қайтинг! Майли, хат ёзишнинг кераги йўқ, лекин... хафтасига келиб ту-ринг. Хўпми? Қарабсизки, арзимаган бир-бир ярим ой шу билан ўтади-кетади. Келишдикми? Билиб қўйинг, агар мана шу таклифимга ҳам йўқ десангиз... хафалашиб қоламиз!

– Нодира!

– Энг маъқули шу. Келиб-кетиш учун қандай баҳона то-

пиш – ўзингизга ҳавола. Ёнимдаги қизлар ҳам уйга олиб кетамиз, деб қўйишмаяпти, Балки, излаб келганингизда, – кўзида ёш билан илжайди, Нодира, – топа олмассиз ҳам.

Юсуф унга ишониб-ишонмай қаради:

– Кимникига кетаяпсиз?

– Аниқ айта олмайман. Менимча... барчалариникига борсам керак. Ҳар куни хонамизда шу ҳақда гап кетаяпти. Кўраяпсизми? Сиздан бошқа меҳрибонларим ҳам оз эмас! Бўпти, турайлик энди, кеч бўлиб кетаяпти.

Ўрнидан туришга шошмаётган Юсуф ниманидир тинмай ўйларди.

– Бўпти! – деди у бир пайт. – Уйга борган заҳотим сиз ҳақингизда айтаман! Балки ўзим келарман ортингиздан, балки... онам билан! Олиб кетиш учун! Қандай тортинчоқ келинга дуч келганларини бир билиб қўйишсин!

– Юсуф ака! – кизарди Нодира. – Нега бир нимани тушунмайсиз? Севги-муҳаббат ўз йўлига, лекин келин деганлари фақат тўй ўтгандан кейингина ўзи тушадиган уйга қадам босиши мумкин!

Юсуф унга бир неча сония кулимсираб қараб турди:

– Бўпти, унда тўйни тезлаштирамиз! Демак, онам ёки отамнинг келишини уйингизга совчилар келиши, дея қабул қилаверинг!

Айтган сўзларидан шу сингари хулоса чиқаришларини ҳеч қутмаган Нодира на кулиши, на йиғлашини биларди, бунинг устига, дафъатан Юсуфнинг оғзидан чиқиб кетган “уйингиз”, “совчи” деган сўзлар ҳам гангитиб қўйганди.

Мана унинг ҳақиқий аҳволи! Совчилар тақиллатиб келадиган эшикнинг ўзи йўқ-ку унда! Уларни кутиб олувчи ота-онаси, яқин-йироқлари қани! Мана тақдир уни қанчалик шафқатсизлик билан жазолаган!

Ҳа, болаликда ўзини билдирмаган турмушнинг янада аччиқ шарт ва талаблари энди унинг қаршисида бутун борлиғи билан бўй кўрсатмоқда эди: қанақасига келин бўлсин у! Қизим бўйи етиб, бир уйнинг остонасидан хатлаб ўтади, деб онаси сеп йиғмаган, келинликнинг энг нозик жиҳатлари, қайнона-қайнота ҳурмати ҳақида унга бир оғиз шипшитмаган бўлса! Ким уни ёр-ёр билан кузатиб боради? Энг сўнгги пайт пешанасидан ўпиб, бахтли, ували-жували бўлишини тилайдиган ота қани? Тўйдан сўнг уни йўқлаб борувчи опа-сингил, ака-ука, хеш-ақраболар-чи?

Келин... Уни жондан севгучи (бунга Нодиранинг шубҳаси йўк!), қаршисида жилмайиб турган мана бу йигит қандай ишга кўл ураётганини билиши керак! Ота-онамга айтаман, дедими? Ҳа, бориб айтсин! Балки, бу юришлари умуман бекоргадир ва барчасига вақтида чек қўйишга тўғри келар! Нима бўлганда ҳам сиздан воз кечмайман, дедими? Бунингдек қурбонлик унга асло керак эмас! Келин сифатида кимнингдир уйига оёк қўяр бўлса, ҳеч ким бундан норизо бўлмаслиги керак!

Нодира ич-ичидан босиб келаётган аламини аранг босиб, деди:

– Унда эшитинг: уйга борганингизда ҳеч нарсани яширмайсиз! Эшитаяпсизми? Ва унутманг – бизнинг бундан кейинги муносабатимиз уларнинг нима дейишига боғлиқ бўлади! Яхши қолинг!

Самимиятга тўла сўзлари қизнинг дил ярасини бехосдан тирнаб юборганини анчагина кеч англаган Юсуф то ўзига келиб ортидан эргашгунча, у анча олисга бориб қолганди.

* * *

Янги ўқув йили бошланганига бир ҳафта ўтмай, у ҳовликқанча Нодиранинг хонасига кириб борди:

– Келишди! – деди у якка ўзи ўтирган қизга. – Ҳозир хонамда ўтиришибди! Яшар ҳам бор.

Уйига борганида ўрталарида нима гап бўлгани, бир неча кун давом этган баҳсу мунозаралар, кўз ёши-ю (бу – онаси томондан) дўк-пўписалардан сўнг (бу энди отасининг иши: Нодирадек зийрак қиз ҳаммаси силлиқ кечганига барибир ишонмаслигини билган Юсуф буни ҳам яширмаганди) ўзлари келиб қиз билан танишмоқчи эканликларидан хабардор бўлсада, бунчалик ишнинг тез бўлишини ўйламаган Нодира шошиб қолди.

– Мен нима қилишим керак?! – ранги оқарди унинг.

– Кўришгани ўтмайсизми?

– Нокулай!

– Нимаси нокулай? Фозил ва Норбойга то кеч тушгунча бирон жойда бўлиб туришларини айтаман. – Бир оз ўйланиб турган Юсуф давом этди. – Балки мен ва отам ҳам бўлмасмиз! Ҳа, шуниси тузук! – У нима деб жавоб беришни билмай турган қизнинг кўлини қафтлари орасига олди. – Сиз кўркманг! Ҳаммаси ҳал бўлган!

– Унда... боришим шартмикин?

– Оббо! – кулиб юборди Юсуф. – Ёки шу арзимаган истакларига ҳам қарши турамизми? Йўқ, жоним, хафа бўлишлари мумкин. Бўпти, ярим соатлардан сўнг хонада онам икковингиздан бошқа ҳеч ким бўлмайди!

Нодиранинг ҳаяжонланаётгани барибир билиниб турарди.

– Мен... Ойгул билан ўтаман! Майлими?

Шу тобда ҳамма нарсага рози бўлиб турган Юсуф эшик кабзасини тутганча Нодирага ўтирилди:

– Истасангиз барча хонадошларингизни олиб ўтинг! Лекин кечикманг, илтимос!

У чикиб кетгандан сўнг деворга илиб қўйилган тошойна рўпарасида узок вақт туриб қолган Нодира тақимига тушувчи мўл-кўл сочини ёйиб, энди тароққа қўл урган эди ҳамки, хонадош дугоналарининг аввал оёқ дупури, сўнг кулгани ва ниҳоят эшикнинг ҳар галгидек ғийкиллаб очилгани эшитилди.

* * *

Иккисининг ҳам кайфияти аъло бўлганидан бу кунни сайру томоша билан ўтказишга аҳд қилишди. Ҳазилми! Нодиранинг “кўриқдан” омон-эсон ўтиб олганини бундан бошқа яна қай йўсинда нишонлаш мумкин!

Олдиндан қилган тазйиқ ва тайинлашлари остида бўлса керак, она ўғлининг “топилдиғига” нафақат ортиқча, умуман ҳеч қанака савол бермади. Қайтанга, Нодира билан бирга қелиб, ундан кам қисинмаётган қизлар билан очилиб суҳбатлашди, қаердан келганларини сўради, ётоқхона шароити билан кизикди, ўртадаги столни тўлдириб турган ширинлиг-у мевалардан олиб ўтиришга қистагани-кистаган бўлди.

Чаккаларига тушган бир-иккита ок толани ҳисобга олмаганда, ташки кўринишидан Юсуфнинг нақ ўзи бўлган ота эса Нодирани кўрмади ҳам. Фақат эртаси куни, кетар олдиндан ўғлини бағрига босиб хайрлашаркан, хотини билан маъноли кўз уриштириб олгач, ҳозирча ўқишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликни тайинлади.

– Бу иккалангга, – деди у Юсуфнинг чўнтагига бир даста пул тикиб қўяркан. – Агар анови дўстинг зорикиб қолса, ундан ҳам кизганма. Ҳа, айтганча, байрамларда, таътил пайтлари уйга олиб бор. Тортиниб ўтирмасин.

Қип-қизариб кетган Юсуф ҳарчанд уринмасин, отасининг

сўнги сўзлари айнан кимга тегишли эканлигини билмай қолаверди...

Шаҳарнинг қоқ марказидаги хиёбонни айланиб юришар экан, бу сафар йўлакларда эмас, дарахтлар орасида баргихазонни супуриб турган Саодатга кўзи тушиб, Юсуф беихтиёр тўхтади. Бу аёлни бор-йўғи иккинчи бор кўраётганига қарамай, бир пайтлар Яшар айтган сўзлардан сўнг уни жуда яхши эслаб қолган ва бирданига таниганди.

– Нега у аёлга қараб қолдингиз? – қулди Нодира унинг нигоҳи қаерда эканини пайкаб. – Танишингизми?

Юсуф тезда ўзига келди:

– Танишим?! Йўғ-е, нималар деяпсиз! Шунчаки... иши жуда оғир бўлса керак, деб ўйлаяпман, – деди у бошқа нима дейишни билмай.

– Супуриб-сидиришнинг нима оғирлиги бор экан! – деди Нодира фаррошни кузатар экан. – Менимча, завод-фабрикаларда ишловчиларнинг иши бундан оғирроқ. Умуман олганда, ишнинг осони йўқ. Масалан, ўқишни битиргач, ўзимиз ҳам ишга борамиз. Ўйлайсизки, ўшанда осон бўладими? Мактаб пайтимда муаллимларимизнинг эртадан кечгача у синфдан чиқиб, бунисига кириб юрганини кўрардим. Ҳар бирида кам деганда ўттизта ўқувчи. Ораларида мўминқобиллари ҳам, тўполончилари ҳам бор, бири дарсини тайёрлаб келган бўлса, иккинчиси китобни ҳатто очиб қарамаган. Ўқитувчи шўрлик уйига бориб ҳам тузукроқ дам олмайди – диктантларни текшир, баёну иншоларни бирма-бир ўқиб чиқ. Айниқса аёл киши бўлса, буларнинг ҳаммасидан ортиб, рўзғор ишларини ҳам қилиши керак. – Нодира Саодатдан кўз узмаган ҳолда сўзларкан, Юсуфнинг қўлидан тутди. – Юринг, мана бу ерга ўтирамиз, – деди у ўзларидан сал наридаги бўёқлари ўчиб кетган ўриндиқга имо қилиб. – Ростини айтсам, оёқларим толиб кетди. Сиз-чи? Чарчамадингизми?

– Менми?!

Нодира қулиб юборди:

– Бошқа ким бўларди! Нима бўлди сизга? Худди гапларимни эшитмаётганга ўхшайсиз!

Юсуф уни яхшигина эшитаётган, аммо хаёли бутунлай бошқа нарса билан банд эди: тезроқ бу ердан кетишса яхши бўларди! Аёл ўшанда Яшарни таниб қолганидек, Нодирани ҳам таниб қолмасайди! Ҳозир юмуши билан банд, лекин

бу қанча давом этиши мумкин! Ҳа, Нодира уни танимаяпти, тўғрироғи эътибор бермаяпти, лекин хотиралари тўсатдан уйғониб қолмаслигига қим қафолат беради! Кейин-чи? Ахир, шу аёлни деб унинг қанчалик хафа бўлганини Яшар айтмовди-ми?

– Қетсак-чи?

– Ётоқхонагами? – ажабланди қиз. – Бунча тез?

Юсуф нима қилишини билмасди: рост. Ҳали бир соат ҳам бўлмади-ку чикқанларига! Айнан бугун сайр қилиш истаги ҳамма нарсадан устун турган Нодира – бошқа пайтлари уни кўндириш осон кечмасди! – нима деб ўйлаши мумкин?

– Мен... хиёбоннинг нариги чеккасига ўтсак, демокчи эдим! Хилватроқ... одамлар камроқ ўтиб-қайтадиган жойга. Қетдикми?

Унинг сўзларини ўзича тушунган Нодира билинар-билинемас қизарди.

– Айниманг! – деди у қулиб. – Бизга шу ер ҳам бўлаверади, Қайтанга томоша қилиб ўтирамыз. Юринг! Вой тавба, юрсангиз-чи! Майли, беш дақиқа ўтирайлик, сўнг қайтамыз... жуда зерикиб қетган бўлсангиз! – Бир оз ноз ва киноя билан айтилган бу сўзлардан сўнг Юсуфнинг бўйсунушдан бошқа иложи қолмаганди. Ўриндикга бориб ўтиришгандан сўнг Нодира унга юзланди. – Ҳа, айтгандек, нимани гаплашаётгандик?

Юсуф бирдан фикрини жамлай олмай қолди:

– Анови фаррош аёл...

– Қўйинг ўша аёлни! Бунча! Мен қасбнинг осони бўлмаслигини айтаётгандим. Тарих ўқитувчиси бўласиз-ку! Билмадим, бу хотира билан қандай қилиб йилларни-ю саналарни эслаб қоласиз! Демак, давомини эшитинг...

Юсуф энди уни эшитмас, хавотирга тўла кўзларини барғихазон супурган кўйи – худди атай қилаётгандек! – айни улар ўтирган ўриндик томон секин-аста яқинлашиб келаётган аёлдан узмай турарди. Хайрият, бошини кўтармаяпти! Балки бу ерда одамлар ўтирганини пайкаб, сал наридан ўтиб кетар? Балки – о, қани эди шундай бўлиб чикса! – Нодирани танимас? Лекин... Яшарни таниганди-ку!

Ўша ҳодисадан сўнг бир оз вақт ўтиб, унинг Нодира билан учраша бошлаганидан хабардор Яшар суҳбатлардан бирида Саодатни кўриб қолганлари ҳақида қизга гапирмасликни тайинлаган, лекин шундан бери орадан бир йилча ўтиб, Юсуф

ушбу воқеани ҳатто унута бошлаганди. Акс ҳолда, кизни ушбу хиёбонга бошлаб келармиди!

Ҳаммаси Юсуф истамаётгандек бўлиб чикди – уларга беш-олти кадам қолганда бошини кўтарган аёл қаддини илкис ростлаб, Нодирага тикилганча қолди, у эса – негалигини ўзи билмайди – ўрнидан туриб кетди ва шошилганча салом берди.

– Бу ерни ҳам супурмокчимисиз, хола? – сўради у кейин. – Яхши, биз ҳозир кетамиз. Туринг, Юсуф ака.

Нодирани шунингсиз ҳам бу ердан тезроқ олиб кетишга шай турган Юсуфга жон кирди:

– Ҳа, ҳа, кетдик! – деди у кизнинг кўлидан судрагудек тортиб.

Лекин бегона аёлнинг ўзига термулиб турганидан ҳайратга тушган Нодира бундайин “кўполликка” эътибор берадиган ҳолда эмасди.

– Биз... дам олаётгандик... хола, – деди у беихтиёр изоҳ бераркан. – Талабалармиз. Бирга ўқиймиз.

Юсуфга тез кўз ташлаб олган аёл Нодирани баттар ҳайратга солди.

– Мени танимадингми? – деди у жилмайишга ҳаракат қилиб.

Киз кутилмаган саволга нима деб жавоб беришни билмай Юсуфга ўгирилди, у эса – четга: бўлди, томоша тугади! Тўғрироғи, энди бошланади!

“Ким бўлди бу аёл?! – ўйларди Нодира негадир юрагига ҳавотир оралаб. – Нега мен уни танишим керак эди? Ҳа... кўзимга иссик кўринаяпти... лекин, қаерда, қачон кўрганман уни? Демак... у мени танийди. Юсуф эса уни! Бекорга аёлни кўриб тўхтаб қолмаган экан!”

– Ёдингдами... мен бир пайтлар сизларни ўқитгандим, – деди бир пайт аёл. – Кейин... Яшар иккингни бир неча марта... шу ердан ўтиб-қайтаётганларингда кўрдим, лекин ўзимни танитишга... юзим бўлмади.

Кўлини беихтиёр оғзига олиб борган Нодира кўзларини катта-катта очиб, унга бош-оёқ разм солди.

– Сиз... муаллима!!! Исмингиз...

– Саодат... Бир йиллар бўлиб қолди-ёв... Яшар мана бу йигит билан ўтиб бораётганда... мени таниганди. Айтмаган экан-да. Мен унга янги соат олиб кўйибман. Ўтган ҳафта сотиб олдим. Эртарок олиш... эртарок сотиб олишнинг имкони бўлмади.

– Нима қилаяпсиз бу ерда?! – товуши бўғзидан нидо бўлиб отилиб чикди Нодиранинг. – Нега ўқитувчилик қилмаяпсиз? – Нодира Яшар иккисига ўзгача меҳр кўрсатган бу аёлнинг – илк муаллималарининг бошига эри билан боғлиқ қандайдир кулфат тушганини (ЧК шундай йўл тутгандики, Саодатнинг камалганини ҳеч ким билмай қолди, қавму қариндошлар эса оғир дардга чалиниб озодликка чиккачгина хабар топишди) ўша воқеадан бир неча кун ўтиб эшитган, аммо, Яшар сингари, мурғак қалби ва онги билан бу нимани англатишини идрок эта олмаганди. Кейинчалик, йиллар ўтиб, юраklarини эзган ўша воқеани унута бошлаган, бу аёлни қайтиб кўриш хаёлига ҳам келмаганди. – Нега... нега бизни бирон марта йўқламадингиз?! Нахотки ўша... соатни деб бўлса?

– Қандок келай... ахир... қамокда эдим, – аянчли жилмайди Саодат.

– Қамокда?! – ўзини сал ортга олди ранги ўзгарган Нодира. – Нима учун?! Нима қилдингиз у ерда?!

– Нима қилардим... ўтирдим. Яхшиси ўзингдан гапир. Қаерда ўқияпсан? – Нодиранинг жавобини эшитиб, унинг сўлғин юзи ёришди. – Қандай яхши, иккаланг ҳар доимгидек бирга экансан. – У жилмайди. – Айтганча... кўп бўлдим ярашиб олганларингга? Майли, энди бунинг фарқи йўқ, не бўлганда ҳам ақлларинг кирибди-ку. Мен эса... кўриб турганингдек, шу ерда ишляпман. Уйим, ота-онам бағрига қайтишга уялдим – биз томонларда қамокда ўтирган аёл кишини ҳали кўришмаган. Нега айнан фаррошлик қилиб юрибди, деб ҳайрон қолаяпсанми? Шу ишга жойлашиш учун ҳам уч ой елиб-югурдим. – Сал нарида турган Юсуфга кўз ташлаб олган Саодатнинг заъфарон юзига билинар-билинимас қизиллик югурди. – Айтганча... халакит бермадимми? Нима қилай, бир ҳафтадан буён сизларни... яъни, Яшар ва сени... кўрмоқчи бўлиб юргандим, лекин қаердан, кимдан сўрашни билмай... Мактаб ёки етимхонага ўтсам бўларди-ю, аммо... қайси юз билан! Мана, бахтимга, бугун дуч келиб қолдинг. – Саодат гўё кўнглидаги бор гапни бугун, ҳозирнинг ўзида айтиб қолишга шошилаётганди. – Қачон келасизлар? – Нодиранинг тушунмай қараб турганини кўриб, изоҳ беришга ўтди. – Айтдим-ку, Яшарга соат олиб қўйганман деб! Истаган пайтда олиб кетсин – мен ҳар куни шу ерданман.

– Нима кераги бор эди! – бир пайтлар ўзига жондек азиз

бўлган аёлнинг бунчалик хокисорлигидан эзилаётган Нодиранинг намланган киприклари пирпиради. – Ўзингиз бундай қийналиб юрганда! Унга ҳеч қанақа соатнинг кераги йўқ! Менимча аллақачон унутган ҳам!

– Лекин мен унутганим йўқ, – деди Саодат, сўнг Нодирага бир оз тикилиб тургач, жилмайди. – Чиройли киз бўлибсан. Илоё бахтингни ҳам берган бўлсин! – У бир зум ўйланиб турди. – Тўхта-чи... ҳали вақтларинг борми? Шошилмаяпсизларми? – у яна Юсуфга кўз ташлаб олди. – Балки, шу ерга келтирарман? Унчалик узоқда яшамайман... бир кампирнинг уйда ижарада турибман. Кутиб турасизларми?

Нодира нима дейишни билмас, ҳамон хаёлини муаллималари нима учун қамокда ўтиргани ҳақидаги жумбоқ банд қилиб турар, бу ҳақда сўрашга қайта-қайта ҳозирланар, лекин нимадир бунга халакит берарди. Ростини айтганда, Нодиранинг ўзи ҳам қамокда ўтирган аёлни умрида илк бор кўриб туриши ва бундан даҳшатга тушаётгани: “Нега қамашган? Қандай жинойти учун? Ахир, ҳозир ҳам, бундан олдинлари ҳам фақат таниқли шахсларни қамашарди-ку! Бу аёл... оддийгина ўқитувчи бўлмаганми? Умуман, қандай қилиб аёл киши қамокда ўтириши, уни қамаш мумкин?”

“Мен унута олганим йўқ...”

Наҳотки етимхонанинг Яшардек аллақандай тарбияланувчисига умуман тегишли бўлмаган соатни деб уялиб юрган мана шу аёл қандайдир жинойтга қўл урса? Йўқ, бунга ишониб бўлмайди!

Нима бўлганда ҳам уни хафа қилмаслик, қачонлардир илк сабоқ берганини унутмаслик керак. Ким билади, балки... уларни сақлаб олмоқчи бўлгани учун жабр чеккандир! Ҳа-да, яна нима бўлиши мумкин?!”

У босиб келаётган йиғисини аранг босиб, деди:

– Илтимос, овора бўлманг... мен... Яшар... албатта келамиз! Эртага!

– Эртага? – қайта сўради Саодат. – Жуда яхши, дарсдан чиқиб, тўғри шу ерга келаверинглар. – У атрофга хавотир билан кўз ташлаб олди. – Сизлар билан ҳали гаплашиб ўтирсам бўларди-ю, лекин иш қолиб кетаяпти. Бригадиримиз жудаям қаттиққўл аёл, – ҳазин жилмайди Саодат бир пайтлар ўзи ўқитган қизалоқ олдида худди ҳисобот бераётгандек. – Сал ишдан кўнгли тўлмаса, бўшатаман, деб кўрқитади! Айтганча, сабабини билмадим-у, ўзи ҳам... ўтириб чиккан.

Нодира аламдан лабини тишлади: педагогик маълумотли аёл аллақандай фаррошлиқдан ажралиб қолишга шунча кўркса! Бу нима кўргулик, ахир!

Унинг Саодатни бағрига босгиси, уввос тортиб йиғлагиси келар, бироқ ўзини босарди – бу ҳаракатлари билан яна вақтини ўғирлаши мумкин!

* * *

Юсуф гарчи ёнма-ён турган ва Нодира ҳамда аёлнинг барча сўзларини эшитган бўлса-да, кўп нарсани тушунмади: қанақа соат?! Нега у аёл Яшарга соат олиб бериши керак? Қанақа камок ҳақида гап кетаяпти?!

Нодира деярли югургилаб борар, унга етишга аранг улғураётган Юсуф ўзини ҳеч кечира олмаётганди – шундай кунни расво қилди-я! Нега тўхтади ўзи? Худди илонга дуч келган бақадек котди-қолди-я! Нега бирон нимани баҳона қилиб Нодирани тезроқ олиб кетишнинг иложини қилмади? Истаган гап билан уни чалғитиш, аёл билан дуч қилмаслик мумкин эди-ку!

Бир пайт Нодира тўхтади.

– Сиз илғари ҳам кўрган экансиз-да.

– Ҳа, – деди Юсуф ўзини бир оз йўқотиб. – Яшар иккала-миз... лекин ўртада шунча гаплар борлигини билмасдим. Мендан хафа эмасмисиз?

– Нега хафа бўлай, демак... Яшар сизга шуни тайинлаган. Юсуф ака, у яхши аёл – эшитганларингиздан бошқача хулоса чиқарманг! Эртага келганимизда нима бўлганини сўраб оларман. – Нодиранинг кўзларида ёш айланди. – Ёки ўзи айтади. Уни кўргани энди ҳар кун келиб тураман. – Қиз бир оз сукут сақлади. – Яшар у ҳақида нималар деган эди?

– Айтарли ҳеч нарса, – жилмайди Юсуф. – Сизларни асраб олмоқчи бўлгани-ю... тўсатдан кўринмай кетгани. Бўлди!

Нодиранинг хўрсинишлари-ю йиғиси билан тез-тез узилиб турган ҳикоясини тинглаб бўлгач, Юсуф бир зум ўйланиб турди.

– Нияти нелигини билса-ку... умуман қадам босмайди, – деди у сўнг. – Қандайдир бошқа йўлини топиш керак. Шунчаки... хиёбонга сайрга чиқамиз, деймиз-қўямиз, тўғрими? Кейин нима бўлса бўлар!

Яшар бу кутилмаган сайрга Камола билан келди.

Ҳа-да! Бир ўзи нима қилади иккисининг орасида? Қолаверса, энди улар учун Камола бегона эмас: Нодира уларникида меҳмон бўлди, туғилган кунлар, турли-туман байрамларни бирга нишонлаб, кинолардан ташқари бир марта театрға ҳам тушдилар, баҳорда Бахмалга саёҳатга боришди.

Ушбу сайрдан бир кун аввал Яшар кеча ётоқхонага бирга қайтаётган Юсуф ва Нодирага тасодифан дуч келиб, ғалати бўлиб кетганди: нега эрталаб шод-хандон сайрга чиқиб кетган қизнинг кайфияти бунчалар ёмон? Юсуф... Юсуф ҳам бошқача! Нима бало, урушиб қолишдимиз?! Ҳозирдан-а!

У етимхонада ҳам, олий ўқув юртига киргандан сўнг ҳам не-не “ошик-маъшук”ларни кўрмади! Лекин уларни чин маънодаги севишганлар деб атаса бўлармиди? Баъзи бир бунақа “жуфтлар”нинг ох-воҳ, ўлдим-куйдими олти, хатто уч ойга ҳам бормасди! Кейин, ҳеч нарса бўлмагандек, хатто хафа ҳам бўлмай – балки ташқаридан шундай кўринар? – ўзларига “янги” жуфт топишарди.

Наҳотки, Юсуф ва Нодиранинг муносабатлари шундай яқун топса?

Унга дуч келиб қолишгач, бир неча сонияга ўзларини йўқотиб қўйганларидан сўнг зўрма-зўраки жилмайиб, гўё ўртада ҳеч нарса бўлмагандек кўринишга уринганлари эса Яшарнинг дилини баттар ғашлади. Аммо нима қилсин? Бировларнинг кўнгил ишига аралашиб бўладими? Қолаверса, нима бўлгани-ю, айб кимдалигини қайдан билсин!

Кейинроқ эса – айнан уйқу олдидан – чойшабга яхшилаб ўраниб олган Юсуф гўё ҳозиргина ёдига тушиб колгандек, эртага ҳам Нодира билан сайрга чикмоқчи экани, уни ҳам таклиф қилиш нияти борлигини билдирди.

Бу энди ростакамига ғалати ва ўта тушунарсиз эди.

– Бугунгиси камлик қилдимиз? – деди у Юсуфга маънодор тикилиб. – Назаримда, Нодира сайрдан сал... Ёки менга шундай туюлдими?

– Кўзлари қизарганига шама қилаяпсанми? – илжайди Юсуф. – Шуни ҳам сездингми? Қойил! Лекин ҳеч гап йўқ. Айланиб юрганимизда, ўзи билан тарбия... яъни, ўқиган бир қизни кўриб қолди ва шунга хурсанд бўлиб, йиғи-сиғи қилишди. Қизларнинг қанакалигини ўзинг биласан-ку!

Урушиб ёки аразлашиб қолган, деган тахмини ўзини окламаганидан хурсанд бўлишига карамай, каравотдан қаддини узган Яшарнинг юзида безовталиқ акс этди:

– Биз билан ўқиган? – сўради у. – Ким экан? Нега Нодира менга айтмади? Чиройли... қорачадан келган... қизми? Чой кадоқлаш фабрикасида ишлайди-я? Ўшами?

– Қайдам, – деди ниҳоят гўёким “ўйланиб” қолган Юсуф. – Ўзинг биласан-ку, менда қизларга жудаям тикилиб қараш одади йўқ. Балки ўшадир. Нима... кўпдан кўришмагандиларми?

Яшар нигоҳини олиб қочди.

– Нодира... уни кам йўқлайдиган бўлиб қолди. У ҳам ётоқхонамизга ҳеч келмайди... негандир. Демак, эртага ҳам сайрга чикамиз де? – қулди ўзига ёқимсиз мавзунини ўзгартиришга уринган Яшар. – Лекин... тушунмаяпман... менинг боришимга не хожат?

– Ваъдалашилган. Бормасанг... хафа бўлиб қолиши мумкин.

– Қизик-ку! Кимга ваъда қилинган? Ким... кимдан хафа бўлади?

Юсуф талмовсираб қолди:

– Нодира дейман-да! Ишонмасанг, ана... йўқ ҳозир кеч бўлди... эртага ўздан сўрашинг мумкин!

– Қаерни айланмоқчисизлар ўзи? – деди агар бормаса Нодиранинг нега бунчалиқ хафа бўлишига сира ақли етмаётган Яшар.

– Марказий хиёбонни. Ҳозир жуда ўзгариб, очилиб кетган.

Яшар унга синовчан тикилди:

– Ёдингда бўлса... у ерда фаррош бўлиб ишлаётган бир аёлни кўрсатиб... у билан боғлиқ ўтмишимиз ҳақида ҳикоя қилиб бергандим. Гапнинг очиғи, ўшандан буён у хиёбонга яқинлашмайман. Биласанми, бир гал Камола ўша ёққа сайр қилишга борамиз деганида, аранг чалғитдим. Менга қолса, Нодиранинг ҳам ўша ёққа бормагани маъқул. Ёқимсиз хотираларни қайта жонлантиришнинг кимга керағи бор? Кейин, ёдингдан чиқмагандир, у мени кўриб қолганда ўзини... жуда бошқача тутганди. Демак, бизни учратиш унинг учун ҳам ёқимли эмас. Тушунаёсанми?

Юсуфнинг назарида гап чўзилиб кетаётгандек туюлди – бу туришда боришдан бўйин товлаши ҳам ҳеч гап эмас!

– Биз Нодира билан неча марта айландик, аммо унга кўзим

тушмади, – эснади у. – Менимча... ишдан кетган бўлса керак. Ёки бошқа жойга ўтказишган! Агар шундан хавотир олаётган бўлсанг, кўркма.

* * *

“Нима гап?! Кеча нима дегандинг менга?! Бу нима килганинг?” – кабилидаги саволлар ёғиларди унинг нигоҳидан. Нодиранинг хатти-ҳаракатидан ажабланган Камола ҳам йигитларга юзланди: ким бу аёл? Нодиранинг танишими?

– Бу арзон томошанинг нима кераги бор эди?! – жаҳл килди Яшар.

– Ростини айтганимда, келмасдинг, – унинг тирсагидан тутди Юсуф. – Сен билан учрашмоқчи, кўркма, еб кўймайди. Биласанми... жуда куйган аёл экан. Нима демасин, ҳаммасига хўп де! Ҳеч нарса сўрама! Тушундингми? Ҳеч нарса! Ана, яқинлашиб қолди, салом бер! Сал чиройингни оч! Жилмай!

* * *

Самарқанддек шаҳри азимнинг қоқ ўртасида шундай ховли бўлади деб сира ўйлашмаганди: томи нари-бери ёпилган, атрофи ҳар жойдан олиб келинган қинғир-қийшиқ темир-терсак билан ўралган бу хароба жойда биров яшашига ишониш қийин эди.

Лекин Саодат яшаркан. Унинг каталакдеккина, қоп-қоронғу, ҳатто деразаси йўқ хоначасида. Нимадан кўтарилгани номаълум ўрта деворнинг нариги томонида уй эгаси – ёши бир жойга борган кампир. У ҳам Саодат каби ёлғиз яшар ва хиёбоннинг қайси бир бурчагида писта сотаркан.

Аслида ёшларни бу вайронага таклиф қилишни ўйламаганди, лекин хайрлашиш олдидан Нодира унинг қаерда туришини сўраб қолди.

– Мана шу ерда, – деди Саодат етиб келганларидан сўнг, хижолатланганча. – Бошқа... тузукрок жойда туриш... нима деса экан... мен учун қимматлик қилади. Шунга ҳам ойликнинг ярми кетиб турибди. Нима иш билан шуғулланаётганимни эса кўрдиларинг. Менинг ўзим учун бу ҳолат ҳатто кулгули: сайр килувчилар уй бекаси сотган пистани чақиб, хиёбон, йўлакларни ифлос қилади, мен эса супуриб оламан – битта-миз тўзитсак, иккинчимиз супирамиз! Ва шунинг ортидан кун кўрамиз. Кўрдиларингми, жамиятимиз учун шунақа “фойдали” одамлар ҳам бор.

Саодатдан кўзини узмай, дам узилиб, дам қайта тикланаётган суҳбатлар асносида бу аёлнинг ким эканлигини аста-секин тушуна бошлаган Камоланинг чин дилдан унга раҳми келаётганди. Айниқса қандайдир бир соат ва у билан боғлиқ ҳолат кизни қаттиқ ларзага солди: қачонлардир Яшарнинг кўнглида нохуш хотиралар қолдирган мана шу муаллима бошига қандай кулфат тушганини айтиб, кўзида ёш билан ундан кечирим сўраганда ва кичкина баркут қутичани ирkit халати чўнтагидан чиқариб узатганда, у ортига тисланди.

– Ол, – деди овозида қатъият билан Саодат. – Сен билган соатни... бошка кўрмадим, акс ҳолда, унинг ўзини қайтарган бўлардим. Ма, ушла, яхши кунларингга буюрсин.

Саодат ҳамон кўл узатиб турар, нима қилишини билмай, ҳамроҳларига қараган Яшар бир пайт Юсуфнинг “ол!” дея ўзига имо қилаётганини пайқади.

“Нима деса ҳам хўп де!”

– Тўйингда такасан, хўпми Яшаржон? – деди Саодат Камолага яширинча кўз ташлаб. – Ҳозир ҳам... қап-қатта бўлиб қолганларингга қарамай, сизларни... бағримга олган бўлардим-у... аммо имконим йўқ-да. – У бир пас сукут сақлади. – Мен сизларни ҳеч қачон унутмайман. Мени ҳам унутманглар, хўпми?

* * *

Камоланинг хаёли не биландир бандлиги шундок кўриниб турарди.

– Биласизми, мен ҳозир нима ҳақда ўйляяпман?

– Нега билмас эканман, – деди чўнтагидаги баркут қутичага кўли тегиб кетишидан кўркаётган Яшар. – Пайкаган бўлсангиз керак, анавилар бу ерга нима учун келаётганимизни айтишмаганди. Хафа бўлманг-у... агар билганимда сизни бугунги “сайрга” таклиф қилмаган бўлардим. Собик муаллиманинг ўтмиши сизга қаттиқ таъсир қилганини кўриб турирман. Шунча нарсалар бўлганидан ўзим ҳам беҳабар эдим. Мени кечиринг, хўпми?

Камола бош чайқади:

– Мен бутунлай бошка нарса ҳақида ўйляяпман. У кишига ёрдам берсак бўлмасмикин?

– Қандай ёрдам? – сўради Яшар кизнинг нимани назарда тутаётганини англай олмай. – Қўлимиздан нима...

– Тўғри, сиз ва менинг қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, лекин... дадам-чи? Саодат опанинг касбига қайтиши борасида кўмаклашинг деб, илтимос килсак-чи?

– Камола, биламан, у кишининг обрў-эътибори, эгаллаб турган лавозимини ҳисобга олсак... ҳар нарсага қодир, қўлларида келмайдиган иш йўқдек, – деди анча пайтгача нима дейишини билмай турган Яшар. – Лекин Саодат опанинг эри қандай айб, қайси модда билан қамалганини эшитдингиз. Ўзи эса ҳатто нима учунлигини ҳам билмай ўтириб чикқач, касбига тиклашларини сўраб бормаган жойи, бош урмаган остонаси қолмабди.

– Мен барибир дадамдан сўраб кўраман. Ахир, бу канакаси – педагог одам фаррошлик килиб юрса? Гўё ҳамма жойни ўқитувчи босиб кетгандек! Яшаб турган жойини қаранг! Мен, ростини айтсам... йиғлаб юбормаслик учун аранг ўзимни тутиб турдим. Агар мактабга қайтара олмаганида ҳам... бошқа иш топишига ёрдам беради. Бунга ишончим комил.

– Бошқа иш? Нима бўлиши мумкин?

– Билмадим, лекин фаррошлик эмас!

– Қанийди! – меҳр тўла нигоҳини қизга тикди Яшар. – Нима дейсиз, соатни олиб тўғри қилдимми?

– Агар нотўғри қилганингизда аллақачон айтган бўлардим. Ҳа, айтгандек, нима бўлганди ўзи? Қандай килиб соатли “бойвачча” бўлиб қолгандингиз? Биринчи синфда-я! Одамнинг ишонгиси келмайди. Билагимдаги мана бу соатни дадам мактабни битираётганимда – роса хархаша қилганимдан сўнггина! – олиб берганди. Сиз эса... Қани, сўзлаб беринг-чи! Ҳали уйимизгача кўп йўл, улгурасиз.

* * *

Саодатнинг тақдири билан қизиқиб қолган Мардонга у ҳақда тўлиқ, ҳужжатлар асосида маълумот етказиш учун анчайин тер тўкишга тўғри келди. Авваламбор, аёлнинг ўзи кўнмай туриб олди: нима кераги бор? Барибир, ҳеч нарса чиқмайди! Бекорга ғалванинг тагида қолиши мумкин...

Яшар ва Камола бир неча марта хиёбонга бориб – ҳатто икки марта уйига – Саодатга тегишли қоғозларни келтиришгач, Мардон уларни ўзида қолдирди.

– Ҳаракат қилиб кўраман. Лекин ўзингизга маълум, ўқув йили бошланиб кетган ва кўрқаманки... ниятимиз бу йил

амалга ошмайди. Тўғри, халқ таълими бошқармасида ишловчи бир танишим ҳозир ҳам уни ўқитувчилар етишмай турган бирон чекка кишлоқ мактабига жойлаштириш мумкинлигини айтмоқда. Лекин қаерда яшайди? Бу ерда, гарчи ижарада турса ҳам, ҳар тугул бошпанаси бор, – деди у кейинроқ шу мавзуда кечган суҳбатларнинг бирида. Сўнг, афсус билан давом этди. – Эрининг қилмишига шерикликда гумон қилиб ҳам шунча йилга кесишадими! Эшитаяпсизларми – бор-йўғи гумон! Ҳеч қанақа исбот йўқ. Ҳайронман, қимга, нимага керак бўлган бу. Мен ушбу масалага ҳам ойдинлик киритишга уриниб кўраман.

Ваъдага биноан, Нодира ҳар куни бўлмаса-да, ҳафтада бир марта Саодатни йўқлаб туришни қанда қилмасди. У энди ҳар доим Юсуф ёки Яшарни бирга боришга кистаб ўтирмай – бирининг вақтини олмасликни ўйласа, бошқасидан шунчаки яшириб – ўзи кетарди. Ҳа-да, нима кераги бор? Қолаверса, у ва Саодат ўртасидаги учрашувларнинг биронтаси кўзёшларисиз ўтмайди. Шундай экан, ҳар сафар уларнинг дилини ғашламоқ шартми? Мисол учун, сўнгги гал борганида ҳам Мардон уни ишига тиклаш учун ҳаракат бошлаб юборганини тўлиб-тошиб сўзлаб бергач, ўтмишни эслаб (айниқса Яшарнинг Нодирани нега ёмон кўргани ҳақида гап кетганда), ҳазил-хузул қилиш ҳам кўнгилларига сиғди, аммо гап айланиб, қаердалиги ва тақдири не кечгани номаълум Маҳмудга тақалганида яна – аввал Саодат, сўнг қизнинг киприклари намланди.

Хайрлашаётиб одатда барча дўсту дугоналарига унинг номидан салом айтишини сўровчи Саодат айнан шу марта бошқа нарсаларни қўшиб қўйишни ҳам лозим топди:

– Хафа бўлмагин-у, бундай кеч келма, – деди у қизнинг юзидан ўпиб. – Айниқса, ёлғиз. Шаҳарда турли одамлар бор, сен эса кўзга жуда яқинсан. Тушунаяпсанми?

– Нима қилай? Сизни кўргим келаверади-да! – деди уялиб кетган қиз нима дейишини билмай.

– Барибир. Агар жуда соғиниб қолсанг, унга айт, бирга келсин, – жилмайди Саодат қимни назарда тутаётганини аниқ-аён билдириб.

Тез орада яна қелишини – албатта, бу сафар ёлғиз эмас! – ваъда қилгач, хиёбон бўйлаб енгил одимлар ташлаб кетиб бораётган Нодиранинг рўпарасидан қутилмаганда чиқиб қолган сочлари жингалак, қорачадан келган барваста йигит у ёнидан ўтиб бўлгандан сўнггина ортига ялт этиб ўгирилди, бир оз ўйланиб тургач эса...

Ўттиз олтинчи боб

Ҳожарнинг бир оз бўлса-да ўзига келгани, сал аввал эса Яшардан ўзи учун тасалли бўлувчи сўзларни эшитиб бирмунча хотиржамликка берилган Давланов бундан сўнг нима қилиш кераклиги ҳақида бош қотира бошлаганди. Зеро, кутилмаган воқеалар гирдобига тушиб қолган бу инсоннинг турмуш ташвишлари сафига энди бундан буён уйда истикомат қилиши кутилаётган икки ёшнинг муаммоси ҳам қўшилганди. Уларнинг кейинги тақдири уни ўйлантирмай қолмасди, улар туфайли бир неча кунга бўлса-да қўлдан чиқиб кетган ҳаёт тизгинини яна қўлига олмоғи лозим эди.

Унинг назарида, янги шароитга тезроқ қўниқиб кетиш учун уларга ҳозирги ҳолат халакит бериши мумкин: нима, энди фақат Ҳожарнинг ташвиши билан яшайдиларми? Тўғри, бу ҳолат иккисининг айби билан содир бўлганидан кўз юмиб бўлмайди, буни ўзлари ҳам ҳар сонияда ҳис этиб турганлари сир эмас. Шундай экан, бунингдек “оғир гуноҳ” билан хотиржам, тўлақонли ҳаёт кечириш мумкинми? Ҳожарнинг бутунлай тузалиб кетиш эҳтимоли – ҳа, фақат “эҳтимол” – борлигини Махсум айтди, аммо бу ҳолат узоққа чўзилиб кетса нима бўлади?

Бунинг устига, узоқ ва яқин ўтмишлари-чи! Яшарнинг сўзларига кўра (унга ишонмаслик мумкин эмас), бахтсиз ўтган болаликлари камлик қилгандек, муҳаббатлари-да қайғули яқун топибди. Яна, айнан унга кўра, иккиси ҳам энди бошқа бировга кўнгил қўйишга қодир эмаслар... гўё!

Нахотки?!

Тўғри, бундай сўзларни баъзи адабий асар, ишқий достонларда ўқиганингда таъсирланмай қолмайсан, ўшаларга ўхшагинг келади, лекин...

Лекин ҳаётнинг ҳеч бир сатр, ҳеч бир китобга сиғмас ўз конун-қоидалари бор эмасми? “Инсонга бир марта берилувчи” самовий ишқ-муҳаббатни бир четга қўйиб, “гуноҳкор” ерга қайтиб тушсак ва оддий инсонларга хос бошқа нарсалар ҳақида сал ўйлаб кўрилса қандок бўларкин?

Дейлик... Яшар ва Нодира энди бир умр улар билан яшайдими? Қизни узатишмайдими, йигитни ўйлантирмайдиларми? Ҳа, топишганларидан ҳаммаларининг бошлари осмонда, ҳамманинг оғзида шу гап, ҳамма қутлаяпти, кўпчилик таъкид-

лагандек, бағирлари “тўлиб колди”, лекин нимаики бўлмасин, ҳаммаси ортда колмадими? Энди янада олға босиш керак эмасми? Шу эмасми, ҳаётнинг ўзгармас, шу билан биргаликда, энг адолатли қонуни? Бу қонун кимларни “синдириб”, кимларни ўз йўриғига солмаган...

Давланов бугун-эрта тўй-томоша тараддудига тушиб кетмоқчи эмасди, албатта (Ҳозирги ҳолатларида бу ҳатто кулгули!) Лекин кўнглининг туб-тубида бахтиқаро бу икки ёшга жони ачир, оддий бир инсон сифатида – ҳеч қанака фалсафага берилмай, уларнинг жонажон дўсти Малланинг зурёдлари эканлигини бир чеккага суриб, аёлининг худди шулар туфайли ерпарчин бўлиб ётганини унутиб (демак, шу нарса пешанасида бор экан!) – фақат *шахсий* оилавий ҳаётгина уларнинг ярим кўнгилларини бутлаши мумкин, деб ҳисобларди. “Хўп, биз ким уларга? – ўйларди у. – Биримиз амма, биримиз почча (шу ҳам гапми!), яна биримиз... Нима бўпти? Ҳатто ота-она бағрида ҳеч ким бир умр яшамайди-ку! Минг йил кўришмай, сўнг топишган бўлса-да, бир кун келиб ўзи мустақил ҳаёт қурмайдими!

Айниқса – қиз! Йигирма бирга кирибди! Билмадим, бошқа жойларда қандай, лекин бизда кизларнинг бу ёшда уйда ўтириб қолиши... Агар тани-жони соғ, худо ақлдан қисмаган бўлса, албатта!

Ўқимишли бўлгани яхши, лекин бу ерда унга мос харидор топилармикин? Топилганига бу киз розилик берадими? У билан нима рўй берган? Яшар айтган ўша йигит уни... ташлаб кетганми?

Яшарнинг ўзи нега яхши кўрган киз билан бирга бўла олмаган? Бу борада ҳам тақдирлари ўхшашми? Наҳотки, турлитуман бахтсизликлар уларни доимо мана шундай изма-из қувлаб юрса?

Ҳа-да, бу сафар ҳам айнан шундай бўлмадими: бу ерга келиб, ота юртлари, бизни топишди, аммо Ҳожар бунақа аҳволга тушиб колди. Уларни олдинда яна қандай кўргуликлар кутиб турганини ким билади?”

Давланов худди биров билан суҳбатлашаётгандек бош чайқади: “Йўқ, энди бунга йўл қўймаймиз! Шундай қилиш керакки, ўтган ҳаётлари тушга киргандек бўлиб колсин. Майли, биз каби турмушнинг майда-чуйда ташвишларига ўралашиб қолишсин: дейлик, Нодира сигир соғиб, таппи ёпсин, тўй-томоша, аза-ю жанозаларга борсин! Қолаверса, якин орада мактаб очилади. У шундайин бир “маконки”, ўтмишинг ёки

келажанинг хакида ўй суриш тугул, бош қашишга ҳам вақтинг колмайди!”

Имкони борича миясидан кувишга ҳаракат килаётганига карамай, уни яна битта ўй каттик безовта килаётган эди: худо кўрсатмасин-у, кишлокнинг бошқа одамлари ҳам Раҳимов каби уларнинг бу ерга бирга келганлари, бирга юрганларини... бошқа нарсага йўяётган бўлсалар-чи! Ҳа-да, битта кишлок бўлгани билан, дўст бор, душман бор! Эл оғзига этак тутиб бўладими! Ҳатто Ҳожар кулоғига чалинган, шунчаки айтилган ўша сўзлардан мана бундай бўлиб ўтирибди-ку!

Давлановнинг юраги сиқилди: ишқилиб, номларига доғ тушиб колмасин. Энг аввал Яшарни уйли-жойли қилиш керак. Уни ҳаётга энди ўзгача назар билан қаратувчи бошқа йўл кўринмаяпти.

Шу ерда у ўйланиб қолди: “Лекин кимга? Кимнинг уйида унинг кўнглига мос келувчи бўй киз бор?”

Унинг хотирасига куни-кеча Раҳимовни кига борганларида дарвозахонада қарши олган Шарофат тушди: “Чиройли киз. Мактабни ҳам яхши битирганди. Ўқимоқчи бўлганди, лекин Раҳимов = ўзи мактаб директори бўлишига карамай! – розилик бермади. Икки йил илгари битирган катта кизини кузга колмай турмушга бериб юборганидек, бунисини ҳам... Лекин хотини Ойшанинг Ҳожарга айтишига кўра кишлокнинг бир эмас, бир неча йигитлари номидан борган совчилар курук қайтишибди. Бу ҳақда энди ҳамма гапириб юрибди. Ҳа, кишлок жойда хатто совчиларнинг қайтгани ҳам гап!

Феъл-атвори ўзига яраша (буни мактабда ўқиб юрганидаёк кўрсатганди), кишлоғимизнинг ота-она нима демасин, хўп деювчи бошқа қизларига сира ўхшамайди”.

Шу хаёллар билан Яшарни томорқада – ўзининг кўли тегмай қолиб кетган ерни чопаётган алфозда учратган Давланов сал наридан бир пас кузатиб тургач, овоз берди:

– Ҳа, зерикдингми?

Яшар белкуракни ерга санчиб, жилмайди:

– Бекор ўтиргандан кўра. Ёки керак эмасмиди?

– Ким айтди сенга, керак эмас деб? Ҳеч бўлмаса мак-кажҳори экиб ташласа бўлади. Қараб турдим, кўлинг анча келишаркан. Ҳа, эркак киши ҳар қандай ишни бажара билиши керак. Тўғри-да, эрта-индин уйланиб, бола-чақали бўлсанг...

– Янами? – ҳайрон қолди Яшар аввал етимхона, кейин университетда ўқиган пайтларида бундай ишларга тез-тез жалб

этиб турганларини айтиб бўлгач, Давлановдан ҳозирнинг ўзида Раҳимовниқига боришлари кераклигини эшитиб. – Директор билан қиладиган ишимиз қолмаганди, шекилли?

– Бу сафар меҳмон бўлиб! – кулди Давланов. – У жуда кўли очик одам! Неча марта келганинг-у, неча пиёла чойини ичганингни ҳисоблаб ўтирмайди. Қолаверса... нима деса экан... иккаламиз яхшигина оғайни. Ўзинг кўрган ўша мактабни оёкка турғизгунча қанча меҳнатимиз синггани, қийналганимизни билсанг эди! Айниқса, ўқитувчилар саноклигина бўлган дастлабки йиллари. Хотини ҳам амманг билан яқин дугона – бир неча марта келиб, ҳолидан хабар олиб кетганига кўзинг тушгандир. Айтгандек, кеча борганимизда кизини ҳам кўрдинг. Жуда яхши киз, – кўшиб қўйди у Яшарга кўз кирини ташларкан.

У жуда истаганидек, бу сафар ҳам дарвозани Шарофат очди, ўзини ҳам худди кечагидек тутди, лекин Раҳимов уйида йўқ экан.

– Мактабда, – деди у ердан нигоҳини узмай. – Кутиб турсаларингиз, укамга айтаман, чакириб келади.

– Майли, овора қилиб ўтирма, – деди иккиланиб қолган Давланов. – Мактабга ўтармиз. Ўзимнинг ҳам баъзи бир қиладиган ишларим бор, синфни янги ўқув йилига ҳозирлаш керак. Ҳа, айтгандек, нега бизниқига ўтмайсан? – кулди у. – Мана, Яшар аканг... синглиси билан келган... зерикиб ўтирибди. Уйга келсанг, танишиб олардинг.

Шарофат Яшарга тезгина кўз ташлаб олди.

– Борарман, – деди у кизарганча. – Қирмайсизларми?

– Йўқ, яхшиси мактабга бора қоламиз. Онангга салом айт.

– Келиб турунгизлар.

Мактаб сари боришаркан Шарофат ҳақида сўз очиб, ўзининг ўгли йўқ эканлиги, бўлганида албатта шу кизни келин қилган бўлиши мумкинлигини айтган Давлановнинг кўзларида армон ёки дард эмас, аллақандай... муғомбирона кулгу жилваланиб турганини кўрган Яшар буни нимага йўйишни билмай ҳайрон қолди.

* * *

– Ким экан? – сўради тандирга ўт қалаётган Ойша қизининг қадам товушини эшитиб.

– Давланов малим. Мактабга кетишди.

– Кетишди... дейсанми? Бир ўзи эмасмиди?

– Янги малим билан.

– Нима, яна бирон гап чиқиб қолибдими? – ўғирилди Ойша. – Сира тинч ўтиришмайдами дейман. Кайфиятлари яхшими?

– Яхшидек. Бизникага кел, муаллима қиз билан танишиб ол, деди Давланов. Она, қачон мени олиб борасиз? Уни жуда кўргим келаяпти.

– Ўзинг боравер, кап-катта киз бўлиб ҳам менга эргашиб юрмай.

– Уйга таклиф қилсак бўлмайдами?

– Ҳозир шунинг пайтими! Ҳожар холанг оёққа турсинчи, бирга келишар. Ҳайронман, нима бўлиб бунчалик каттик йиқилган. Шўрликнинг бу куни у кунидан баттар бўлди. Бу бало қаерда турувди! Аммо киз унинг ёнидан бир кадам жилаётгани йўқ. Ўзиям адо-ю тамом бўлди, бечора.

– У киз... чиройлими?

– Билмадим. Лекин қуйиб қўйгандек акасининг ўзи. Эшитмадингми, бутун қишлоқнинг оғзида шу-ку.

– Демак, у ҳам чиройли экан, – деди бир пасдан сўнг Ша-рофат.

Ортига ўгрилиб, ерга тикилганча қандайдир ширин халлар ичида жилмайиб турган қизига кўзи тушган Ойшанинг лаби четида ҳам билинар-билинемас табассум пайдо бўлди, сўнг қошларини чимириб, сал четда турган темир косовни қўлига олди.

* * *

Қош қорайганда қайтиб, чойни одати бўйича ёстикка ёнбошлаганча кайтаришга киришган Раҳимовнинг ҳам кўриниши бошқача эди.

– Давланов уйга келганмиди? – сўради у бир пайт рўпарасидаги хотинидан, сўнг жавобни кутмай, давом этди. – Яхши одам. Мактабимизнинг энг жонкуяр муаллимларидан бири.

– Худди энди билгандек гапирасиз! – кулди Ойша. – Билмадим, шу одам бўлмаганида, нима қилардингиз. Ҳа, айтганча, тинчликмикин? Анови йигит билан келганини эшитгач, яна бирон нима бўлди, деб ўйлабман.

– Нима, келмай юрган жойими, – унга зимдан қаради Раҳимов. – Лекин жудаям тинчликка ўхшамайди. – Ойша кулоқларини динг қилди. – Ростки, нима дейишни ҳам билмай турибман, – сал-пал кизарди Раҳимов.

У энди Давланов билан бўлган суҳбат ва унинг мавзусидан эмас, балки янги келган муаллимлар ҳақида ўзининг беўхшов тахмини ҳақида аввал уларнинг ўзига айтиб, кейин хотини билан “ўртоклашгани”дан кўпроқ уялиб кетаётганди. Мана, энди шу йигитга...

– Нима?! – ранги ўзгарди унинг сўзларини эшитган Ойшанинг.

– Мен ҳам ҳайрон қолдим.

– Буни... ўша йигитнинг олдида гапирдимми?!

– Йўқ, биз билан бир оз ўтиргач, мактабни бир оз томоша қилайин, деб чиқиб кетганди. Менимча... хабари йўқ. Буни кейинроқ – Давланов нима учун бу ишга кўл ураётганини айта бошлагач тушундим.

– Нима учун экан? – эрига эҳтиёткорона тикилди Ойша.

– Биласанми...

... Эрининг кейинги сўзларини эшитган Ойшанинг ранги багтар ўзгарди:

– Вой ўлмасам!

– Ҳа. У ҳамма нарсани билишимиз, ўртада ҳеч қандай сир бўлмаслигини ҳозирдан истаяпти. Яна бир нарса: қизимизга оғиз солмаганида Давланов ҳеч қачон буларнинг биронтасини менга айтмасди... шу жумладан, Ҳожар нима учун бунақа бўлиб қолганини ҳам.

– Йигитнинг ҳеч гапдан хабари йўқ, демадингизми ҳозиргина? Давланов-ку, сизни кўндирибди, лекин у-чи? Қизимизни балки писанд қилмас? Ҳар ҳолда, Самарқанддек шаҳарда униб-улғайган йигит. Бекорга... шарманда бўлганимиз қолмайдими!

– Мен ҳам шуни айтдим, – нигоҳини четга олди Раҳимов. – У эса... агар рози бўлсак, бу ёғини ўзига қўйиб беришимизни сўради. Ҳамма гапни дўстона, ҳамиятимга тегмайдиган қилиб айтди. Бу унинг қўлидан келади – ёдингда бўлса керак, катта қизимизга ҳам куда томон айнан уни совчи қилиб жўнатганди. Хўп, нега хафа бўлишим ёки аччиқ қилишим керак эди? Бўй етган қизга оғиз солишни ҳеч кимга ман этмаганлар. – У бир оз тин олди. – Агар у сен ўйлаётгандек... кўнмаганида ҳам, буни қишлоқда ҳеч ким эшитмайди, ёпиклиғ қозон ёпиклигича қолаверади – худди Ҳожар билан аслида нима воқеа рўй берганини ҳозиргача ҳеч ким билмаганидек. Кейин... совчи юборишганда ҳам, ҳали қизинг нима дейди? Биринчи марта унга оғиз солишаяптими? Унинг осмондаги ойни кўзлаб юрибди-

ку! – Қизининг тандир бошидаги сўзларини эслаган Ойшанинг лабида яна ўша жилмайиш пайдо бўлди, аммо буни Раҳимов сезмади. – Кўрдингми, бу ерда ўйлайдиган, кайгурадиган нарсанинг ўзи йўк!

Ойша бир-бирига карама-карши ҳислар оғушида қолганди. Эрининг сўз оҳангида – беркитишга канча уринмасин! – ўша йигитга мойиллик бор. Албатта! Ўқимишли, ўз оиласини ўзи тебратишга қодир, ҳаётнинг аччик-чучугини керагидан ҳам ортиқ татиб чиниққан йигитни куёв қилиш кимга ёкмайди! Узокка боришнинг нима кераги бор – катта куёвнинг рўзғори ҳамон қудаларининг бўйнида-ку! Қизимиз ҳам келганида биздан у-бу нарса юлиб кетишга уялмайди, келиш деганлари эса ҳафта сайин...

“Демак, у ҳам чиройли экан”

Ойша хўрсинди: майли қизим, агар у ҳам сенда шу каби бирон фазилатни топса... нима дердик.

* * *

Яшар уят-хижолат ичида жилмайди: “Мана, топишганимиз, жуда қизгин деб бўлмаса-да, ялаб-юлкишганимизга ҳафта ўтмай, ўртада “тўқнашувлар” бошланди. Балки, барча узок-яқинлар, кишлоқдошлар ўртасида бўлиб турадиган ғидибидилар ҳам ўзини кўп куттириб қўймас? Ҳа-да, нега энди биз бошқача бўлишимиз керак? Қайси бир донишманд айтмаганиди: “Жамиятнинг ичида бўла туриб, ундан ташқарида яшаб бўлмайди” – деб?

Йўк, у сал келиштириб айтган шекилли.

Давлановнинг бу мавзуга шунчалик қаттиқ ёпишиб олишини Яшар ҳеч ўйламаганди. Наҳотки, шундан бошқа ташвишлари бўлмаса? Жуда бўлмаганда икки-уч ой ўтиб бошлаганларида ҳам майли эди! Оила куриш ҳақида гап кетганда катта ёшдагиларнинг бари “бу умр савдоси, шошилиш ярамайди” деб такрорлашдан чарчамайди, лекин амалда...

Мактабдан қайтиб келишгач, Давланов чой устида яна Шарофат ҳақида гап очганда:

– Сиз айтаётган қиз мен билан бахтли бўла олмайди, – деди унинг ниятини ниҳоят англаб қолган Яшар имкони бори-ча ўзини босиб. – Ахир, одамда кўнгил деган нарса ҳам бор-ку! Тушунинг... бу ерда мен нафақат ўзимни назарда тутаяпман.

– Бир умр бўйдоқ ўтмоқчимисан? – беозор табассум қилди Давланов. – Одамлар нима дейди? Тўғри, бу ерга кечагина кел-

диларинг. Лекин айнан шунинг учун ҳам ҳамманинг кўзи иккингида. Майли, Зухранинг йўриғи бошқадир... лекин сен элга тезроқ кўшилиб кетишинг керак. Истасанг-истамасанг, одамлар орасида мен айтаётган нарсага, – у бир оз ўйлаб олди, – кизикиш бошланади. Бу ер шаҳар эмас, йигитлари сенинг ёшингда бўйдоқ юрадиган! Ҳозирча янгисан, лекин эрта-индин меҳмонга, тўйларга, турли давраларга таклиф этиш бошланади, ошна-оғайни орттирасан. Нима, ўша йигитлар сени – тўғри маънода, албатта! – тинч қўйишадими?

Яшар лабларини қимтиди.

• – Менга фақат яхшилик тилашингизни билиб турибман, лекин ишонинг... бу сиз ўйлаётганчалик осон эмас.

– Билмадим яна, лекин агар ўша киз сенга... бу менинг тахминим холос, кўнглингга олма... бевафолик қилган бўлса, уни тезроқ унутиш учун таклифимга рози бўлганинг тузукдир? Нима бўлган ўзи? Ёки бу ерда бошқа гап борми? Дейлик, ота-онаси рози бўлмаган? Сенга нописандлик билан карашган? Ёки шундай бир ҳолатки... бизнинг билишимиз шарт эмас. Шундайми? Қизик-ку, – деди Давланов Яшарнинг бош чайқганини кўриб. – Унда нима бўлиши мумкин? Ахир, менга айтмасанг, яна кимга айтасан. Ҳар ҳолда бу аллақандай... давлат сири эмасдир!

Яшар аччиқ кулимсиради.

– У...

Биргина харфдан иборат шу сўздан сўнг айтилганлари Давланов учун шу қадар қутилмаган бўлдики, кўлидаги чой тўла пиёлани тушириб юборишига сал қолди.

Ўттиз еттинчи боб

... Танишувимиз, Камола ва унинг оиласи билан муносабатларимиз ҳозиргина эшитганларингиз тарзида кечаётганиди. Мен уни нимадир кийнаётганини уч ойлардан сўнг билдим. Йўқ, ўзи айтмади, лекин юриш-туриши, феъл-атворида қандайдир ўзгариш содир бўлаётганиди: хаёлчанлик, баъзи-баъзида дарсга келмай қолишлар... Учрашганимизда ҳам менга узок, худди бирон саволи ёки айтадиган гапи бордек тикилиб қолиш, лекин охир-оқибат, индамай бурилиб кетиш одатини чиқарди.

Ичим кизиб, яна-да тўғрироғи, кўнглимга ғулғула ора-лаб, бир куни сўрадим... нима бўлаётганини, аммо у жавобдан

кочди. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, яна ўша ҳолат. Кейин бир ҳафтага якин дарсга келмади. Гарчи аввал уйига бемалол бориб юрган бўлсам-да муомаласи бу тарзда ўзгариб колганини кўргач, оёғим тортмай қолди. Уй телефон рақамини ҳам билардим, лекин ўзини бундай тутиб тургач қандай кўнгирик қиласан?

Нихоят, бир куни у факультетда яна пайдо бўлди. Балки ишонмасиз, лекин сал нарироқдан кўрганимда – мен фойеда тургандим, у эса зинадан тушиб келаётганди – таний олмадим: ёноклари, кўзлари ичига чўккан, бир пайтлари ўзига жуда ярашиб турувчи либослар эғнида худди бировникидек осилиб турибди. Ён-атрофидан ўтиб-қайтиб турган таниш талабалар билан худди айбдордек, нигоҳини ерга тикканча саломлашади. Мени кўрса ҳам шундай қилар ёки кўриб-кўрмасликка олиб кетар, деб ўйлаб тургандим, лекин бундай бўлмади.

Мен ўрнимдан жилмадим, у бир пас ўйлаб турди-да, ёнимга келди.

– Салом, – деди қўл учини узатиб. – Ўқишлар... ишлар яхшими?

Балки киш бўлгани учундир, бармоқлари муздек эди.

– Яхши. Ўзингиздан сўрасак? Уй ичилар?

– Ҳаммалари яхши юришибди. Салом айтишди.

Танимга иликлик югурди.

– Саломат бўлишсин! Яхши бўлиб колдингизми?

– Нима... мени касал деб айтишдими? – бесаранжомлик пайдо бўлди унинг кўзларида. – Суриштирдингизми?

– Суриштириш шартми! – кулдим мен. – Бир ҳафта келмаганингизга ўзим шундай ўйга бориб тургандим. Агар сўзим малол келган бўлса, кечиринг! Кўринишингиз жуда яхши!

У юракка гўлгула солувчи нигоҳ-ла узок вақт қараб қолгач, деди:

– Илтимос, мени кузатиб кўйсангиз.

– Қаёққа? – ажабландим мен. – Дарсга кирмайсизми?

– Йўқ, – бош чайқади у. – Мен ўқиб бўлдим.

Шундай деб мени ёнлаб ўтди-да, кўча томон йўналди, мен эса жойимда серрайиб, унинг жумбоқли сўзларидан барибир ҳеч нарсани англамай турганимдан сўнг, ортидан югурдим.

У трамвай бекатига олиб борувчи йўлак бўйлаб борарди.

– Тўхтаг, Камола! Бу нима қилганингиз?! – дедим етиб олгач тирсагидан тутиб. – Бу нима деганингиз?! Нега бунча... ўзгариб колдингиз?

Кутилмаганда – ўнгу сўлимиздан йўловчилар ўтиб турганига қарамай! – кўксимга бошини қўйди ва...

Қалтираб кетдим:

– Нима?! – кулоқларимга ишонмасдим. – Нега шу пайтгача айтмадингиз? Қачондан?! – У индамай, мендан узоқлашиб кета бошлади. – Камола! Тўхтанг! – Бекатга етиб боргач, мажбуран ўзимга қаратдим. – Ҳали шунгами! – кулдим ўпкасидан рақ бўлганини эшитгач вужудимдаги титроқ ҳали-ҳамон кетмаган бўлса-да. – Худо билади, хаёлимга нималар келмади! – Демак... даволанаяпсиз, шундайми? Шунинг учун дарсларга келмаяпсиз? Ҳечкиси йўқ, тузалиб кетганингиздан сўнг, яна давом эттирасиз.

У бош чайқади:

– Менда касалликнинг энг оғир кўриниши. Фақат кучли дори-дармонлар ёрдами билан оёқда юрибман, лекин бу вақтинчалик. – У аянчли жилмайди. – Мана шунақа гаплар, Яшар ака. Раҳмат, кўнглимни кўтарганингиз учун. – Узоқдан кўнғирок товуши эшитилди. – Ана, трамвай келаяпти. Хайр бўлмасам.

Назаримда уни бошқа кўрмайдигандек эдим.

– Яна қачон келасиз? – дарҳол сўрадим.

Яна ўша аянчли жилмайиш.

– Нима учун? Айтдим-ку, ўқиб бўлдим деб. Деканатга ариза ташлагани келгандим... академик таътил беришларини сўраб. Дадам келаси ҳафта Москвага олиб бормокчи... сўнгги умид деганларидек. Қандайдир бир машҳур врач борлигини дараклабди. Билмадим, фойдаси тегармикин.

Менга яна жон кирди:

– Нега энди фойдаси тегмасин! – дедим ҳаяжонланиб. – Москвадек жойда-я! Мана, мени айтди дерсиз, ҳали отдек бўлиб кетасиз! – Трамвай келиб тўхтади, мен унинг қўлидан тутдим. – Уйингизгача кузатиб қўяман! Илтимос, пиёда кетайлик!

– Нима қиласиз овора бўлиб. Яхши қолинг!

– Камола!!! – энди ҳар икки қўлидан ҳам тутдим унинг.

Тиқилинч трамвай жойидан қўзғалди, сал туриб... биз ҳам.

У нима бўлганини менга айтмоқчи эмас, айтган иборасини қўллайдиган бўлсак, “ўртамизда ҳамма нарса тугаган” экан. Куйиб-пишиб – ҳатто, хафа бўлганимни яширмай! – эътироз билдира бошлаган эдим:

– Бу гапларни қўйинг, Яшар ака, – деди у. – Агар ўша врач саклаб қолганида ҳам, бир умр мажруҳ бўлиб қоламан.

Дадам, онам, албатта, шунга ҳам рози, лекин сиз... соғлом аёл билан оила қуришингиз, энг муҳими... соғлом фарзандлар кўришингиз керак. Майли, дўст бўлиб қоламиз, – учрашганимиздан буён унинг киприклари илк бор намланди, – то...

Энди мен уни гапиртиргани қўймадим:

– Камола! Жим бўлинг! Ҳали кўп яшайсиз! Ҳали бу гапларингиз учун уялиб юрасиз! Менга келсак, то тирик эканман, сиздан ажралмайман!

Биз талашиб-тортишиб, ҳатто бир оз уришиб, етиб келганимизни сезмай қолибмиз. Билиб турибман – уйига таклиф қилмоқчи эмас. Шунинг учун дарвозадан аввал мен кирдим, ортимдан – у.

– Сизга айтдимиз? – сўради дарвозахонада мени кўриб, жойида қотиб қолган онаси саломимга алик олмай. Камола эса ҳеч нарса демай, хонасига кириб кетганди.

Мардон ака ишидан жуда кеч қайтгани туфайли ўша куни ётоқхонага бормадим. Худди Камолани бирдан таний олмаганим каби, унинг ҳам илгариги ўқтамлиги, савлатидан асар қолмаганди, қизга чангал солган кутилмаган дард нафақат отаона, балки оиланинг бошқа аъзолари – ҳали норасида сингилчаларининг ҳам қаддини букиб қўйгандек эди.

Ярим тунгача суҳбатлашиб ўтирдик. Мардон ака келгуси душанбадан бошлаб ўз ҳисобидан икки ҳафталик таътилга чиқиб, агар бу муддат етмай қолса ва улгуришмаса, Москвадан туриб иш жойига кўнғироқ қилишни мўлжаллаётган экан.

У тинмай сигарета чекар, дам-бадам хаёлга чўмарди.

Унинг ўзини тутишида менга ёкмагани фақат бир нарса бўлди – кизи касал бўлиб қолгани учун худди мендан уялаётгандек, бунда гўё ўзининг айби бордек, бутун суҳбатимиз давомида бирон марта кўзимга қарамади. Бунақа ҳолат Камоланикига келиб-кетиб юрганимдан буён биринчи марта содир бўлаётганди.

Айтгандек, Ҳулқар опа ҳам то у ишдан қайтгунича бирга ўтирган пайтимизда ўзини ундан ортик тутмаганди, Камола эса ўшанда хонасига кириб кетгани қўйи, қайтиб кўриниш бермади, аммо, эртаси куни эрталаб, кетаётганимда, кузатгани чикди.

– Москвага кетаётганларингда вокзалга чикаман, – дедим. – Унгача майлими кўнғироқ қилиб турсам? – Жавоб бўлмади, мен бир оз кутиб тургач, яна сўрадим. – Уларга... кечаги гапларимни етказдингизми?

– Қайси гапларингизни? – билмасликка олди у.

– Сиздан барибир воз кечмаслигим ҳақидаги. Бўпти, демак, буни ҳам ўзим айтишимга тўғри келади. Яхши қолинг.

Ўқишга кирганимдан буён ўша куни биринча марта дарсга бормадим. Гарчи уларникида бўлган пайтим ва Камола билан хайрлашаётганимда ўзимни дадил тутганим билан, ичимда бир нима узилгандек эди, ўзимдан ўтаётганини фақат ўзим билардим.

Бир синфдошимиз – биз билан тарбияланаётган Элёр исмли бола ҳам еттинчи синфда ўқиётганимизда худди шу дард билан оғриб бир ойлар чамаси касалхонада ётгач, синфимиз раҳбари дарсдан кейин ҳаммамизни уни кўргани олиб борганди. Аслида, синфдошимизни кўргани эмас, балки у билан видолашувга борган эканмиз: каравот билан битта бўлиб ётган Элёрнинг фақат эти ва суяги қолганди, кўзларидагина ҳаётнинг сўнгги онлари сақланиб турган синфдошимизни кўриб, ҳаммамиз кўрқиб кетгандик. Ҳамшира палатада туришимизга беш дақиқагина рухсат берди ва шундан сўнг Элёрни бошка кўрмадик...

Шу туришида Камола оёқда тургани билангина ундан фарқланарди.

Лекин ҳозирча умид бор эди – Москва! Тиббиётдан озми-кўпми хабардор барча одамларнинг фикрига кўра, ушбу дард бедаво ҳисобланса-да, Мардон аканинг сўзларидан менга маълум бўлишича, ўша машҳур шифокор жуда бўлмаганда ўндан бир беморнинг ҳаётини сақлаб қолаётган эмиш. Ким билади, ўша битта бемор... айнан Камоладир! Шусиз ҳам ўтказиб юборилган вақтни янада чўзиб юборишмаса, албатта!

Нималар бўлаётганини Нодирага фақат улар Москвага жўнаб кетганларидан сўнг айтдим. Ўша куни Юсуф ҳам эшитди...

Яшар Давлановга изох берди:

– Бу ўша йигит эди, Нодира билан ахду паймон қилган. Сиз бу ерда ошна-оғайни, жўралар орттирасан, дедингиз. Лекин билмадим, Юсуфдек яқин дўст ҳаётимда яна пайдо бўлармикин? Ҳатто етимхонада ўнлаб йиллар бирга ўсган болалар ичида бунақаси йўқ эди. Истасангиз, у ҳақда ҳам ҳикоя қилиб берарман...

Давланов жойида кимирлаб қўйди: қандай истамасин! Ҳозир фожиали тақдири ҳикоя қилинаётган қиз ҳақида сал аввал берганидек саволлар тили учида тинмай айланаётган бу

одамнинг ўша йигит ҳақида ҳам қандай қилиб тезроқ билгиси келмасин! Аммо у сабр қилишга қарор қилди – бу ҳам оддийгина, шунчаки айтиб ўтиладиган воқеага ҳеч ўхшамайди! Давланов юрагининг туб-тубида улар билан ҳам бирон ёмон ходиса рўй берганини ҳис этиб турар, бироқ нималиги ҳозирча қоронғу эди: “Нодирани ташлаб кетганми? – нечанчи марта тахмин қиларди у. – Йўқ... шундай бўлганида Яшар уни бу қадар мактамасди. Унда... нима бўлиши мумкин? Ёки у ҳам...”

Давлановнинг юраги шув этиб кетди.

– Мардон аканинг айтганлари ўзини оқлади, – деди Яшар ҳикоясини давом этаркан. – Этиб борганларидан сўнг уйига деярли кунора қилиб турган қўнғирокларидан бирида, Москвада қаида бир ой қолиб кетишлари мумкинлигини хотинига айтибди. Ўша кунлари уларникига бормаи қўйгандим: бирон янгилик бўлса ётоқхона маъмуриятининг хизмат телефони орқали менга хабар қилишни аёл билан келишиб олгандик. Кечки пайт бўлган чакирикларнинг бирида наватчи-эшиқбон гўшакни узатаётиб, бошқа сафарлардагидан фарқли ўларок сирли шивирлади:

– Москвадан! Тезроқ бўл, акс ҳолда узиб қўйишади!

Юрагим дуқуллаганча гўшакни қўлга олдим: Камола!

Беш дақиқача гаплашдик. Ҳозирча турли хил анализларни топшираётган бўлиб, шифокор дастлабки кўриқдаёқ дарди хавфли эканлигини яшириб ўтирмабди. Лекин нима бўлганда ҳам лаборатория текширувлари натижаларини кутиш керак экан. Мардон ака шаҳар марказидаги меҳмонхоналарнинг бирида жойлашибди. Ҳаво жуда совуқ эмиш. Сухбатимиз сўнггида онаси, сингилларини жуда соғинаётганини айтиб, уларни йўқлаб туришимни сўради.

Мен, албатта, ваъда бердим.

Атрофимда Нодира, Юсуф каби яқинларим бўлганига қарамай, қалбим хувиллаб, дарслар, шу жумладан, “ижтимоий-сиёсий фаоллик” ҳам ўлда-жўлда бўлиб қолган, ошна-оғайниларим, курсдошларимнинг турли хил йиғинлари-ю, базмлари қизиктирмай қўйганди. Хулқар опа сингари энди мен ҳам юрагимни ховучлаганча ҳар куни Москвадан қўнғирок кутардим.

Нихоят, шундай кун келди.

Анализ натижаларига кўра, шифокор Камолани операция қилмайдиган бўлибди. Мардон ака ундан фақат ижобий натижа бўлишини сўраган ёки талаб қилган шекилли (билмадим,

шифокорга бу каби талаб қўйиш тўғрими-йўкми?), таваккал қилишни истамабди ва...

Хуллас, асли келиб чиқиши немислардан бўлмиш ўша профессор бунингдек жарроҳлик муолажаси техник жиҳатдан мукамалроқ ускуналарга эга Берлиндаги бир госпиталда муваффақиятли амалга оширилиши мумкинлигини айтиб, агар кизи яшаб қолишини истаса, зудлик билан ўша ёкка бориши кераклигини маслаҳат солибди.

Унинг кейинги сўзлари ортикча эди: қандай ота ўз жигарбанди ҳаётини сақлаб қолишни истамайди! Неча йил, неча ой, ҳатто неча кун яшашининг нима фарқи бор! Ҳеч ким ҳали дунёга устун бўлган эмас, аммо Камоланинг фақат аллақандай техник имкониятлар чеклангани учунгина ҳаёт билан бу тарзда видолашувига Мардон ака қандай қилиб йўл қўя оларди!

Ана шу инсон бир пайтлар ўзи ўқиган (бу ҳақда ҳам сизга айтиб бераман), ошна-оғайнилар орттирган ушбу шаҳарда қизини ҳаётга қайтариш мумкинлигини эшитгач, Москванинг ўзидаёқ сафар учун керакли ҳужжатларни тўплаш бошлабди, аммо у ердаги маъмурларнинг айтишича, баъзи бир қоғозларни у ўзи яшаб ва ишлаб турган жойидан, яъни, Ўзбекистондан олишга тўғри келаркан. Айнан шунинг учун ҳам тез орада уйда бўлишини сўнгги марта қилган қўнғироғида айтибди.

Агар поездлар катнови тўғри ҳисобга олинса, унинг етиб келишини кам деганда бир ҳафта кутишга тўғри келарди.

Ҳа, фақат ўзини! Чунки, шусиз ҳам Москва сафари, турлитуман тиббий текширувлар натижасида ўзини анча олдириб қўйган Камола учун яна йўлга чиқиш ўта хавфли экан. Мардон ака уни шифохонага яқин бир хонадонга жойлаб – яхшигина ҳақ эвазига, албатта! – тавсия этилган дори-дармонларнинг барчасини сотиб олибди.

Ниҳоят, у етиб келди.

Шифокор операция қилишдан бош тортганига қарамай, Германияда нажот топиш умиди қанот бахш этганми, ҳаммамиз учун совға-салом кўтариб келиш ҳам юрагига сиғибди. Хушхоллик билан сўрашиб, Камоланинг саломини етказгач, эртадан бошлаб керакли қоғозларни тўплашга киришажанини айтиб ўтди ва... ҳаммаси шундан кейин бошланди.

Мен ҳар куни дарсдан сўнг уларникига борардим ва кечки овқатдан сўнггина Хулкар опа ётоқхонага кетишимга рухсат берарди. Шу сабабдан, воқеаларнинг ривожидан доимо хабардор бўлиб турдим.

Ҳозиргача ўйлайман: шундай юкори давраларда юрган одамнинг ўзи дуч келиши мумкин бўлган тўсиқларни олдиндан билмаслиги мумкинмиди? Вазият қанақа эканлигини кўрмаётганмиди?

Табиийки, мурожаатномасида нима учун Германияга бормоқчи бўлаётганини батафсил ёзган, ҳар эҳтимолга қарши, Камолага тегишли тиббий варақалардан нусха кўчириб (албатта, москвалик шифокорнинг энг сўнгги хулосасини ҳам), барчасини илова қилган, қўшимчасига, кизининг Москвада колгани, жарроҳлик муолажаси тезрок амалга оширилмаса, кеч бўлишини айтиб ўтиб, хорижга чиқиш учун тезрок рухсат беришларини илтимос қилганди.

У кечкурун хурсанд ҳолда уйга қайтиб, мурожаатномани қабул қилган ходим эртага келишни тайинлаганини айтди.

Лекин эртаси куни уни хуноб, тажанг, тушкун ҳолда кўрдим. Уни қабул қилган ходим Германиядаги сиёсий нобарқарорлик, хусусан, ҳокимият тепасига келган фашистик тизимнинг мамлакатимизга нисбатан тутаётган нодўстона хатти-ҳаракатлари туфайли у ерга бориш қатъиян тўхтатилганини айтибди. Ҳеч қандай сабаб ёки “баҳона” ўтмайди! Фикри-хаёли кизида бўлган Мардон ака бу жавобдан ўзини йўқотиб, соддадилларча, Германия унга нодўст ёки бегона эмаслиги, бир пайтлар у ерда ўқигани, ҳатто баъзи бир танишлар орттирганини айта бошлабди.

Жавобимни эшитгач тезда чикиб кетади, дея умид қилиб турган ходим – кўринишидан иш амалиётини ўтаётган, бир оғиз ўзбекчани билмайдиган йигитча – Мардон аканинг ўтмишидан беҳабар эканми, дарров сўрай бошлабди: “Қачон бўлгансиз, қанақа ўқишда, танишларингиз ким...”

Минг уринмасин, Мардон ака ҳеч нарсага эриша олмабди. Лекин у бўш келадиғанлардан эмасди. Билмадим, айнан қаерни назарда тутган, лекин анча пайт ўйга чўмиб ўтиргандан сўнг (тинмай йиғлаётган Хулкар опа бу пайтда кизчаларининг ёнига чикиб кетганди), юкори ташкилотларга арз билан чиқишдан бошка йўл колмаётганини менга айтди. Камола ҳам ҳозирча Москвада коларкан.

Ярим соатлар ўтгач кетиш учун ўрнимдан турдим, Мардон ака эса навбатдаги мурожаатномани ёзиш учун иш кабинетига кириб кетди.

Сўраб олган икки ҳафталик таътили бир ойга чўзилган Мардон ака юрагига қил сиғмаса ҳам, ишга чиқишга мажбур

бўлганди. Лекин энди аввалги пайтлардагидек то ярим кечагача қолиб кетмас, шунчалик қайғуга ботгандики, ташки кўринишига ҳам эътибор бермай қўйганди, баъзи кунлари эса анча ўсиб қолган соқолини ҳам олмай ишга кетаверарди.

Бир куни борганимда эса уни маст ҳолатда кўрдим.

Катта умидлар боғлаган муружаатномасини ёзгач, тўрт кун ўтиб уни ЧК га чақиришди.

Ўша куни кечқурун оиланинг бир қанча узоқ-яқинлари Камоланинг аҳволи билан кизиқиб, ҳол сўраш учун уларникида йиғилишганди.

– Ҳеч нарсага тушунмаяпман! – деди Мардон ака жиғибийрон бўлганча ҳаммамизга бир-бир қараб чиқаркан. – Бизни ҳукумат қарорига биноан Германияга юборишмаганмиди! Энди эса ўзларини мен билан худди... айғоқчи, жиноятчи билан гаплашгандек тутишяпти! Ўша даврда у ерда ўқиб келганлар рўйхатини бир-бир ўқиб, ҳозир улар билан муносабатим қандайлиги, ўртагимзда борди-келди бор ёки йўқлигини сўрашмоқда! Тўғри, баъзилари билан сакланиб турибди, лекин кўпчилигини йилда бир кўраман ёки шу ҳам йўқ – бири Бухорода бўлса, бошқаси Тошкентда, баъзилари ҳатто Россияда. Айлантириб, турли хил илмоқли саволлар беришгани-беришган, ваҳоланки, нима учун Германияга бормоқчи бўлаётганимни ўзимдан ҳам яхши биладилар. Энг алам қилган жойи – худди миннат қилаётгандек, менга шу пайтгача “тегмай” турганларини шама қилишлари бўлди. Гўё кўрсатган хизматларим ҳурмати юзасидан! Керакли кадр бўлганим учун! – У бир оз сукут саклади. – Ҳа, фақат иш билан овора бўлиб, билмай юрган эканман: Германияда таълим олган, хизмат юзасидан у ерда бўлган сафдошларимизнинг кўпчилиги аллақачон қора рўйхатга тушиб, баъзи бирлари эса ҳатто ҳибсда сакланиб, сўроқ бермоқда экан...

Ўртага совуқ жимлик чўқди. Йўқлаб келувчиларнинг – айникса, эркақлар – аксарияти Мардон ака сингари юқори ва масъул лавозимларда бўлгани учунми, қайфиятлари бирдан ўзгариб, кетишга шошилдилар, Камола аллақачон оламдан ўтгандек узук-юлуқ, минғирлаб ҳамдардлик билдиришгач, ўринларидан туришди.

Ўзимиз қолганимиздан сўнг Мардон ака менга бошқа яна кўп нарсаларни айтиб бердики, эшитсанг ақлинг шошиб қолади: нима бўлганда ҳам Камоланинг тиббий варақаларини обдон текширишганми, ўша Москвалик шифокор ҳақида ҳам

сўрашибди: “Қачондан буён танийсиз? Нега айнан унинг кабулига бордингиз? Немис эканлигини биласизми...”

Мардон аканинг кейинги сўзларини эшитгач эса ўзимни кўярга жой топмадим. Биласизми, Камола билан танишганимдан сўнг бир йиллар ўтиб, Нодира иккимизни бошланғич синфда ўқитган бир аёлни учратиб қолгандик (аввал эри, сўнг ўзи камалганини ўша тасодифий учрашувдан сўнггина билдик). Ўша аёл бизни ҳатто асраб олмоқчи бўлувди! Ажабланманг, саргузаштларга бой ҳаётимизда шунақа воқеа ҳам бўлган. Мабодо нияти амалга ошса, биз бу ерларга келмаган, сизларни топмаган ҳам бўлармидик.

Кўнгилчан, ҳеч кимдан ёрдамини аямайдиган Камола уни камоқдан сўнг ўз касбига тиклаш учун отасидан кўмак сўради ва кутилганидек, Мардон ака йўқ демади. Кетма-кет аризаларидан сўнг ЧК ходимлари унинг ортидан астойдил тушишганими, ҳатто ўша ҳолат аниқланиб, навбатдаги савол-жавоблар бошланибди: “Давлатга қарши жинойтда айбланган аёлни нега химоя қилаяпсиз? Кимингиз бўлади? Эрининг фалон-фалон жинойт гуруҳлар билан ҳамкорлик қилганини биласизми?”

Ажал ёқасидаги Камола бир чеккада қолиб, энди Мардон аканинг “килмишлари” биринчи ўринга чиқиб қолганди. Кечгача олиб ўтиришгач, энди Германияни ёдидан чиқариши кераклиги, аёлнинг ишига эса умуман аралашмасликни маслаҳат беришибди. Акс ҳолда, иш бошқача тус олиши мумкин экан...

Ушбу огоҳлантиришдан сўнг, Мардон акада тақдирга тан беришдан бошқа йўл қолмаган, Камолани жилла курса назарий жиҳатдан қутқариб қолиш учун очилган мавжуд барча эшиклар эса тақа-тақ ёпилганди.

Уч кун ўтгач эгаллаб турган вазифасидан озод қилиниб, шундай катта иш тажрибаси ва обрўга эга бўлишига қарамай, арзимаган лавозимга – ўзининг қўл остида ишлаган қандайдир бўлим бошлигининг ёрдамчиси этиб тайинланди. Ҳамияти оғриган Мардон акага қолса-ку, ўша куниёқ иш жойидан оёқ узган бўларди, лекин оиланинг моддий таъминоти, Москвада қолган Камола, унинг учун зарур қимматбаҳо доридармонлар...

Бир пайтлар бахтга тўла ҳаёт яшнаб турган хонадонни энди таниб бўлмасди: энг сўнгги умидлари ҳам чил-чил бўлган эру хотин чўкиб, ҳали мактаб ёшига етмаган кизчаларга ҳам болаларга хос шўхлик, ўйин-кулгу бегона бўлиб қолганди.

Тез кунда Мардон ака бошқа бир зарбани қабул қилди:

қизини кайтариб олиб келиш учун (энди Москвада нима қилади!) раҳбарларидан – куни-кеча ўша давраларнинг тўлаконли аъзоси эди – рухсат сўраб, рад жавобини олибди. Юкорининг кўрсатмаси бўйича, унга энди Самарқанддан чиқиш, айниқса, Москвага бориш (балки у ерда ҳам кимнингдир қабулига киришга ҳаракат қилиб, бизга гап теккизар?) катъий ман қилинган экан.

Албатта, Москвага қилинган навбатдаги кўнғироқда даволаниши йўлига қандай тўғаноклар қўйилаётганини Камоладан яширишди ва...

Биз айни ўша кунлари қишки сессияни топшириб, таътилга чиққандик. Мардон ака рад жавоби олгач баттар тушқунликка тушганларини кўриб ва барчаларини ҳайрон қолдирган ҳолда, Москвага бориш, Камолани олиб келишни... ўз зиммамга олдим.

Ҳеч қачон бундай олис сафарга чиқмагандим, ушбу шаҳар ҳақида эса фақат ўқиганларим, эшитганларим асосида тасаввурим бор эди. Лекин ўйлаб ўтиришга вақт қолмаган, қолаверса, Мардон аканинг атрофида бўлаётган гап-сўзлардан сўнг қайси яқини бунга журъат қиларди? Янаям қолаверса, мен аллақачон ушбу оиланинг аъзосига айланмаганмидим?

Биз яшаб турган мамлакатнинг нақадар чексизлиги, Россия деган юрт қандай эканлиги, йўлга чиққан пайтим бизда ҳам киш бўлишига қарамай, бу фасл аслида қанақа бўлиши кераклигини ўшанда кўрдим: қор қалинлигидан темир йўл атрофида жойлашган яккам-дуккам қишлоқ уйлариининг томлари-ю тун бўралаётган мўриларигина кўзга ташланарди.

Дунёда шундай ўрмонзорлар бўлади деб ҳам ҳеч ўйламагандим!

Иссиққина вагоннинг ҳамма ёғи саранжом-саришта, чойшаблар оппоқ, хушмуомала проводниклар дам чой, дам қаҳва таклиф қилиб туришибди. Барча йўловчилар, шу жумладан, купедошларимнинг ҳам вақтлари чоғ – ўйин-кулгу қилиб кетишяпти. Кимдир карта ўйини учун давра қурган, яна биров шахмат доскаси устида бош қотирмоқда. Ҳар-ҳар замонда қадаҳларнинг бир-бирига жаранглаб урилгани, қандайдир латифадан сўнг гурра кулгу кўтарилгани эшитиларди. Бошқа нимаям қилишсин – бир ҳафтага чўзилувчи сафарни бошдан-охиригача ухлаб ўтказмайсан-ку!

Фақат менинг ичимга чироқ ёкса ёримас, вагон ресторанига бориш тугул, Хулқар она йўлга тайёрлаган егуликлар ҳам

томоғимдан ўтмасди. Билмадим, кетаётган вагоним ёки эшелоннинг бошка бир вагониди меникидек ёки шунга ўхшаш кайғули (бошка қандай атай – ахир, томошага кетаётганим йўқ эди-да!) мақсад билан йўлга чиққан йўловчилар бўлгандир, лекин ўзимни жуда-жуда ёлғиз ҳис этмоқда эдим, бу ёруғ дунёда мендан-да бахтсизроқ одам йўқ эди назаримда.

“Нега бундай бўлди? Наҳотки аллақандай халқаро муносабатлар одамнинг жонидан муҳимроқ бўлса, – ўйлардим туриб-туриб. – Ўртада уруш бўлиб турганида ҳам майли эди. Бу балки вақтинчаликдир? Лекин бир кун келиб “яраш-яраш” бўлиб қолганида кеч бўлмайдами, Камола, балки у каби ўн, юзлаб одамларнинг завоқ топгани қолмайдами? Нега бу ҳақда ҳеч ким бош қотирмайди?”

Шу пайт купедошларимнинг суҳбати қулоғимга чалиниб, тинглай бошладим. Улардан бири (ўзини руҳшунош-шифокор деб таништирган тошкентлик бу одамни қандайдир семинарга таклиф этишибди) Германия ҳақида гапириб, бошқалар турли луқмалар билан унинг сўзларини маъқуллаб ўтиришарди. Эшитганларимдан англаганим шу бўлдики, Гитлернинг олиб бораётган сиёсатида очикдан-очик шовинистик руҳ ҳукмронлик қилаётганидан нафақат биз, балки Европа ва дунёнинг бошка мамлакатлари ҳам норозилиklarини билдириб, қайси бирлари Германия билан дипломатик алоқаларни бутунлай узиш арафасида экан, Польша чегаралари яқинида эса немисларнинг катта қўшини тўпланаётган эмиш.

Дарслардаги маърузалар, куни-кеча Мардон ака билан рўй берган воқеалардан бу нарса мен учун янгилик эмасди. “Лекин наҳотки ўн гулидан бир гули очилмаган Камола унга ҳеч алоқаси йўқ мана шу карама-қаршилиқлар қурбони бўлса? Қани бунда мантлик?”

Йўлга чиққанимизнинг иккинчи куни бўлса-да, талаба эканлигим-у исмимдан бошқасини эшитмаган купедошларим (сўраб-суриштирмаганлари учун улардан жуда миннатдор эдим – балки кайғули афт-ангорим, ўзим билмаган ҳолда ора-сира киприқларимда пайдо бўлаётган нам уларни тўхтатгандир?) шу пайтгача ҳамма нарсага бефарқ одамнинг бу сафар суҳбатга қизиқиш билдираётганини пайкагач, қўйнимга қўл солиб кўришди.

– Қишки таътилга чиқдингми? – гап бошлади тузуккина кайф қилиб олган руҳшунош-шифокор (суҳбатимиз бошланганида иккинчи шиша ҳам очилиб, ёшлигимни ҳисобга олишди-

ми, бирон марта ҳам “улфати чор” бўлишга ундашмагандики, бунинг учун улардан яна бир марта миннатдор бўлгандим) талабалар ҳаёти унга бегона эмаслигини билдириб. Бошқа купедошларим эса экин-тикиндан қутулган фарғоналик оддий колхозчилар бўлиб (лекин арокни ёмон ичишмаскан), қахратон киш бўлишига қарамай, пойтахтни томоша қилгани кетаётган эканлар. Барчаларининг эғнида олача тўн. – Қайси ўқишда? – сўради шифокор тасдиқ жавобини эшитгач. Бунисини ҳам айтдим. – Сезиб турибман, сени бир нима... жуда қийнапти. Тоби йўқми десам... унга ҳам ўхшамайсан. Сўраганнинг айби йўқ... уй ичиларинг тинчми?

Кошки менда “уй ичи”нинг ўзи бўлса! Лекин тафсилотлар билан ўзимни ҳам, уни ҳам қийнаб ўтирмадим. Бирок сўз оҳангимда суҳбатга хушим йўқлиги билиниб турарди: ҳа, ҳаммалари яхши юришибди, купедошларингга, проводникларнинг барчасига салом айт дейишганди...

Кочирикни тез англовчи фарғоналик дехконлар ўзаро кўз уриштириб олдилар, рухшунос ҳам ниманидир сезди шекилли, илжайди.

– Саломат бўлишсин. Лекин шундай ёш, навқирон йигитнинг ҳамма нарса жойида бўлган ҳолда бунчалик хафа кўриниши... Москвага нега бораяпсан ўзи? Сир эмасми мабодо?

Юрагим тўлиб турганди, колаверса, айнан бизнинг йўлимизга тўсик бўлган нарсалар ҳақида гап кетмаяптими бу ерда!

Барибирам баъзи бир нарсаларни яширишга мажбур бўлгандим, мисол учун, Камола яқин қариндошимга чиқиб қолган бўлса, Мардон ака ҳақида умуман чурқ этмадим.

Анча пайтгача жим бўлиб қолган рухшунос арок шишаси, стаканлар, газаклар қалашиб турган стол қиррасини асабий чертди.

– Да-а-а, – деди у сўнг. – Ёмон иш бўлибди. Лекин у ерда ҳам тузалиб кетишига тўла кафолат йўқ экан-ку! Шунинг учун...

Нима дейиши маълум бўлганидан, охиригача тинглаб ўтирмадим:

– Буни кизнинг ўзига қандай тушунтирасиз? Рухшунос экансиз, айтинг-чи, бу “хушхабар” унга қай даражада таъсир қилади?

Жимликни вагон ғилдиракларининг бир маромдаги тарактуруки бузиб турарди.

– Айтма, вассалом! Беморлар ҳамма нарсани билиши шарт эмас! Вазиятнинг шундай бўлиб қолгани эса унинг... омадсизлиги! Қолаверса, ўша сен айтаётган шифокоринг умуман мавжуд бўлмаслиги мумкин эди-ку! Демак, ҳеч қанақа Германия ҳақида гапирмаган бўларди-ку!

Эшитганларидан ноқулай аҳволга тушиб, бу нозик масала бўйича ўз мулоҳазаларини билдиришга ожиз ўтирган деҳқонлар унга койил қолиб қарашди, мен эса бир неча сония нима жавоб беришни билмай тургач, дедим:

– Лекин у мавжуд.

Бош чайқаб қўйган рухшунос катор турган стаканларни буфетчиларга хос чакконлик билан тўлдирди-да, бирини менга жимгина узатди. Ўшанда биринчи марта ичдим, сафарнинг қолган кунларига келиб эса давранинг “гули”га айланиб бўлгандим.

Ниҳоят, Москванинг аллақандай бир ёпиқ вокзалига келиб тушганимизда, ўпкамга ёпирилиб қирган совуқ ҳаводан бўғилиб қолай дедим ва қўрқиб кетдим: ўша ҳолида Камола бу совуққа қандай чидаяпти экан? Умуман, поездда ўтказганим шу бир ҳафта ичида у билан бирон ҳол-кор рўй берган бўлсачи?

Бегона шаҳарда қийналиб қолмаслигим учун Мардон ака етарлича маблағ билан таъминлаб, Камола ижарада турган хонадонга олиб борувчи йўлни обдон тушунтирганига қарамай, адашиб-нетиб юрмаслигим учун такси олишни тайинлаганди – ҳар эҳтимолга қарши.

Менга кўзи тушган заҳоти югурганча келиб, бўйнимга осилиб олган Камола (танишганимиздан буён биринчи марта шу тарика кўришаётгандик) ўқраб юборди. Уй бекаси – кексагина кампир менга ачингандек бир оз қараб тургач, инқиллайсинқиллай, хассани дўкиллатганча ошхона томон йўл олди.

Иккаламиз ёлғиз қолдик.

Камола телефон оркали суҳбатдан уни олиб кетгани ким келишини биларди. Фақат нима сабабдан бундай бўлиб қолганини эмас! Зеро, поездда менга ҳамроҳ бўлган етти ёт бегона рухшуноздан анча илгари қарор қилиб қўйгандик: “Айтмаслик! Энг сўнгги дамга қадар!”

Камола қандайдир нохуш бир нарса рўй берганини сезиб турса-да, афтидан, ўзим гап очишимни кутаётганди. Полга тўшалган эскигина гилам гулларидан кўз узмай ўтирганидан фойдаланиб, кузатдим: Самарқандлагига қараганда... бардам

кўринадими? Қизик! Нимадан бўлса? Бу ернинг об-ҳавоси ёқдими (шу ҳаво-я!), ёки ўша немис шифокори тавсия этган дорилар ўз таъсирини кўрсатмоқдами?

Хаёлимга бехосдан битта фикр келди: тўхта-чи... мабодо ҳар иккисидан бири бўлганда ҳам, уни уйга олиб кетиш... ақлданми?

Камола индамай туришимни ўзича баҳолади, шекилли:

– Бугун кетамизми? – сўради бир пайт бошини кўтариб. – Нарсаларимни йиғиштираверайинми? Аслида-ку, ҳаммаси тахт.

Шошиб қолдим: шу максатда келганимга карамай, ҳалигина келиб қолган фикр мени иккилантириб қўйган, қолаверса, Москвага келиб тушган куниёқ қайтиш чиптасини олиш ҳақидаги Мардон аканинг кўрсатмаси ёдимдан кўтарилиб, навбатдаги поезд қачон бўлишини ҳам билмасдим.

– Бугун... поезд бўлмаса керак, – дедим, сўнг жилмайганча қўшиб қўйдим. – Кўринишингиз анча яхши. Москва ёқибди.

– Сезмабман, – деди у менга синовчан тикилиб. – Самарқандда қандай бўлсам, шундайдекман. Лекин... келган кунингиз хонани бўшатишимни бекага айтиб қўйгандим-да. Яна неча кун турамиз?

Ҳали ўзим-да билмайдиган жавобни беришга улгурмай, ошхонадан кампирнинг чийилдоқ, ингичка товуши келди – чой тайёр бўлган экан.

Аллақандай хушбўй гиёҳлардан тайёрланган чойни ҳўплар эканман, хаёлим бошқа жойда эди. Мардон ака билан гаплашиб олишим керак! Балки фикримни ёқлар! Камоланинг қайда бўлмасин соғлом юриши – майли нисбатан ҳам дейлик! – ҳаммамиз учун энг муҳими эмасми? Нима қилади уйда? У ерда унга аллақачон аза очиб қўйишган: аввал ота-онасининг кайфиятини кўради, кейинчалик нима бўлганини эшитади!

Уй бекаси ва Камола қанчалик кисташмасин, бирон меҳмонхонадан жой олиб, ўша жойда тунашимни айтдим. Бу мен учун ҳар томонлама қулай эди, айниқса, Камоланинг иштирокисиз телефонда Мардон ака билан гаплашиб олиш учун – кампирникида бунинг ҳеч имкони бўлмасди.

Хатти-ҳаракатларим чўқаётган одамнинг хасга ёпишини эслатишини билиб турардим. Гўшакни кўтарган Мардон ака аввалига тушунмай турди, сўнг – анча пайт ўйланиб тургач – хотини билан маслаҳатлашиб, ўзи қўнғирок қилишини айтди.

Алоқа воситаларида носозлик бўлганми ёки бирон қарорга

келиша олмадими, ҳар тугул ўша куни – шу жумладан, тунда ҳам – хабар бўлмади.

Келишувга мувофик, эртаси куни эрталабдан Камола-нинг хузурига боришим керак эди. Банд қилганим шинамгина хонада бир дакика ҳам тургим келмас, аммо ҳар дакикада Самарқанддан қўнғирок бўлиб қолиш эҳтимоли тўхтатарди.

Безовта бўлмасин деб Камолага қўнғирок қилдим ва нима баҳона топишни билмай, жойлашган меҳмонхонам шаҳар чеккасидалиги (аслида бунинг бутунлай тескараси эди!), шунинг учун кечроқ боришимни айтдим.

Нихоят, Самарқанддан қўнғирок бўлиб, узок суриштирув-лардан сўнг (Ростдан ҳам ўзини яхши ҳис этаяптими?! Доридармонларни вақтида қабул қилаётирми?), таклифимни маъқул топишиб, ўзлари ҳам телефон орқали Камолага шу ҳақда айтмоқчи эканликларини маълум қилдилар.

Хурсанд бўлиб, кампирниқига қайтиб келдим, аммо ўта эҳтиёткорлик билан бошлаган гапимни ярмида бўлиб қўйган Камола ўзаро суҳбатларимизда илк бор бу сўзни тилга олиб, агар уни ростдан ҳам *севсам*, нималар бўлаётганини ҳозирнинг ўзида айтишимни талаб қилди: “Нега дадам эмас, сиз келдингиз? Нима учун Германияга бормайдиган бўлдингиз? Нега бу ерга мени олиб кетгани атайин келиб, энди қолишга кистаяпсиз?”

Бу саволларнинг дастлабки иккисини кеча берса ҳам бўларди, аммо сабр қилиб, ҳаммасини уйга борганда ўзи билиб олишни мўлжаллаб турганида қилган мана шу таклифим сабр косасини тўлдириб юборганди.

– Айтинг, бирон фалокат рўй бердимиз? – сўради у индамай турганимга қарамай, сал аввал севги борасида қўйилган кескин шартни унутиб. – Нима бўлиши мумкин? Телефонда сўзлашиб, билиб турибман, ҳаммалари соғ-саломат. Нима ахир? Ота-онамнинг-ку мендан ненидир яшираётгани аниқ эди, энди... сиз ҳам шундай қилаяпсизми? Яхши эмас. – Мен терлаб кетдим, у эса кўлимдан тутиб, худди бир нимадан кўрқиб кетаётган гўдакдек, кўзларини катта-катта очди. – Нима, дадам... Берлиндаги шифокор ҳам удалай олмаслигини эшитибдимиз? Кимдир... айтибдимиз унга?

– Нималар деяпсиз! – дедим жон ҳолатда. – Сиз албатта тузаласиз!

Сохталиги шундоқ сезилиб турган сўзларимни эшитган Камола истехзоли қулиб қўйди.

– Туринг... иккимизнинг ҳам бу ерда қиладиган ишимиз қолмади.

– Сизга... – ўтирган кўйи минғирладим мен, – уйингиздан кўнғироқ қилишмоқчи. – Кутиб турайлик-чи.

У елкамга қўлини қўйди:

– Борганда гаплашаверамиз. Бўлинг. Таътилингиз тугашига икки кун қолди. Бугун йўлга чиксак ҳам дарсларга кам деганда беш кун кечикасиз.

– Мен... мен ҳам сиздек... академик таътил оламан!

Ортиқча сўз оғзидан чиқиб кетишидан чўчибми, индамай узоқлашган Камола сал ўтмай хонасидан енгилгина жомадон билан чиқди.

* * *

Давлановнинг боши эгик, Яшарнинг нигоҳи эса узоқ-узоқларда эди.

– Вокзалга соат ўн иккиларда етиб келдик, поездимиз эса кеч соат ўнда жўнаркан. Барча ўриндиклари банд, шовкин-суронга тўла ёпик вокзал биносидан (очик платформада ҳатто қор куралмаганди, совукни-ку айтманг) нақ ўн соат кутиб ўтиришнинг ўзи бўлмасди. Санжобдир деган умидда буфетларнинг бирига кирдик, лекин у ерда ҳам ўша аҳвол – махорка тутуни ва спиртли ичимликларнинг сассиқ ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетган. Камоланинг касал ўпкаси бунга беш дақиқа ҳам бардош бера олмасди.

Биздаги кайфият билан шаҳар айланиш ҳақидаги гапга ўрин ҳам йўқдек эди, аммо ноилож сўрадим:

– Бирон жойга борсакмикин?

– Мен Қизил Майдондан бошқа жойни билмайман, – деди Камола бир оз ўйланиб тургач. – Айтгандек, ўша ерда... жуда кўркам қадимий бинода Инкилоб Тарихи музейи жойлашган экан. Ўшани бориб томоша қиламизми? – У синик жилмайди. – Менга-ку, энди керак бўлмас, лекин сиз музей экспонатлари билан танишиб қўйсангиз зарар қилмаса керак. – Мен аразлаган боладек шартта четга ўгирилиб олгандим, у енгимдан тутди ва қулди. – Ҳазиллашдим. Ҳаммаси пешанадан. Юринг.

Навбатчининг маслаҳати билан вокзал биқинида жойлашган метро бекатига тушдик. Москва метросининг ишга тушганига ҳали кўп бўлмаган, шу боис вагонлар ҳали янги, бекатларнинг ҳамма ёғи ярақлаб турар, шпалларга сингдирилган смоланинг бир қарашда ўткир, аммо ёқимли ҳиди димоққа уриларди.

Ёнма-ён ўриндикларда кетар эканмиз, иккинчи бе-

катга яқинлашганимизда Камола мен томон энгашиди ва ғилдиракларнинг шовкини остида унинг қуйидаги сўзларини эшитдим:

– Дадам ҳам метрони шу ерда кўрди. Ўқиб юрганида ҳатто Германияда бунақанги мўъжиза бўлмаган экан. Билмадим-у, лекин вақти келиб Самарқанднинг ҳам, Тошкентнинг ҳам ўз метроси бўлишига қаттиқ ишонади. – Сўнг, бир оз ўйланиб тургач, қўшиб қўйди. – Мен ҳам ишонаман. Бекатлардаги безаклар жуда чиройли-я? Қаранг!

Поезд кискагина муддатга тўхтаган навбатдаги бекат ростдан чиройли эди, лекин мен унинг Самарқанд ёки Тошкентдаги метро қурилишига ишончи учун эмас, балки гўзалликни пайкай олаётгани, теварак-атрофга завқ билан қараётгани учун миннатдор бўлганимдан қўлини қаттиқ кисиб қўйдим.

Совук шамол ва изғирин ҳукмронлик қилиб турган Қизил Майдон шаҳарликлар эмас, биз сингари қора-қуралар билан гавжум эди. Кейинчалик машҳур ГУМда ҳам худди шу ҳолатни кузатдим, ҳаммаларининг қўлларида қатта-қатта сумка, ҳатто хуржун кўтариб олганлари бор. Ленинни зиёрат қилиш учун эса – буни илгари ҳам эшитиб юрардим – эрталабдан навбатга туриш керак экан. Биз келганимизда учига найза ўрнатилган қарабинли қоровуллардан бошқа ҳеч ким Мавзолей кираверишида кўринмасди.

Бир пайт мен учун сира қутилмаган воқеа рўй берди – энди музей сари юргандик, бошига сувсар телпак, эгнига оғир пўстин кийган, қизғиш соколи қиров боғлаган бир йигит Камолага қараб илжайди.

– Хайрият-э! Қаерларда қолиб кетдингиз?

Жойимизда тўхтаб, мурожаат қилаётган йигитга тикилдик: қўллари совқотган бўлса керак, жун қўлқопда бўлишига қарамай, кафтларини бир-бирига тез-тез урар, ҳар-ҳар замонда курук қорни ғижирлатиб, депсиниб қўярди. Бўйнига бир нечта фотоаппарат осилган, оёқлари тагида жигарранг семиз портфел.

Камола хижолатомуз жилмайди:

– Афв этинг, сизни бирдан танимадим, – деди у киши ҳавас қиладиган соф рус тилида. – Сиз ўша... фотосуратчи! Аммо бугун бутунлай бошқача кўринишдасиз.

– Мен эса гўзал қизларни бир кўрсам, то умрим охиригача эслаб қоламан! – қувноқлик билан жавоб қайтарди йигит. – Суратларингиз тайёр! Нега айтилган қуни келмадингиз?

Бунақасига келишмагандик-ку! Гапнинг рости, уйга кетиб колгансизлар деб тургандим. Почта орқали жўнатиш учун эса манзилларингиз кўрсатилмаган. – У энгашиб, портфел ичидан суратлар солинган бир даста кўкиш пакетларни чиқарди. – Мана, олинг, – деди у улардан бирини ажратиб. – Айтганча, отангиз нега келмади? – сўради у менга тез кўз ташлаб оларкан.

Титраб кетдим: суратчи Мардон ака *нима* учун кизи ортидан келмаганини сўраётгандек туюлганди! Ҳадиксираб, Камолага қарадим – у қор учқунлари қўнган киприкларини пирпиратганча, ерга тикилиб турарди.

– Билмадим, мен ҳам фақат шуни ўйлаганим-ўйлаган, – деди у бир пайт секингина, сўнг бирдан хаёлини йиғиб олдида, хайрон қолган суратчига бошқача жавоб беришга шошилди. – Узр, уйга кетди... демокчи эдим! Ҳа, шошилишча ишига чакириб қолишди! Унинг ўрнига эса мана... акам келди, – шунчалик совуққа қарамай, Камоланинг қонсиз юзига эндигина билинар-билинемас қизиллик югурганди.

Бирок суратчи анойилардан эмас экан.

– Ўқингиз хато кетди, азизам! – ёйилиб илжайди у. – Кўпни кўрган бўрига учрадингиз! Мен унга канчалик куда бўлсам, у ҳам сизга шунчалик ака! Бўлди, бўлди, уялманг! Биламан – бу нарса сизларда жуда қаттиқ, бошқалардагидек эмас. Балки... тўй олдидан суратга тушарсизлар? Мана, кўринглар, – у ҳали очилмаган пакетни Камоланинг қўлидан қайтариб олди ва суратларни чиқарди. – Мана! Қалай? Бунақасини қаерда кўргансиз?

Чеккалари тўлқинсимон шаклда қирқилиб безатилган суратларнинг сифати ростдан ҳам аъло эди. Унда Мардон ака билан Камола бор бўйлари билан акс этишган, ортларида – ўша машҳур Спасский минораси. Сурат бундан бир ой илгари олинганди ва ростдан ҳам ҳозирги Камола билан унда акс этгани орасида сезиларли фарқ бор эди – яхши томонга, албатта!

Буни суратчи ҳам пайкабди:

– Аммо-лекин, ўшандан буён анча ўзгарибсиз! Москва сизга ёққан кўринади! – Камола ялт этиб менга қаради, мен маъноли жилмайдим, суратчи эса ҳамон ўзиникидан қолмасди. – Анча тўлишибсиз! Бўпти... тайёرمىсизлар? Шу фоннинг ўзида, а? Ёки, бошқасини танлайсизларми?

– Барибир қўймайдиганга ўхшайди, – қулди Камола ундан осон қутулиб бўлмаслигини вақтида англаб. – Дадам би-

лан келганимизда ҳам худди шундай қилганди. Нима дейсиз? Кўнамизми?

Худди ўша фонда тушдик, фотоаппарат тепасидаги тугмача босилишидан сал аввал Камола пальтоси чўнтагидан кўлини чиқариб, қўлтиғимдан тутди, буни кўриб турган суратчи энди очикдан-очик қулиб, бош бармоғини осмонга қилди: нима дегандим!

– Ушла, куда! – деди у менга пулни қабул қилиб олгандан сўнг бир парча қоғоз узатаркан. – Патта. Индин сизларни шу ерда кутаман. Бу сафар ҳам кечикиб ўтирманглар-а, нақ йиртиб ташлайман!

Камола унга ялт этиб қаради:

– Эртага... деяпсизми? – сўради у иккиланиб. – Аммо биз бугун... жўнаб кетаяпмиз-ку!

– Қанақасига? – жиддийлашди суратчи фотоаппарат ғилофини беркитар экан. – Бугунми? Бутунлайми? Унда... унда манзилингизни айтинг, ёзиб оламан.

У блокнотини ахтариб, ички ён чўнтагини кавлаштираркан, юрак ютиб гап бошладим:

– Камола... кетмайлик! Ўтинаман сиздан! Ана, менга ишон-масангиз, суратчи ҳам шундай деяпти-ку! Зора...

– Айтинг! – сўзимни бўлиб қўйди суратчи. Бу пайтда эс-далиқ учун суратга тушишни истаган бошқа кишилар атрофимизда тўпланиб, унинг учун энди кизиғимиз қолмаганди. – Ўзбекистонлиги аниқ, қошу кўзларингиздан билиниб турибди, – билаётгандай қилди у. – Кейин нима? Тошкент? Бухоро? Фарғона? Термиз?..

Камола менга бир пас қайғули кўзларини тикиб турди.

– Ёзинг, – деди сўнг суратчига. – Самарқанд...

Томоша қилишга эмас, вақтни ўтказиш учун келганимиз учун музейни айланиш иккимизга ҳам ҳеч бир завқ бермади. Экспонатлар орасида айланиб юрар эканмиз, дам-бадам соатларимизга қараб қўярдик, вақт эса жуда имиллаб ўтарди. Улкан музейнинг менга фақат бир нимаси – деярли ҳар қаватда ўтириб дам олиш учун қўйилган ўриндикларнинг кўплиги ёқди. Бу ҳам бекорга ўхшамади: ташриф буюрганларнинг кўпчилиги кексайиб қолган, ҳассага таянган кишилар эди. Камола ҳам худди улардек ҳар бир қаватга кўтарилгач, нафас ростлаш учун ўтириб дам оларди.

– Ҳатто унутиб қўйган эканман, – деди у шундай дамларнинг бирида яна суратчи ҳақида сўз очиб. – Агар ўзи таклиф

қилмаганда, иккимиз ҳам тушмасмидик. Қизиқ, шунча пайтдан буён танишмиз-у, бирон марта... Лекин яхши бўлди, энди ҳар кўрганда эслаб юрасиз. – У лабларим қимтилаётганини кўриб, жилмайди. – Бўлди, бўлди, тумшайманг ёш болага ўхшаб! Ма-бодо... Германияга борадиган бўлиб қолсам, ўшандаям ортимдан келарсиз – дадам бўлган ху ўша жойларда суратга тушардик. Келасизми?

Жавоб ўрнида унинг муздек кўлини авайлабгина қисдим.

Бирок бу нарса бизга насиб қилмаганини сезиб турган бўлсангиз керак – уйга етиб борганимиздан сўнг у барчасидан вокиф бўлди. Баҳор ва ёзда Камоланинг дарди тобора оғирлашиб, қизни тушакка михлаб қўйди. Биринчи сентябрда Германия Польшага қарши уруш бошлади, йигирма учинчи сентябрда эса Камола ўша – мен билан бирга тарбияланган ва бирга ўқиган Элёр ётган палатада вафот этди. Шундан сўнг ҳам Мардон аканинг оиласи билан муносабатим узилмай, то сўнгги пайт – бу ерга йўлланма бўйича йўлга чикқунимизча, бир-биримизни йўқлаб турдик...

Яшар нигоҳини кўтарди.

– Мана шунақа гаплар. Айтганча, бу ерда почта хизмати қандай? Бирон жойга ўрнашган заҳотим хабар қилишга ваъда бергандим уларга.

– Хатлар бир ҳафтада бир марта туман марказига олиб кетилади, телеграмма деган нарсанинг эса ўзи йўқ, – деди Давланов гуноҳқорона. – Сен ёзавер, почтачига ўзим элтиб бераман, у менинг жияним бўлади.

Ярим соатлардан сўнг Яшар унга юпкагина конверт ва бир дона фотосурат узатди:

– Мана у... яъни, иккимиз. Москвада тушган суратимиз.

– Чиройли қиз экан. Оллоҳ раҳматига олган бўлсин. Нима ҳам қила олардик, бир кун келиб... ҳаммамиздан шу каби жонсиз суратларгина қолади, – деди Давланов суратга узоқ вақт тикилиб тургач, фалсафа сўкишдан кўра Яшарнинг кўнглини кўтаришни кўпроқ ўйлаб.

У хатни олиб ичкарига кириб кетгандан сўнг Яшар бўш чойнак билан чикқан Нодирадан аввал Ҳожарнинг аҳволини сўраб, сўнг Мардонга хат ёзганини айтгач, Нодира бир зум ўйланиб қолди.

– Мендан ҳам салом айтдингми? Яхши. Саодат опа, яна бир-иккита қизларга мен ҳам ёзишим керак эди. Улгураманмикин?

– Албатта. Агар тезрок ёзсанг.
 – Бу ерда бўлган... ишларни ҳамми? – сал кизарди Нодира.
 – Ҳеч нарсани қолдирма – худди мен Мардон акага ҳаммасини очик ёзгандек. Ишонаманки, улар ҳам биздан кам хурсанд бўлишмайди... гарчи ота-онамизни топмаган бўлсакда.

– Топа олармиканмиз? – худди бу нарса Яшарга боғлиқдек умид билан термулди Нодира.

– Нега энди мумкин эмас экан? – жилмайди Яшар. – Ахир, бундай олиб қаралса, улар ҳали жуда ёш, тўғрими? Ҳали элликка ҳам киришмаган! Худди биз оёғимиз билан кириб келгандек, зора улар ҳам бир куни... Нафақат биз, бошқалар ҳам шунга умид қилишаяпти. – Яшар яна жилмайди. – Балки укаларимиз, сингилларимиз ҳам бордир.

Бу нарса Нодиранинг хаёлига келмаган эканми, ёнокларига баттар қизиллик югурди, уларнинг қандай эканлигини кўз олдига келтирмоқчи бўлгандек, ўйланиб қолди.

– Қани эди! Дунёда мендан бахтиёр одам бўлмасди! Бугунлай янги ҳаёт бошлардик! Сен оила қурадинг, мен эса... мен эса...

Худди ота-онаси укаю сингилларини етаклаб, бугун-эрта кириб келаётгандек орзуларга берилиб кетган Нодира яна нима дейишини билмай бирдан маъюс тортиб.

– Истасанг... бирйўла... унга ҳам ёз, – деди Яшар Давланов кириб кетган эшик томон қараб олгач.

– Керак эмас, – намланди Нодиранинг киприклари. – Ўтинаман, энди унинг номини тилга олма! Ҳеч қачон!

Ўттиз саккизинчи боб

Камоланинг фожиасидан сўнг Юсуф дўстини имкони борица ёлғиз қолдирмасликка ҳаракат қилиб (бу даврга келиб, улар ётоқхонанинг икки кишилиқ хонасини банд этишганди), илгаригидан-да яқин бўлиб қолганди. Саодатнинг танбеҳидан сўнг Нодира бир неча марта иккисини ҳам таклиф қилди, лекин Яшар ҳар гал ўзини мажбурият юзасидан бораётгандек тугарди. Бирда ҳатто ҳазилу чин аралаш, ўзини уларнинг ёнида “учинчи-ортиқча” одамдек ҳис қилаётгани, бундан буён – қайга боришмасин! – ҳеч кимни аралаштирмай, фақат иккиси юрса, жуда “чиройли” чиқишини айтди.

Унинг кўнглига қарашга ўрганиб қолган Нодира ва Юсуф бошқа тирғалмайдиган бўлишди. Бирок Саодатнинг ҳузурига доимо Юсуф билан етаклашиб бориш Нодира учун ноқулай эди: ҳар ҳолда бегона хонадон – кўни-кўшни, кўрган-нетганлар нима деб ўйлаши мумкин? Кампир-чи!

Қамоланинг вафоти қаттиқ таъсир қилган Саодат Яшарнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди, уни қасбига қайтариш режаси амалга ошмаслигини эшитганда эса аччиқ қулимсираб қўйишдан нарига ўтмади.

Нима бўлганда ҳам у Нодира сингари Саодатнинг ҳузурига бориш учун талпиниб турмасди. Балки, натижанинг бундай бўлиб чиққанидан уялаётгандир! Ҳа-да, режа Қамоланики бўлишига қарамай у айнан Яшар ва Нодира туфайли амалга оширилиши лозим эмасмиди! Улар бўлмаса етти ёт бегона аёлнинг муаммоларини Мардон қайдан биларди!

Саодатга кун сайин боғланиб қолаётган Нодира эса ҳар ҳафтанинг тугабини сабрсизлик билан қутар, кетиши олдидан Юсуф, у орқали Яшарга тезда қайтишини айтса-да, кечгача қолиб кетарди. Уй бекаси бўлмиш пистачи кампир ҳам бора-бора қизнинг келиб-кетишига кўникди. Унга, айниқса, Нодиранинг чакқон, саранжом-сарипталиги ёқиб қолганди: келган заҳоти қўлига супурги-латта олиб, аввал унинг, сўнг Саодатнинг хонасини йиғиштиришга тушар, бир-икки соат ўтмай ҳаммаёқ чиннидек ярақлаб, ярим вайрона уйга озгина бўлса-да, файз киргандек бўларди.

Шундай кунлари чой устидаги суҳбат доимо Нодира ва Саодатга бориб тақалар, Саодат орқали ҳар иккисининг ўтмишидан хабардор кампир ҳозир ҳам кеч эмаслиги, агар жуда истасалар, энди-да она-бола бўлиб қолишларига ҳеч нарса халакит бермаслигига урғу берарди. “Бу нарса иккинги учун ҳам муҳим, – дерди у Нодира ва Саодатнинг кўнглидагини топиб, – ўқишни битиргач тўйи бўлар экан. Бундай пайтда ёнида кимдир бўлиши керак. Менга қолса, ўша боланинг ота-онаси сенинг борлигингни ҳозирдан билганлари яхши, – дерди у сўзлари ҳуш ёқиб, жилмайганча ўтирган Саодатга. – Ҳамма нарса урф-одат бўйича бўлиши керак. Совчиларни ҳам ўзинг қутиб оласан... шу ерда, меникида. Сеп масаласига келсак, улгурарсан, у-бу нарса йиғишга? Номига бўлса ҳам, дейман-да! – Кампир бир оз ўйланиб олди. – Мен ҳам қараб турмасман. Бир жуфт қўйлақ қилишга қучим етади. Қизимиз шунга арзимас эканми? Қарагин, келганидан буён қўли тинмайди. Ҳатто ме-

нинг кирларимни ҳам ювиб қўйибди. Илойим, кам бўлмасин!”.

Шундан сўнг суҳбат мавзуси кампирнинг ўз ҳаётидан нолиши, эрининг эрта ўлиб кетгани, битта-ю битта ўғилнинг жиловни эса хотиннинг қўлидалиги, тукқан онасидан ойда бир хабар олмаслигига ўтарди. Келин деганлари-ку, умуман қадам босмас экан. Неваралари ҳам ота-онадан ўрнак олишган. “Ҳаммалари менинг тезроқ ўлиб, шу вайрона қўлларига ўтишини кутиб ётибди, – дерди уф тортиб. – Лекин нима қилай, оқибатим ўшаларга боғланиб қолган бўлса, тепиб-тепиб кўмадиган ўша бемехр ўғилдан бошқа ҳеч кимим бўлмаса? Ҳар келганида, рўзгорига ярар деб, шу савил қолгур пистадан орттирган пулнинг деярли ҳаммасини бериб юбораман, у эса иккитагина нон кўтариб келишни ўзига эп кўрмайди”.

Саодат бу ерда яшаётгандан буён кампирнинг ўғлини бир-икки мартагина кўрган, она-бола ўртасида нега бундай совуқчилик борлигини тушунмасди. Балки ростдан ҳам келини ёмондир? Балки айб... кампирнинг ўзидадир? Ахир, қарс икки қўлдан чикмайдими? Ким билсин, ҳар қадамда учраб турувчи “қайнона-келин можароси” уларни ҳам четлаб ўтмагандир?

Бирок у ҳозир кампирнинг ўғли, келини ўртасидаги муносабатларни эмас, унинг ўзи ва Нодира ҳақида айтганлари ҳақида ўйларди.

Кани эди қўли бунчалик қалта бўлмаганида! Ижарада турмай, ҳеч бўлмаса, мана шу яшаб тургани вайрона каби ўз бошпанаси бўлганида! Нодира ва Яшарни ётоқхонада бир кун ҳам қолдирмай, бағрига олмасмиди – худди қачонлардир истаганидек! Туғиб катта қилмаган бўлса-да, ўзини ҳар қандай онадан зиёда тутмасмиди? Ҳозирги ҳаёти ҳаётми? Қандай маъно бор унда? Кўриниб турибди, у фарзанд меҳрига қанчалик зор бўлса, улар ҳам – айникса, Нодира! – она меҳрига шунчалар зор. Агар шундай бўлмаганида, бу қиз ўзини бу даражада яқин олиб, атрофида парвона бўлмасди.

Нодира бу сафар Ойгул билан боришга қарор қилганди. Оқшом туша бошлаганда, ҳар икки қизни кузатиб қўйиш олди-дан:

– Нега йигитлар келмай қўйишди? – деди Саодат жилмайганча. – Яшарни билмадим, аммо Юсуфни янаги сафар албатта олиб келишларинг керак: мен у билан... баъзи нарсалар ҳақида гаплашиб олмақчиман.

“Баъзи нарсалар” тагида нима назарда тутилаётганини яхши билиб турган қизлар муғомбирона қулиб қўйишди.

– Сенга жуда меҳрибон-а, муаллиманг, – деди Ойгул йўлда. – Тўйинг бўлгач... яна ёлғиз қоладими? Мен ҳозирдан унга ачиниб кетаяпман.

– Нега ёлғиз қолар экан? – қувноқлик билан жавоб берди Нодира. – Йўқлаб турамиз, ўзи ҳам бориб туради. Энди у менга она ўрнида-ку!

– Лекин уни бирон марта ҳам онам демадинг, – кулди Ойгул.

Нодира қизариб кетди.

– Биласанми... она деб аташни истайман, лекин ҳеч тилим айланмаяпти! Жуда ғалати бўларкан – сохта, қурук чикиб қолмасмикин, деб кўрқаман! Балки ўша пайтлари... болалигимда дейман... кийин бўлмасмиди.

– Ўйлама, кейинчалик кўникиб кетасан.

Ҳар иккала қиз такка тўхтаб, рўпараларида туриб олган йигитга ҳайрон бўлиб боқишди. Чехрасидаги баъзи белгилар Нодирага танишдек туюлса-да, уни ўзи билган одамларнинг биронтасига ўхшата олмади.

– Салом бердик! Мени танияпсанми? – сўради йигит Нодирадан. – Жудаям ўзгариб кетибманми? Очиғи, сен ҳам жуда ўзгариб, илгаригидан-да гўзал бўлибсан! Бу қиз, – йигит Ойгулга кўз ташлади, – дугонангми?

Нодира ковокларини уюб, унга бошдан-оёқ разм ташлади.

– Ўзингиз ким бўласиз? Мени қаёқдан танийсиз?

– Нега танимас эканман? – кулди йигит. – Етимхона ёдингдадир? Яхшилаб қарагин! Армияда бўлганимда ҳам сенга... мактублар ёзгандим.

Нодиранинг юраги шув этиб кетди: Шавкат! Ҳа, ўша! Анча улғайибди. Лекин олифталиги, бошқаларга нисбатан нописандлиги ҳамон ўша-ўша – ҳозир ҳам қизлар билан икки қўлини камзули чўнтагига тикканча гаплашмоқда.

– Салом, – деди Нодира совуққина қилиб. – Узр, бирдан танимабман. Ишларингиз яхшими?

– Юрибмиз тупроқдан ташқари, – кулди Шавкат. – Ўзингдан сўрасак? Кўринишингдан... бирон жойда ўқияпсан шекилли?

– Ҳа, – деди Шавкатнинг сук билан қадалган – тагин Ойгулнинг кўз ўнгида! – нигоҳидан хижолатга тушаётган Нодира.

– Зўр-ку! Кимларни кўраяпсан? Етимхонадаги собик ҳамтовоқларни дейман-да?

Нодира мактабни битиргандан буён синфдошлари, ўзи билан тарбияланган болалар, қизларни камдан-кам кўрарди. Қани бунга вақт? Қолаверса, етимхона ва синфида у билан жуда яқин бўлганларни жудаям кўп деб бўлмасди. Тўғри, баъзи бирлари билан хат ёзишиб турибди, лекин...

– Барно билан кўришиб турамиз, – деди Нодира ҳақиқатга унчалик яқин бўлмаса-да, хаёлига шу ном келиб. – Балки ёдингиздадир? – билинар-билинемас табассум қилди у Шавкатнинг Барно келтирган мактубини, ундаги хатоларни эслаб. – Шунақа синфдошим бор эди?

– Барно-о-о?! – чўзиб қайтарди Шавкат. – Ҳали ўша билан кўришиб турибсанми? Ҳайрон қолдирдинг мени! Сира ўйламагандим! Унинг нима ишлар қилиб юрганини биласанми ўзи?

Шусиз ҳам уни учратиб қолганидан кўнгли хира тортиб, тезроқ хайрлашишни истаб турган Нодиранинг ковоклари яна уюлди.

– Нима... иш қилибди? – деди у юраги дукуллаб.

– Э! Ҳозир у шаҳарнинг энг зўр кузирларидан бирига айланган! Бир марта оғайнилар билан у яшаётган ётоқхонага боргандик... баъзи бир “дугоналар” олдига, – ғалати илжайди Шавкат. – Ростини айтсам, бирдан таний олмадим, роса бўяниб-бежаниб олган! Эгни-боши ҳам ўшанақа аёлларга хос. Ҳали айтганимдек, аввал танимай, ўша ернинг кунда-шундаси бўлиб қолган оғайниларимнинг биридан сўрасам...

Нодира унинг сўзларини бўлди:

– Кечирасиз, Шавкат ака... биз шошилиб тургандик. Хайр!

– Сизларни кузатиб қўяман! – деди Шавкат бир зум тарадудланиб қолгач. – Нима, Барно ҳақидаги гапларимдан хафа бўлдингми? – эргашди у шошилганча кетаётган қизларга. – Бор гапни айтдим-да! Илгари билмаган бўлсанг, энди билдингку! Номингга доғ тушиб қолмасин, дейман-да!

Нодира ўзи билмаган ҳолда қачонлардир етимхоналарда шаклланган “жанговар” феъл-атворига қайтди:

– Раҳмат! – деди у кошларини чимириб. – Номим учун қайғурувчиларга зор эмасман, ўзим эплайман! Кузатиб қўйишнинг ҳам ҳожати йўқ – адашиб қоладиган ёшдан аллақачон ўтганмиз!

Бўлиб ўтган ҳодиса, дугонаси ва нотаниш йигит ўртасидаги суҳбат-тўқнашувдан ўзини йўқотиб қўйган (айниқса, Барно ҳақидаги сўзлардан хайратга тушганди) Ойгул илдамрок қадам ташларди.

– Ғалати йигит эканми? – деди у анча юрганларидан сўнг ортига бир қараб олгач. – Шунча йил кўришмабсизлар-у, айтган гапани қара!

– Эътибор берма! У ҳар доим шунака эди.

– У ҳалиги... – кизарди Ойгул, – Барно дугонанг ҳақида гапирдимиз? Сен унинг олдига борма кўйгандинг, шекилли? У ҳам келмасди. Нега унда...

– Ойгул! Айтдим-ку, эътибор қилма, деб! – энг яқин дугона сифатида таърифланган киз ҳақида Шавкатнинг оғзидан бу қадар тубан сўзларни эшитган Нодира асабийлашиб. – Ҳа! Ушандан буён кўрганим йўқ, нима қилиб юрганини ҳам билмайман! Лекин сен унинг гапларига ишонма! Ўзи ким! Барнонинг тирноғига ҳам арзимас бир... фосик! Дайди! Искирт!

Хавотирланган Ойгул ортига яна бир марта қараб олди.

– Ортимиздан тушмасмикин? Сенга жуда ғалати қаради-я?

– Кўркма. Мен унақалар билан қандай гаплашишни жуда яхши биламан! Бир пайтлар ҳам таъзирини еганди.

– Аҳа! Демак, унинг ҳам юрагидан урган экансан-да! Айтдим-а...

– Илтимос, жим бўл! – овозини кўтарди Нодира. – Унинг юрагида соғ жойнинг ўзи қолмаган. Қанақа бўлганлигини сенга айтдим. Лекин ғийбатчи хотинларникидек гаплари учун баттар ёмон кўриб кетаяпман.

– Уни учратганимизни Яшарга айтасанми? – деди Ойгул бир оз юргач. – У ҳам танир?

– Нима қиламан! Шусиз ҳам қайғуси ўзига етиб-ортади.

* * *

Мақтабни битирган йилиёқ ўн саккизни уриб қўйган Шавкат (у саккиз ёшида биринчи синфга қадам қўйган бўлиб, бу борада унчалик “ёлғиз” эмасди – ўша йиллари ҳатто ўн, ўн икки ёшдаги болаларни бошланғич синфларда кўриш мумкин эди) армия сафига чақирилгач, хизмат қилишни бошлаганига бир йил ўтар-ўтмас ўша ерда ҳам ёш аскарларга зўравонлик қилишга ўтди ва бу ўзи учун аянчли яқунланди: ундан калтак еган аскарни ўлар ҳолда топиб олган қисм командирлари айбдорни аввал бир ҳафта авахтаҳонанинг зах ертўласида сақлаб, сўнгра ишни ҳарбий прокуратурага оширишди. Тез орада бўлиб ўтган ҳарбий суд икки йиллик жазо муддатининг биринчи йилини қамоқ, қолганини “интизом” батальонида ўташга ҳукм чиқарди.

Интизом батальони деганлари аслида камокдан минг чандон ёмонрок бўлиб, ўзидан-да шафқатсизрок, ўзидан-да ёмон жиноят қилган собиқ аскарлар кўлига тушиб қолган Шавкат худди ўша ерда умрида кўрмаган азобларга дуч келди. Ташқаридан қараганда тартиб-интизом намунали кўрингани билан, айнан шу ерда билагида кучи борларгина “жить киларди” – ҳаммага зулмини ўтказишар, айтганлари-айтган, деганлари-деган эди. Қанча истагани билан уларнинг сафига кира олмаган Шавкатнинг бу ерда ўтган бир йиллик “ҳарбий хизмати” куллар ҳаётидан ҳеч фарқ қилмади – умри ошхонадаги идиш-товокларни ювиш, ҳожатхонани тозалаш, бировларнинг ўрнига “навбатдан ташқари нарядда” туриш билан ўтди, бир неча марта қаттиқ калтакланиб, худди ўшанча марта госпиталда ётиб чиқди...

Доғ тушган “шахсий жилд” билан хизматдан қайтган Шавкатнинг фуқаролик ҳаёти ҳали-ҳамон изига тушмаганди: ўтмишига тааллуқли айрим ҳужжатлар у бош уриб борган ташкилотлар томонидан яхшилаб ўрганиб чиқилгач, тузукрок бирон ишга кириш учун қилган ҳаракатлари ҳар сафар зое кетарди.

Белгиланган конун-қоида бўйича, етимхонада вояга етиб, ҳаётга йўлланма олган тарбияланувчига ётоқхона ажратилиши лозим бўлишига қарамай, ундан ора-сира хабар олиб турган уста Окил исмли узоқ бир қариндоши химмат қилиб уни ўз паноҳига олгач, бунга энди ҳожат йўқ деб ҳисобланганди, шундай қилиб, армия хизматидан кўра камокда ўтиришни кўпрок эслатиб юборувчи тўрт йиллик муддатдан сўнг ҳам Шавкат яна шу хонадонда яшай бошлаганди.

Унинг қарийб бир йилдан буён кечираётган тараллабедод ҳаётига шусиз ҳам қўл учида рўзғор тебратаётган уста Окил аввал унчалик эътибор бермади, кези келганда қилиниши мумкин бўлган дашномларни эса миннат деб ўйламасин деб чўчиди. Қолаверса, шусиз ҳам кийин ўтган етимхона ҳаётидан сўнг ётоқма-ётоқ тентираб юрма, ёмон одамларга қўшилиб кетасан деб, унинг ўзи Шавкатга оиласи бағридан жой бермаганмиди!

Шу аҳволда кун кетидан кун, ой кетидан ой ўтиб борар, лекин Шавкат оила дастурхони учун ҳамон “ортиқча оғиз” бўлиб юрганини ўйламасди. Ҳеч жойда ишламаса-да, кўлида баъзи-баъзида пайдо бўлувчи пулларнинг қайдан келаётганини ҳеч ким тушунмас, кўнгилларда хавотир уйғонар, аммо, худога

минг қатла шукрлар бўлсинким... уйдан ҳозиргача нина тугул хатто унинг ипи ҳам йўқолмаганди!

Ҳар куни бўлмаса-да, кунора маст бўлиб келишлари-чи? Улфатлари ким? Баъзида ҳафталаб уйга келмайди. Қаерда санғиб юрса? Бир куни уни ухлаб ётган жойидан участка но-зири олиб кетди, аммо айбини исботлай олмаганлар шекилли, кечга томон кўйиб юборишибди.

Шундан сўнг яқин хеш-ақраболар Шавкатни ўз иборалари билан айтганда “тўғри йўлга солиш” учун маслаҳатга жам бўлишди: ҳар ҳолда жигарлари эмасми! Агар ўз рўзғорларини аранг тебратиб юришмаганида, ҳу ўшанда ҳам уни етимхонага топширмаган бўлишарди. Хўп, у даврлар ўтди. Энди-чи! Кап-катта йигит бўлгач ҳам бу юриши нимаси!

Биров у деди, биров – бу. Ва машварат охирида, энг мақбул йўл деб – миллатимизга хос энг “анъанавий” ва энг “синалган усул” – уни уйлантириш масаласи ўртага кўйилди. Балки шундан кейин одам бўлар? Олахуржун бўйнига илин-гач, яхшими-ёмонми бирон ишга кирар? Оила олдида масъулият пайдо бўлар? Тўғри, ўз болаларинг қатор бўлиб бўй етиб турган ҳозирги оғир шароитда тўйини қилиб, рўзғорини бутлаб бериш осон эмас, лекин бегона эмас-ку, бу бебош!

Аммо иш улар ўйлагандек осон кечмади. Шавкатнинг шу кеча-кундуздаги юриш-туриши, ўтмишидан (айниқса, армиядаги “саргузаштларидан”) бохабар бўлганларнинг биронтаси кизини унга раво кўрмай, бир-икки жойда изза бўлган совчилар унинг ўзини қистовга олишди: – “Биронта кўз остингга олганинг йўқми? Шундай де? Гап шунчаликка борган экан, сенга энди биронта ўрис ёки татардан бошқаси тегмайди. Лекин жуда яхши бўларди-да! Гап-сўзларга қараганда, улар эрларини никоҳ кечасининг ўзидаёқ гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиб олар экан!”

Шавкат уларнинг хатти-ҳаракатларига қанчалик бепарк қолган бўлса, иддаоларига ҳам худди шундай муносабатда бўлди: нима кераги бор ортикча машмашанинг? Шу юргани маъқул эмасми? Агар кўнгли тусаб қоладиган бўлса, ана, кўча тўла аёл – яримтани чўнтакка тиқиб, истаганингникига бора-вер! Ўрисими, ўзбегими, жухутими... Балки, бир кун келиб уйланар ҳам, лекин ҳозир эмас – ёшлик гаштини суриб қолиш керак!

Ҳа, бу борада унда муаммо йўқ эди: ўтган ярим-бир йил ичида у бемалол кириб-чиқувчи “қайноқ нукталар” анчага

кўпайиб, улар “таркибига” чой қадоклаш фабрикасининг Барно яшайдиган ётоқхонаси ҳам қўшилганди. Эҳ, у ердаги жонларнинг ранг-баранглиги! Истаганингни истаган кўйингга солишинг мумкин! Хеч ким хеч кимни бир-бирига рашк қилмайди – бугун униси, эртага мана бунисиникида меҳмон бўласан!

Қадди-комати келишган Шавкат деярли барчасига ёққани боис баъзи бир “камчиликларига” ҳам (мисол учун, чўнтаги доимо куп-қурук эди) эътибор қилишмасди. Шу жонлардан бири – балки бутунлай ўзиники қилиб олмоқчи бўлгандир? – ўша қурук чўнтакларга пул солиб қўйиш одатини чиқарди ва навбатдаги тунларнинг бирида... ҳомиладорлигини айтди.

“Вой, кимдан бўларди, сендан, албатта!”

Ҳали бери уйланиш-у бола-чақа орттиришни ўйламаётган Шавкат учун бу энди мутлако ортиқча эди. Қолаверса, келиб-келиб шунга уйланадими? Эшитганлари бўйича, корхона раҳбарларидан бири бу гўзал малакни кўп йиллар ўзига маъшуқа қилиб, истаганча кийинтириб, истаганча пул билан таъминлаб юргач, сал аввал ундан-да ёшроғи билан ўралашиб қолибди, аммо жанжал-тўполон кўтариб юрмаслиги учун, ҳозир ҳам унга “қарашиб” тураркан. Шундан келиб чиқилса, ким билади, бола ҳам аслида...

Шавкат фабриканинг ётоқхонасига шундан бери кадам босмай қўйди, жувоннинг кимдир орқали чақиртириб юборгани ҳам фойда бермади. Кейинрок, худди ўша кимса орқали етиб келган хабарларга кўра, жувон унинг устидан судга даъво аризаси билан чиқишни мўлжаллаб юрганмиш...

Бу хабарни эшитган Шавкат бош олиб алақаёқларга, энг аввало, ўзи “армия хизматини” ўтаган Россиянинг Иваново шаҳрига (у ернинг аёлларига ҳам гап йўқ, энг муҳими – сен билан бир кеча ётиб, эртаси кун уйланишни талаб қилишмайди!) кетишни мўлжаллаб юрди. Ҳа, нима? Ўрганган жойи, иш ҳам истаганча топилади. Маош ҳам бу ердагидек одамни ерга урадиган даражада паст эмас – энг оддий ишчи бўлиб жойлашсанг ҳам кунинг ўтади, маишатингга етади. Қолаверса, у ерда ҳар кадамда Ўзбекистоннинг “ифори” димоғингга уради: шаҳарнинг қай бурчагига борма, тоғ-тоғ пахта уюмлари (омборлар етарли бўлмагани боис аксарият ҳолларда фабрикаларнинг очик ҳовлиларида, қор-ёмғир тагида чириб ётарди), йигирув, тўқув фабрикалари. Марказий кўчанинг номи-да бегона эмас – “Ўзбекистанская”!

Шавкатнинг деярли тайёр холига келиб қолган бу хаёлий иморати девори Нодирани биринчи бор хиёбонда кўриб қолган куни дарз кетди. Лекин ўша куни бу кизнинг ростдан ҳам Нодира эканлигига тўла ишончи йўқлигидан (Шавкат мактабни битирган йили киз ҳали ўспирин бўлиб, бу даражада очилиб-етилмаганди) тўхтатишга журъати етмади. Кейин шу йўлакда яна бир неча бор кўриб, адашмаётганига ишончи ортиб бора-вергач, бир сафар ўзини таништиришга (тўғрироғи – эслатишга) бел боғлаб турганида, киз тушмагур бехосдан келиб қолган автобусга чиқди-ю-кетди!

Ўшанда рад жавобини олган бўлса-да (Барно элтган мактуб тақдири не бўлганини ўша куниёқ эшитганди), кизнинг кўнглига йўл топиш учун кўп ҳаракатлар қилди, бир қанча пайт ўзини гўё Нодирадан бошқа ҳеч ким қизиктирмаслигини намоён қилишга уринди, аммо бирон натижа чиқара олмагач, кўл силтади-да, то мактабни битиргунига қадар яна бир неча кизнинг у билан “юрди-юрди” бўлгани ҳақидаги миш-мишлар пайдо бўлишига замин яратди.

Нима бўлганда ҳам, кизлар томонидан қабул қилиб олинган илк мағлубияти эди бу. Ўшанда Нодира унинг “севгисига” мушарраф бўлган бошқа кизлар сингари мойиллик билдириб, қилган тегажоғликларига ҳиринг-ҳиринг билан жавоб берганида, узоғи билан уч-тўрт ой ўтиб, уни ҳам “навбатдагиси” билан алмаштирармиди-йўқмиди – буни ўзи ҳам билмасди.

Шавкат ҳарбийдаги хизматдошларининг севгиллиларига мактуб битаётганини кўриб, ўзининг қалбида бундайин хиссиётнинг йўқлигига дастлаб ажабланди, сўнг “севганларининг” барчасини кўз ўнгига бир-бир келтирди, аммо биронта-сида ҳам тўхтаётган олмади. Бир оз ўтиб эса хаёлига...

Нодирага ўшанда нималар ёзгани ҳозир эсида йўқ, аммо шунчаки эрмак учун – э, бўлса бўлар, бўлмаса ўрлаб кетар! – битилган ўша мактубларга ҳам жавоб келмаганди.

Бироқ Шавкат феъл-атвор жиҳатдан бундай “бачкана” нарсалардан сиқилиб юрувчи йигит эмасди, чин муҳаббатнинг тотли изтироблари унга шу пайтгача ёт эди. Қолаверса, хизматда кечган дастлабки ҳаёти “узокдаги қуйруқдан, яқиндаги ўпка яхши” тамойили остида ўтди: то камокка, ундан сўнг “интизом” батальонига тушгунча, деярли ҳар ҳафта “самоволкага” чиққанидан, тўқимачилик фабрикаларида ишловчи минглаб малласоч кизларнинг бир нечтаси унинг маъшуқасига айланиб бўлганди.

Сўнги йиллари ўзи учун кони азобга айланган хизмат тугагач, ўша шаҳарда қолишни ҳам ўйлади. Ҳа-да, нимаси колди ўша узок қариндошларнинг уйида? Бундан ташқари, вақти-вақти билан хабарлашиб турганларига қарамай, етим-хонага топшириб юборганлари учун Шавкатнинг кўнглида совуқликдан-да кўра кўпроқ адоватга ўхшаб кетувчи туйғу сақланиб қолган бўлиб, ҳануз-ҳамон илимаганди. Айниқса, ҳали кичкина болалигида олиб кетишларини – ёлвориб-йиғлаганча! – сўраганига қарамай, унинг ташвишини гарданига олишни ҳеч ким истамагани ёдидан чиқмасди.

Лекин шахсига оид барча ҳужжатлар махсус ҳарбий почта орқали Ўзбекистонга юборилгани ва қаердан хизматга чакирилган бўлса, эндиликда айнан ўша жойда рўйхатда туришни талаб қилувчи айрим расмийчиликлар ортидан бу нияти ҳам амалга ошмади. “Она юрт”га қайтиб келгач эса кечираётган ҳаёти шу бўлди: сал демасанг босган ҳар қадами назоратда, бугунга келиб эса аллакимга “ортикчалик” қилиб қолган олқиндига уйланиш, акс ҳолда жавобгарликка тортилиш хавфи боши узра чарх урмоқда.

У Нодирани мутлақо тасодифан кўриб қолганида юрагининг бир четида қандайдир илинж нишланди: балки тақдир деганлари шудир? Неча бора таёк еган саёқ ҳаётига шу киз чек кўяр? Ҳомиласи кимданлиги номаълум жонон ҳам уйланганини эшитгач босилиб, боласига бошқа ота топар? Қачонлардир “туйғусини” – унинг севги бўлганига ҳали ҳам ишонмасди – рад қилган бу киз энди унга бошқача нигоҳ билан қарар? Нима кипти? Тақдирлари, ўтмишлари ҳам деярли бир хил. Ҳеч кимсаси йўқ кизни унга ўхшаган бирон ғариб олмаса, бошқа ким олади?

Энг муҳими, Шавкатга таниш ёки “ишқий” муносабатдаги киз-жувонларнинг биронтасига ўхшамайди: мана, неча марта гоҳ яқин, гоҳ олисдан кузатди, лекин биров билан етаклашиб юрганини кўрмади!

Шавкат кўлларини боши остига қўйиб, шифтга бокқанча ётаркан, қандайдир киз ҳамроҳлигида (лекин у ҳам сутга чайилгандек экан!) кетаётган Нодиранинг йўлини тўсиб, гапга тутгани ёдига тушди ва оғир хўрсинди: ҳали бошланмасдан барча ишни бузиб қўймадимикин? Дейлик... ўша Барно ҳақидаги гапларнинг кераги бормиди? Қачон одамлар билан, айниқса, табиатан кўнгли нозик киз-жувонлар билан (энг тубанлашиб кетганининг ҳам дилини оғритсанг кўзида ёш

ғилтиллашини Шавкат ҳаётий тажрибаларидан жуда яхши биларди) гаплашишни ўрганади?

У ўзи билан бирга ўсиб катта бўлган, хизматдан қайтиб келгач учраша бошлаган тенгдошларини кўз олдига келтирди: бир-иккитасини демаса (биттаси ўғирлик қилгани учун саккиз йилга камалиб кетибди), феъл-атвор жихатдан унга ўхшашлари жуда кам. Баъзи бирлари – жуда нуфузли бўлмаса-да – турли хил мутахассислик бўйича ўқишларни битирибди, ишлари ҳам жойида. Бир нечтасининг хатто оиласи бор.

Шавкат кўзларини юмди: яна бир марта уришиб кўрасанми? Ўқияпман, дегандек бўлдимми? Қаерда ўқиса? Эҳ, хумкалла! Ҳадеб бўлмағур гапларни валдирамай, қаерда ўқиётгани, яшаётгани ҳақида сўрасанг бўлмасмиди! Сўнг, эгни-бошни сал эпаккага келтириб, ювиниб-чайиниб, сокол-мўйлабни киртишлаб, айтиладиган гапларни обдон ўйлаб олгач йўқлаб борганинда, ҳаммаси бошқача тус олармиди...

Кизиқ, нега ҳар доим ўша хиёбонда учратаёпти? Унинг яқин атрофида ҳеч канақа ўқув даргоҳи йўқдек-ку. Ёки эътибор қилмаганми? Балки биронтасиникига келиб-кетар? Унинг шаҳарда ҳеч кими йўқ эди шекилли. Тўхта... ҳалиги... ёнидаги киз-чи? Яқин дугонаси бўлса, ўшаникига... Ҳа, шуниси тўғрига ўхшайди.

* * *

Шавкат кўзларига ишонмасди: ана холос! Бекорга айтмайди-да, макталган келин тўйида ҳунар кўрсатади, деб! Ким билан кетаяпти? Юриш-туриши, сиполигидан у ҳам... талабаларга ўхшайди-ку!

Шавкат йигитга синчиклаб разм солди: нафақат талаба, балки у қачонлардир кўрган яна бир кимсага ўхшайди. Лекин қачон, қаерда?

Қўлидаги сумкасини ўйнаб кетаётган Нодира бир пайт жилмайди.

– Гапнинг очиғи, сенга айтмоқчи эмасдим, лекин нима қилдим яшириб! Кимни кўриб қолганимни биласанми? Ўйлайверма, барибир тополмайсан. Шавкатни! Ёдингга тушдимми? Худди палакатдек лоп этиб рўпарамиздан чиқиб қолса бўладими!

Балки Яшар ўзларидан аввал – турли йилларда битириб кетган болаларнинг кўпчилигини тузукрок эслай олмас, аммо Шавкатни...

Ахир уни унутиб бўладими – нафақат кичик ёшдаги болалар, балки ўз тенгдошларининг ҳам қонини ичарди-ку! Етимхонада ундан калтак емаган, унинг “хизматида” бўлмаган тарбияланувчининг ўзи бормиди? Қўли ҳам эгри эди. Бир гал шаҳарга чикиб – албатта, рухсатсиз! – кимдир дўкон олдида қолдирган велосипедни олиб қочгани учун тарбияси оғир болалар колониясига юбормоқчи бўлишганди ҳатто! Лекин велосипед эгаси саховатли эканми, даъвом йўқ деб милицияга ариза бергандан сўнг, иш босди-босди бўлганди.

Яшар унинг Нодирага бўлган муносабатини (ўша пайтлар кулоғига чалинганди) ҳозир кўтариб ўтиргиси келмади – ноқулай.

– Мен ҳақимда ҳам айтгандирсан?

– Ёдимга келмабди, – бош чайқади Нодира. – Умуман... кўп гаплашмадик. Турқини кўриб Ойгулнинг эсхонаси чикиб кетди.

– Шунчаликми? – ҳайрон қолди Яшар. – Мен... бир йиллар бўлиб қолди... армияда ҳам зўравонлик қилгани учун қамалганини бир-иккита таниш болалардан эшитгандим. Бирон иш билан машғул эканми?

– Бунинг менга нима қизиғи бор? – қолди Нодира. – Саломлашдик... ва бирдан хайрлашдик. Э, қўй ўшани. Ўзгарган деб ўйлайсанми. Айтадилар-ку, букрини гўр тузатади, деб.

Аслида бугун у Яшар билан эмас, Юсуф билан келишни мўлжаллаётганди, аммо унинг қандайдир узоқроқ қариндоши – ота томонидан шекилли – вафот этгани ҳақида хабар келиб, кеча уйига жўнаб кетганди, Ойгулнинг эса... учрашуви бор эди.

Ҳа, бир пайтлар Барно билан бўлгани каби бу қиз ҳам туйғуларига эрк бермай, Камола туфайли “қўлдан кетган” Яшардан ўзини узоқроқ тутиб юрди, унинг вафот этганини эшитганидан сўнг уч-тўрт кун ўтиб кўриб қолганида эса кўнгил сўрашга ҳам тили айланмади – ҳамдардлик тўла нигоҳини тикди, холос. Қолаверса, иккинчи курсни битириб таътил пайти уйига борганида Тошкент тиббиёт институтида ўқиётган бир йигитга узатмоқчи бўлишаётганидан хабардор бўлди ва янги ўқув йили бошланмасдан сал аввал нон ушатилиб, тўйни ҳар иккала ёш ўқишни битиргач ўтказишга ўзаро келишилди.

Қўшни туманда истикомат қилувчи ўша йигитни Ойгул умрида бир мартагина – у ҳам бўлса, болаликда – кўрган, қанақалигини яхшироқ эслай олмасди. Аммо таътидан сўнг

ўқишга отланаётганида “куёв бўлмиш” Самарқандгача унга ҳамроҳ бўлмокчи эканлигини эшитгач, тақдири ким билан боғланаётганлигини билишни жуда истаётган киз ноз қилиб ўтирмади.

Йигит бинойидек экан: бўйлари баланд, суякдор, қалин лабларида “мангу” ним табассум. Йўлда оғзидан биронта ортикча сўз чикмади. Фақат бир мартагина – гарчи ота-оналар истаги билан бўлса-да – тақдирлари қўшилаётганидан хурсандлиги, тез-тез учрашиб турсалар, тўй бўлгунча бир-бирларини яхши билиб олишлари мумкинлигини айтиб, “онда-сонда” йўқлаб туришга рухсат сўради.

Хуллас, бугун у навбатдаги “висол онига” етиб келиши керак бўлиб, Ойгул ҳамма гапдан хабардор дугонасига буни айтган ва Саодатникидан тезроқ қайтиб келишни минг истиғно билан тайинлаганди: “Сен ҳам баҳо беришинг керак! Кўрмай қолсанг, тагин пушаймон еб юрма – бугуннинг ўзида кечки поезд билан Тошкентга қайтади!”

...Шавкат йигитга нималар ҳақида – аслида суҳбат айнан унинг устида бормокда эди! – кулганча гапириб кетаётган Нодирадан кўз олмасди.

Ким у ёнидаги? Қаёкка кетишаётир... қаймоқлашиб?

У Нодира ва Яшарнинг ортидан беихтиёр қадам ташлади, бир ховли дарвозаси рўпарасида тўхтаганларини кўриб, ўзи ҳам жойида қотди.

Қизиқ, ким яшаса у ерда? Ўтган сафар Нодира билан юрган кизми?

Дарвозани очиб Нодира ва Яшарни шодон қарши олган Саодатни Шавкат таниди, албатта. Қандай қилиб танимасин – ахир хиёбон фарроши-ку! Енгилтабиат аёлларнинг биронтасини илинтириш илинжида кунора хиёбонга келиб юрувчи Шавкат унга неча бор дуч келмаган! Демак, шу ерда яшар экан-да! Лекин унинг Нодира ва ёнидаги йигитга қандай алоқаси бор?

Шавкат ўша етимхона тарбияланувчиларининг барчаси каби Саодат ишлаган мактабда таълим олганига қарамай, ордан кўп вақт ўтгани ёки жуда ўзгариб кетгани учунми, уни муаллима сифатида эслай олмасди. Кутилмаганда Шавкатнинг хаёлига мудҳиш, аммо назарида ҳақиқатга анча яқин бир фараз келди: “Бу аёл балки... қўшмачидир?! Шаҳарда бунақа аёллар, бунақа хонадонлар камми? Ўзи уларнинг нечтасида бўлмадими? Бунинг устига... Барно билан учрашиб туришини таъкидламаганмиди бу ойимча? Унинг нималар қилиб юргани-

ни “эшитганида” эса, ўзини аччиклангандек кўрсатмагандими! Аҳа! Мана гап қаерда экан! “Сен дўстинг кимлигини айт, мен эса сенинг кимлигингни айтаман!” Мен аҳмоқ бўлса, унинг кўнглига йўл топиш, уйланиш ҳақида ўйлаб юрибман!”

Шавкат ғазабдан тишларини ғижирлатди.

Унинг вақти жуда кўп эди, қайтиб келишини кутувчи, ҳаяллаётганидан безовта бўлувчи одам эса – биронта ҳам.

Майли, пойлайди – қани, қачон чикишар экан!

Аммо нима максатда бу қарорга келганини ўзи ҳам ҳозирча тушунмаётганди: рашкми? Ёки аламзадаликми? Умуман, энди кераги борми бунинг? Ўч олмоқчими? Кимдан? Нодираданми ёки... жазманидан?

У ҳозир бунга ҳақи бор ёки йўқлигини ҳам ўйламаётганди. Энг сўнги илинжи ҳам саробга айланганидан ўзини шундай тутаётгандир балки? Ахир, аксарият одамларда – айникса, унинг тоифасидагиларда – ўз муваффақиятсизлиги учун бировларни айблаш ҳисси устун турмайдими!

Шавкат бир жойда қакқайиб туришни истамай, хиёбон томон юрди ва йўлида учраган энг биринчи ўриндикка ўзини ташлади. Вақт имиллаб ўтар, атрофга бефарқ назар ташлаётган Шавкатнинг эътиборини ҳеч нарса жалб эта олмасди. У бир пас ўйланиб тургач, ўрнидан кўзғалди: кетади! Энди бир ками ошиқ-маъшукларнинг қанча майшат қилишини ҳисоблаш, тепасида шам ушлаб туриш қолувди! Агар хонадон соҳибаси қўшмачи бўлмаганда ҳам (Нодиранинг бунақа жойларда бўлишига ҳануз ишона олмаётганди), ўша йигит билан хиринглашиб кетишидан уни танлагани, у билан яқин эканлиги шундоқ кўриниб турибди.

У рўпарасида ҳеч нимани кўрмай кетиб бораркан, доимо бир жойда ўтирадиган пистачи кампирнинг ёнида беихтиёр тўхтаб, чўнтагини қавлади – бир-икки тийин қолган кўринади. Кампир ҳам доимий мижозини хафа қилгиси келмади шекилли, сал ортиқча берилаётган пистани унинг чўнтагига ағдарар экан, гап котди:

– Доимо шу ерда юрасан-а? Бекорчимисан дейман? Кўринишинг тоғни талкон қиладиган. Бирон жойда ишласанг бўлмайдами?

– Тузукрок иш йўқ, хола, – зўрма-зўраки илжайди Шавкат. – Балки ўзингизга шогирд ёки ёрдамчи қилиб оларсиз?

Кампир бир-иккита тиши қолган оғзини очиб кулди:

– Вагонлаб писта сотардиммики, менга ёрдамчининг ке-

раги бўлса. Ана, курилишда, завод-фабрикада ишла. Отанонанг борми? – Кампир унга узоқ вақт ҳамдардлик билан тикилиб турди. – Бу баҳона бўла олмайди. Мен етимхонада ўсганларнинг ҳам ҳаётда ўз ўрнини топиб олганини кўрганман. Икки нафари уйимга ҳам келиб юради.

– Узоқроқ қариндошларингиз бўлса керак-да, – деди кетишга чоғланаётган Шавкат ўзининг шу кеча-кундуздаги аҳволини назарда тутиб.

– Йўқ, бир пайтлар ўқитган муаллималари уйимда ижарада туради, шунинг ёнига. Бугун ҳам келишган бўлса керак – ҳали узоқдан кўзим тушгандек бўлувди. Жуда яхши болалар. Номини айтолмайман-у, лекин жуда катта мактабда ўқишади. Сен эса етим ўсганингни пеш қилиб ўтирибсан.

– Сиз... ҳалиги... қизилга бўялган дарвозали уйда турасиз-а? – тахмин қилди Шавкат юраги дуқуллаб.

– Сен қаердан биласан?! – дарров шубҳага тушди кампир.

Уни тушунган Шавкат тезда фикрини жамлаб, кулди:

– Ўзингиз ҳозиргина айтдингиз-ку, ҳар куни шу ердалигимни! Кириб-чикиб юрганингизда кўзим тушгандир-да! Айтаётганларингизнинг... исмлари нима? Балки менга таниш чикиб қолишар? Хизматдан қайтганимдан буён кўпларини кўрганим йўқ – ҳаммамиз ҳар жойда сочилиб юрибмиз.

Кампир йигитнинг самимийлик балкиб турган юзига қараб – керак бўлган жойда Шавкат буни яхшигина уддаларди – хафа қилишни истамади.

– Қизнинг исми Нодира, йигитники эса... ҳа, Яшар. Танийсанми? Иккаласи ака-сингил. Бирга ўқишади. Мактабда ҳам бирга ўқишган экан. Лекин назаримда, – кампир Шавкатга кўзларини сал қисиб қаради, – сен улардан... бир оз каттароқдек.

Қалбида пистачиларга нисбатан ҳеч қачон бу каби ҳурмат уйғониб, меҳр-муҳаббат ловуллаб ёнмаган Шавкатнинг кампирни қучоқлаб олгиси, буришиб, осилиб қолган юзларидан чўлп-чўлп этиб ўпиб олгиси, оёқларига бош қўйиб йиғлагиси келарди ҳозир!

Яшар!

Кўнглидан ўтувди-я, уни қаердадир кўрганман деб! Ахир, ҳамма аввалига “ўрис”, сўнг “малла” деб лақаб қўйган бола-ку! Ростдан ҳам бир-бирига жуда ўхшашлиги туфайли ҳамма уларни ака-сингил деб ўйларди-ку! Буни манови – етти ёт бегона кампирки таъкидлаётган экан, демак, ахийри топишибдилар-

да! Оббо азамат-эй! Ҳақиқий паҳлавон йигит бўлиб етишибди ўзиям! Мактабда ҳам нукул бешга ўқирди!

Шавкат умрида илк марта уятдан кизарди: “Демак, акаси билан кўрибман-да! Ў, пасткаш! Ў, расво! – ўзини сўка бошлади у. – Не хаёлларга бормадинг-а! Ҳаммани ўз каричинг билан ўлчашга тушиб кетдинг-а!”

У кўкрагини тўлдириб, нафас олди: демак, боши очик! Бу ҳамон ўша-ўша Нодира – олдидан келганини шохлаб, ортидан келганини тепадиган! Демак, ҳаракат қилиш керак! Демак...

– Ҳой, эшитаяпсанми мени? – унинг хаёлларини бузди кампир. – Нега ўйланиб қолдинг? Танийсанми деяпман уларни?

– Йўқ, хола, – хижолатомуз илжайди Шавкат осмону фалакдан ерга тушиб. – Балки бошқа етимхонада бўлишган, ёки, айтаётганингиздек, мендан ёш бўлганлари учун эслай олмаётгандирман. Раҳмат сизга, хола! Савдонгиз доимо бароридан келсин! Яхши қолинг!

Арзимаган чақа узатаётганда ҳам худди мурувват кўрсатаётган ёки садақа бераётгандек ўзини тутувчи йигитдан бир томони дуога тортиб кетар ушбу сўзларни кутмаган кампирнинг кўнгли тоғдек кўтарилди:

– Яхши бор, болам. Энди бундай санкиб юрмай, бирон ишга кир. Уйлан, бола-чақали бўл.

– Айтганингиз бўлади, холажон! Ишга ҳам кираман, “одам” ҳам бўламан, уйланаман ҳам! Чин сўзим! Агар ўзим мўлжаллаган қизга уйлансам... сизни албатта тўйга чақираман!

– Вой-бу! Бунча? – деди кампир Шавкатга бошдан-оёқ кўз югуртириб. – Нима бўлди? Ҳали, ёнимга келаётганингда, худди отангни ҳозиргина кўмиб қайтаётгандек кўринганинг! Энди эса...

– Раҳмат сизга, хола! Кўп яшанг! Илойим мингга киринг! Ҳар бир пистангиз олтин... йўқ, олмосга айлансин!

Кампир сал аввал ҳам бунчалик сидқидилдан ёғдирилаётган раҳмат сабабини тушунмаган бўлса, ҳозир ҳам худди шу ҳолатда эди.

Ўттиз тўққизинчи боб

“Демак, ҳар якшанба ўша муаллималари ҳузурига келар экан-да? Тўхта, тўхта... у қанақасига муаллима бўлсин?! Фаррош-ку! Қизик, жуда қизик... Ёки нафақага чикқанмикин?”

Шунақага ўхшайди. Лекин қайси муаллима бўлса? Нега мен эслай олмаяпман?”

Шавкат кўзларини юмиб, мактабларида ишлаган барча хотин-қиз ўқитувчиларни бир-бир хаёлига келтирди...

Йўқ, бунақа муаллимани сира эслай олмайди!

Э, барибир эмасми! Мухими – Нодирага етишиш учун ҳали умид бор экан! Эҳ, қандай яхши бўларди, агар...

У тарқок хаёлини жам қилди: нима “агар”? Нима бўлиши-ю, нима қилиниши керак? Албатта, ҳозирги туришида унга кўриниб бўлмайди, шунинг учун... Ҳа, авваламбор бирон ишга кириб, бунақа такасалтанг юришни бас қилади! “Чапга” юришларнинг ҳам барчасига нуқта қўйиш керак! Ўқийди...

Йўқ, буниси тўғри келмас экан – аттестатидаги баҳолар (унда “уч”дан бошқа рақам жой олмаган бўлиб, ҳатто ўзи севган ва кучини кўрсатишга имкон берадиган жисмоний тарбия фани муаллими ҳам ҳеч бўлмаганда тўртни раво кўрмаганди – “бирхилликни” бузишни истамаган чоғи!) ва хизматдаги ўтмиши бунга йўл қўймайди. Лекин, максадга етиш учун кампир айтгандек “жуда-а-а-а катта мактабда” ўқиш шарт эмас, бошқа йўллар билан ҳам ўзини кўрсатса бўлади.

Уста Оқил тун ярмида ёки ундан ҳам кеч қайтувчи, ўзини оилада меҳмон, ҳатто бегонадек тутувчи йигитнинг феъл-атвори, юриш-туришида пайдо бўлган ўзгаришни дарров пайқади, ҳар куни эрталаб соқол олишига эътибор қаратди. Қизи-и-ик! Илгариги кўрслиги ҳам йўқолгандекми?

Бир куни устани ниҳоятда ҳайрон қолдириб, қўлини кўксига қўйганча илжайиб ўзини... шогирд қилиб олишни илтимос қилди!

Оқил ўртамиёна уста бўлса-да, кўлидан ҳамма нарса келарди: девор уриш, сувоқ қилиш, том ёпиш. Агар буюртма бўлиб қолса, ром ва эшик ясашни ҳам амалларди. Топиш-тутиши ҳам шунга яраша – ҳар ҳолда рўзгорни тебратишга етади. Шавкат хизматдан қайтиб келгач, устанинг ўзи неча марта айнан шу таклифни қилган бўлиб, жавоб ўрнида юпка лаблардаги истеҳзоли жилмайишни кўрганди ҳар сафар. Энди эса томдан тараша тушгандек...

О, қани эди ёнингда у каби кучга тўла ёрдамчинг бўлса! Лекин бир оз... шубҳали эмасми? Балки, аввал синаб кўриш керакдир?

Шавкат икки ҳафтадан буён атайин буюрилаётган энг оғир, энг унумсиз ишларни бажарар ва мик этмасди. Бора-бора

нозикрок ишларга ҳам – албатта, устанинг назорати остида ва “мурувватли” рухсатидан сўнг! – қўл урадиган бўлди. Овқатни ҳам танламай, олдига қўйганларини апил-тапил еб, дам олмасдан яна ишга уннарди.

Бу гал ҳам худди шундай қилганида тушликдан сўнг дастурхон тепасида бир ўзи қолиб, мамнун ҳолда чой кай-тараётган уста Оқил деди:

– Сендан хурсандман, Шавкатжон. Бўларкан-ку! Ғайратинг шу бўлса, тўйинг харажатларини ҳам бўйнимиздан соқит қиласан! Баракалла! Ҳафта ичида мана шу нонемаснинг (бу-юртмачи курумсок одам бўлгани боис дастурхонга камдан-кам ҳоллардагина гўштли таом тортиларди) уйини битирсак, қўли очикрок бошқа мижоз кутиб турибди. Ҳа, айтганча, якшанба кuni мириқиб дам олишинг мумкин. Кўриб турибсан, лой қоришга сомон йўқ. Ваъда берганига неча кун бўлди, лекин билмадим, қачон олиб келади! Қолган ишлар эса битган ҳисоб. Ўзим ҳам шу баҳонада бошқа юмушларни бажариб оламан, янганг билан... баъзи бир жойларга ўтмоқчимиз.

Уста Оқил очиғини айтиб ўтирмади: Шавкатдаги кутилмаган ўзгаришни кўргач, сал аввал ундан ҳафсаласи пир бўлиб, ҳатто бирон баҳона билан уйдан чиқаришни ўйлаб юрган (еб-ичишдан бошқа нарсани билмас сўқимни боқишнинг кимга кераги бор!) эр-хотин яна ҳаракатга тушиб, кимнингдир “муддати ўтиброк қолган” кизи борлигини (балки хунукрок бўлгани учундир, лекин оёқ-қўли чакконгина дейишади!) эшитишгач, ўшани даракламоқчи бўлаётгандилар.

Нафақат меҳнат қилиш, теран фикрлашни ҳам аста-секин ўрганаётган Шавкатга эса ҳали бунинг вақти келмагандек: аввало, бунақа нозиктаъб, ўқимишли қизнинг кўзига жуда пўрим бўлмаса-да, янги костюмда кўриниш керак. Чўнтакда бир оз пул бўлса ҳам зарар қилмайди. Дейлик, чиройли гулдаста учун (шу пайтгача ҳеч кимга гул тутмаган Шавкат унинг қизлар учун энг яхши совға эканлигини фақат эшитиб юрарди)!

Кейин, гап-сўзни ҳам бир оз ростлаш керак (ўзи билан яхшигина сўраша бошлаган Нодиранинг Барно ҳақида сўз очилгач бирдан ўзгариб кетганини Шавкат унута олмас, жуда совук хайрлашганини ҳам айнан шу билан боғларди). Майли, агар керак бўлса, ўша қўланса гаплари учун... кечирим сўрайди! Мабодо талаб қилинса, кўнглини очишга ҳам шошилмайди – кутади! Қанча керак бўлса, шунча! Фақат яна учрашиб қолганларида ёнидан ҳайдамаса бас!

Рости, агар шу пайт кимдир – шунчаки қизиқиб! – “Ўшани севасанми?” деб сўраса, нима деб жавоб беришни билмасди, балки. Лекин нима қилсин – қизнинг сиймоси хаёлидан ҳеч кетмаяпти-да! Балки севги деганлари шудир? Ахир, уни Яшар билан кўриб қолганида оёқ-кўлига титроқ қирмадими! Бу рашқ бўлмаса, бошқа яна нима бўлиши мумкин! Юрагига мутлако нотаниш бу туйғу ўшанда биринчи марта кўзғалгандир! Кейин эса – ёнидаги йигитнинг аслида ким эканлигини билгач, шодликдан юраги ёрилиб кетай демаганмиди? Буларнинг бари ниманинг аломати, ахир?

Шавкат хиёбонга жуда эрта келди. Йўқ, бугун кўриб қолганда ҳам ёнига бормоқчи эмас – шунчаки узоқдан кўз ташлаш учун. Ҳатто ҳалиги қиз ёки Яшар ёнида бўлмай, бир ўзини учратганда ҳам. Ҳали эрта! Аввало қизга ўзининг “одобли” бола бўлиб қолгани, меҳнат қилиб кун кечириётгани, асл нияти нима эканлигини қандай қилиб бўлса ҳам билдириши керак! Балки... Яшар воситасида? Албатта, унга “синглингни яхши кўриб қолдим, ёрдам бер” деб бўлмайди, лекин бир-икки марта учрашганларидан сўнг, ўзи ҳақида унда яхши таассурот қолдирса бўлади-ку! Ажаб эмас, шундан сўнг...

Лекин қаерда ўқишаётганини шу пайтгача била олмагани чатоқ бўлаяпти-да. Балки кампирдан аниқроқ сўраб олиш керакдир? Чикдимикин?

Шавкат хиёбоннинг кампир ҳар доим тўрва-халтасини ёйиб ўтирадиган томонига юрди: кўринмайди. Нафақат у, ҳали эрта бўлганидан сайр қилувчилар ҳам саноклигина, ўриндикларнинг деярли барчаси бўш.

Шавкат кампирнинг уйи жойлашган муюлишни кўздан қочирмаслик мақсадида ўша тарафга қараган ўриндикларнинг бирига омонатгина чўқиб, дид билан дазмол урилган шими почаларига билинар-билимас ўтирган чангни қокқан бўлди.

Ҳа, уни узоқдан бир кўради-ю, сўнг қайтиб кетади! Тагин уйда кўрқиб юришмасин, бу яна эски ҳунарини бошлади, яна қаердаги қаланғи-қасанғи жўралари-ю улфатларини топиб олди, деб!

Шавкат улфатларини кўпдан буён кўргани йўқ эди. “Қаёққа гум бўлди деб роса хайрон қолишаётгандир? – мийиғида қулди у. – Майли, агар талаб қилинса, ҳеч иккиланмай улардан ҳам воз кечиб юборса бўлади!”

Ушбу хиёбон барча кўнгилоҷар жойлар каби, кўпчилик ошиқ-маъшуклар учун висол жойи эди. Ана, узоқдан қандайдир

бир жуфтлик пайдо бўлди, лекин хиёбонни сайр қилишдан кўра, уни четлаб қаёққадир ўтиб кетишни мўлжаллашмоқда чамаси. Қиз... нимаси биландир Нодирани эслатаркан. Ёки хаёлида доимо тургани учун шундай туюлаётими? Кўп ҳолларда – айниқса, бировни кўришни жуда истаб турганинга! – ҳамма одам кўзинга ўша бўлиб кўринаверади-ку! Тўғрими?

Шавкатнинг юраги дукурлади: йўқ, бу ростдан ҳам Нодира! Аммо бутунлай бошқа либосда! Соч турмаги ҳам олдингидек эмас! Бошида – берет! Лекин ёнидаги йигит... Яшарга умуман ўхшамайди-ку?! У ҳам барваста, лекин сочлари жингалак, буғдойранг. Буниси энди ким бўлди?!

* * *

Юсуф Нодиранинг тирсагидан тутди:

– Жуда эртасми? Ҳали ўринларидан ҳам туришмагандир?

– Худди билмагандек гапирасиз-а! – деди таъна қилгандек Нодира. – Хола тонг отмай намозига туради, Саодат опанинг ҳам ўринда чўзилиб ётиш одати йўқ. Юраверинг.

Юсуф атрофга аланглади:

– Ана, қаранг – холанинг жойи бўш! Чикмаган. Келинг, хиёбонни озгина айланиб, кейин ўтайлик. Ҳеч бўлмаса, чойпой ичиб олишсин!

– Чойни биргаликда ичамиз... кечикмаган бўлсак, албатта. Кейин, чиқаётганимизда, эртарок бориб, эртарок қайтишимизни айтгандим сизга. Конспектлар қалашиб кетди, бу етмаётгандек, эртага факультетимизда байрамолди тадбири бор – унга ҳам тайёрланиш керак. Юраверсангиз-чи! Ёки судрайинми? – қулди Нодира жойидан кўзгалмай турган Юсуфнинг қўлидан ушлаб. – Кучи етмайди, деб ўйлаяпсизми? Мана бўлмасам...

Ҳаммасини кўриб турган Шавкатнинг кўз олди коронгулашиб кетди, нафаси бўғзига тикилиб, оёқ-қўлига яна ўша таниш титроқ кирди.

Нахотки?! Агар бунисини-да бирга ўсган ҳамтовоқлардан, деб тахмин қилганда ҳам, ўзини бу хилда тутиши... очикдан-очик эркаланиши...

Шавкат кўзларини юмди: “Энди нима бўлади? Энди нима қилади бу ерда? Ўтираверадими, уларнинг етаклашиб, бир-бирини судраб кетаётганини томоша қилиб? Ёки ҳали ҳам умид борми?! Тўхта-чи... ўтган сафар, Яшар билан кўриб

колганида... бундан-да баттар хаёлларга бориб турганида... кампир кўзларини ярақлатиб очмаганмиди? Балки бу гал ҳам тақдир... шу тарзда шафкат қилар?!”

У кампир ўтириши керак бўлган томонга карамади ҳам: нима қилади – агар чикканида, ёнидан ўтмасмиди!

Наҳотки умид яна ўшандан?

У кўзларини очиб, энди ўзларини сипо тутганча кампирнинг уйи тараф бурилиб кетаётган Нодира ва Юсуфнинг ортидан термулиб қолди.

“Тезрок чиқа колсангиз-чи, холажон! – фарёд қиларди унинг тилка-пора бўлаётган қалби. – Юраклар кон бўлиб кетди-ку! Бу гал ҳам жонимга аро кирсангиз-чи!”

Бир соатча вақт ўтди ҳамки, кампирдан дарак йўқ эди. Ёки бугун чикмасмикин? Унда нима қилади? Уларнинг қачон чиқишини пойлайдими? Нега?! Кетай деса...

Қандай қилиб кетсин? Жисму жонингни харсангдек босиб-янчиб турувчи мавҳумликдан кўра, анигини билганинг яхши эмасми? Ҳа-да, дилдаги бу оғир юк билан эртага қандай ишга чиқади, қандай тонг оттиради!

Кампир инқиллаб-синкиллаб ҳар доимги жойини эгаллаганида ҳам унинг туришга мажоли йўқ эди. Тўғрироғи, журъати етмаётган, юрагидаги умид ва умидсизликнинг дам униси, дам буниси устун келиб, жон бериб-жон олаётганди.

Кўпчилиги болалардан иборат писта, қурут ва хўрозқанд шайдолари нафас ростлаб олишига ҳам қўймай, кампирнинг гир-атрофини бир зумда ўраб олишди. Танига қаердандир қувват киргани учун эмас, яна бир оз ўтирса ҳеч қачон кампирнинг олдига бора олмаслигини анчадан сўнг тушунган Шавкат ҳам ахийри ўрнидан турди.

– Ваалайкум. Яхши юрибсанми? – кулимсиради олдинги учрашув, унинг айтган ажойиб-ғаройиб сўзлари-ю, хатти-ҳаракатини яхшигина эслаб қолган кампир. – Нега кўринмай кетдинг?

– Ишляпман.

– Ростданми? – негадир хурсанд бўлиб кетди кампир. – Баракалла! Мен ҳам ҳақкингга сендан кам дуо қилмагандим. Ҳа! – У Шавкатга мамнун кўз ташлади. Сўнг кулди. – Куёв-болалардек ясаниб олибсанми? Кўринишинг ҳам туппа-тузук. Писта берайинми?

– Писта?! – тушунмагандек қайта сўради Шавкат. – Ҳа-а-а... майли, қўлингиз қайтмасин. Ўзингиз яхшими?

– Юрибман, тирикларга шерик бўлиб. Ҳозиргина чикдим, уйга одамлар келиб колганди. Қани, чўнтагингни тут...

Шавкатнинг лабида кулгу ўйнади:

– Яна ўша меҳмонларингиздир-да?

– Ҳа, ўшалар.

– Ўшалар?! – юрак уриши тезлашди Шавкатнинг. – Нахотки?! Ахир... у йигит... у йигит... ха, исми Яшар эдими?

– Йўқ, бу сафар Нодира кизимиз билан Юсуф дегани келган, – деди савдоси билан банд кампир унинг ҳаяжони, талмовсирашини пайкамай.

– Юсуф?!

Кампир офтоб нури тушаётган кўзларини қисиб унга қаради:

– Нима, ўтган сафар... ха-я, улгурмагандим! Мени дуо кила-кила дабдурустдан жўнаб колгандинг! Яшар қизнинг акаси, Юсуф эса йигити. – Шуларни айтаётиб катта-кичик стаканларга писта тўлдирди бошлаган кампир Шавкатнинг қалқиб кетганини кўрмади. – Адашмасам... Бухоро тарафлардан. Яшар билан бирга ўқийди, ётоқхонада ҳам бирга туришади. Ўқишлари битгач икковининг тўйи бўлади. Шундай. Озгина вақт қолди. Жуда яхши бола. Бизни кўргани қачон келмасин қўли тўла совға-салом. Унинг отаси...

Шавкат кўзларини юмиб олди: “Оҳ, холажон-а, унинг отасини таърифлаб нима қиласиз менга! Тўйлари қачон бўлиши билан неча пуллик ишим бор! Ундан кўра... ундан кўра...”

– ...шундай гаплар, болам. Қани, чўнтагингни тут! Ёки қоғозга ўраб берайинми? – Кампирнинг стакан тутган қўли бирдан ортига қайтди. – Вой! Нима бўлди сенга? – кўзлари катта-катта очилди унинг. – Мазанг қочдимиз? Ҳали ёнимга келганинда ҳам кўзимга ғалати кўрингандинг. Нима бало, кўп ишлаб, ўзингни олдириб қўйдингми? – Шавкат унга жавоб бермай, узок вақт маъносиз кўзларини тикиб тургач, ортига бурилди. – Ҳой бола! Термосда чой олиб чиққанман! Балки ўшандан ичиб оларсан? Вой тавба! Қаёққа кетаяпсан? Пистани олмадинг-ку! Тўхта, унда пулингни олиб кет! Ҳой!

Бу орада сайр қилувчиларнинг бошка гуруҳи кампир атрофида тўплана бошлаганди ва узоклашиб кетаётган бу ғалати йигитнинг ортидан бири ажабланиб, бошкаси кулиб қараб колганди.

Ярим тунда дарвозани очган уста Оқил Шавкатни кўриб беихтиёр ортига тисарилди, ўзига келганидан сўнг эса нима-лардир деб ғудранаётган йигитнинг қўлтиғига кирди.

– Ҳаммасига ўзингиз айбдор! – бир амаллаб ўринга ётқизилган Шавкатдан анкиб турган арок хиди (балки бошқа нарсалар ҳам аралашгандир?) ва бўлиб ўтган ҳодисадан ҳали ўзига кела олмай, ранги ўчганча тўшак узра чўзилган уста Оқилни азоблаш навбати энди хотинига келганди. – Туппатузук бўлиб қолган эди-я! Нима кераги бор эди хирсдек кучи бор йигитга дам беришнинг! Йиқилиб қолармиди! Шундай бўлиши кўнглимдан ўтган эди-я, ўтган эди-я! Яна топишган ўша ўғри-ю, такасалтанг оғайнилари билан! Бинойидек ишлаб юрган эди-я! – бор овозини қўйиб жавварди хотин. – Энди нима бўлади? Қиз томон хўп дегандек бўлганди-ку! Агар эшитиша...

– Кўп вайсама! – ўшқирди уста. – Бундай қилишини қайдан билай! Эртага эрталаб у кўрнамак билан бошлаб гаплашиб қўяман!

– Қаёққа борганимизни ҳам айтинг, – минғирлади бирпас жим бўлиб қолган хотин.

– Нима дейишим билан ишинг бўлмасин!

– Агар ўшанда ҳам билганидан қолмаса... чиқиб кетсин уйимиздан!

Уйқуси ҳаром бўлиб, тонг отгунча у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб чиққан уста Оқил эғнидаги ғижимланган кийим-боши билан (эрталаб чиқиб кетаётганда кўйлак оппок, шимга эса яхшилаб дазмол урилган эди) тўшакда чилпарчин бўлиб ётган Шавкатнинг елкасидан туртди:

– Шавкатбой! – эркаловчи товуш берди у ҳар эҳтимолга қарши. – Ҳо, полвон! Туринг энди, ишга кечикаяпмиз. – Анча пайтдан сўнг ўзи томон ўгирилган Шавкатнинг ёшдан, ёки арок таъсириданми кизариб кетган кўзларини кўрган уста Оқил чўчиб тушди. – Ҳа?! Нима бўлди?! Қаерларда эдинг? Шуми энди оқибат? Ахир, биз янганг билан...

– Мени тинч қўйинг, – деди Шавкат юзини қайта ёстикқа босиб, бўғик овозда. – Ҳеч қаёққа бормайман. Керак эмас... хонадан чиқинг.

Қирқинчи боб

Мабодо Яшар икковини шу ахволда кўриб колганида, ҳеч иккиланмай: “ўрталаридан яна гап қочибди” – деган ўйга борган бўларди.

Айниқса, Нодиранинг кўриниши бошқача эди.

– Рости... бунақа бўлишини ҳеч кутмагандим, – деди у бир пайт.

– Менимча эса шуниси яхши, – юмшоқкина эътироздек чикди Юсуфнинг сўзлари. – Бир ўзи нима қилади бу ерда? Қачонгача фаррошлик қилиб юради? Бунинг устига, ёши ҳам ўтиб кетаяпти. Балки ўша ерда ҳаёти изга тушиб кетар – ҳар ҳолда дўсту ёрлари орасида бўлади. Ўзининг ҳам кетгиси йўқлиги кўриниб турибди, аммо, эшитдингиз, оғир бетоб ётган онаси кўймаётганмиш, укаси бўлса... олиб кетгани устма-уст икки марта келибди.

– Ўшанда сизга айтган гаплари эсингиздадир? – деди Нодира намланган киприкларини пирпиратиб. – Қанчадан-қанча орзулари бор эди!

– Саодат опанинг шаҳардан кетиши ҳеч нарсани ўзгартира олмайди. Алоқаларимизни узмаймиз, тўйни ҳам у кишига қулай... тарзда ўтказамиз. – Юсуф бир оз ўйланиб тургач, қулди. – Ўзингизда ҳам айб каттагина! Шу йил ёзда ўтказайлик деганимда, кўнмадингиз! Совчилар ҳам... Саодат опа истаганидек... шу ерга келган бўлишарди.

– Барибирам у кишининг кетишини истамайман.

Юсуф илжайиб бош чайқади:

– Сўзларимдан хафа бўлманг-у, лекин сиз... худбинсиз!

– Нима?! – жойида тўхтаб қолди Юсуфдан “навбатдаги” айбини эшитган Нодира. – Мен-а? Қ-қанакасига?

– Ҳа-да! Масалан, ўрнингизда мен бўлганимда Саодат опани тезроқ кетишга ундаган бўлардим. Ҳатто хурсанд бўлардим!

– Сизга айтиш осон, – деди бир оздан сўнг Нодира йигитнинг сўзларидан ранжимай, аксинча, ҳақлигига ич-ичидан тан бериб, аммо шунда ҳам таслим бўлгиси келмай, – чунки... чунки ёлғизлик нелигини билмайсиз!

– Сиз ҳали ҳам ўзингизни ёлғиз ҳисоблайсизми? – деди аввал қулиб, сўнг жиддийлашган Юсуф. – Қизик бўлди-ку! Мен-чи? Яшар-чи?

– Нима десангиз денг, лекин она ўрнини ҳеч ким боса олмади.

“Саодат опа онангиз эмас!” – деб юборишига сал қолган Юсуф Нодиранинг тирсагидан олиб, ўзига қаратди:

– Шунақа денг. Хўп... қайнона-чи? У ҳамми?

Ўнғайсизланган Нодира кўзини яшириш учунми, бошини Юсуфнинг кўксига қўйди.

– Гапингиз рост, – хўрсинди у, – тўйни шу йил ёзда ўтказсак бўларкан. Юсуф ака! Биласизми, негадир... юрагим ғаш!

– Нега? – тушунмади йигит.

– Билмадим... негадир... ҳа деганда хаёлимга Яшарнинг аянчли қисмати тушадиган бўлиб қолди. – Нодира зўрма-зўраки кулди. – Ахир, биз нафақат ташки кўриниш, балки қисмат борасида ҳам бир хилмиз-да! Назаримда... иккаламиз ҳеч қачон бахтли бўла олмайдигандек!

Юсуфнинг ҳеч қачон ҳозирдагидек жаҳли чиқиб кетмаган эди:

– Нафасингизни иссиқ қилсангиз-чи! – қизнинг елкасини тутиб, силкилади у. – Одам деган ҳам шунақа бўладими!

* * *

Икки кундан сўнг, окшом пайти дарс қилиб ўтиришганида, ётоқхона навбатчиси эшикни секин тақиллатиб, қандайдир аёл сўраб келганини айтганида, Нодиранинг юраги жойида бир сапчиб қўйди: Саодат опа! Шаҳарда уни сўраб келувчи бошқа аёл йўқ! Агар шошилиш хабар ёки ўта зарур иши бўлмаганда, ҳеч қачон келмасди!

Адашмаган экан – аввал у, сўнг бошқа қизлар билан навбатма-навбат сўрашиб чиққан Саодат Ингичкага бутунлай кетаётгани, эртага эрталаб укаси машина олиб келишини айтди. Ҳа, айнан шуни хабар қилгани ва хайрлашгани келибди, кейин... агар имкони бўлса... Яшар ва Юсуфни ҳам кўрмоқчи экан. Бир-икки оғиз уларга ҳам гапи бор эмиш.

Хўнграганча ўзини Саодатнинг кучоғига отган Нодирани кўриб, қизларнинг ҳам кўзларида ёш айланди. Бир оздан сўнг ўрнидан турган Ойгул Яшарни чақириб келишини айтганда, ҳикиллаётган Нодира уни тўхтатди:

– Керак эмас... яхшиси чой қўй. Кейин мен... Саодат опа билан кетиб... бугун ўша ёқда ётиб қоламан. Иккаласига эрталаб айтарсан... кечикмай, ўша ёққа боришсин, хўпми?

Эртаси куни айтилган пайтда нафақат Яшар ва Юсуф, балки Ойгул ҳам Саодатникига етиб келиб, унинг ашқолдашқолларини шалағи чиққан полуторкага ортганларида, кузов ярим ҳам бўлмади. Кўзидан тинмай ёш оқаётган Саодат бошқалар билан яна бир бор видолашиб олгач, ниҳоят Нодирани бағрига олди:

– Мени унутма, – деди у кизнинг юзларидан чўлп-чўлп ўпаркан, – манзилим қаердалигини ёзиб олдинг. Мен ҳам келиб тураман.

Туни билан суҳбатлашиб-ҳасратлашиб чиққанлари, барча гап айтиб бўлинганиданми, хайрлашув узокқа чўзилмади. Бунинг устига, иш битганини кўриб турган ҳайдовчи лабига кистирилган папиросини буркситганча машина сигналинини тез-тез босиб қўяр, кузов тепасига чиқиб олган ука эса Саодатнинг кабинадан жой олишини сабрсизлик билан кутаётганди.

– Саодат, – деди бир пайт кампир унга яқинлашиб, – сенга жуда ўрганиб қолгандим. Ўрнинг билинадиган бўлди. Мени ҳам йўқлаб тур. Лекин сенга бир нимани айтмоқчи бўлиб турибман. Мана шу қизим, – Нодира томон имлади у, – меникида турса-чи? Нима қилади ётоқхонада? Ижара ҳақи керак эмас – талабадан пул олиб, бой бўлиб кетармидим! Овқатимни қилиб, қиримни ювиб, уй ва ҳовлини саранжом-саришта қилиб турса бўлгани. Мана бу қизим, – энди у Ойгул тарафга имлади, – мана бу йигитлар ҳам, – бу сафар Юсуф ва Яшар томон қаради, – ҳеч қисинмай келиб туришсин. Эшигим ҳаммаларинг учун доимо очик. Ўзинг ҳам шаҳарга келган пайтларинг Нодира қизимиз билан шу ерда учрашасан. Нима дединг?

Бу қутилмаган таклифни эшитган Саодат савол назари билан Нодирага қаради, ҳайдовчи худо билсин нечанчи марта сигналинини босиб-босиб чалди, кузов тепасидаги ука эса жаҳлдан қисилиб кетаётган кўзларини шу томондан узмасди: тавбангдан кетай, хотинларнинг гапи ҳеч тугамайди-я!

* * *

Шавкат бир ҳафтадан буён уйга келмас, уста Оқил ва хотини эса бир-бирини айблашдан чарчаб, навбат энди Шавкатнинг ўзига келганди: “Етим қўзи асрасанг, чўмичингни мой қилар, етим бола асрасанг, оғиз-бурнинг қон қилар! Нима етмаётганди унга? Шунча қариндош-уруғлар туриб, биз уни бағримизга олгандик-ку! Кўрнамак! Нонхўр! Пиёниста...”

Уста Оқилнинг уйдан уч-тўрт мавзе нарида жойлашган

бошқа бир уйнинг нимқоронғу хонасида давра олиб ўтирган ҳамшишалардан бири Замир – нонни катта есанг ҳам, гапни катта қилма, деган мақолга умуман риоя қилмайдиган йигит – “пиёниста”нинг елкасига муштлади:

– Бир ой кўришмаганимизга ичишни ҳам унутиб қўйибсан! Қўявер, ҳаммасини “ест” киламиз! Ўша қизинг қаерда ўқиётганини аниқ билиб олмабсан-да! Самарқандда нима кўп, “ка-а-а-тта мактаб” кўп! – умрида кўрмаган пистачи кампирни мазах қилди у. – Ҳечкиси йўқ, йўлини топамиз. Рўпарасидан чиқиб, юрагини бир ёрсам, мумдек мулойим бўлиб қолади. – У илжайди. – Мен кўпинча шундай киламан: ҳар канақаси бўлмасин бирон қоронғу, хилватроқ жойда учратиб, пичокни шундоқ бўғзига тирасам бўлди – иш битади, вассалом! Ҳали бирон марта қаршиликка дуч келмадим.

– У қиз ҳеч нарсадан кўркмайди, – бош чайқади Шавкат. – Болалигида ҳам, агар керак бўлиб қолса, худди ўғил болалардек муштлашарди. Бунинг устига... мени учратиб қолгандан сўнг... ёлғиз юрмас. Ҳа, шундан сўнг бир ўзини ҳеч кўрмадим: дам ўша қиз, дам Яшар, дам ўша... – Шавкат уф тортди. – Кампирнинг сўзларига кўра, отаси раис эмиш. Шундай бўлгач, уни қўйиб менга қарармиди!

Шавкатни кутиб ўтирмай, ўзиникини бир отишда бўшатган Замир балик консерва банкасига қўлини тикиб, бир бурдасини оғзига ташлади.

– Раиснинг ўғли дедингми? – ишшайди у. – Аллақаердаги бир қишлоқдан келиб, шаҳарнинг гўзал кизларидан бирига уйланмоқчи бўлибдилар-да! Қани бу ерда ҳақиқат? Қизга ҳам қойил эмасман – сендек жонон йигит фирокида бу қўйга тушиб ўтирса-ю, у кишим отасининг пулига бойваччалик қилиб юрган бошқа бировини танласа! Йўқ, биз бунга йўл қўя олмаймиз! Демак, ўша кампирниқига келиб туришадими? Бўпти, бир иложи топилар. Ол энди.

Шавкат ичмай, стаканини шиша, нон бўлаклари, таги кўриниб қолган консерва банкасидан бошқа ҳеч нарса йўқ ир-кит дастурхонга қўйди.

– Шу ўйлаётганингдан бирон иш чиқарса бўладими?

– Бу ёғини менга қўйиб беравер! Агар ўша қиз сен айтаётгандек ўжар бўлса, бошқа – янада нозик йўлини излаб топса бўлади. Дейлик, анови қишлоқининг суробини тўғрилаймиз.

– Нима?! – тирсагини болишдан узди Шавкат. – “Суробини”? Бу... нима деганинг?

– Қўркма, ўлдирмайман! – яна ишшайди Замир. – Шунча йил шаҳарда яшаб, ҳеч нарса ўрганмаган дўстларга яна бир марта ҳаётини тажрибалардан дарс беришга тўғри келадими, дейман. Ўзинг ўйлаб кўр – у эркатойнинг меҳрибон онасининг кучоғидан тўппа-тўғри Самарқанддек шаҳарга келиб, нимани кўрибди? Парталар, ётоқхона, бебилиска пулига шайдо кизлар... Аммо бирон марта мен ёки ҳеч бўлмаганда сендек одамга дуч келдимми? Тушунаёпсанми? Айтгандек, қанақа экан ўзи? Бир мушт урсанг, тил тортмай ўладиган аллақандай ипирискидир-да?

– Бакувват, – деди Шавкат Юсуфни кўз олдига келтираркан.

– Барибир, – қўл силтади Замир, – ҳар қанча бакувват бўлмасин, кишлоқиларнинг биронтасида юрак бўлмайди. Айтдим-ку, бундай ишлар бўйича мутахассисман, деб! Нечтасининг бўғзига пичок тираб, чўнтагидаги бор пулини олиб қўйганман! Баъзи бир ўта қўрқоклари кетидаги иштонини ҳам ечиб беришга тайёр бўлиб, йиғлаб-ёлворади! Сен айтаётганинг ҳам ўшалардан бири. Бир юрагини ёрсам, нафақат қизи, ҳатто ўқишидан ҳам воз кечиб, ҳа-ю ҳайт деганча кишлоғига жўнаворади. Мана, мени айтди дерсан... Фақат, иш битгандан сўнг... инсоф билан миннатдорчилик билдирсанг бўлди. Биласан-ку, мен оғайнилардан кўп нарса сўрамайман!

Шавкат турли хил майда-катта безорилик учун бир неча бор камалиб чиққач, энди тирикчиликнинг мана шу йўлига ўтиб олган Замирнинг (у аксарият жинойи ишларига “буюртма” бўйича қўл урар ва айтиш мумкинки, яхшигина даромад қиларди) йўғон гавдаси, қўрқинчли башарасига бир зум тикилиб турди: гапларига ишонса бўлади, лекин у йигит ҳам қўрқоклардан бўлмаса-чи? Синалмаган отнинг сиртидан ўтма, дейишмаганми!

Шавкат стаканини қўлига олди:

– Лекин ошириб юбормайсан! Қўлингдан келса шундай қилки, қиз... мендан шубҳаланмасин! Акс ҳолда, барча уришишларимиз беҳуда кетади.

– Ҳали менга йўл-йўриқ кўрсатадиган бўлиб қолдингми? – сап-сарик тишларини очиб кулди Замир. – Балки, буни қандай амаллашимни узоқроқдан туриб томоша қиларсан? Юрагинг бетласа, дейман-да?

– Ярамас! – деди тўшакка чўзилиб олган Ойгул. – Барчамизнинг юзимизга оёқ тираб, ташладинг, кетдинг-а?

– Бўлмағур гапларни кўйсанг-чи. Истаган пайтим қайтиб боришим мумкин: каравотим бўш, ётоқхона рўйхатидан чиқмаганман. Хола ва Саодат опанинг нима деганини эшитдинг – кандай йўқ дейин! Рост, у кишининг кўчиб кетиши аниқ бўлгач, бу атрофга энди кадам босмасам керак, деб ўйлагандим, – давом этди у Шавкатни учратиб колганларини хаёлига келтириб. – Аммо кўриб турганингдек, хаммаси бошқача бўлиб чиқди.

– Ўзинг биласан, – керишди Ойгул ётган жойида, сўнг худди биринчи марта келгандек, аланглади. – Хонамиз бундан минг карра яхши, лекин бу ерга кўчиб келганинг менга ёқаяпти: шаҳарнинг қоқ маркази-я! Энди ҳар куни келаман, карши бўлмасанг, албатта.

– Ҳар куни овора бўлиб юрасанми, – деди Нодира китобларини тоқчага жойлар экан. – Ундан кўра... шу ерга кўчиб келақол! Нима килибди? Икки киши бемалол сиғади.

Ойгул илжайди:

– Икки киши... Юсуф ҳам келиб олса, уч киши бўламиз! Мен ўшанда кампирнинг ёнига чиқиб ётаман! Ха-ха-ха!

– Жинни! – кизарди Нодира. – Унга нима бор! Ҳаммаларинг қатори келиб-кетиб юраверади. – У қўлида китоб билан бир пас ўйланиб тургач, ортига ўгирилди. – Рост, Ойгул, мен билан турсанг нима кипти?

– Ох-хо! Уйнинг ҳақиқий бекаси бўлиб олибсиз-ку, тоза! Бу ерни ҳам ётоқхона қилдиларинг деб, ҳаммамизни олдига солиб қувмасин холажонимиз! Кейин, у киши фақат сен туришингни хохлади, шундай экан, нима киламан, ювилмаган қошиқ бўлиб? Ўзингга буюрсин.

– Сўраб кўрайинми?

– Керак эмас. Йўқ деса, сенга ҳам, унга ҳам ноқулай бўлади. Яна бир гап – хонадошларим хафа бўлиб қолишлари мумкин. Хуллас, кенг уйнинг келини бўлиб, ўзинг яшайвер! – У бўйнини кийшайтириб, Нодирага кўз ташлади. – Айтганча, Юсуфнинг туғилган куни... янаги ҳафтада эдимиз? Қайси кун эди? Ҳа, ёдимга тушди, – жавобни эшитиб, хаёлида нималарнидир ҳисоблай бошлади у. – Буниси жумага тўғри келаркан. Нима дединг, балки... шу ерда нишонлар? Тинчгина, комендант “шовқин солма, мусиқани пастроқ кўй” деб ҳар ярим

соатда безовта қилмайди. Ёки, – илжайди Ойгул яна нималарнидир ўйлаб, – бошқа режаларинг борми? Дейлик... факат ўзларинг?

– Сен ростдан ҳам жинни бўлиб қолибсан! – кулиб юборди Нодира. – Қачон шундай қилгандик? Кейин, Юсуф ака туғилган кунини ҳатто менсиз ўтказиши мумкин, аммо Яшарсиз эмас!

Яшарнинг номи тилга олингач, ўртада сукунат пайдо бўлди.

– Ҳали ҳам... ўша кизнинг... уйига бориб турадимиз? – деди бир пайт Ойгул худди биров эшитиб қоладигандек секингина.

– Ора-сирада, таклиф қилишса. Онаси ўзини анча олдириб қўйган, отасининг ҳам илгариги ғайрати йўқ, дейди. – Нодира уф тортди. – Осонми! Оқ ювиб, оқ тараган ёшгина кизи шундай бўлиб ўтирса.

– Энди нима қилмоқчи?

– Нима қилиши керак экан? – деди Нодира дугонасининг айнан нимани назарда тутаётганини билиб турса ҳам. У кизариб турган Ойгулни ортиқча хижолат қилмаслик учун ўрнидан турди. – Майли, кўп гапирмай овқатга уннайлик, ҳа демай холам келиб қолади. Мен ёғни қизитаман, сен картошка-пиёзни арч. Қаерда туришини биласан-а?

* * *

– Ошна, битта папирос чектирмайсанми?

Кампирнинг қистовига бўйсуниб, кечки овқатни бирга қилган Юсуф ўзи жуда яхши кўрадиган куйни секингина хиргойи қилганча борар экан, рўпарасида пайдо бўлган кимсага қизиқиб қаради, аммо қоронгу бўлгани учун юзини кўра олмади.

– Чекмайман.

– Шунақами? Унда носдан ол.

– Нос ҳам йўқ.

Нотаниш кимсани ёнлаб ўтиб кетиш учун қадам босар-босмай, кутилмаганда енгидан тутганларидан ҳайрон қолиб ўгирилган Юсуф ўткир бир нарсанинг қорнига тиралганини ҳис этди.

У Самарқанднинг айрим тор, қоронгу кўчаларида ёлғиз юрган одамларни безорилар тунашларини эшитган, баъзи талабаларнинг худди шундай аҳволга тушиб қолганларидан хабардор эди, аммо, шунча йилдан буён бу шаҳарда яшаб, ўзи

бирон марта дуч келмаганди ва энг ёмони – туғилган кунига атаб отаси юборган пулнинг тенг ярми ёнида эди!

Нахотки, улардан ажралиб колса?! Ёки кўлидан силтаниб, кочиб колсами? Лекин шу яқин атрофда шериклари пойлаб турган бўлса-чи! Бир пасда етиб олмайдиларми (илгаридан суяги йўғон, сўнгги пайтларда анчагина вазн орттирган Юсуфнинг қорни ҳам сезиларли даражада чиқишга улгурганди)! Ёки... бакириб, одамларни ёрдамга чакирсинми?

Унинг миясига қон урди: йўқ, ҳеч қачон!

Демак, унда иккита йўл бор: биринчиси ёнидаги борини йўлтўсарга бериш бўлса, иккинчиси – каршилиқ кўрсатиб, қорнидан пичок ейиш!

Лекин униси ҳам, буниси ҳам бўлмади – йўлтўсар анча тажрибали экан шекилли, бутун танасини унинг танига қапиштириб, пичокни аста-секин бикинига ботириганча, вишиллади:

– Гап бундай оғайни: Самарқандда иккаламиз учун жой йўқ! Майли, бугуннинг ўзида демайман, лекин бу шаҳарда эртага қорангни ҳам кўрмаслигим керак? Тушундингми?

Мутлақо нотаниш одамдан бундай талабни қутмагани боис ҳангу манг бўлиб қолган Юсуфнинг товуши ўзи қутмаган ҳолда қалтираб чиқди:

– Мен... мен... нима қилдим сизга, ака?!

– Нима, ўзбекчага тушунмайсанми?! Балки немисча гапиришим керакдир?! – Пичок қанча ботириб тиралса, оғрик ҳам шунчалик сезиларли бўлиб борар, Юсуфнинг назарида тўғ энди қўйлакни ҳам тешиб ўтганди. – Ёки эртага аза очсинларми сенга? Аслида, пачакилашиб ўтирмай, хозирок мана бу қаппайган қорнингга пичок тортиб юборсам-да ҳеч ким билмасди! Лекин умид қиламанки, мени тушундинг. Ҳа, нега иягинг қалтираяпти? Яна бир нима дейдиган бўлсанг, билиб қўй, аяб ўтирмайман! Бировга айтиш ёки бирон жойда яшириниб ётишни ҳам ўйлама – осмонга чиқсанг оёғинг, ерга кирсанг қулоғингдан тортиб чиқарамиз! Уқдингми?

* * *

Ранги оқариб кетган Яшар ундан кўзларини узмасди: нималар деяпти?! Кимга керак бўлиб қолди бунчалик қўрқитиб, эртагаёқ шаҳарни тарк этмокни талаб қилиш? Босқинчи деса... ҳеч нарсасини олмабди-ку! Буни қандай тушунса бўлади?

У кийимларини ечиб, биргина қалта иштонда қолган

Юсуфнинг баданига кўз ташлади: киндикнинг чап томонида пичоқ учидан қолган из қорамтир-кизғиш рангда яккол кўзга ташланиб турарди.

– Ранги-рўйи, ташқи кўринишини эслаб колмадингми?

– Ҳаммаёқ зим-зимистон эди, – деди Юсуф яра ўрнини силаб, – лекин... қорачадан келганлигига эътибор бердим. Кейин... оғзи сассиклигига. Билмадим, балки ароқ ичиб олгани учун шундайдир.

Яшарнинг эти жимирлаб кетди: қорачадан келган, деди-ми? Нахотки?! Нахотки бу ўша... Шавкат?! Яна ким бўлиши мумкин – ахир, Нодира ва Ойгул уни яқиндагина кўрмаган эдиларми! Нима... Нодиранинг пайига тушганми? Ундан ҳали ҳам умидворми? Юсуфга қилган муомаласи, қўйган шарти... шундан далолат бермайдими?

Энди у ўзини қойий бошлади: қанча илтимос қилганди-я, бирга борайлик деб! Лекин бир-бирига талпиниб турган икки қалб орасида нима қилади! Камола билан учрашиб юрганида, ёки у билан сайру томошага чикқанида ёнида биров бўлишини ўзи истармиди! Юсуф билан дўстлик, Нодира билан ака-сингиллардек муносабат ўз йўлига, аммо ҳар доим уларнинг ёнида бўлиш...

Йўк! Ҳеч қаяққа кетмайди! Керак бўлса, ўша иблисни топиб, танобини тортиб ҳам қўяди! Юсуфни кишлоқдан келган, юраксиз кўрқок деб ҳисоблаётган бўлса (бу умуман ҳақиқатга тўғри келмайди!), мана, мен борман! Тўғри, ҳозиргача бировни чертмади (балки бу ҳам нотўғри бўлгандир?), лекин ўзи, қолаверса, дўстини ҳимоя қилишга кучи етади! Айниқса, бу нарса Нодирага ҳам тааллуқли бўлса!

Яшар зўрма-зўраки кулди:

– Эсдан чиқар! Унинг нимани истагани ҳозирча менга қоронғу бўлса-да, – у нигоҳини четга олди, – бир туқинга зарар келтира олмаслигига қафолат бераман. Бундан кейин нима қилишни биларсан? Билмайсанми? Ҳеч нарса бўлмагандек юравер. Ҳозир эса ётиб ухла. Ҳеч кимга оғиз очма, дедими? – У қўлини нописандлик билан силкиди. – Бу ёғи энди унинг муаммоси эмас! Лекин, шундай бўлса ҳам... Нодирага айтиб ўтирма! Ҳар ҳолда, киз бола, кўрқиб кетиши мумкин.

Юсуф бошига чойшабни тортиб, кўзларини юмди: “Ўзи ҳам Нодирага айтмоқчи эмас, лекин ҳаммаси... айнан у билан боғлиқ бўлса-чи! Ахир, кела-келгунча фақат шуни ўйлаб, шу гумонга бормадими? Ҳа-да, бир неча йигитлар ўртасида талаш

бўлган қизлар камми? Ҳатто мактабда – эндигина мўйлаби сабза уриб, овозлари дўриллай бошлаган йигитчалар ўртасида! – кўзга яқин қизларни деб муштлашувлар бўлиб турмасмиди...

Ўша йигит Нодирани... Агар шундай бўлса, аввалроқ қаерда эди? Нега мен шу пайтгача ҳеч нарсани сезмадим? Нодира-чи? Билармикин уни? Лекин ҳу ўша, эндигина танишган пайтларимизда, унинг ҳеч ким билан яқин муносабатда бўлмагани ҳақида Яшар айтмаганмиди?

Шубҳа ва изтироблар исканжасида қолган Юсуф кўзларини қайта очди: “Лекин у Нодира ҳақида гапираётиб, нигоҳини олиб қочганини... ҳалигина пайқадим-ку! Балки... шунчаки... у ҳам мен каби айнан шу гумонга бориб, бошка сабабни кўрмаётгандир?”

Юсуф бўлиб ўтган ҳодисани яна бир марта кўз олдига келтирди: ҳа, яширмайди – ўша пайтда ростдан ҳам кўркиб кетди! Тили қалимага келмай, ундан нега бундай қилишни талаб қилаётганларини мушоҳада қилишга фурсати бўлмай, ақли шошди ва аниқ ёдида – пичок тобора ботиб боравергач, “ҳамма нарсани” тушунганини изҳор қилиб, кўрқув ичида бошини лиқиллатди...

Сал қолди Юсуфнинг уятдан ўрнидан сакраб туриб кетишига: нақадар шармандалик!

Ҳали ухламаган Яшар унинг бир неча марта инграганини эшитмай қолмасди. Бу товушлар жисмоний оғрик натижаси эмаслигига ҳам ишончи қомил эди. Нимадир қилиш керакка ўхшайди. Балки – ҳар қандай баҳона билан! – Нодирани эртагаёқ ётоқхонага қайтариш керакдир? Юсуфни ёлғиз қўйиб бўлмаслиги каби, Нодиранинг ҳам энди у ерда қолиши хавфли. У аблаҳ истаган пайтда унинг йўлини ҳам худди шундай қилиб тўсиши, ҳатто уйга бостириб кириши мумкин. Мен, Юсуф бу ерда, шарти кетиб парти қолган кампирдан эса умид йўқ... Лекин қандай баҳона? Нодира изох талаб қилмайдими? Бу ердан кўчиб кетаётганда, келиб туришга ваъда берган Саодат опа билан ўша ерда учрашиб туриш қулайлигини у айтмаган, биз эса бунини бир овоздан қўллаб-қувватламаган эдикми?

Яшар ўйлаб ўйига ета олмасди: агар ҳеч иложи қолмаса, айтишга тўғри келадими? Нафақат унга, балки Юсуфга ҳам! Нодира-ку майли, лекин у қандай қабул қилади? Кўнглига ғубор ораламайдими?

О, ярамас Шавкат! Наҳотки ҳали ҳам зўрлик билан қизларнинг кўнглига йўл топса бўлади, деб ўйласанг! Агар

Нодиранинг хаётида ҳеч канака Юсуф бўлмаганида, агар бўлса-ю (буниси энди аниқ), уни бартараф қилганинда ҳам Нодира сенга қарармиди! Нахотки, у кимлигингни билмаса! Қаердасан? Сени қайдан топса бўлади?

Шу тун уйқулари ҳаром бўлган ҳар иккиси эрталаб ўриндан турганларида кўзлари атрофида қорамтир ҳалка пайдо бўлган, кўринишлари эса ниҳоятда абгор эди. Ювиниб-тараниб бўлганларида ҳам бир-бирларига қарай олмадилар. Номигагина қилинган нонуштадан сўнг Яшар кулимсираганча деди:

– Бугун дарсдан сўнг иккаламиз Нодиранинг хузурига бориб, имкони борича кечроқ... йўқ, бутунлай қоронғу тушганда қайтамиз! Худди сен кеча юрган йўлдан.

– Раҳмат... ўзим, – кизарди уни бирдан тушунган Юсуф. – Мана буни ўзим билан оламан, – давом этди у стол устида турган пичокқа имо қилиб. – Қани, бу сафар ҳам яқинлашсин-чи! Мен унчалик нўнок шогирд эмасман, – кулди у, –ундан қандай фойдаланиш кераклигини кеча яхшигина ўзлаштириб олдим.

Яшар пичокни нарироққа суриб қўйди.

– У энди номардлик қилишдан ҳам қайтмаслиги мумкин, айниқса, сўзини икки қилганингни кўргач. Кўникмаган бунга.

– Кўникмаган? Бу нима деганинг?! – кўзларини пирпиратди Юсуф. – Шундай оҳангда гапираяпсанки, гўё сен уни...

– Нафақат мен, – деди Яшар уни охиригача тинглаб ўтирмай, – Нодира ҳам танийди, Ойгул ҳам кўрган.

Ўрнидан туриб кетган Юсуфнинг тагидаги омонат ўриндик тарақлаганча полга кулади.

* * *

– Малла-я? Ранги рўйини айтаман? Ҳа, бўйи ҳам баланд. Бу ўша. Демак, атайин иккаласи келибди-да? Киши билмас теварак-атрофга ҳам кўз югуртиришгандир? Ишқилиб, сени пайқашмадими? Аха! – кулди Шавкат. – Битта дўқ билан шаҳардан қувғин қиламан деган одамнинг ўзи панада пусиб турдими ҳали? Ишонаман! Агар ўша йигитни бир кишлоқи, кўрқок, эртагаёқ уни бу ерда кўрмайман деб ўйлаган бўлсанг, бу ўйингни энди бирон жойга яхшилаб беркитиб қўй – кейинроқ керак бўлиб қолиши мумкин. Яшарнинг қаерда қатта бўлгани эса ёдиндан чикмагандир? Тўғри, мен мактабни битираётганда мўмингина, китобдан бош кўтармайдиган бола эди, аммо кейинчалик қандай одам бўлиб етишганини ким билади? Бунинг биргина исботи – ҳеч бир тап тортмай, ўша йигит би-

лан бошлашиб юргани эмасми? Мана шунақа гаплар, оғайни! – Шавкат бир зум ўйланиб қолди. – Хуллас, эплотмадик. Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, деб шуни айтадилар-да! Кани, ол. Бизга шундан бошқа эрмак қолмади ўзи.

Ўшанда Замирга қанчалик ишонганига қарамай кўнгли чеккасидан барибир ўтганди: “Унчалик осон эмасдир-ов! – ўйлаганди кўз олдига Яшар келиб. – Ҳа-да, бирга ўкиб, бирга юрган дўстини хафа қилдириб қўярмиди!”

Мана, айтганидек бўлиб чиқди!

У хали ҳам Нодирани севаман, деб айта олмасди, аммо кампирдан Нодира билан юрган йигит Яшар эканлигини билгач қанчалар қувонгани, ўзида имконият пайдо бўлганига ишонганидан сўнг “тузалмоқчи” бўлиб бир ойга якин лой тепгани-ю, гувала ташиганини эсласа, уятданми, ғазабданми, чаккалари тиришиб кетарди.

– Бу нима деганинг? – ўқрайди Замир. – Таслим бўлмоқчимисан? Ўша мишиқиларга-я! Ёки мени айбламоқчимисан?

– Сендан бошқаси ҳам эплай олмасди, – бош чайкади Шавкат. – Аҳволни ўзинг кўрибсан-ку.

– “Эплотмасди” эмиш! – хезланди нафсонияти оғриган Замир. – Истайсанми, иккаласини ҳам бирваракайига гумдон киламан? Бу сафар маъруза-паъруза ўкиб ўтирмай, шартта...

– Ҳовлиқма, – уни тўхтатди Шавкат. – Барибир Нодира мендан кўради. Учратиб қолмаганимда бошқа гап эди – ҳеч нимани билмаган, эшитмагандек, узоқ йиллардан сўнг энди кўргандек тутардим ўзимни ва...

Замир тиржайди:

– Эркакмисан ўзи?! Ҳей, билиб кўй – замона зўрники! Аёллар ҳам айнан шунақа эркакларни хуш кўришади! Билмадим, эшитганмисан-йўқми, урғочи бўри ўзига хуштор нар бўриларнинг уни деб бир-бирларини ғажилларини аввал томоша қилар, сўнг, барча ракибларини енгиб, жанг майдонидан қочирганини танлар экан!

Шавкатга бўрилар ҳақидаги хикоя заррача таъсир қилмади, лекин эркак эканлигига Замирнинг шубҳа билдираётгани...

– Истаган номаъқулчилигингни қилмайсанми! – деди у ўрнидан даст туриб. – Лекин мен камоқнинг барча азобларини кўрганман! Мабодо қўлга тушиб қолсанг-у номимни атайдиган бўлсанг, билиб кўй... ўзинг аёлсан!

– Ўшанда мижғовлик қилмаганингда, у жонон аллақачон

кўйнингда бўларди. Ёки мени мукофотлашдан қочаяпсанми? Хей! Қаёққа? – чиқиб кетаётган Шавкатнинг ортидан кичкирди Замир. – Балки олдин бўнагини ташлаб кетарсан! – Шавкатнинг тўхтамаганини кўрган Замир тўнғиллади. – “Сендан бошқаси ҳам эплотмасди” эмиш! Кўрамиз!

Қирқ биринчи боб

Ойгулнинг шунчаки билдирган таклифи инобатга ўтиб, Юсуфнинг туғилган кунини ростдан ҳам шу ерда нишонламоқчи бўлишганди. Куратори олдида яхшигина обрўга эга бўлган Нодира бир кунга дарслардан рухсат олди ва ҳаммаёқ топ-тоза бўлишига карамай, яна бир марта бутун ҳовлини катронлаб чиқди, идиш-товокларни бошқатдан ювиб, сочиқ билан артди. Яна нима қилсам экан деб ўйлаб турганида, эрталаб тўрва-халтаси билан чиқиб кетган кампир шошилганча қайтиб келди ва кутилмаганда, фақат олтигача рухсат бера олишини айтди: ўгли дабдурустдан келиб – аввал бир стакан пистани чўнтагига ағдаргач – болаларининг ўртанчаси касал бўлиб колгани, эрта-индин кўзи ёриши кутилаётган хотини эса унга қарашга қийналаётгани, шунинг учун уни олиб кетгани кечкурун келишини айтибди.

– Ана шунақа! Тинч ўтирган кунлари ҳеч эсга тушмайдиган она энди керак бўпти! Хотинчаси илтимос қилган эмиш! Илтимос! – масхара қилди у келинини. – Тўғриси айтмавермабди-да, бир-икки кун чўрилик қилиб кетсин, деб! Шунақа ноқобил фарзандлардан ўзинг асра, худойим. – У Нодирага юзланди. – Сен хафа бўлма, кизим. У келмаганида қанча ўтирсаларингиз ҳам бир нима демасдим, лекин бу ерда бир уй бўлиб ўтирганларингизни кўрса... гаши келиши мумкин. Худо билсин, қора кўнглига яна нималар келади! Сен ҳали билмайсан, айтмагандим – ёнимда ҳамроҳим бўлсин, бир ўзим ёлғиз ётмайин деб Саодат опангни қўйганимда, не гапларни қилмовди у нобакор! – Кампир надомат билан бош чайқади. – Эсизгина, худди атай қилгандек бўлди-я.

Нодира янгиликни бамайлихотир қабул қилди:

– Хижолат бўлманг хола, айтганингиздек бўлади – соат бирда йиғилиб, беш бўлганда кетишади. Ўзи кўпчилик эмас: Яшар, Юсуф ака, Ойгул, менга хонадош яна иккита киз. Юсуф ака бошқаларни ҳам таклиф қилмоқчи эди-ю, лекин шароит-

ни ўзи кўриб турибди – каерга сиғишади? Қолган дўсту танишлари билан ётоқхонада давом эттирар. Шундай дегандек бўлувди. Балки сиз ҳам...

– Ёшларнинг олдида нима қиламан! – қўл силтади уни тушунган кампир. – Ўзларинг ўтираверинглар, мени тирикчилигимдан қўймасин. Ҳа, айтганча, канақа овқат қиласан?

– Ош. Бозорликни келаётганда қилмоқчи бўлишганди.

– Менга ҳам бир капкиргина олиб қўй. Ўша кўрнамакларникига оч қорин билан бормай. Оғироёклигини бахона қилган келин олдимга бир коса ёвғон ҳам қўймас. – Кампир жилмайди. – Арзимас совғамни ўзинг бериб қўярсан Юсуф-жонга. Қаерда турганини биласан-а? Насиб бўлса, тўйларингга каттароғини қиларман! – Нодира хижолатомуз жилмайиб, нигоҳини ерга тикди, кампир эса ёдига тўсатдан бир нима тушиб қолгандек, бошини илкис кўтарди. – Вой ўлай! Миям курсин! Эсимга келмаганини қара – ахир, мен бугун ўғлимникига кетсам, бир ўзинг қоласан-ку? – Нодира ҳам шуни ўйламаган эканми, унга хавотирланиб қараб қолди. – А? Нима қиласан? Ёки сен ҳам улар билан кетаверасанми? То қайтиб келгунимча? – Кампир бир оз ўйлаб олди. – Шундай қила қол. Бу вайронага кимнинг кўзи учиб турибди! Дарвозани кулфлаб, кетавераман. Икки-уч кундан сўнг хабар ол, хўпми? Ким билади, балки унгача ҳам келарман – ўшаларникида ҳеч тургим йўқ.

Кампир яна алланималарнидир йўл-йўлакай ҳам ғўлдираб, ахийри қайтиб кетди, қутилаётганлар ундан сўнг сал ўтмай бир тўда бўлиб кириб келишганда, Нодира кўча томон кўз ташлади:

– Яшар қани? Келаяптими?

– Унинг фаоллардан эканлигини биласиз-ку! – деди ясаниб олган Нодирага хавас билан қараб турган Юсуф. – Энди йўлга отланиб тургандик, соат учда аллақандай шошилиш мажлиси бўлиши хақида хабар бўлиб қолди. Агар кўпга чўзилмаса, етиб келишга ҳаракат қилади. Чарчамадингизми?

– Чарчайдиган нима иш қилибман! Мажлис учда бошланаркан, дедингизми? Демак, умид қилмаса ҳам бўлаверади – унақа мажлисларнинг қанчага чўзилишини кўрмай юрибмизми! Биз эса бешда тарқалишимиз керак. Айтганча, – ғалати жилмайди у, – мен ҳам сизлар билан кетаман! Шунақа бўлиб қолди!

Келганлар ҳеч нарсага тушунмай, унга савол назари қараб қолишди.

Кеч куз, дарахтлар аллақачон баргларини тўкиб бўлган, ёзнинг бунақа соатларида ҳаммаёк ёп-ёруғ бўлса, энди окшом қачон тушганини ҳам билмай қоласан.

Бугунги окшом бир нимаси билан ҳу ўша – Чарли Чаплин катнашган фильмни кўриб қайтаётганларидаги пайтни (лекин ўшанда ҳаво иликкина ва очиқ эди) эслатарди: олдинда учта киз ўзаро нималарнидир шивирлашганча боришар, ортда эса – Юсуф ва Нодира. Муздеккина, эндигина бошланган ёмғир шивалаб турар, шунинг учун бўлса керак, намланиб қолган асфальт узра чироқларини ёққанича ҳар-ҳар замонда ўтаётган автомашиналар пиёдаларга нисбатан кўпроқ эди.

Анчадан буён уларнинг ортидан эргашиб келаётган “соя”нинг тоқати тоқ бўлди шекилли, хилватроқ жойга етганларида ахийри овоз берди:

– Ҳо йигит! Бир дақиқага мумкинми сизни? – Ҳаммалари баб-баравар тўхтаб, овоз келган томонга қараб қолишди, Нодира беихтиёр Юсуфнинг қўлтиғидан тутди. – Нега қараб қолдингиз? Сизга айтаяпман! Ораларингизда бошка йигит йўқ, шекилли?

Юсуф овоз эгасини дарров таниди – ўша!

Энди унга қапишиб олган Нодира жон ҳолатда шивирлади:

– Борманг, Юсуф ака! Безорига ўхшайди! Юринг, кетдик!

Қоронғу жойда туриб, ҳаммасини кўриб турган соя эгаси кулди.

– Кўркманг! Сиздан папиросми... носми сўрамоқчиман. Ўзим борардим-у, лекин ногиронман, юролмайман! Ишонтиролдимми?

Даг-даг титраётган кизларнинг бири олиб, бири қўйиб Юсуфни олдинга торткиларди.

– Ахир, чекмайсиз-ку! Нос ҳам, папирос ҳам йўқ деб айтинг! У ҳеч канака ногирон эмас! Ана, оёқда тик турибди! Юра қолсангиз-чи!

Юсуф эса қоронғуликдан кўз узмасди: “Қачонгача давом этади бу? Адабини бериш вақти келмадимикин? Қачонгача Яшарни ўзига энага қилиб олиб юради? Мана, бугун ёнида эмас. Эртага, индин, ундан кейин ҳам бу такрорланиши мумкин! Сурбетлик шунчаки, ҳамроҳлари, демакки гувоҳларнинг борлиги ҳам уни тўхтата олмаяпти. Ким билади, агар ҳозир ёнига бормаса, кизларнинг олдида ер билан битта қилар?”

Айтганидек бўлди ҳам.

– Юракдан ҳам берган экан-ку, жонон йигит! – овоз келди коронғуликдан. – Шу ҳолингизда бир йўла тўртта қизни қандай етаклаб юрибсиз? Ёки улар... кўриқчиларингизми?

Қалтираб кетган Юсуф кўлини қизнинг кўлидан сирғаб чиқарди.

– Мен тезда қайтаман, – деди унга қарамай. Лекин коронғулик томон қадам босишдан олдин Нодиранинг ўзига эргашаётганини сезиб, ўгирилди. – Илтимос, халақит берманг. Бу ерда мардлик ёки кўрқоклик эмас, йигитлик ори, ғурури ўртада турибди.

* * *

Шундан сўнг нима рўй берганини ўзича тахмин қилаётган Давлановнинг юраги дук-дук урар, охиригача ўйлашга журъати етмасди.

– Мен ўшанда у билан бирга бўлмаганим учун ҳануз-ҳамон ўзимни кечира олмайман, – уф тортди Яшар, – Аммо бўлар иш бўлган эди.

Мажлис жуда кеч тугагани учун бориш энди бефойда эканлигини билганимдан (шу пайтгача кампирникида ўтиришларига ишонмасдим) тўппа-тўғри ётоққа келиб, эндигина чой ичиб бўлгандим. Қий-чув қилганча ётоқхонага қайтган кизлардан нима бўлганини эшитганимда қай аҳволга тушганимни билсангиз эди! Бир оздан сўнг иккимиз ёлғиз қолгач, ҳеч ўйлаб ўтирмай (энди яширишга не ҳожат!) тахминимни баён қилгандим, дағ-дағ титраётган Нодира чакирган одамнинг овози умуман Шавкатникига ўхшамаслиги, акс ҳолда дарҳол таниган бўлиши мумкинлигини айтди. Иккиланиб қолдим, лекин бир оз мулоҳаза қилиб кўргач, бу ишни Шавкатнинг ўзи бўлмаса, унинг топшириғига биноан бошқа бирон шахс қилгани ҳақида тахмин билдирдим. Бошқача ўйлай олмасдим.

Касалхонага кеч келтирилган (кейин билсам, ўзларини йўқотиб қўйган қизлар керакли жойга имкони борица тезроқ хабар бериш ўрнига, унинг тепасида анча вақт йиғи-сиғи қилиб ўтиришибди), кўшимчасига, кўп кон йўқотган Юсуфнинг тирик қолишига умид йўқдек эди. Эртаси куни жинойт қидирув бўлими барча қизлар, жумладан, Нодирани ҳам сўроқ қилди, бироқ, бўлим ходими улар берган кўрсатмалардан унчалик коникмабди.

Ҳожати бўлмаган шекилли, менга ҳозирча тегишмаётган эди. Ўзим эса Нодиранинг номига доғ тушиши мумкинлигини

ўйлаб, қанчалик истамайин – жонажон дўстим, доимо менга ҳамнафас бўлган, энг оғир кунларимда ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб юрган Юсуф ўлим тўшагидалигига қарамай! – Шавкат ҳақидаги тахмин билан уларга мурожаат қила олмадим. Бунинг устига, ишончим комил эдики, у шери мард ҳам бу ишимни фақат олқишлаган бўларди.

Шусиз ҳам ётоқхона, университетда шивир-шивир авж олган, ҳамма нима учун бундай бўлгани билан кизиқар, иккисининг муносабатларидан озми-кўпми хабардор кимсалар томонидан Нодирага нисбатан кингир қарашлар бошланганди. У эса хонасидан ҳеч ёққа чикмай, дарсга боришни ҳам йиғиштириб қўйди. Шу пайтгача ҳеч ким уни тўғридан-тўғри айбламаган бўлса-да, ҳамма нарсани ўзига олар ва худди мен каби бу ишда Шавкатнинг қўли борлигига шубҳа қилмасди.

Аммо қани исбот? Ўшандан сўнг Шавкат унга бошқа учрамаган, тирғалмаган бўлса? Мактаб давридаги баъзи бир ҳолатларни дастак қилайликми? Ким бунга ишонади! Мактаб ёшида кимнинг бошидан ўтмаган бу каби – камдан-кам одам жиддий қабул қилувчи! – “ишқий можаролар”?

Ҳамон аҳволи оғир Юсуфнинг ёнига ҳеч ким қўйилмас, уч-тўрт марта борганимга қарамай, менга ҳам рухсат берилмаганди.

Операция қилган шифокорлар кон ва ошқозонда вино изларини аниқлаб (Юсуф турли байрам ва талабалар ташкил қилувчи базмларда “олиб” турарди, лекин маст бўлганини ҳеч кўрмаганман), бу ҳақда терговчиларга хабар қилишганда, шарманда-ю шармисор бўлган қизларни сўроқ қилиш яна бошланди: “Билмадим, нега бундай қилгансиз – дастлабки тергов пайтида фалокат кинодан қайтаётганимизда рўй берганди, дея кўрсатма бергандингиз. Энди эса ўша куни жабрланувчининг туғилган кунини нишонлаганингиз бизга маълум бўлди. Ёлғон маълумотлар билан терговни чалғитиш яхши эмас, қизлар. Давраларингда яна ким бор эди? Майли, ишондик ҳам дейлик, лекин унда ким билан ичди? Бир ўзими? Наҳотки сизлар бир кулгум ҳам... Қизик... Алдамаяпсизларми? Яширманглар, барибир очилади! Демак, даврада яна бир одам бўлган! Иккиси уришиб, ҳаммаси шундан бошланган? Тўғрими? Қайси ресторанда ўтиргандиларинг ўзи? Қанақа... кампир?! Қаерда туради? Нега уникида ўтиргандиларинг? Э, бу синглимиз... ётоқхонада турмайдимиз хали? Аввалги сўроқда шундай деб айтганди, шекилли. Қани, ҳаммасини яна бир бошидан айтиб беринглар-чи...”

Ўзининг кўнглидан ўтганидек ўғлиникида бир кунгина туриб уйига қайтган кампирни сўроқ қила бошлаганларида, ҳеч нимадан хабарсизлиги туфайли аввал ўзини ҳимоя қилишга ўтибди: “Ҳа, меникида туради, лекин бир тийин ҳам олмайман! Шунга келишганмиз! Ишонмасанг, ана ўзидан сўра! Жуда яхши, одобли қиз... А?! Вой, ўлай! Нималар деяпсан?! Қанақа йигитлар?! Унинг ёнига фақат биттаси келиб туради, исми... Юсуф! Ўқишни битирганларидан сўнг тўйи бўлади. Ҳа, айтгандек... яна биттаси бор...”

У шошиб колган терговчиларга менинг Нодирага ким бўлишим (кампир бизнинг ака-сингил эканлигимизга шубҳа қилмасди), Юсуф билан қалин дўстлигим, битта жойда ўқиб, битта жойда туришимизни аранг тушунтирибди. Кейин...

Кейин (икки кундан сўнг учрашганимизда ўзи айтиб берди) сал қолибди эси оғиб қолишига ва Шавкатнинг кўринишини, ўзини қандай тутиб, биз ҳакимизда суриштирганини терговчига қаторлаштириб ташлабди. Исми?! Йўқ, исмини билмайди, лекин етимхонада тарбияланган экан.

Кампирнинг сўзларидан сўнг терговчилардаги Нодирага нисбатан ёмон тарафга шакллана бошлаган муносабат ўзгарди, сўроқ бериш навбати менга келганда эса яна ўша сабаб – Шавкат ва Нодиранинг номи бир жойда қайд этилишини истамаганим учун “кампир таърифлаётган йигитни билмайман-кўрмаганман-эшитмаганман” – деб жавоб қайтардим. Бирок ўзимизга маълум нарсаларни қанча яширмайлик (Нодира ва Ойгул ҳам менинг кистовимга кўра унинг номини тилга олишмасди) аввал биз, сўнг терговчиларда унинг атрофида пайдо бўлган шубҳа ҳалқаси ҳар дақиқада торайиб борар (ҳарбий хизмат даврида қамок жазосини ўтагани боис унинг номи милициянинг махсус рўйхатида туриши аниқ эди, ҳар қандай жиноий ишни текширишдан аввал эса уларнинг шу рўйхатга “мурожаат” қилишини ким билмайди!), бир-икки кун ичида ўзи ёки шу ишни қилган шахснинг қўлга олинмаслигига ҳеч қандай кафолат йўқ эди.

Кўшимча маълумотлар керак бўлса яна чакиришларини айтиб, менга жавоб беришди. Виждоним қийналиб, алам ўртаб, йиғламоқдан нари-бери бўлиб, милиция бўлиmidан чиққанимдан сўнг ўзимга ўзим ваъда бердимки: “Ҳозир индамаётганим, унга хиёнат қилаётганим – лекин бу хиёнат у севган қизнинг шаъни олдида нима деган гап! – ҳеч нарсани англамайди! Агар Юсуфга бирон нима бўлса (“ўлим” сўзини

хаёлга келтириш ҳам мен учун кўркинчли эди), у аблахни соғ қўймайман! Аллақандай қамок муддати билан жазолашлари мени асло қониқтирмайди! Нега кимдир ҳеч нарсадан кўркмай, билган номаъкулчилигини қилаверади-ю, бошқалар қўйдек мўлтираб ўтиравериши керак?! Нега энди жазо олиш ёки яккама-якка олишувда мағлуб бўлиб, жондан айрилишдан кўркишим керак? Йўкотадиган нима бор? Доғимда қуйиб қолувчиларим ким?”

Айни шу пайтда фақат Юсуфнинг тирик қолиши ҳақида қайғуриб, Нодиранинг кейинги тақдири нима бўлишини ўйламаётганим лоп этиб ёдимга тушди: агар Юсуф соғ қолганида ҳам, ота-онасининг (Норбой уларни олиб келиш учун шошилишч жўнаб кетган, аммо ҳалигача дараклари йўқ эди) унга нисбатан муносабати энди қандай бўлади?

Етоқхонага борганимда Юсуф ниҳоят ўзига келиб, мени хузурига чорлаётганини айтишганда, қувончдан юрагим ёрилгудек кўчага отилиб, умримда илк марта таксига (улар санокли бўлиб, шаҳарда эндигина пайдо бўлаётганди) ўтирдим.

Ҳамшира икки дақиқагина руҳсат берди.

– Кечир мени, – дедим унинг кўрпа устида беҳол ётган қўлидан тутиб, кўзимдаги ёш тинмай. – Ҳаммасига мен айбдорман. Сени асрай олмадим. Бу... менинг бурчим эди!

Юсуфнинг қурушқоқ лабларида табассум пайдо бўлди:

– Сен балки асрай олмагандирсан... лекин шифокорлар ҳаракат қилганга ўхшайди. Ёшингни арт, сенга ярашмаскан. Меникилар ҳали келишмадимми? А, Норбой кетганми? – у тин олиб, кўзларини юмди. – Қизлар қалай? Айт, ҳавотир олишмасин... тез кунда оёкка туриб кетаркан, де.

– Нега бундай қилдинг? – дедим унинг бир пайт ҳеч нарса бўлмагандек жилмаяётганидан жиғибийрон бўлиб. – Унақа номардлар билан ҳазиллашиб бўлмаслигини айтгандим-ку!

– Мен ҳам ҳазиллашиб ўтирмадим: яқинлашдим-у, бирдан башарасига қалла қўйдим! Лекин эпчил экан – қўлидаги пичоғини сермашга улгурди, кейин... қочди.

– Барибирам ёнига бормаслигинг керак эди!

– Шунга мажбур қилди-да. Қизлар унинг... нималар деганини айтишмадимми? – бошини хиёл кўтарди у.

– Хафа бўлмагин-у, улар ҳам худди мендек фикрда – кўрсатган “қахрамонлигингни” аҳмоқликдан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблашмоқда!

– Шунақа де! – энди ёйилиб илжайди у. – Ушлашмагандир ҳали?

– Нодиранинг сўзларига караганда у... Шавкат эмасдек, шунинг учун... ҳали иккиланаётганимиз учун... индамай турибмиз. – Унга гуноҳкорона кўз ташладим. – Ёки фарқи йўқ эдими? Айтиш керакмиди?

Кутилганидек, Юсуф бош чайкади:

– Ортикча гап-сўзлар бошланади, айниқса... майли, кераги йўқ, нима демоқчи бўлаётганимни тушуниб турибсан. Ишондиларми-йўқми, лекин терговчиларга... мени тунамочки бўлишганини айтдим. Маънодор жилмайиб олишганларидан сўнг аллақандай қоғозларни тўлдириб, қўл қўйдириб олишди – нима ёзилганини ўқимадим ҳам. – У бир зум нафас ростлаб турди. – Ким бўлмасин, тузалганимдан сўнг уни ўзим жазолайман. Шавкатими-бошқасими – Нодирани унга бериб қўядиган аҳмоқ йўқ! Ҳа, айтганча, унга етказ, бир келиб кетсин... гап бор.

Эртага яна келишимни айтиб, хайрлашдик.

* * *

Дарсдан кайтгач Нодиранинг хонасига кириб, наинки у, қолган кизларнинг ҳам йиғидан кўзлари қизариб кетганини кўрдим. Нодиранинг ёнокларида... гўёким тирналгандек излар бордек эди.

Ҳа, мен билан учрашгач у Юсуфни кўргани борибди, лекин палатада отаси, кимнидир қарғаб йиғлаётган онаси, яна бир неча қариндош-уруғлари ўтиришган экан. Ҳамшира кириб, беморни кўргани аллақандай қиз келганини айтганида, шифокор ва ҳамширалардан ҳақиқатга жуда яқин тафсилотларни олган (уларда кампирнинг терговчиларга Шавкат борасида берган кўрсатмасига катта урғу қўйилганди) аёл ўрнидан ирғиб туриб, атрофидагиларнинг хай-хайлашларига карамай, коридорга чиқибок эшик тагида турган Нодирага чанг солибди, оғизга олиб бўлмас сўзлар билан ҳақоратлаб, етимхонада ўсганини юзига солибди, алам устида бўлса керак... мен ҳақимда ҳам аччиқ-тизиқ сўзлар айтибди.

Юсуфнинг уйида бир неча марта меҳмон бўлганим боис жуда яхши билганимдан, уни оғзи шалок аёллар сафига ҳеч қўшмаган бўлардим. Кўрсатган ҳунарига келсак, Нодирани ўзининг келини деб ҳисоблай бошлаган (мени эса ўғлим деб чақирарди) бу аёлнинг фожиадан сўнг ақлини йўқотиб, тилига эрк берганини тушуниш кийин эмасди.

Улар, кутилганидек, уйларига қайтмай, шаҳардаги қайси

бир меҳмонхонадан жой олишди. У ерга фақат тунда – ухлагани боришар, бошқа пайт эса Юсуфнинг ёнидан жилишмасди. Билмадим яна, лекин назаримда... мен, айниқса Нодирани Юсуф билан бошқа учраштирмаслик, бунга йўл қўймаслик учун шундай қилишмоқда эди. Бу тахминни ҳар куни Юсуфни кўриб турган Норбой ва Фозил ҳам қисман тасдиқлашди: шифокорлар хавфнинг оғир даври ўтгани, ҳар куни касалхонада бўлиш шарт эмаслигини, бемор тузалишини минг марта айтма-синлар, ҳеч қандай наф келтирмабди.

Юсуф қулай пайт топган шекилли, кунда-шунда бўлиб қолган Норбойдан мени ўзи билан олиб келишини сўрабди. Тунда! Ёнида ҳеч ким қолмаганда! Таксига пул ҳам берибди! Лекин бормадим – ота-онаси бир кун келиб хабар топишгач, ташрифимни Нодира билан боғламасликларига ҳеч қанақа ка-фолат йўқ эди.

Ўртамизда дўстлик ришталари сақланиб қоладими-йўқми, ҳали билмасдим, аммо у ва Нодиранинг муносабатлари барҳам топгани кундек аён эди. Юсуф бутун уй ичига сўзини ўтказиб келган ҳар қанча эркатоё бўлмасин, энди унинг Нодирага уй-ланиши ҳақидаги гап-сўзга ўрин қолмаганди, қолаверса, унинг онасидан бунча ҳақоратни эшитган Нодира...

Балки ишонмасиз, у ҳатто ўқишни ташлаб, ётоқхонадан ҳам кетмоқчи бўлди, бош олиб кетар жойи бўлганида, шундай қиларди ҳам. Бироқ кампирникига қайтиб боришга юзи чида-мади, Саодат опа онасининг уйида қай шароитда яшаётганлиги эса ҳар иккимиз учун-да номаълум эди.

Дарсга катнамай қўйгач, бир ҳафта ўтиб куратори кел-ди. Ўрта ёшлардаги тили аччиккина бу аёл Нодирани аяб ўтирмабди: “Ким шундай қилади? Қайси ахлоқ қўлига диплом тегишига ярим йилдан оз вақт қолганда, ҳаммасига қўл силтаб кетади! Қайси айбинг учун уялаяпсан, қочаяпсан? Ўғирлик, ғарлик қилдингми? Шундай бўлганида, ўзимиз ковушингни тўғрилаб қўярдик (Талабаларимиз орасида шундайлар бўлган, лекин сенинг қандай эканлигингни билмас эканмизми!). Эшит-дик – у йигит сени айбламоқчи эмас, демак, воз ҳам кечмайди. Хуллас, мени факультетимиз декани юборди. Биласан-а, унинг обрўсини? Агар шундай одамнинг гапини икки қилиб, билга-нингдан қолмасанг, қимлигингни ўзим юзингга айтаман!”

Ташқаридан қараганда қўполдек туюлувчи бу сўзларда оналарга хос қойиш, Нодирадек қиз сезмай қолмас меҳрибонлик, ачиниш, керак бўлса, бундан сўнг ҳам ёрдамни

аямасликка ишора бор эди. Шу аёл бўлмаганида (албатта, бу ерда деканни ҳам ёддан чиқармаслик керак), рўй берган воқеа масаласи турли хил мажлисларда, шу жумладан, комсомоллар орасида кўриб чиқилган бўлармиди! Бу мажлисларда бунингдек масалаларнинг кўрилиши не эканлигини уларда кўп марта катнашган мендек одамга айникса аён эди!

Юсуф бир сафар – ҳамхона кизлар орқали – Нодирага хат етказганини эшитдим. Лекин Фозил келтирган бу хат ҳам бир пайтлар Шавкатнинг Барно орқали берилган “ишқий мактуби” қисматига дучор бўлибди. Мен турли мулоҳаза-ю хаёлларга бориб, ўқиб кўрмай бекор қилганлиги ҳақида гап бошлагандим, у хонасига ҳам таклиф қилмай – холбуки эшик ёнида тургандик – кириб кетди.

Орадан ўн кунлар ўтиб, энди Норбойнинг ўзи бошқа янгиликни мен билан ўртоқлашди: ота-онаси эндигина қадам боса бошлаган Юсуфни шошилинич равишда касалхонадан чиқариб, ҳали эрта деб эътироз билдирган шифокорларга гўёки Тошкентда танишлари борлиги, телефон орқали гаплашганлари, даволашнинг колганини ўша ерда давом эттиришларини маълум қилишибди. Норбой унчалик аниғини билмас экан-у, лекин қулоғига чала-ярим етган сўзларга караганда, бўлиб ўтган воқеа бўйича тергов-суриштирув ишларини олиб бораётган милиция бўлимига бориб, ҳеч кимга даъволари йўқлиги ҳақида ариза қолдиришибди, мабодо жиноятчи қўлга тушса ҳам уларни бошқа безовта қилмасликларини сўрашибди.

Ҳа, буларнинг барчаси Нодира ва менга қарши қаратилган бўлиб, бизни Юсуф билан бошқа учраштирмаслик учун қилинаётган эди. Хайриятким, дунё кўзимизга қоронғу бўлиб турган шу кунларда Саодат опа бизни йўқлаб келди. Ростдан ҳам тукқан онамизни кўргандек бўлдик. Хўнграётган Нодира уни беш дақиқача бағридан бўшатмади.

Саодат опа чиройли кийиниб, ясан-тусан қилиб олганди, озгина тўлишибди ҳам. Юсуф воқеасини эшитгандан сўнг, унинг қай аҳволга тушганини айтиб ўтириш ортикча. Бир соатлар давом этган дийдиёлардан сўнг ўзи ҳақида гапириб берди. Онаси ҳамон тўшақда экан, ҳаётида эса – уялиб-қизариб ўзи берган таъриф бўйича – “ғалати” ўзгариш рўй берибди. Кўчиб боргандан сўнг бир оз вақт ўтгач, уч нафар ёш боласи билан бева қолган узок бир қариндоши унга оғиз солибди. Дехкон экан. Саодат опа бирдан рози бўлмай, эрининг тирик бўлиши мумкинлигига умид билдирибди, онаси жуда туриб олгач эса... биз ҳақимизда гапирибди.

Аввалига бизни ёш болалар деб ўйлашганми, кўпам ҳукм сурмаган жимликдан сўнг ким эканлигимизни, эрта-индин ўқишни битиришимизни сўраб билишгач, хаммалари бир овоздан буни бемаънилик дея қабул қилишибди: “Қайси аҳмоқ ёши йигирмадан ошиб колган йигит ва қизни бола қилиб олади! Салкам ўзинг тенгги-я! Сенга болалар керакми? Ўша меҳрингни мана шу учта етимчага бер! Ота деганлари эрта-ю кеч далада!”

Бўлғуси куёвни роса мактаб, қари эмаслиги, ундан уч-тўрт ёш катталиги, хали тоғни урса талкон қилишини, худо бераман деса... ўзи ҳам фарзандли бўлиши мумкинлигини айтишибди.

Саодат опа ерга тикилганча, ҳеч бўлмаса бир оз ўйлаб олишга имкон бермай, беш-олтита одамни чакириб никоҳ ўқишгани, сўнг, ими-жимиди ўша дехқонникига... келтириб ташлаганларини айтди. Эри ёмон одам эмас эмиш, бири-биридан кичик болалар эса уни аллақачон она деб атай бошлабдилар.

Сухбатимиз ҳеч тугамасди: Нодирани ҳамон кампирникида деб ўйлаган Саодат опа аввал ўша ёққа борган экан. Қўшнилар чиқиб, уни ўғли олиб кетгани, ховли эса сотувга қўйилганини айтишибди, ҳамма нарсадан хабардор эканлар, шекилли, ўзаро кўз уриштириб олишгач, она-бола ўртасида бўлиб ўтган аллақандай “катта жанжалга” шама қилишибди.

“Ўшандаёқ нимадир рўй берганини кўнглим сезган бўлса-да, бу даражадалигини кутмагандим” – деди қайтадан кўзига ёш олган Саодат опа. Нодиранинг кўнглини кўтариш учун Юсуф ҳақида илиқ сўзлар айтди, вақтлар ўтиб, муносабатлари қайта тикланишига умид боғлади. Нодиранинг бир кеча бўлса-да шу ерда ётиб қолиши ҳақидаги ўтинишларини ердан кўзини узмаганча рад этиб... ташқарида эри кутиб турганини айтди, қачон йўқлаб боришимизни қайта-қайта сўраб, янги манзилини қолдирди.

Гарчи қуюқ ваъдалар ила хайрлашган бўлсак-да, на у бизни бошка йўқлаб келди, на биз бора олдик. Унинг учта бола ва рўзғордан ортиб Самарқандга келиб-кетиши осон эмаслигини тушунардик, ўзимизда эса фурсат, қолаверса, меҳмонга борадиган кайфият йўқ эди. Нодира уч-тўрт марта хат ёзиб, келган жавобларни менга ўқиб бериб турди, холос.

Ота-онаси номидан деканатга ёзилган ариза бўйича бир йиллик академик таътил олган Юсуфни ҳам ўқиш битгунча кўрмадик. Фозилнинг сўзларига кўра, бутунлай ўқишни

йиғиштириб, хужжатларини қайтариб олишга кўндирмокчи ҳам бўлишган, лекин Юсуф унамабди.

Шу воқеалар гирдобиди яшар эканмиз – сиртдан билдиришмаса-да – Норбой ва Фозилнинг ҳам биздан ўзларини олиб қочадиган одат чиқарганини пайкадик. Лекин бунга эътибор бериб ўтирадиган аҳволда эмасдик, қолаверса, не сабабдан бундай қилаётганлари биз учун сир эдимиз?

Айни ўша кунлари Нодирага жуда боғланиб қолганим, менсиз унга қийин бўлишини юрагимда чексиз бир оғрик билан ҳис этдим. Ҳаётининг турли даврларида қалбан яқин бўлиб қолган ҳар икки инсон – Саодат опа ва Юсуф ўзлари истамаган ҳолда уни тарк этгандилар ва худди аксига олгандек, энди иккимиз ҳам худди бир пайтлардагидек ёлғиз бўлиб қолгандик. Ўқишнинг қолган даври кетма-кет бошимизга ёғилган ташвишларни деб беҳафсала, ўлда-жўлда ўтди. Битирув имтиҳонларини топширганимизда иккимизнинг-да баҳоларимиз “ўртача” талабаларникидан ҳеч фарқ қилмасди.

Мен бу ерга келишдан сал олдин Камоланинг уй ичи билан хайрлашдим, Барнони сўнгги марта бориб кўрган Нодира у ердан баттар бағри қон бўлиб қайтди: аллақандай ароқхўрга эрга тегибди, ҳомиладор экан, аммо турмуши узокка чўзилишига ишонмасмиш. Эри ҳар куни калтаклар, дуч келганга рашк қилиб, ўзи эса Барнонинг кўз ўнгида турли хил енгилтак аёллар билан бемалол борди-келди қиларкан. Юсуфнинг ота-онаси берган ариза баҳона бўлдимиз ёки ростдан ҳам топиш қийин кечдимиз, то сўнгги пайтгача на Шавкат, на шериги қўлга тушгани ҳақида хабар эшитдик.

Ўқиш давримизда (айникса, дастлабки йиллар) бизни шунча йил бағрида асраган, ўқитган, тарбиялаган гўшаларга тез-тез бориб турардик, собиқ тарбиячиларимиз, ўқитувчиларимиз, ҳам етимхона, ҳам мактаб директори бизни доимо кучоқ очиб кутиб оларди, Юсуф, Камола ҳақида хабардор эдилар ва бахтли бўлишимизга ишоничарди. Аммо кейинчалик бўлиб ўтган ҳодисалардан сўнг юрагимизга ҳеч нарса сиғмай, худди Норбой ва Фозил биздан ўзларини олиб қочганларидек, биз ҳам таниш-билишлардан ўзимизни олиб қочадиган бўлиб қолдик.

Гарчи оёқ босмай кўйган бўлсак-да, эшитдик – бир вақтлар бизни ишга олишни ваъда қилган мактабимиз директори айни битирадиган йилимиз арафасида навбатдаги юрак хуружидан сўнг ўз аризасига кўра лавозимидан кетибди. Лекин бундан хафа бўлмадик – ҳар хил кўргуликларга шу қадар кўникиб кет-

гандикки, энди бизга ҳеч нарсанинг кизиғи қолмагани, руслар айтганидек, яшамасдик – мавжуд эдик, холос.

Сўнгги имтиҳонларни топшираётганимиз арафасида уйига бориб келган Фозил менга хат келтирди, лекин у ҳам Нодирага аталгани. Мендан ҳеч нарсани яширмайдиган Юсуф хатни Нодира очиб карамаслигини билганидан, олдин уни мен ўқиб кўришимни сўрабди. Лекин мен бундай қилмадим: аваламбор у бошқа кишига, энг нозик жойи – қиз болага аталгани. Кейин, Юсуфки, шунча гап-сўздан сўнг ҳам мактуб битибдими, нима ёзилгани шусиз ҳам маълум эди. Яна ким билади, адашаётгандирман. Айтгандек, хат ҳамон ёнимда – ташлаб юбориш ёки у ҳақда Нодирага гап очиш учун эса менда журъат етмаяпти.

Қирқ иккинчи боб

– Нима дейишга ҳам ҳайронман, – деди бутун хикоя давомида бир оғиз сўз айтмаган Давланов ҳаяжон ичида. – Айтганингдек, чиндан ҳам сен ўша қиз билан оила қуриб, синглининг тақдири эса ўша Юсуф... деган билан қўшилганда сизларни кўрмасмидик, нафақат амманг, бошқа жигарларинг ҳам бир умр армон билан ўтишармиди. Лекин бу деганим... бошларингга тушган мана шу фожиалар яхшиликка бўлибди, деган маънони англамайди! Асло!

Яшар билинар-билиномас жилмайди.

– Буни тушунмайди деб ўйлаясизми... Кейин бунақа воқеалар фақат биз билан рўй бермаган. Воқеаларнинг ривожи, якуни турли бўлиши ҳисобга олинмаса, етимхоналардаги аксарият тенгқурларимиз бошига тушган кулфатлар бир-бирига ўхшаш. Аммо нима бўлганда ҳам, топишганимиздан бошимиз осмонда. Энди бизни бу ердан... ҳайдаб ҳам кетказа олмайсизлар!

Кўзлари намланган Давланов ҳам жилмайди, сўнг суҳбатларини биров тинглаб туриши мумкиндек, атрофга аланглаб олди:

– Шундай дейсан-у, мен, масалан... ўша йигит Нодирани бугуноқ, шу соат, шу дақиқадаёқ олиб кетишига розиман! Бир умрга!

Давлановни энди нима кўпроқ кийнаётганини ҳали тўлиқ англай олмаётган, турмушнинг бу каби “майда-чуйда” ташвишлари кўчасидан ҳали ўтиб кўрмаган Яшарга унинг даб-

дурустан айтган сўзлари қандайдир эриш туюлмоқда эди: кизик... наҳотки “иззатимиз” битган бўлса! Наҳотки бир-биримизга “тўйиб” бўлдик!

– Яъни?!

– Ҳа-да! Нима килади бизнинг ёнимизда? Хатни унга кўрсатмайсанми?

– Нима ёзилганини билмаслигимни айтдим-ку, – деди Яшар ҳамон ўзига кела олмай. – Балки чиройли қилиб кечирим сўрагандир, афсус билан видолашгандир. Хатда шундай сўзлар битилганда ҳам Юсуфдан хафа бўлиш ноўрин – нима бўлганини ҳозиргина эшитдингиз. Унинг яқинларини ҳам тушуниш керак ахир: шундай йигит жувонмарг кетиши мумкин эди!

Шу пайт дарвоза тақиллаб қолмаганда Давлановдан яна қандай – Яшарнинг назарида – қутилмаган фикрлар чиқиши номаълум эди, ҳаётга бу тарзда “оқилона” ёндашуви учун эса унинг ўзини ҳали олдинда жуда-жуда кўп қовун пишиғи қутиб турарди.

– Чиқиб қара-чи, ким келди экан.

Бугун дам олиш куни бўлганига қарамай, худди ишга бораётгандек эғнида мошранг кител, бошига шу рангдаги кепка кийган Раҳимовни Яшар дарвозага етмаёқ кўрди. Унинг ранги оқариб кетганди. “Нима бўлди яна? – ҳаяжон босди Яшарни. – Ёки Давлановнинг сўзига қириб, мен ҳақимда хотини, кизига гап очган-у, яхшигина дакки еганми?”

– Эшмамат уйдаими? – деди Раҳимов уни ёнлаб ўтаркан. – Бўлинг, кийининг, мактабга борамиз, бошқа ўқитувчиларни ҳам чақирамиз. – У кейинги сўзларини айтиш учун тўхтади. – Уруш бошланибди!

* * *

Ҳа, кўплар юрак ховучлаб, ишониб-ишонмай қутган уруш ўша куни бошланган, қачон тугаши эса номаълум эди. Қишлоқ шўроси ҳовлисига ўрнатилган радиокарнайдан маълум пайтлардагина берилувчи хабарларга кўра, ҳар қарич ер учун қашатқич жанглари кетмоқда.

Бутун мамлакат бўйлаб, шу жумладан, фронтдан минглаб қақирим наридаги Лангарда ҳам ҳаёт кундан-кун оғирлашиб борар ва ишга ярқли одамларнинг барчаси учун эрта тонгдан қоронғу тушгунча мажбурий меҳнат жорий этилганди. Қишлоқ шўроси райси бошчилигида озиқ-овқат қўмитаси тузилиб,

“Хамма нарса фронт учун!” шиори остида ҳаёт учун энг зарур маҳсулотлар арава-арава килиб аввал Қамашӣ, сўнг эса ундан нарига ташиб кетилмоқда эди. Катта-ю кичикнинг юзига ташвиш, кўркинч соя солиб, сокин ҳаёт аллақачон издан чиққан, эртага нима бўлишини ҳеч ким билмасди.

Мэлсдан келган ҳозирча биргина мактубда у урушнинг дастлабки кунлариданок ҳаво жангларида қатнашаётгани, ҳатто бир марта енгил ярадор бўлгани, фронт хатарли тарзда яқинлашиб қолгани боис икки ёшга тўлган кизалоғини Лангарга – бобоси ва бувисига юбораётганини маълум қилгандики, ҳали бирон марта кўрмаган невараларини махсус эвакуация эшелонидан қабул қилиб олиш учун Махсум ва Марям шу куннинг ўзидаёқ Қаршига жўнаб кетишди.

Кўп ўтмай фронтдан иккинчи хат келди, лекин буниси Мэлснинг қўли билан ёзилмаган бўлиб, унда қисқагина, аммо даҳшатли сўзлар бор эдики, гарчи бу йигит туғилиб ўсган кишлоғини аллақачон тарк айлаб, пойтахти азимни ўзига макон тутган бўлса-да, Лангарнинг буюк урушда қатнашган биринчи вакили сифатида тарих зарварақларида қоладиган, уруш қурбонларининг рўйхати эса унинг номи билан очиладиган бўлди.

Шу воқеадан сўнг бир ҳафта ўтар-ўтмас, кишлокдаги кўпчилик ёш-яланглар катори Яшарга ҳам чакирув қоғози келди.

– Сен хавотир олма, хўпми? – деди у кўкимтир қоғозга ёш тўла кўзларини тикиб турган Нодирага. – Уруш кўп давом этмас... ким билади, балки... бир-икки ойда тугаб қолар.

Нодира намли киприкларини пирпиратди:

– Хавотир олма, эмиш. Байрамга кетаётгандек гапиришингни! Қанча давом этишининг нима фарқи бор – урушнинг бир куни ҳам уруш. – У Яшарни ўнғайсизгина бағрига босди. – Имконини топсанг, фронтдан ҳар куни хат ёз, йўлда кетар экансан – ҳар станциядан!

– Сен эса ўзингни, аммамни эҳтиёт қил. Миш-мишларга қараганда, ўрта ёшдагиларни ҳам яқин орада чакириб қолсалар керак. Нима демокчи бўлаётганимни тушунаёпсанми? Яхши. Демак, тез кунда рўзгорнинг бутун ташвиши бўйнингга тушиб қолиши мумкин.

– Қара, ҳаммаси қай даражада ўзгариб кетди, – уф тортиди Нодира. – Келган кунимиз бечора аммамнинг энг биринчи мақсади бизни ҳеч қаякка қўйиб юбормаслик эди (“Поччамиз

эса сени бугунок уйидан қувиб солишга рози!” – жилмайганча ўйлади кун сайин лангарлик бўлиб бораётган Яшар). Эшитиб, баттар бўлмайдами? Нега кулаяпсан?

Яшар лаб-лунжини йиғиштирди.

– Ўз ихтиёрим билан кетмаяпман-ку, элга келган тўй, кўникмай қаёкка борарди. Яна ҳаммаси худди атайиндек: тўсатдан келиб, тўсатдан урушга кетадиган бўлиб турибман. Мен ҳатто кишлоғимизни тузук-қурук айлана олмадим. – У Нодирага маънос тикилди. – Ҳақсан... урушнинг ҳар куни ту-гул, ҳар соат, ҳар дақиқаси уруш. Ҳамма нарса рўй бериши мумкин. Мана, Махсум амакининг ўғлидан... бир ой ўтмай...

Нодира ўзини ортга олди:

– Бундай нарсаларни бошқа гапирма, илтимос! Агар сенга бирон нима бўлса ва қайтиб келмасанг... бу ерда яшашимдан маъно қолмайди!

– Бу нима деганинг?! – жаҳли чикди Яшарнинг. – Келиб чикқан вазиятга кўра, шу ўтган киска давр ичида биз нафақат кимлигимизни билдик, балки, энди нима қилишимиз кераклигини ҳам ҳис эта бошламадикми? Ёки эркин қушдек юрган пайтларимиз ўтгани, энди иккаламизда ҳам бошқа бурч, бошқа масъулиятлар пайдо бўлганини англамаяпсанми?

– Мен ҳали ҳам... бу ерда меҳмондекман, кўника олмаяпман, – нигоҳини ерга тикди Нодира. – Ёки... туш кўраётгандекман. Назаримда бир пайт келиб уйғонаман-у, яна эски ҳаётимга қайтаман. – У зўрма-зўраки жилмайди. – Иккимиз доимо бирга эдик, уруш бошланмаганида... балки яна бирга бўлардик. Биласанми, Яшар... бу нарса ҳозиргина хаёлимга келди... айт-чи... хотин-қизларни урушга олишармикин?

– Олишса керак. Ҳамширалар, алоқачиларни... Нега сўраяпсан?

– Ҳамширалар, алоқачилар, – хаёл ичида қайтарди Нодира. – Афсус, бу ишларнинг биронтаси қўлимдан келмас экан, акс ҳолда ҳеч иккиланмай... сен билан кетган бўлардим!

– Жинни бўлма! Уруш аёлларнинг иши эмас!

– Ҳозиргина... қайсидир касбдаги аёлларни олишларини айтгандинг.

– Ақлингни йиғ! Бу ерда ҳам қилинадиган ишлар кўп! Ҳадемай, янги ўқув йили бошланади. Яна ким билади, балки барча эркаклар фронтга кетиб, мактабда сен ва Марям опадан бошқа ҳеч ким қолмас! Кейин... нахотки аммамизни шу аҳволда қолдириб кетаверишга кўзинг қийса? Мана шу ҳолга тушиб қолгани учун иккимиз айбдор эмасми?

Нодиранинг кўзи қайтадан нам бўлди.

– Мени шунчалик бағритош деб ўйлайсанми? Қахрамонлик кўрсатиш, орден-медал олиш учун урушга кетмоқчи бўлаяпти, деб ўйлаётгандирсан балки? Қаердан биласан... умуман ўша ёқдан... қайтиб келмоқчи эмасдирман! Балки, шу кунгача менга айнан шундай бир туртки, ёки... баҳона етмай тургандир? Бурч, масъулият дейсан, лекин ҳар бир тирик жон ҳаёти қандай кечишини ўзи белгиламайдими? Жони унинг ўзигагина тегишли эмасми? Уни шу арзимас ҳуқуқдан ҳам маҳрум қилишадими? – Нодира ёнокларидан оқиб тушаётган ёшни артди. – Мен ҳали... сенга бирон нарса бўлса, ҳаётимда маъно қолмайди, деб бекорга айтмадим. Тўғри, яқинларимизни топдик, аммо атрофида ўнлаб, ҳатто юзлаб узоқ-яқинлари, ака-ука, опа-сингиллари бўла туриб, ўзини ёлғиз ҳис қилувчилар йўқми? Ёдингдадир Саодат опанинг бекаси? Кампир?

– Нималар деяпсан?! – эшитганларидан ларзага тушди Яшар. – Майли, шунчалikka борган экансан, мен ҳам энди пардала ўтирмайман! Билиб қўй: менга ростдан ҳам бирон нима бўлса, шулардан бошқа ҳеч киминг қолмайди! – Ранги оқариб кетган Нодира ўзини яна ортга олмоқчи бўлганда, Яшар бунга йўл қўймади. – Камоланинг вафотидан сўнг ҳаётимда сендан бошқа ҳеч ким қолмаганидек! Мактанаяпти, ёки миннат қиляпти, деб ўйламагин-у, унинг ўлимидан сўнг фақат сенинг ташвишинг билан яшадим, фақат шу билан ўзимни овутдим ва шу нарса мени... тубанлашиб кетишдан саклаб қолди. Илтимос, шу сўзларимга кўпроқ эътибор бер – агар одам ўзини кимгадир керак, деб ҳисоблай бошласа, бу нарса унга гўё қайтадан қанот бағишлайди, ҳаётига маъно қиради! Мен ўшанда – гарчи тинмай қулоғимизга қуйиб келишган бўлсалар-да! – туғишган синглим эканлигингни ҳозирдагидек аниқ билмасдим, аммо, бу нарсани шунчаки ҳис қилиш ҳам киши учун етарли экан. Кейин, айтадилар-ку, меҳр кўзда, деб. Демак, ҳозирча бу одамлар сенга бегона туюлаяпти. Ишончим қомил – бу қишлоқ, унинг аҳолиси тез орада ҳаётингнинг бир қисмига айланади. Илтимос, сабр қил ва менинг кетишимдан улкан фожа ясама. Ҳали ҳаммаси олдинда!

– Нима олдинда? – кўзларида ёш ғилтиллади Нодиранинг, – ҳар дақиқада ёмон хабар кутиб яшашми?

– Нодира, ҳозиргина айтдим, мен энди ҳаётингдаги биргина одам эмасман, деб! – кизишди Яшар. – Атрофингга қара! Қолаверса... қолаверса, – у бир пас жим қолди, сўнг Нодирани

хайратда колдириб (ҳозир айтмаса қачон айтади, қачон улгуради!), ғалати илжайди, – сенга хат бор!

Уруш бошлангандан буён хатни кўрсатишни мўлжаллаётган Яшар Нодиранинг бунга муносабати қандай бўлишини билмай иккиланар, агар ўзига чакирув қоғози келмай Нодиранинг ёнида қоладиган бўлса, кўрсатмаслигим ҳам (унда нима ёзилгани барибир номаълум!) мумкин, деган ўйда эди. Лекин энди ўзга йўл қолмаганга ўхшайди...

Нодира хайрат ва ёш тўла кўзларини унга тикди:

– Хат?! Кимдан?

– Ҳозир олиб чиқаман, факат... битта шарт билан.

– ?!

– Уни ўқишга ваъда берасан!

Хат кимданлигини анча пайт жим қолгандан сўнг тушунган Нодира қачон келгани, унинг қўлига қандай тушиб қолганини ҳам сўраб ўтирмади.

– Юсуф ака яхши инсон, лекин ўзинг билган сабабларга кўра бунинг энди иложи йўқ, – деди у ниҳоят. – Қачон бўлмасин уни унутаман. Жуда яхши бўларди, агарда у ҳам...

– Балки...

– Илтимос, жим бўл! Туйғуларимни ҳеч бўлмаганда сен ҳурмат қил! Биргина хатни деб эшитган барча ҳақоратларимни ичга ютиб кетаверсам, нима одам бўлдим!

– Юсуф сени ҳақорат қилмади. Қолаверса, ҳалигина менга берган танбехга таянадиган бўлсак, ҳаётларинг фақат ўзларингга тегишли эмасми? Бировларнинг аралашуви, кимларнингдир гап-сўзларисиз кечирсаларингиз бўлмайдими бу ҳаётни?

Иккиланиб қолган Нодира нимадир демоқчи бўлган ҳам эдики, дарвоза ортидан кимнингдир товуши эшитилди.

– Эшмамат! Яшар! Ҳой, ким бор!

Ҳожар ҳамон ичкарида ётар, Давланов эса Санамнинг эртага урушга жўнаётган тўнғич ўғли билан хайр-хўш қилгани ўша ёққа кетганди.

– Бу ўша, сенга айтган одамим, – деди товуш соҳибини таниган Яшар. – Ота-онамизни энг сўнгги дам кўрганлардан бири. Чиқиб саломлашмайсанми?

– Яхшиси уйга таклиф қила қол. Мен... чой кўйиб тураман.

Шифтларини қоп-қора қурум босган ошхонага кириб кетган Нодира чойгум тагига ўт кўйгач, аввал дарвоза

ташқарисидан, сўнг эса ҳовлиги олиб кирувчи йўлак тарафдан келаётган баланд товушларни эшитиб беихтиёр мўралади ва жойида қотиб қолди: милиция формасидаги Хўжамурод фуражкасидаги чангни қокканича олдинда келар, унинг ортидан эса...

– Ана, дўстингни олиб келдим! – Супадан жой олганларидан сўнг Яшарга юзланди Хўжамурод. – Агар мингаштириб олмаганимда, пиёда келишга ҳам тайёр экан. Шундай пайтда сени излаб йўлга чикибдими, бунақанги дўстликка фақат ҳавас қилса бўлади. Бухородек жойдан... йўқ, унинг аллақандай чекка бир туманидан келаётганини эшитиб, аввалига ишонгим келмай турди. Қойил!

Яшар худди осмондан тушгандек пайдо бўлиб қолган Юсуфдан кўз олмай турар, наҳотки бу туш эмас, ҳушимда, дея ўйларди.

Хўжамуроднинг кулганча айтган кейинги сўзларидан шу нарса маълум бўлдики, Қамашада ишларини битириб, энди йўлга чикиб экан, нотаниш, пўримгина кийинган бир йигит (шу ерда Хўжамурод Юсуф томонга имлаб қўйди) унга салом берибди ва Лангарга бораётганини айтиб, олис ёки яқинлиги билан қизиқибди.

Хўжамуроддек одам нега бораётгани, у ерда нима қилмоқчилигини қандай қилиб сўрамасин! “Аҳа, демак, ўша йигитни излаб келаяпсизми? Ҳа, танийман, яқиндагина келди, синглиси ҳам бирга. Аҳа, бирга ўқиганмисизлар! Қани, меҳмон, отга мингашинг! Бирдан шуни айтмайсизми, гапни майдалаб ўтирмай! Жойлашиб олдингизми? Алпомишдек экансиз, лекин тагимдаги отим ҳам куч борасида Бойчибордан қолишмайди. Энди менга бир бошидан, шошилмай гапириб беринг: ўзингиз ким, сизлар томонда ҳаёт қандай кечмоқда... Истаган нарсангизни гапираверинг – йўл анча олис, шундай қилмасак вақт ўтмайди. Ҳа, айтгандек, мен ҳам излаб келаётган одамларингиз ҳақида баъзи бир қизиқ нарсаларни айтиб бераман. Ишонаманки, сиз бу ҳақда ҳали ҳеч нарса билмайсиз!”

Хуллас, кела-келгунча ўрталарида бўлиб ўтган анча-бунча суҳбатдан сўнг Хўжамурод жуда кўп нарсалар қатори Камола (у Яшарга ачиниб қараб қўйди), Саодат ҳақида ҳам эшитибди, лекин Юсуф ўзи ва Нодира ҳақида ҳеч нима демаган кўринади.

У бир пайт кители чўнтагига қўл юбориб, ўша соатни чиқарди.

– Давланов божасиникида, деганмидинг? – сўради у бу ҳақда кўчадаёқ сўраб билганидан. – Ўтириб колдами дейман. Кеч бўлмаё сафарбарликка оид баъзи хужжатларни кишлоқ шўросига бериб кўйишим керак. Бўпти, дўстингни олиб уйга ўт. Кетишинг олдидан эса, албатта, хайрлашгани кираман. Ҳа, айтганча, синглинг каерда? Келганларингдан буён бир сўрашиб кўяй дейман, лекин ҳеч мавриди бўлмаёпти.

– Ичкарида... аммамнинг ёнида бўлса керак, – деди Яшар Юсуфнинг ўзига ўқдек кадалиб турган нигоҳини ҳис этиб.

* * *

– Аллақачон соғайиб кетганман! – дерди у ўзини қаёкка кўйишни билмай, тескари ўгирилиб олган Нодирага. – Демак, ҳаётимизда ўша фожиа рўй бермади, деб бемалол ҳисоблашингиз мумкин. Эшитаяпсизми? – У нафас ростлади. – Биласиз, бўлиб ўтган воқеадан кейин аҳволим оғир бўлгани учун... сизни ҳимоя қилишга ожиз эдим ва... бундан фойдаланиб қолишди! Кейинроқ... яшириб нима қилдим... мендан бутунлай юз ўгиргансиз, деган ўйга ҳам бордим. Лекин сизни ҳеч бўлмаганда бир марта кўриш, суҳбатлашиш керак эди. Ҳозиргина эшитдим – мактубимнинг иккинчиси ҳамон Яшарда экан. Нега ундай қилдингиз? – Жавоб бўлмаслигини сезган Юсуф сукутдан сўнг давом этди. – Тўғри, сизни ҳақоратлашди, айбсиз айбдор бўлиб қолдингиз. Биласизми, ҳар қанча бало ёғилиб, ҳар қанча тўсиқ бўлмасин, ажратиб ташлаш учун не не уринишлар бўлмасин, ҳеч ким севганидан кечмайди... деб ўйлаб юрардим шу пайтгача. Лекин адашганга ўхшайман. Сиз биргина фожиа туфайли... ким билади, балки, бу аслида синов бўлгандир... мендан воз кечдингиз! Энди фақат бир нимани билишни истайман... мени ўзи... ростдан ҳам севганмидингиз? – У қизга яқинроқ келди. – Илтимос, нималар бўлгани, нималарни ўйлаганингиз, бошингиздан нелар ўтганини гапириб ўтирманг! Буларнинг барини сиздан ҳам яхши биламан – менга етказиб туришди. Ҳатто тафсилотлари билан! Бугун Яшардан ҳам кўп нарсаларни билдим. Нодира! Қулоғим сизда!

Ўзини бунчалар бурчакка қисиб кўйишларини кутмаган Нодира шошиб қолганди: Хўжамурод кетганидан сўнг ҳам ошхонада камалиб ўтирган пайтида келган Яшар қизариб-бўзарганча “кутилмаган меҳмон” ёнига чиқишини сўраганида ҳам худди шундай аҳволга тушганди. Яшарнинг хижолатланиб, аммо хурсандчилигини яшира олмай айтишича, уларнинг қай

томонга кетганини аниқлагунга қадар Юсуф аввал Самарқанд, сўнг Қаршида бир неча кун овора бўлибди, ҳатто бир марта адашиб Чирокчининг шу номдаги кишлоғига бориб қолибди. Лекин у бутунлай бошқа – кип-кизил дашт ўртасидаги Лангар экан. Хўжамурод билан келаётганда эса бу ерда бўлиб ўтган воқеаларни эшитгач, бунчалик ғалати тасодифдан хаяжонга тушиб – Юсуфнинг бу одати унинг учун янгилик эмас! – улар ҳақида кўп нарса, ҳатто соат воқеасини сўзлаб берибди.

Қисқаси, йўлга чиққан пайти бу ерда рўй берган ҳодисалардан мутлақо беҳабар бўлган Юсуф уни... олиб кетмоқчи. Айтишича, уни пичоқлаган шахс ва Шавкат (даъволари йўқлигини билдиришларига қарамай, ота-онаси ва Юсуфни барибир маҳкама жараёнига чакирибдилар) берган кўрсатмалар билан танишган ота-онаси Нодиранинг айби йўқлигига тўла ишонч ҳосил қилибдилар. Шунгача ҳам бу ҳақда уларнинг қулоғига тинмай қуйиб келган Юсуф учун шунинг ўзи етарли экан.

Аввалига Яшар ва Нодиранинг қаёққа кетганлиги ҳақидаги маълумотларни шошилмай (бу ҳам унинг ўзига хос “фазилат”ларидан бири) тўплаб юрганида, беҳосдан бошланган уруш бу жараёни тезлатибди, холос. Улар, қутилганидек, яна қаршилиқ кўрсатиб, уруш ва у туфайли пайдо бўлувчи қийинчиликларни ваз қилганча, бундай тўс-тўполон пайтида Нодирани топа олмаслиги, бекорга сарсон бўлиши, уйда йўқлиги пайти чакирув қоғози келиб қолса (айтиб бўладими!), қочоқ сифатида жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантиришибди. “Ундан кўра шу санокли кунларни бағримизда ўтказсанг бўлмайди! – дебди онаси юм-юм йиғлаб. – Ўша киз ростдан ҳам юрагингдан чиқмаётган бўлса, уруш тугагандан сўнг майли...”

Нодира кафтлари билан юзини беркитди:

– Мени қийнаманг, Юсуф ака.

Лекин бу шафқат тиловчи сўзлар ва ожизона ҳаракат ҳам уни қутқара олмади.

– Нодира! – деди Юсуф унинг қўлларини тушириб. – Агар вақт, имкон бўлганида ўйлаб олишингиз мумкин эди, лекин ҳозир бунинг иложи йўқ. Агар севсангиз, буни айтишдан тортинманг! Севмасангиз, буни ҳам яшириб ўтириш шарт эмас! Эшитаман-у, кетаман. Ёдингизда бўлса, севмаганга суйкалувчилардан эмаслигимни бир пайтлар айтгандим.

Нодира бошини кўтариб, кейинги сўзларни эшитмаган,

ёки уларга парво қилмагандек, кўзларини катта-катта очганча сўради:

– Кетасиз?! Нега?!

Ушбу саволлар, аслида, берилган саволга ижобий жавоб эди – ўзида йўқ хурсанд Юсуф худди биров кўриб қоладигандек, аввал ортига бир қараб олди-да, кизнинг бармоқларига лабини босди.

– Нега кетаман? – кулди у. – Нега бўларди! Уруш тугагач, сизни бир умрга бу ердан олиб кетиш учун-да! Аммангиз ҳам унганча тузалиб қолар! – У нафас ростлади. – Бўпти, энди уйга кетмасам бўлмайди... хавотир олиб ўтиришмасин. Мен сизга албатта хат ёзаман!

Нодира унинг қўлини қўйиб юбормади.

– Юсуф ака, илтимос, шошманг... аммам билан кўришиб кетинг! Зора сизни кўриб, бутунлай ўзига келиб қолса. – У йигитга ёш тўла кўзларини тикди. – Хабарингиз йўқ... у киши бизни деб... яъни, баъзи бир гапларни... нотўғри эшитиб... шу аҳволга тушиб қолди... сиз билмайсиз.

Юсуф яна юзини беркитиб олган кизнинг қўлини пастга туширди.

– Наҳотки сиз ҳам ҳалигача билмайсиз? Мен ва Яшарнинг ўртасида ҳеч қанақа сир бўлмаган ва умид қиламанки, бундан кейин ҳам бўлмайди!

* * *

Юсуф Ҳожарга кўриниш бергач ҳам уйига кета олмади.

У тошўчоқлар ёнида Нодира билан учрашиб тураркан, Санамникида узок ўтира олмай тезгина қайтган Давланов ким келганини эшитгач, бунга асло йўл қўя олмаслигини билдирди.

– Ўйлаганимдек бўлибди, – деди у Яшарнинг елкасидан ўнғайсизгина кучиб. – Биласанми, хикоянгни эшитгандан буён у сени ва... уни қачон бўлмасин йўқлаб келади, деган ишонч бор эди. – Умид қиламанки... Нодира ортиқча ҳеч гап қилмайди. Бундай йигитни қадрламаслик, – Давланов фикрини қандай ифодалашни ўйлаб турди, – билмадим, мен буни тушуна олмаган бўлардим! Хуллас, гап шундай: нима бўлгандаям, қанчалик шошаётган бўлмасин, бугун қолади! Эртага иккинги-гизни азиз-авлиёлар қўйилган жойларга олиб бораман. Сафарбарликка жалб қилинганларнинг ҳаммаси кетиш олдидан у ерни тавоф этишяпти. – Давланов билинар-билинемас жилмай-

ди. – Илгарилари зиёрат тугул, ҳатто яқинига йўлатмасдилар, лекин ҳозир ҳаммаси бошқача: на хурофот, на диннинг халк учун “оғу” эканлиги ҳақидаги маърузалар! Нима ҳам дердик, дўппи тор келиб колганда ҳар қандай тузум ўзига душман билган нарсалардан ҳам мадад излаб қоларкан!

* * *

Ҳали қай тарафнинг ғалабаси билан тугаши ҳам номаълум уруш олдида одамлар даҳшатга тушиб колгандилар, тазйиқлар ва турли хил жазо чораларига қарамай, деярли барча жойларда бўлгани каби, Лангарда ҳам сафарбарлик масаласи ниҳоятда оғир кечмоқда эди.

Умрида кишлоғидан нарига чикмаган баъзи бир йигитлар муқаррар ўлимга боришдан кўркибми, чакирув қоғози келгандан сўнг бир кечанинг ўзида аллақаяёқларга ғойиб бўлиш одатини чиқаришди. Ички ишлар ходимларидан тузилган фавкулотда гуруҳ уйма-уй изғиб, ўтинхоналару молхоналар нари турсин, ҳатто ҳожатхона ўраларини текширар, аммо қочоқларни ҳеч қаердан топиб бўлмасди. Шундан сўнг уларнинг яқинларини сиқувга олиш, ҳибсга олиш билан кўрқитиш, атайин қочиргансанлар, деб дағдаға қилиш бошланди, лекин бундан ҳам ҳеч бир натижа чикмади.

Уруш бошлангандан бери ўнга яқин шу каби воқеа кузатилган, қочоқларни ахтариш эса гинмай давом этарди. Шундай кунларнинг бирида...

Озиб-тўзган, соч-соқоллари ўсиб, эғни-боши тупрокка беланган, орқага қайрилган қўллари чилвир билан боғланган қочоқларни бир тўп милиция ходимлари қишлоқ шўроси идораси томон ҳайдаб кетаётганда бутун Лангар аҳолиси томоша қилгани чикди. Уларни бирданига таниб олиш қийин эди, аммо, энг яқинлар учун бу муаммо бўлмади – оломон, айникса, алоҳида тўпланиб турган хотин-халаж орасида кимдир дод солиб юборган бўлса, бошқаси чинқирганча бандилар томон интиди.

– Ушлашибдимиз? Қаердан?! Э, ана униси менинг... вой шўрим! – каби садолар янграрди йиғилганлар орасидан. – Энди нима қилишади уларни? Нима-а-а?! Отиб ташлашади?!

Одамларни айни пайтда бошқа бир нарса ҳам жуда қизиқтираётганди: қаердан ушлашибди?

– Қабристондан, – овоз берди кимдир. – Очик мазорларда беркиниб ётишган экан. Илону чаёнлардан кўркмаганларини қаранг!

Ҳа, уларни худди ўша ердан ушлагандилар. Кабристонни, айниқса, эски кабрларни текшириш шу пайтгача ҳеч кимнинг эсига келмаганди – бунчаликка боришларини ким ўйлабди! Кейинрок маълум бўлишича, кочоклар кундузи беркиниб ётиб, тунда ими-жимиди чиқишаркан. Бу орада сув ва егулик илинжида уйларига келиб-кетганлар ҳам бўлибди, аммо каерда яшириниб юрганини ҳатто энг яқинларига ҳам айтишмабди. Уларни ким ва қачон пайқаб, ички ишлар ходимларига хабар бергани эса сирлигича қолди.

Икки соатдан сўнг уларни худди ўшандек – қўллари боғланган ҳолда қуролли соқчилар қуршовида – кишлоқ шўроси идорасидан олиб чиқиб, энди нима бўлишини кутиб турган аҳолига юзлаштирдилар.

Энг аввало, Лангар халқининг юзини ерга қаратгани учун барчаларига лаънат ўқилди. Аслида-ку, ватан хоини сифатида ҳаммасини шу ернинг ўзида отиб ташласа бўларкан, лекин уруш ҳолати конунларига кўра, ҳарбий трибунал уларни суд қилиб, ҳукм чиқариши керак. Ҳукм қандай бўлиши эса энг эси паст одамга ҳам маълум...

Хотин-халаж орасида яна фарёд кўтарилди, кимдир ҳозирданок фарзанди, жигарига аза очиб юборди: “Вой болам! Вой жигарим!”

Барчанинг нигоҳи ўзида бўлган ёшгина нотик “жим” ишорасини қилиб, қўлини баланд кўтарганди, бу нарса одатдагидек бирдан таъсир кўрсатиб, сув қуйгандек жимлик чўкди.

– Аммо уларнинг битта имконияти бор, – тантилик билан давом этди у, – ватан олдидаги кечирилмас гуноҳларини кон билан ювишлари мумкин! Душман қони билан! Агар керак бўлса, ўзлариники билан ҳам, албатта! Бунинг учун ҳарбий трибунал, халқ олдида тавба-тазарру қилишлари, ватан, ўрток Сталин, бу ерда қолаётган яқинларини химоя қилиш учун урушга ўз хоҳишлари билан кетаётгани ҳақида ариза ёзишлари керак!

Оломон орасида бошланган жонланиш шодон ҳайкириқларга айланди. Одамлар ўзларига яқин бандиларнинг номини энди кўрқмасдан айтиб, турган жойларидан “Фалонча ўғлим, ёз! Писмадонча укам, нима дейишса, шуни қил!” – дея хитоб қилишар, бошқа томошабинлар эса нотикни тинмай алқашарди.

Салдан сўнг ҳаммаларини Қаршига олиб кетишди. Пиёда. Оз эмас, кўп эмас – юз чақирим! Йўлда йиқилиб қолмасин

деган ўй билан баъзилар ўзларига яқин бандиларга озик-овқат бермоқчи бўлганди, рухсат этилмади: бундайн иснотиларга бир култум сув ҳам хайф! Агар жуда ошиб-тошиб кетган бўлсаларинг, ана, озик-овқат комиссиясига топширинглар!

Шунга карамай, урушдан бош товловчилар ҳамон топилиб турар, кочокларни ахтариш кабристонни тинтиб чиқишдан бошланиши энди анъана тусига кирган, милиция ходимлари бунга ҳам қаноат қилмай, масжид ва хонақоҳ ичини ҳам қаттиқ назорат остига олгандилар.

Кечкурун чой устида ўтирган Давланов, Яшар ва Юсуфнинг даврасида ҳам суҳбат айни шу мавзуга кўчди.

– Менга колса, – деди Давланов бир оз ўйлиниб тургач, – она сути ҳали оғзидан кетмаган йигитчалар ўрнига ҳаётий тажрибаси бор, оқ-корани таниган, куч-қувватга тўла эркаларни урушга олган бўлардим. Ўзларинг ўйланглар – ўн саккиз ёш нима дегани? Кечагина мактабни битирган ўспиринларку! Ҳеч бўлмаганда, ўзимизнинг қишлоқ йигитларини олайлик. Аксарияти ҳали Қашини ҳам кўрмаган. Ишончим комил – немис ёки фашист деганда уларнинг кўпчилиги бошида шохи бор, кўзидан олов сачратувчи махлукни тушунади Қандай қилиб бундайларни жанг майдонига солиш мумкин! Шунинг учун ҳам, шармандали бўлса-да, муқаррар ўлимдан кочокликни афзал кўриб, дуч келган жойга бориб, беркинишмоқда. Қабристондан ушланган кочокларга “кон билан гуноҳларингни ювасанлар” деди янги раисимиз. – Давланов бош чайқади. – Кўрамиз, ўзига чакирув қоғози келса, нима қиларкин. Дўпписини осмонга отиб, қўшиқ айтиб, раксга тушиб фронтга кетишига ҳеч кўзим етмайди!

– Кечаги нотик раисларингизми? – деди кочоклар билан бўлган ҳодисани тасодифан кўриб қолган Яшар. – Гапга жуда уста экан. Лекин бир нимага хайрон қолдим, унинг ҳам фамилияси... Ҳайитов эканми?

Яшар Ҳайитовнинг тирик эканлигини билишини, Лангарда уй-жой қилиб қолиб кетгани ҳақида Хўжамуроднинг уйига борганида эшитганини айтиб ўтирмади: бунинг энди аҳамияти йўқ.

– Ҳа. Ўша Ҳайитовнинг кичик ўғли бўлади. Мақсади аллақандай Лангар эмас, балки каттароқ туман ёки вилоятда мансаб эгаллаш эди, шу илинжда турли олий мактабларда тинмай ўқиганди, уни энди бу ерларда кўрмасак керак, деб ўйлагандик. Ҳали ёш, тажрибасиз эканлигини ҳисобга олиш-

ган бўлса керак, яна бизга юборишибди. Лекин бу ерда кўп қолиб кетишига ишонмайман – отнинг ўлгани итга байрам деганларидек, уруш бахона ўзини кўрсатиб, кўзлаган амалларини ҳам эгалласа ажаб эмас.

Суҳбат билан бўлиб, кўз юммадилар ҳисоб. Юсуф кўп вақт йўқотмаслиги учун сахарда – тонгнинг илк нурлари билан йўлга тушдилар. Кўринмас қўллар томонидан қайси бир мақсадларни кўзлаб очиб қўйилган хонақоҳ ичида Давлановнинг кўрсатмаси билан (мана бундай тур, мана бундай ўтир) зиёрат амалларини бажаргач, йигитлар кафт устида тургандек кўринаётган кишлокқа кўз ташладилар. Келган куниёк хаёлини ўғирлаган обидалар билан ниҳоят бу даражада яқин танишган Яшарнинг хаяжони кўксига сиғмасди.

– Мана қаерда туғилган эканман, – деди у жилмайиб. – Шу ерда ота-боболарим, момоларим болалик гаштини суришган, ували-жували бўлишган. Ҳу пастда кўринаётган эски-ю янги қабрларнинг кўпчилиги уларга тегишли. Ҳали уларни ҳам зиёрат қилгани тушамиз. – У атрофга суқ билан бокди. – Ҳеч ўйламагандим шундай жойда туғилган бўлишим мумкинлигини. Домлаларимизнинг Лангар ҳақида бир оғиз гапиришмагани кизик. Эҳтимол... ўзлари ҳам билмас. Юртимизнинг овлок бир кишлоғида шундай муаззам обидалар бор эканми, демак тарихимиз бизга ўргатишганидан анча бой.

Яшар теварак-атрофни худди ўзи каби мафтун бўлганча томоша қилаётган Юсуфга ўгрилди.

– Ростдан ҳам кизиг-а? Мабодо сўраб қолишса, минг, ҳатто миллион йиллар илгари ўтган воқеалар ҳақида булбулигүёдек сайраймиз, лекин ўзимизда куни кеча нима бўлганидан беҳабармиз. Ҳатто шахсий ҳаётимизни камраб олган давр воқеаларидан ҳам! – У яна олис-олисларга термулди. – Ўтмишсиз келажак бўлмайди, дейишади. Наҳотки, мен ва Нодиранинг келажигига ўша ўтмишимиз пойдевор бўлса? Агар ота-онам ва бизнинг ўтмишимиз бошқачарок бўлганда, ҳозир қай тарзда ҳаёт кечираётган бўлардик? Дейлик, уларнинг бағриларида униб-улғайганимизда? Такқослаб кўрилганда, қайси афзалроқ бўларди? – Яшар бир оз сукут сақлади. – Тўғри қилганманми-йўқми, аммам ўша аҳволга тушиб қолгач, “сизларни топдик, энди бизга ҳеч нарсанинг кераги йўқ” дегандим ҳаммаларига. Лекин ота ва онамизга нима бўлгани ҳамон қоронғу бўлиб турар экан, қандай қилиб....

Юсуф унга қўлини узатди:

– Уруш тугагач, биргалашиб ахтарамиз. Келишдикми?

Яшар ҳам кўл чўзди, сўнг, бунга ҳам каноат қилмай, уни қаттиқ бағрига босди.

Истак ўз йўлига, бироқ шу тобда иккиси ҳам олдинда ўзларини нима кутиб тургани, дейлик, ҳеч бўлмаганда, навбатдаги бу жудолик қанчага чўзилишини билмасдилар. Агар ҳар бири алоҳида-алоҳида олинса: Яшар эртага – фронтга кетиш олдидан сўнгги бор барча хеш-акрабо, кишлокдошлари билан видолашиб турганда, Ҳайитовнинг уйдан кимнингдир вафотидан дарак берувчи йиғи товуши янграшини; Ҳўжамурод эса Яшарни оталарча бағрига босар чоғи, сездирмайгина камзули чўнтагига нимадир солиб кўйишини, у эса Қаршига етиб боргачгина қандайдир соатни пайқаб, ҳар тарафдан айлантриб кўраётганда, қопқоқнинг ички қисмида қачонлардир игна учи билан ўйилиб, энди аранг кўзга ташланувчи “Латипов” деган фамилия кимга тегишли эканини узоқ вақт эслай олмаслигини; йиғидан кўзлари кизариб кетган Нодира икки нафар оқ кабутар тасвири туширилган шоҳи дастрўмол узатаётиб, лабларида муғомбирона табассум билан: “Асраб юр – буни тиккан қиз ҳам сени худди мендек интизор бўлиб кутади!” деганда, бирданига ёдига негадир Шарофат тушишини; ўзидан сўнг ярим йил ўтар-ўтмай аввал Давланов, сўнг Рахимовнинг фронтга чақирилиб, улардан бири қайтмаслигини; уруш тугашига икки йил қолганида ўзи хатто бир кун ишлаб улгурмаган мактабда Нодира ва Марямдан бошқа биронта ўқитувчи қолмаслигини билмаса, Юсуфнинг биладиганлари бундан ҳам кам эди.

Мисол учун, фақат уйига етиб боргачгина – онаси башорат қилганидек! – Яшар сингари ўзига ҳам чакирик қоғози келганидан хабар топди. Наридан-бери ўтказилган ҳарбий машқлар тугаб, урушнинг энг оловли нуктасига ташланганида эса Нодирадан олинган – ҳозирча ягона – мактубдангина Яшар ҳам худди шу фронтда жанг қилаётганини билди.

Тошкент, 2001–2012 йиллар

МУНДАРИЖА

“Лангар фожиаси” романи ҳақида.	
Қаҳрамон Ражабов	3
Биринчи бўлим	5
Иккинчи бўлим	239

ҒУЛОМ КАРИМИЙ

ЛАНГАР ФОЖИАСИ

Роман

“Sharq” нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2014

Мухаррир *А. Аҳмедов*
Бадий муҳаррир *У. Сулаймонов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Атхамова*
Мусаххих *Ш. Хуррамова*

Нашр лицензияси А1 № 201, 28.08.2011 йил.

Теришга берилди 05.11.2012. Босишга руҳсат этилди 14.01.2014. Бичими 60x90^{1/16}. Офсет босма. Шартли босма табоғи 27,50. Нашриёт-ҳисоб табоғи 27,81. Адади 1000. Буюртма № 3320. Баҳоси келишилган нарҳда.

“Sharq” нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

Гулом Каримий 1962 йилда Бухоро вилоятининг Олот туманида таваллуд топган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти катта илмий ходими. Ўндан ошиқ бадий, илмий ва таржима китоблар муаллифи. Тарихий ва замонавий мавзулардаги ҳикоя, қиссалари ҳамда “Наршах қалъаси” романи нашр этилган. Ғ.Каримийнинг баъзи асарлари рус, турк, тожик, қорақалпоқ ва уйғур тилларига ўтирилган. У 2013 йилда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими фахрий унвони билан тақдирланган.

ISBN 978-9943-00-945-5

9 789943 009455